

ODIL YOQUBOV

ULUG'BEK XAZINASI

ODIL YOQUBOV

ULUG‘BEK XAZINASI

Roman

Toshkent
«Nodirabegim nashriyoti»

UO'K: 591.(075.3)

KBK: 28.6

Y – 72

Yoqubov, Odil

Ulug'bek xazinasi: roman / Odil Yoqubov. – Toshkent:
Nodirabegim nashriyoti, – 324 b.

ISBN 978-9943-5877-4-8

UO'K: 591.(075.3)

KBK:28.6

ISBN 978-9943-5877-4-8

© Odil Yoqubov, «Ulug'bek xazinasi» «Nodirabegim nashriyoti».

Birinchi qism

1

Vaqt tun yarmidan oshgan. Rasadxona teran sukutda.

Odatdagiday, kechasi samoviy holatlarni kuzatib o'tirgan mavlono Alouddin Ali ibn Muhammad Qushchi bir payt vujudida xiyol noxushlik sezib, o'rnidan turdi. Lekin qo'lidagi olatlarni¹ joyiga qo'yib ulgurmagan ham ediki, qayerdadir yuqorida, birinchi oshyonada, oyoq tovushlari eshitildi. Bu tovushlar rasadxona tolibi ilmlarining sharpasiz odimlariga o'xshamas, sipohlarning betakalluf qadamlarini eslatardi. Mavlono sergaklanib yuqori oshyonaning darchadan kichik o'ymakor eshigiga tikildi, nim qorong'i rasadxonada yo'g'on va o'ktam ovoz yangradi:

– Mavlono Ali ibn Muhammad Qushchi hazratlari! Shahriyori falak-iqtidor² Mirzo Ulug'bek Ko'ragoniy hazratlari amr etmishlarkim, Ko'ksaroyda darhol hozir-u nozir bo'lg'aysiz!

Ali Qushchi kaftini qoshlari ustiga tutib, navkarlarni yaxshiroq ko'rishga urindi, lekin navkarlar mash'allarini boshlari uzra baland ushlab turishar, sersoqol yuzlari chala-chulpa ko'rinardi.

– Bir daqiqa fursat bergaysiz. Olatlarni yig'ishtiray, – dedi Ali Qushchi.

G'ira-shira rasadxonada yana boyagi tahdidli ovoz yangradi:

– Fursat ziq, mavlono. Otlar shay!

Navkarlar nag'al qoqilgan og'ir etiklari bilan marmar zinlarni gurs-gurs bosib, orqaga chekinishdi. Qo'llaridagi mash'allarning shu'lası devorlarning tilla suvi yuritilgan naqshlarini bir yalab so'ndi, rasadxona yana qorong'ilashdi. Faqat shiftdagi tuynukda oppoq yirik yudduzlar g'alati charaqlab turardi. Bu tuynuk

¹ Olat – asbob.

² Shahriyori falak-iqtidor – qudratli shoh ma'nosida.

shunday yasalgan ediki, pastda o'rnatilgan sudsi faxri³ sathida samoda sayr etayotgan yulduzlar holati kuzatilib borilar edi.

Ali Qushchi kaltagina cho'qqi soqolini tutamlab, bir zum tuynukka tikilib qoldi.

O'tgan kuni tong payti ustod Mirzo Ulug'bek rasadxonaga tashrif buyurgan edi. Yo'lbars terisi yopilgan o'z kursida o'tirib, tim qora osmonga razm solib uzoq xayol surdi.

Ali Qushchi bilar, bu yil sohibqiron Amir Temur tug'ilgan yildagiday falak qozisi Mushtariy bilan Zuhro yulduzlari bir-biriga yaqin kelishi kutilar edi. Ko'ngli notinch davlatpanoh esa bunga allaqanday umid bog'lar, nimanidir kutar edi.

Mana, bir-ikki yil bo'ldi, olis Hirotidan Xoqoni Said atalmish Shohruh Mirzo vafoti to'g'risida mash'um xabar kelganidan buyon Movarounnahr va Xuroson osmonidan qora bulutlar arimay qoldi. Taxt va saltanat ishqida yongan Temuriy shahzodalar qilich va tig' charxlashdan qo'llari bo'shamadi. Nihoyat, Ulug'bek qilichi o'tkir chiqib, mag'ribdan mashriqqacha qanot yozgan hududsiz saltanat xiyol osoyish topgan edi, toj-u taxt valiahdi shahzoda Abdullatif o'z padari buzrukvoriga qarshi shamshir ko'tarib chiqdi. Rajab oyining boshlarida a'lohazratlari lashkar tortib Jayhun tomon o'tlanishga majbur bo'ldi. Ammo davlatpanoh Jayhun bo'ylarida lashkar tortib turganida dorulmulkda sodir bo'lgan fitnalar uni Samarqandga qaytishga majbur etdi. Mana endi uch-to'rt kundirkim, shaharda vahimali mishmishlar: go'yo shahzoda lashkarlari Jayhundan o'tib Keshga⁴ yaqinlashib qolganmish...

To'g'ri, o'tgan kuni saharda rasadxonaga kirib kelgan ustod bu to'g'rida so'z ochmadi. Qo'lida usturlob, samoni kuzatib uzoq o'tirdi, so'ng marmar zinaning tik pillapoyalaridan horg'in odimlab, uchinchi oshyonadagi kutubxonaga o'tdi. Chehrasi so'lg'in, xayoli parishon naqshinkor javonlarga terilgan kitoblarni, salkam qirq yil saltanat tebratib yiqqan nodir qo'lyozmalarini bir-bir ko'zdan kechirdi, yodiga ustod Qozizoda Rumiylar tushdi, chamasi, uning «Riyoziyot»⁵ini varaqlab uzoq turdi, keyin bo'ynini xam qilganicha lom-mim demay bir-bir bosib chiqib ketdi. U hatto Ali Qushchi bilan xayrlashmadi ham. A'lohazratlarini hovliga kuzatib chiqqan Ali Qushchiga ustod go'yo rasadxona bilan vidolashgani kelganday tuyilib, yuragi zirqirab ketdi. Ikki kungacha ustodning mahzun

³ Sudsi faxri — sekstant.

⁴ Kesh — Shahrizabz.

⁵ Riyoziyot — matematika.

nigohi ko'z oldidan ketmay iztirob chekdi, bir necha bor Ko'ksaroyga borishga chog'landi, lekin jur'at etolmadi. Mana endi ustod o'zlari uni Ko'ksaroyga chorlabdilar.

Ali Qushchi qora duxoba taqyasining ustidan mudarra dastorini⁶ o'radi, egniga engsiz kimxob nimchasini, uning ustidan oq chakmonini kiydi-da, tik zinalardan yurib yuqoriga chiqa boshladi...

2

Samo artilgan chinniday tiniq, yulduzlar charaqlab turar, lekin sha'bon oyi o'z kuchiga kirgan, tog'dan esayotgan izg'irin ostida daraxtlar daryo day shovillar, keksa tut va sadalar nola chekayotganday chiyillar, g'iytillar edi.

Ali Qushchi hovliga chiqishi bilan o'ng qo'ldagi binodan kimdir «lip» etib chiqib, yo'lini to'sdi.

– To'xtang, ustod! Bu navkarlarning murodi ne? Qayga olib ketadur sizni?

Ali Qushchi suyukli shogirdi Miram Chalabivni tanib, uning yelkasidan quchdi.

– Qo'rqma, inim, a'lohazratlari chaqiribdurlar. Tezda qaytamen.

Ali Qushchi rasadxonaning kalitini Miram Chalabiya topshirib, hovlidan chiqdi. Navkarlardan biri qorong'ida betoqat depsinib turgan arg'umoqni ro'para qilib, qo'ltig'idan oldi. Lekin Ali Qushchi uzangini topib, tipirchilagan otga o'zi sapchib mindi-da, jilovini qo'liga oldi: u «qushchi»⁷ nomini bekorga olmagan, a'lohazratlari bilan ovga chiqqan paytlarida, ne-ne asov tulporlarni jilovlab, bir lahzada o'ziga o'rgatib olardi!..

Tun sukutini ot tuyoqlarining dupuri buzdi. Navkarlardan biri oldinda, ikkinchisi yonma-yon ot choptirib borardi. Otiqlar Siyobdan o'tib, do'ngga chiqqanlarida «Shohizinda» qabristonining qo'rg'oni va qo'rg'on ortida qator maqbaralarning yuksak gumbazlari ko'rindi. Tun oysiz bo'lsa ham, yulduzlar aks etgan firuza gumbazlari allaqanday ko'kish jilo taratib, g'alati yaltillab turardi. Qayerdandir olisdan, Qusam ibn Abbos daxmasi tomondan tilovat qilayotgan qorining mungli ovozi kelardi. Hazin kuyga o'xshagan bu tovush go'yo boshqa olamdan kelayotgan cheksiz nolaga o'xshar, keksa sadalar ortidagi ulkan qabristonga, qorong'ida haybatli ko'ringan qubbador

⁶ Mudarra dastori – mudarrislik sallasi.

⁷ Qushchi – bu yerda mohir ovchi ma'nosida.

daxmalarga allaqanday ilohiy ruh baxsh etar, borliq sirli va mudhish tuyilardi.

Otliqlar qabristondan o'tib, masjidi jomega yaqinlashganlarida har joy-har joyda gulxan yoqib, davra qurib o'tirgan posbonlar uchradi. Ular ot tuyoqlarining dupurini eshitib, o'rinlaridan sakrab turishar, lekin oldinda borayotgan yasovulning amri bilan yo'lni ochib, otliqlarni o'tkazib yuborishardi.

Registon oldidagi keng maydon lashkarga to'lib ketgan, sarbozlar daha-daha⁸ bo'lishib gulxan yoqib o'tirishardi. Mirzo Ulug'bek madrasasi ro'parasidagi xonaqohlardan zikr tushayotgan qalandarlarning ovozlari baralla eshilib turardi:

Yo Ollo, do'st, yo Ollo!
Haq do'st, yo Ollo!

Shahar uzra qanot yozgan xavf-xatar sababmi, qalandarlarning jazava bilan hu-hulab zikr tushishlari vahimali tuyilar, go'yo ular Olloga hamd-u sano o'qimoqda emas, bil'aks, kimgadir tahdid qilmoqda edilar.

Tor, timli rastalardan keyin chuqur xandaq bilan o'ralgan Ko'ksaroyning kungurador devorlari qorong'ida cho'ng qoyaday haybatli tuyiladi. Qal'a devorlari ortidagi saroy gumbazlari eski daxmalarday vazmin qorayib turar, qal'a ham ulkan go'ristonni eslatar, go'ristonday sirli va osuda edi. Saroyda milt etgan chiroq ko'rinmas, bu yerda hatto posbonlar ham gulxan yoqishmagan, hamma yoq zimiston edi. Faqat Go'ri Amirga qaragan maydonga chiqqanlaridagina yo'llarini fonus ushlagan posbonlar to'sishdi. Qorong'ida ularning qalqonlari yaltirab, tug'li nayzalari ko'zga chalindi. Posbonlardan o'tib, ikki yonidagi burjlariga to'p o'rnatilgan baland darvozaxona oldiga borganlarida ularning yo'lini yana qilich yalang'ochlagan sipohlar to'sishdi. Birinchi yasovul karnay qilib o'rab olgan yorlig'ini ko'rsatib darvozaxonaga kirdi. Sal o'tmay qulf va zanjirlarning og'ir sharaqlashi eshilib, Go'ri Amirga qaragan ikki tavaqali quyma darvozaning yon eshigi sekin g'ichirlab ochildi. Ichkaridan fonus ushlagan tanish salohdor⁹ chiqdi.

Egardan sakrab tushgan Ali Qushchi birinchi sipohga otining jilovini tutqazib, darvozaxonaga kirdi.

Salohdor fonusini baland ko'targancha ro'paradagi eshikni ochib, unga yo'l berdi.

⁸ Daha-daha - o'n kishi-o'n kishi.

⁹ Salohdor - darvozabon.

Baland kungurador devor bilan o'ralib, yuksak burjlarga to'p o'rnatilgan o'rdaday hovlining har joy-har joyida tosh fonuslar miltirab turardi. Hovlining so'l tomonida pastqamroq binolar saf tortgan bo'lib, bu — devonxona edi. Devonxonaning ortida baland devor bilan to'silgan haram binolari oqarib ko'rinar, o'ng tomonda ikki va uch oshyonali koshonalarining tillakori gumbazlari yal-yal yonardi. Hovli ham go'ristonday osuda, faqat yer tagidan allaqanday gurs-gurs ovozlar quloqqa chalinar, aftidan, saroy ostidagi yerto'lalarda aslahasozlar ishlamoqda edi.

Salohdor, atrofi archa bilan o'ralgan, o'rtasiga kumush favvara o'rnatilgan marmar sarhovuzning yonidan o'tib, baland peshtoqli koshonaga yaqinlashdi. Raxlariga tilla tasma qoqilgan o'ymakor eshikning ikki yonida turgan yasovullarning biri chapdastlik bilan eshikni ochib, ularga yo'l berdi.

Ular g'ira-shira tor yo'lakdan o'tib, tilla shamdonlarga terilgan shamlardan charog'on xonaga kirishdi. Tagiga qirmizi turkman gilamlari to'shalgan, devorlari firuzarang sopol parchinlar bilan qoplangan bu xonaning to'rida yuqori oshyonaga chiqadigan marmar zina ko'rinardi.

Ularni eshikda kutib olgan tund yuzli tanish saroybon Ali Qushchini yuqoriga boshladi.

Ikkinchi oshyonadagi katta tanobiy xona ham bo'm-bo'sh edi. Saroybon Ali Qushchiga shu yerda kutib turishni imo bilan bildirib, ro'paradagi eshikdan a'lo hazratlarining salomxonasiga kirib ketdi. Eshik ochilganda bir zum ustodning asabiylashgan bo'g'iq tovushi eshitilib, eshik yopilishi bilan yana tindi.

Ali Qushchi xonada yolg'iz qolishi bilan ko'ngli g'alati bo'lib ketdi: yerga sheroziy gilamlar to'shalgan, shiftidagi oltin qandilda behisob shamlar yongan bu keng, charog'on xonaning hamma devorlari ustodning ovdagi o'ljalari-yu ov anjomlari bilan bezatilgan edi. Ana, qarshidagi qubbador darchaning tepasiga la'l va inju qadalgan, quloch yetmas arxar shoxi osilgan. Bu arxarni uzoq yili kuzda Hisor tog'lariga ovga chiqqanlarida ustod o'zi otib olgan, shuning uchun ham hamisha bo'lakcha bir faxr bilan tilga olardilar. Arxar shoxining yonida, kamon o'qlari terilgan qizil charm sadoqning¹⁰ ustiga yo'lbars terisi osilgan. Bu yo'lbars Jayhun bo'ylaridan, ustod Xuroson yurishidan qaytib kelayotganida otib olingan edi.

Olis va sermashaqqat yurishdan toliqqan davlatpanoh Samarqandga chopar yuborib, Ali Qushchini Jayhun bo'ylariga chaqirtirib olgan edi. Ali Qushchining poyqadami qutlug'

¹⁰ Sadoq — o'qdon.

bo'lgan, chunki ov paytida tuya bo'yi keladigan qamishzor-dan nogahon shu yo'lbars chiqib qolib, ustodga hamla qilgan, shunda kamonini shay qilib yonma-yon borayotgan Ali Qushchi chapdastlik bilan o'q uzgan, uning o'qi o'kirib osmonga sapch-igan yirtqichning ko'ziga tegib, a'lohazratlari eson qolgan edi. Shu-shu, ustod uni ko'rganda «xaloskorim», deb hazillashardi...

Ali Qushchi bu serhasham va serjilo xonani tomosha qilarkan, xayoliga bir fikr kelib, ma'yus kulimsirab qo'ydi. Bir mahallar Mirzo Ulug'bekning farmoni bilan bu qasri oliyga ilk bor qadam qo'yganda vujudini shunday zo'r bir hayajon chulg'ab olgan ediki, boyagi marmar hovuzlarning yonidan o'tayotganda oyoqlari qaltirab ketgan edi. Bu ko'rkam, muazzam saroyini sohibqiron atalmish Amir Temur Ko'ragoniy barpo qildirganini, devorlariga tilladan jilo berilgan bu shinam xonalarda olamni titratgan fотиhi muzaffar istiqomat qilganini, shu yerda o'tirib, butkul ro'yi zaminni fath etmoq to'g'risida pinhoni rejalar tuzganini o'ylaganda vujudini, allaqanday muqaddas bir titroq qamrab olgan edi. Hayhot!.. Mana hozir yana o'sha qasri oliyda, ulug' jahongirning dorulmulkida¹¹ o'tiribdi, lekin qalbida na bir qo'rquv bor, na bir hayajon! Faqat dilida teran bir mahzunlik bor. Yo'q, bu mahzunlik sabiylik chog'larida qalbini hayratga solgan bu muazzam qasrlar yemirilayotganidan emas, yo'q, suyukli ustodiga kuyinganidan, uning aziz boshini qora bulutlar o'rab olganiga achinganidan, xolos! Nechun, nechun shunday bo'ldi? Nechun falakiyot ilmini idrok eta olgan, o'tkir tafakkuri bilan koinot sirlarini ochib, yangi yulduzlar kashf etgan allomalar sarboni¹² taxt va saltanatning bevafoqligini idrok etolmadi? Nechun hamma davri davron, hamma davlat va hamma shoh va fotihlarning tarixini besh qo'liday biladigan bu zukko donishmand toj va hokimiyat hech bir kimsaga vafo qilmaganini tushunmadi yoxud tushunsa-da, uni tark etishga irodasi yetmadi? Nechun hokimiyat deb atalmish bu soxta shon-shavkatdan voz kechib, butun tafakkuri, o'tkir mushohadasi, butun salohiyatini ilm-fanga, insonni ulug'lovchi ziyo – ma'rifatga baxsh etmadi? Nechun?..

Eshik ochilib, Ali Qushchining xayoli bo'lindi. Ichkaridan shayxulislom Burhoniddinning tanish ingichka ovozi chiyillab eshitildi:

– As salotin zillalloh-u fil-arz! Onhazratlari shar'iy sultonimizdur. Bas! Sultonimizning farmoni oliylari barchaga amri vojibdur!

¹¹ Dorulmulk – bu yerda turar joy ma'nosida.

¹² Allomalar sarboni – olimlar karvonboshisi.

Uning ovozi bosib g'ala-g'ovur ko'tarilgan edi, ustodning xiyol bo'g'i, o'ktam ovozi yangradi:

– Bas! Farmoni humoyun amri vojibdur! Amir Sultonshoh barlos! Siz otliq hirovul¹³ bilan darhol yo'lga chiqqaysiz!.. Amir Sulton Jondor tarxon! Siz barong'or¹⁴ suvoriylar bilan hirovul qo'shinlarning ortidan yurgaysiz. Nasib bo'lsa dovonda uchrashurimiz. Maslahatlar uchun tashakkur. Mashvarat¹⁵ tamom!

Eshikda shahar dorug'asi Mironshoh, uning ketidan qilich va xanjar taqqan amirlar, qizil kimxob to'n kiygan devonbegi bilan saroy mahramlari ko'rindi. Hammaning qovog'i soliq, chehralari tund edi. Zarrin to'n kiyib, kamariga oltin bandli shamshir taqqan dorug'a Mironshoh Ali Qushchiga yer ostidan bir qarab qo'ydi-da, rapidaday keng yuzini teskari burib, marmar pillapoyalarni dukurlatib, pastga tushib ketdi. Soxt-sumbati kelishgan, qop-qora soqoli o'ziga juda yarashgan amir Sulton Jondor tarxon kumush kamariga osilgan egri qilichini etigiga sharaq-shuruq urib, Mironshohning ketidan shoshildi. Egnilariga qizil, ko'k, yashil movut va kimxob to'n kiyib, qora qunduz telpak va bo'rkklarini boshlariga bostirib olgan boshqa amirlar ham nag'al qoqilgan etiklari bilan marmar zinalarni taq-taq bosib, pastga tushib ketishdi. Ularning birontasi ham Ali Qushchi bilan salomlashmadi, yolg'iz shayxulislom Burhoniddin bir zum to'xtab, tasbeh ushlagan ingichka, oppoq barmoqlarini ko'rishgali cho'zdi.

Shayxulislom pastga tushib ketgach, xona chuqur sukutga cho'mdi, hatto salomxonadan ham churq etgan tovush eshitilmas, davlatpanohdan darak yo'q edi. Yo boshiga tushgan tashvish bilan bo'lib, shogirdini chaqirgani yodidan ko'tarildimikin?.. Xuddi shu payt, salomxona eshigi ohista ochilib, ustod ko'rindi. Egnida, odatda saroyda kiyib yuradigan zarbof to'n o'rniga ko'k-yashil movut chakmon, boshida rasadxonada va madrasada kiyadigan uchlik qora duxoba qalpoq, oyog'ida ichiga olmaxon mo'ynasi qoplangan qo'nji keng issiq etik, ustod ostonada to'xtab, shogirdiga allaqanday sinovchan tikildi.

Uning sal to'lisha boshlagan novcha bo'y-bastida, misday qoramtir uzunchoq yuzida, qalin qoshlari tagidan tikilib qaragan o'ychan nigohida ham Temuriylarga xos kishini o'ziga rom etuvchi shiddat, ham qandaydir pinhoni majruhlik bor edi.

¹³ Hirovul – old qism qo'shinlar.

¹⁴ Barong'or – o'ng qanot qo'shinlar.

¹⁵ Mashvarat – harbiy kengash.

Ali Qushchi unga yaqinlashib tavoze bilan salom berdi, lekin Mirzo Ulug'bek o'ng qo'lini vazmin ko'tarib uni to'xtatdi-da, pastdan chiqib kelgan saroybonga yuzlandi:

– Bakovullar istirohatda emasmu?

– Siz hazratimning xizmatiga muntazirdurlar.

– Taom va sharob! – dedi Mirzo Ulug'bek saroybonning gapini bo'lib, so'ng Ali Qushchini yelkasidan quchib, to'rdagi naqshinkor kursilarga boshladi. – Yur, o'g'lim, maslahat bor...

Mirzo Ulug'bek boshqa paytlarda ham shogirdini «o'g'lim» deb atardi. Lekin bugun ustodning ovozida, shogirdini quchib so'zlashida bo'lakcha bir mehr, samimiyat, ayni zamonda qandaydir teran g'am-anduh sezilib turardi.

Ustod, ko'zlari yarim yumuq, boshini egib, xayolga tolib o'tirardi. Uning cho'zinchoq qoramag'iz yuzi so'lg'in, keng peshanasi va qiyg'ir burnining ikki yonidagi ajinlari quyuqlashgan, zotan, butun vujudida, katta yalpoq kaftlarini tizzasiga horg'ingina tashlab o'tirishida chuqur iztirob, izhor etish qiyin bo'lgan teran bir mung bor edi.

Ali Qushchi yuragi zirqirab, tasalli berishga og'iz juftlagan ham edi, Mirzo Ulug'bek, xuddi o'z-o'ziga gapirayotganday qilib:

– Bu tun... Bu tun tushimda... Ustodni ko'rdim... – dedi-yu, yana xayolga cho'mdi.

Ali Qushchi g'alati bo'lib ketdi. Uning ko'z oldiga iliq bahor kuni keldi. Madrasayi Ulug'bek hovlisining marmar sahniga, chin barg yozgan navqiron chinor atrofiga oftobda gul-gul yongan qizil gilamlar yozilgan. Eng yaxshi sarpolarini kiyib, yasanib olgan yosh mullavachchalar hayajonda: bu kun ular davr Aflotuni hisoblanmish mavlono Salohiddin Muso ibn Mahmud Qozizoda Rumiylar bilan uchrashib, undan saboq eshitmoq baxtiga musharraf bo'ladilar!..

Ali Qushchi mavlono Rumiylar to'g'risida ko'p g'aroyib rivoyatlar eshitgani uchunmi yo bu tabarruk zot yaratgan va riyoziyot ilmining murakkab masalalariga bag'ishlangan risolalarini mutolaa qilib, hayratlanib yurgani uchunmi, hikmat egasini qandaydir basalobot va kalondimog' bir odam deb tasavvur qilgan edi. Aslida esa soch-soqoli oppoq, nimjongina bir cholni ko'rdi.

Keksa donishmandning soch-soqoligina emas, qosh-kipriklari, boshidagi kulohga o'xshagan uchlik taqyasi, egnidagi chakmoni – hammasi qorday oppoq edi!

O'sha iliq bahor kuni mavlono Qozizoda Rumiylar uning peshanasidan o'pgan, Mirzo Ulug'bek esa Ko'ksaroyga tashrif

buyurishini lutfan iltimos qilgan edi... Mana, bu voqealarning bo'lganiga qancha yillar o'tdi, qancha suvlar oqib ketdi, ammo-lekin Ali Qushchi ko'zini bir zum yumsa hamon kekxa allomaning nuroniy chehrasini ko'radi, peshanasida uning lablarini, yuzida mayin soqolini his etadi...

Mirzo Ulug'bek bosh chayqab, miyig'ida kulimsirab qo'ydi.

– Tushimda... jannatmakon ustod kaminani qattiq koyidilar. Bu bevafo saltanatni deb ilm-fandan yuz o'girding, dedilar. Taxt shohibi bo'lamen deb, shunday yetuk salohiyatingni juvonmarg qilding, dedilar...

Ali Qushchi o'rnida bir tebranib, «Yo Rabbii!» – deb yubordi.

Mirzo Ulug'bek yalt etib qaradi, chuqur botgan o'ychan ko'zlarida savol alomati jilva qildi.

– Valine'mat ustod afv etsinlar, – dedi Ali Qushchi o'ng'aysizlanib, – va lekin men ham bir-ikki soniya muqaddam xuddi shu fikrni ko'nglimdan kechirgan edim...

Mirzo Ulug'bek yoqut ko'zli oltin uzuk taqilgan o'rta barmog'i bilan naqshinkor xontaxtani chertgancha yana sukutga toldi. Uning o'siq qoshlari bir-biriga tutashib, o'rtasida chuqur chiziq paydo bo'ldi. Ali Qushchi unga tasalli berish o'rniga alamli qalbini battar tig'laganini sezib, o'ng'aysizlanib tomoq qirdi.

– Mavlono Ali! – dedi Mirzo Ulug'bek ko'zlarini bir nuqtadan uzmay. – Bandayi ojiz Movarounnahrqa salkam qirq yil rahnamolik qildim. Nahot bu borada qilgan mehnatim zoye ketdi, deb o'ylaysen? Nahot ilm yo'lida, Movarounnahr osoyishtaligi yo'lida nafim tegmadi degan fikrdasen?

Ustodning g'am-anduhqa to'la ovozi favqulodda titrab ketdi-yu, Ali Qushchi gustohlik qilganini sezib, labini tishladi. Ustodning boshida qora bulutlar quyuqlashgan bir paytda bu nozik gapni qo'zg'ab, uning dilini og'ritmoq insofdanmi? Ali Qushchi o'z xatosini tuzatishga shoshildi:

– Ma'zur ko'rgaysiz, ustod. Bu borada siz hazratimoing qilgan xizmatlari shunday ulug'dir, bunga shak-shubha yo'qdir...

Mirzo Ulug'bek toqatsizlik bilan bosh chayqadi.

– Kamina bariga tushunamen, Ali! Ammo hodisalar silsilasi¹⁶ shundaykim, buni ilm ahli idrok etishdan ojizdir. Fozillar aqli shohlar aqlidan ojiz bo'lganidan emas, yo'q! Bil'aks, Haq taolo sizlarga shunday poklik ato etgankim, shohlar havotining mislsiz razolatini idrok etishdan ojizdursiz!

¹⁶ Hodisalar silsilasi – hodisalar yo'nalishi ma'nosida.

Mirzo Ulug'bek bo'g'ilib ketayotganday tomog'ini silab uh tortdi-da, go'yo shogirdi bilan bahslashayotganday qo'l siltab:

– Yo'q! – deb xitob qildi. – Men saltanatdan ayrilishdan qo'rqmaymen. Faqat bu elga qirq yil rahnamolik qilib orttirgan boyligim – madrasa-yu rasadxonam, nodir xazinam – to'plagan kutubxonam va nihoyat, yaratgan asarlarim – barchasi poymol bo'lishidan qo'rqamen. Ha, faqat shundan qo'rqamen. Tag'in bir narsadan – kelgusi avlodlar bandayi ojizdan hazar qilmasmu, deb qo'rqamen. Mirzo Ulug'bekday koinot sirlarini ochmoqni tilagan, fozillikni da'vo etgan mavlono, hayhot, oxir-oqibat barcha shoh, barcha taxt sohiblariday saltanatni deb, o'z pushtikamaridan bo'lgan farzandi bilan toj-u taxt talashibdur-da, degan nom qoldirmoqdan qo'rqamen, mavlono Ali!

Ali Qushchi yuragi tikan sanchilganday bezillab:

– Kelgusi avlod tarixga qarab hukm yuritadur, ustod! – dedi. – Tarixni esa ilm ahli bitadur. Ilm ahli sizning ma'rifat yo'lida qilgan xizmatlaringizni eslaridan chiqarmas. Bunga shubha qilmagaysiz, ustod!..

Mirzo Ulug'bek boshini ohista tebratib, dardli jilmayib qo'ydi.

– Tashakkur, Ali...

Shu payt gurs-gurs oyoq tovushlari eshilib, oldin saroybon, uning orqasidan ovlarda kabobpazlik qiladigan baqaloq bakovul ko'rindi. Bakovulning qo'lidagi kumush barkashda boda solingan nafis munaqqash ko'zacha bilan nozik xitoy piyolachalari terilgan edi. Baqaloq bakovulning ketidan jazillab turgan kabob bilan allaqanday xushbo'y hid taratgan taomlar to'la barkashlarni ko'tarib yordamchilari kirib kelishdi. Bakovullar qo'llaridagi barkashlarini xontaxtaga qo'yib chiqib ketgunlaricha Mirzo Ulug'bek bir nuqtaga tikilib sukutga cho'mib o'tirdi, keyin saroybonga yuzlanib:

– Mavlono Muhiddinga chopar ketdimu? – deb so'radi.

– Choparlar qaytib keldi, valine'mat!

– Xo'sh?

– Mavlono Muhiddin qo'ir xasta emish, davlatpanoh!

– Hm... – Mirzo Ulug'bek unga «xo'p' ketaver» deb imo qildi-da, qovog'ini solganicha tilla hoshiyali nozik piyolachalarga sharob quyarkan: – Xasta emish, – deb qo'ydi. – Sening bundan xabaring bormi, Ali?

– Yo'q, ustod...

– Nechun?

Ali Qushchi o'ng'aysizlanib, joyida bir qo'zg'alib qo'ydi.

– Ehtimol eshitgandursiz, ustod. Shu yil ko‘klam mavlononing ojizasini... Qalandar Qarnoqiy degan yosh mudarrisga tilab, sovchilikka borgan edim. Mavlono, alxusus uning otasi Hoja Salohiddin zargar qattiq ranjitib qaytardi... Qolganini bilursiz, ustod.

Mirzo Ulug‘bek billur piyolalardagi tillarang sharobga tikilganicha sukut saqlar edi. U chindan ham «qolganini bilar» edi. Ali Qushchi aytgan sovchilikdan sal keyin mavlono Muhiddin qizini amir Ibrohimbek tarxonning kenja o‘g‘liga nikohlab bergan, bu dabdabali to‘yda Mirzo Ulug‘bek ham ishtirok etgan edi. Lekin ko‘p o‘tmay, Mirzo Ulug‘bek o‘g‘li Abdullatifga qarshi lashkar tortib, Jayhun bo‘ylariga ketganida Samarqandda qolgan shahzoda Abdulaziz amir Ibrohimbek o‘g‘lini qatl qildirib, uning yosh qaylig‘ini o‘z haramiga olgan, shahzodaning bu mash‘um ishi amirlar orasida qattiq norozilik uyg‘otgan edi...

Mirzo Ulug‘bekning ko‘z oldiga bundan bir-ikki hafta muqaddam haramda ko‘rgan yosh nozanin keldi. Nozanin harir pushtirang parda orqasida bosh egib turgan bo‘lsa ham, Mirzo Ulug‘bek uning bo‘lakcha husnidan, qayrilma qoshlarining nafisligi, qirra burnining chetidagi katta qora xoli, yozilib ketib, oq shohi ko‘ylagining etagiga tushgan mayin sochlarining xayoliy go‘zalligidan lol qolgan edi.

– Qizim, – dedi Mirzo Ulug‘bek, uning ma’sum va allaqanday ma’yus chehrasidan ko‘zini ololmay, – bo‘lar ish bo‘libdi. Endi saroyda qolasenmu yo ketmoqni tilaysenmu, ixtiyor o‘zingda...

Nozanin lablarini bilinar-bilinmas qimirlatib:

– Ijzat bersangiz, ketamen, hazratim, – dedi-yu, yuzini qo‘llari orasiga yashirib, piq-piq yig‘lab yubordi.

Go‘yo fil suyagidan yasalganday bu oppoq qo‘llar, tirnoqlariga xina qo‘yilgan bu nozik barmoqlar Mirzo Ulug‘bekka mavlono Muhiddinning bir gapini eslatdi:

– Ojizam xattotlikda tengsizdur, onhazratim. Tilasangiz, risolangizni ko‘chirib beradur.

Mirzo Ulug‘bek o‘shanda bu gapga ishonqiramasa ham, tarixiy risolalaridan birini berdi. Bir oydan keyin esa ipak qog‘ozga ko‘chirilgan o‘z risolasini ko‘rib, hayratda qoldi: risola chindan ham bo‘lakcha bir husnixat va nafosat bilan ko‘chirilgan edi.

Mirzo Ulug‘bek unsiz titrab yig‘layotgan nozaninning yalang‘och qo‘llarini ko‘rganda angladi: bonuning husnixati xina qo‘yilgan barmoqlariday nozik va go‘zal edi.

Mirzo Ulug'bek sanamga ruxsat berdi-yu, o'zi darhol shahzodaga odam yubordi. Lekin... ne chora? G'isht qolipidan ko'chgan edi!..

...Mirzo Ulug'bek og'ir tush ko'rib uyg'ongan odamday ko'zlarini artib, Ali Qushchiga qaradi.

– Haq taolo shohid, bu mash'um fojiada begunohmen, mavlono. Ammo o'z barmog'ingni o'zing chopolmas ekansen, ne'qilay, o'z pushtikamarimdan bo'lgan farzandim...

– Bilamen, ustod.

– Qalandar Qarnoqiya ne bo'ldi? Madrasani tark etib, darveshlikni ixtiyor etgan emish... Bu so'z haqiqatmu?

– Haqiqat, ustod. Ko'p salohiyatli yigit edi. Nadomatlar bo'lg'aykim, o'shal to'ydan keyin ustiga janda, boshiga kuloh kiyib, madrasani tark etdi. Alhol ko'cha-ko'yda gadolik qilib yurgan emish.

Mirzo Ulug'bek labini tishlab yana jim qoldi. Munaqqash piyolalardagi tillarang sharob quyilganicha turar, kumush barkashdagi kabob sovib qolgan, buning hammasi ustodning esidan chiqqan, ustod xayolotning tubsiz ummoniga cho'mgan edi. Nihoyat u chuqur tin olib:

– O, osiy bandalar, bandalar! – deb qo'ydi. So'ng: – Tolibi ilmlar orasida ishonchli yigitlar topilurmi? – deb so'radi.

– Topilur, ustod...

– Topilsa... muddaoga o'taylik, mavlono, – Mirzo Ulug'bek kaftini Ali Qushchining tizzasiga qo'yib, ko'zlariga tikildi. – Ehtimol eshitgandursen, Movarounnahr osmonini qora bulutlar qoplamoqda. Shahzoda Abdullatif Jayhundan o'tib, Keshga yaqinlashib kelmoqda. Bukun dorussaltana Samarqand ham xavf ostida turibdi... Eshitgandursen?

– Eshitganmen, ustod. Ammo... nahot sulh-salohning chorasi topilmas? Agarchi siz shahzodaning gunohidin o'tsangiz...

Mirzo Ulug'bek toqatsizlanib:

– Hayhot! – deb xitob qildi. – Agarchi masala shahzodaning gunohlarini kechirmoqda bo'lsa, yurt osoyishtalig'i yo'lida men sulhdan bosh tortmas edim. Ammo... sen shahzodani bilmaysen, Ali. Bilmaysen! – Mirzo Ulug'bek o'rnidan turib ketib, xonani bir aylanib chiqdi. – Maqsad ne edi? – dedi u to'xtab. – Ha! Seni bu dargohga chaqirmoqdan muddao shukim, qirq yil saltanat tebratib, orttirgan boyligim, rasadxona va kutubxonam, bitilgan va hali nihoyasiga yetmagan risola-yu kitoblarim – barchasi sening qo'lingdadur. Alqissa, bu xazinani johil gumrohlardan, mahdud mutaassiblardan asrab qolmoq...

yolg'iz sening ixtiyoringdadur. Ammo... – Mirzo Ulug'bek qo'llarini ko'ksida qovushtirib, shogirdiga sinovchan tikildi. – Ammo esingda bo'lsin: ko'p xatarli yumush bu!

– Bilamen, ustod.

– Bilsang ham o'ylab ko'r, Ali.

Ali Qushchi qizarinqirab kulimsiradi.

– Nahot faqirdan shubha qilursiz, ustod?

– Yo'q! Agar shubha qilsam bu sirni ochmas edim, Ali.

Ammo... sening umringga zavol bo'lmoqchi emasmen. Zero, ulamo atalmish aqli qosir¹⁷ johillar ilm ahliga tishlarini qayrab yurganidin xabaring bordur...

– Bor, – Ali Qushchining esiga yaqinda «Mozori kalon»da ro'y bergan mudhish bir hodisa tushdi.

Ulug'bek madrasasining yigirma chog'lik talabalari og'ir xastalikdan keyin vafot etgan bir mullavachchani dafn etgani «Mozori kalon»ga borgan edilar. Ular tobutni ko'tarib qabriston qo'rg'oniga yaqinlashib qolganlarida, darvozadan bir guruh murid va darveshlar qurshovida janob Nizomiddin Xomush chiqib keldi-yu, qo'lidagi naqshinkor asosini havoda silkitib:

– Daf bo'l! – deb baqirdi. – Bul diyonatsiz xoki dargohi mukarramni makruh qilur! Makruh!..

Ali Qushchi bilar: «Mozori kalon» masjidining mutavallisi bo'lmish bu kalondimog' osiy banda ko'pdan beri shayxulislomlikni da'vo qilib kelardi. Ammo niyatiga yetolmay qovurilib yurgan bu jaholat bandisi so'nggi ilinjlarda fitnachi amirlar to'dasiga qo'shilib, ustodga qarshi zimdan ish olib borardi.

– Xo'sh, nechuk o'ylanib qolding, Ali?

– Ezinga anov mutaassib mutavalli janob Xomush tushdi...

– Ha, bul hazrat ko'pdan beri men bilan zimdan olishib kelur. Go'yo men ilm ahlini ulug'lab, ulamolarni kamsitar ermishtmen. O'zing bilursen, Ali, men hech qachon bul yumushni qil'gon ermasmen. Din peshvolarini hamisha boshimga ko'targanmen. Bul johil hazrat ersa... uning olishmog'iga sabab shayxulislom bo'lmoq. Tamom, vassalom.

Ali Qushchi negadir bir sapchib tushdi. Mirzo Ulug'bek uning tepasida hamon qo'l qovushtirib turar, horg'in ko'zlari qisilgan edi. Ali Qushchi yuragini muzlatgan sovuq vahimani haydab:

– Ustodning farmoni shogird uchun amri vojibdur, – dedi.

– Puxta o'yladingmu? Keyin pushaymon chekmaysanmu?

– Ustod!..

¹⁷ Aqli qosir – kaltafahm.

– Balli! – Mirzo Ulug‘bekning ko‘zlaridagi sinovchan ifoda iliq mehr bilan almashdi.

– Qani, ortimdan yur, senga aytadurg‘on yana bir so‘zim bor! – Mirzo Ulug‘bek ro‘paradagi salomxona eshigini ochib, ichkariga kirdi.

3

To‘riga quyma tilladan yasalgan o‘ymakor kursi o‘rnatilgan salomxona nim qorong‘i edi. Shiftdagi oltin qandilda nechundir bir nechtagina sham yonar, bu shamlar shu‘lasida lojuvard koshinlar bilan qoplangan devorlar, qubbasimon shiftdagi nozik bezaklar qandaydir hazin tovlanib, xonaga allaqanday sirli bir ruh baxsh etgan edi. Ali Qushchining esiga beixtiyor sohibqiron atalmish Amir Temur tushdi. Bu sirli nim qorong‘i xonada, to‘rdagi quyma tilladan yasalgan naqshinkor taxtda bir mahallar sohibqiron o‘tirgani ko‘z oldiga kelib, vujudi jimirlab ketdi. Go‘yo xonada uning notinch ruhi hokim, bu ruh go‘yo uning suyukli dargohiga Ali Qushchiday faqir bir allomaning kirib kelishidan norizo edi.

Mirzo Ulug‘bek poygakka cho‘kkalab ohista, ammo kishining dilini ravshan qiluvchi hazin tovushda uzoq tilovat qildi, keyin horg‘in tebranib o‘rnidan turdi-da, devorga tutilgan surmarang ipak pardani yulqib ochdi. Parda ochilganda bir kishi zo‘rg‘a sig‘adigan, raxlariga mis tasma qoqilgan kichikroq eshik ko‘rindi.

Mirzo Ulug‘bek belidagi serbar kamariga osilgan kalitni olib eshikning qulfini jaranglatib ochdi. So‘ng qubbasimon tokchadan bitta sham olib, Ali Qushchiga uzatdi, ikkinchi shamni o‘zi olib yoqdi-da, kifti bilan eshikni itardi.

Po‘lat qoplangan zalvarli eshik asta g‘ichirlab ochildi-yu, qorong‘i bo‘shliq ko‘rindi.

Mirzo Ulug‘bek yarim bukilib eshikdan qorong‘ilikka sho‘ng‘idi. Uning orqasidan kirgan Ali Qushchi zim-ziyo quduqni ko‘rdi. Dimog‘iga mog‘or hidi gup etib urdi. Mirzo Ulug‘bek, bir qo‘lida sham, bir qo‘li bilan quduqning sirpanchiq devorini paypaslaganicha tik pillapoyalardan pastga tushmoqda edi. Nihoyat, u «quduqning tagiga» yetdi chamasi, yana bir eshikni ochib, yerto‘laga o‘xshagan xonaga sho‘ng‘idi.

Bu – devorlari qora marmar bilan qoplangan, shifti past, torgina chorsi xona bo‘lib, ichi muzday sovuq edi. Xonaning to‘rt burchida to‘rtta po‘lat sandiq turar, sandiqlar og‘ir zanjirlar bilan temir qoziqlarga bog‘langan edi.

Sovuq go'rga o'xshagan bu tosh sag'anada ham o'sha sirli ruh hokim, go'yo sandiqlar ortida, shamlarning zaif shu'lasini yoritolmagan zimiston burchaklarda kimdir bor, kimdir qahrli sukut bilan ularni kuzatib turardi...

Mirzo Ulug'bek ko'zlarini yumib va boshini egib bir lahza turdi, tilovat qildi chamasi, lablari pichirlab, yuziga fотиha tortdi, so'ng ro'paradagi katta po'lat sandiqning qulfiga kalit solarkan, Ali Qushchiga qarab, «yordam ber», degan ma'noda imo qildi.

Sandiqning qopqog'i shunday og'ir ediki, ikki kishilashib arang ko'tarishdi. Qopqoq jaranglab ochilishi bilan g'ira-shira xona go'yo charaqlab ketdi.

Katta sandiq yal-yal yongan olmos, la'l, yoqut. inju zabarjad va yana qandaydir nafis tovlangan qimmatbaho toshlar bilan limmo-lim edi.

Mirzo Ulug'bek toshlardan bir hovuchini olib hayrat bilan tikildi.

Toshlar ko'k, qizg'ish, yashil va firuzarang nur taratar, bu nurlar bir-biriga qo'shilib, kamalakday ajib bir manzara kasb etardi.

— Bag'dod va Qohira xazinalaridan keltirilgan, — dedi Mirzo Ulug'bek o'ychanlik bilan. — Bobom Amir Temur sulton Boyazidni tor-u mor etganda olib qaytgan o'ljalari; lekin hazar qilmag'il. Aslini surishtirsang, fuqaroning mulkidur bu. Undan bir xalta olg'il.

Ali Qushchi hayrat bilan ustodiga qaradi:

— Bularni ne qilamen, vallomat?..

— Senga boylik kerak emas. Buni bilamen. Ammo bu dur-u javohirlarni boya men aytgan yaxshi tilak yo'lida ishlatussen!

Mirzo Ulug'bek shunday deb, sandiqdagi toshlarni bir chetga surdi. Yarim qorong'i xona yana ham yorishib ketdi: toshlarning tagida quyma oltinlar yaltilladi. Yum-yumaloq qoliplarga quyilgan oltinlar xuddi to'ntarilgan piyolalarday sandiq tagiga qator terilgan edi.

Mirzo Ulug'bek tillalardan bittasini olib, qo'lida salmoqlab ko'rdi.

— Naq uch qadoq kelur, — dedi. — Bular jannatmakon bobomning menga qoldirgan ulushidur. Men o'z ulushimni jahongirlik emas, saltanatni obod qilmoq, madrasalar qurib, ilm-fan rivojiga sarf etmak niyatida edim. Endi ham shu niyat yo'liga sarf bo'lg'ay...

Mirzo Ulug'bek sandiq ostidan qalin qizil charm xaltacha olib, piyoladay-piyoladay quyma oltindan o'ntasini sanab oldi, keyin kaftlarini to'ldirib, besh-olti hovuch javohirlardan soldi-da, Ali Qushchiga yuzlandi:

– Ol!

Ali Qushchi charm xaltani sandiqdan olib yerga qo'ydi: xalta zilday og'ir edi.

Mirzo Ulug'bek xayolga tolib soqolini tutamladi.

– Filhaqiqat, sen bu tillalarni ishlatmoq yo'lini bilmassen, – dedi u, ancha sukutdan keyin. – Lekin bularni tangaga almashtirmoq lozim bo'lsa, Hoja Salohiddin zargarga murojaat qilg'il. Zotan, zargar bilan uning o'g'li mavlono Muhiddinga ham salomim, ham uzr-ma'zurimni yetkazgil. Toki bu mushkul ishda suyangan bir tog'im sen bo'lsang, bir tog'im mavlono Muhiddindir... Shahzodaning gunohini kechirgay. Salomimni yetkazgil, Ali.

– Bosh ustiga, ustod...

Mirzo Ulug'bek sandiqning qopqog'ini yoparkan:

– Qolgani shahzoda Abdulazizning ulushi bo'lur, – dedi va go'yo bu gapi uchun Ali Qushchidan uzr so'raganday qo'shimcha qildi: – Bilasen: shahzoda – nogiron, qalbi majruh...

Ustod Jayhun bo'ylarida qo'shin tortib turgan mahalda Samarqandda qolgan shahzoda Abdulazizning munofiqliklari esiga tushgan Ali Qushchi:

«O, ustod, ustod! – dedi ichida. – Nechun bu farzandingizga qattiq mehr qo'ydingiz? Sizning boshingizga tushgan barcha nadomatlariga shu farzandi arjumandingiz¹⁸ sabab emasmi? Siz uning jismini nogiron, qalbini majruh deysiz, u bo'lsa... o'rningizga Samarqandda qolganida sarkardalaringizni tazyiq ostiga oldi, amir Ibrohimbek o'g'lini qatl qildirib, barcha lashkarboshilaringizni sizga qarshi qo'ydi...»

Mirzo Ulug'bek, go'yo Ali Qushchining fikrlariga tushunganday, ohista xo'rsinib qo'ydi:

– Men o'zimdan qo'rqmaymen, Ali. Haq taolo in'om etgan umrni yaxshidur, yomondur, o'tkardim. Bu noraso dunyo lazzati shunchalik bo'lur. Ammo... pushtikamarimdan bo'lgan bu farzandimning taqdiri ne bo'ladi? Og'a-ini bir-birini ne qiladi? Buni o'ylasam yuragim eziladi, zero, uning jismi nogiron, qalbi majruh, Ali!

Ali Qushchi, go'yo ustodiga gustohlik qilganday tuyilib, uning g'amgin chehrasidan ko'zini olib qochdi.

¹⁸ Farzandi arjumand – suyukli farzand.

– Bas! Tangri taolo o'zi mushkulimizni oson qilg'ay! – Mirzo Ulug'bek sandiqning qulfini ildi-da, shamni qo'liga olib, oldinga o'tdi. Salomxonaga chiqqach, eshiklarni ochib, boshqa xonalarga qaradi, hech kim yo'qligiga ishongach, Ali Qushchiga yuzlandi.

– Ko'ksaroydan bu javohirotni olib chiqqaningni hech bir kimsa bilmasligi darkor, – dedi u. – Belbog' bilan belingga ikki qator qilib tugib ol!

Ali Qushchi bosh irg'ab ustodiga tikildi.

– Kaminadin tag'in ne tilaysiz, ustod?

Mirzo Ulug'bekning ko'zlari qisilib, chehrasida o'ychanlik aralash shiddatli bir ifoda paydo bo'ldi.

– Bor tilagimni boya aytdim, men o'zimning chin boyligim deb, toj-u taxtni emas, ilm-ma'rifat yo'lida qilgan xizmatlarimni, bitgan asarlarim, to'plagan ilm xazinasini bilurmen. Bu bebaho xazinaning taqdiri sening qo'lingdadur, Ali. Bu xazina butkul Movarounnahr, ehtimolki butkul bashariyatning boyligidur. Mabodo Haq taolo bandayi ojizni saltanatdan mosuvo qilib, elda xurofotki avjga minsa... bu xazinani bo'lg'usi avlodlar uchun asrab qolmoq sening gardaningdadur. Ehtimolkim, uni tog'larga olib chiqib aniq bir joyga yashirursen. Ehtiyot shart, shu bugundan usta topib, o'n-o'n besh po'lat sandiq yasatib qo'ymoq maqbul bo'lur.

– Angladim, ustod...

Mirzo Ulug'bek qo'llarini shogirdining yelkasiga qo'ydi.

– Haq taologaga shukrkim, o'z pushtikamarimdan bo'lg'an farzandlarimdan yolchitmasa-da, senday shogird ato qildi...

– Mirzo Ulug'bek qaltiragan qo'llari bilan Ali Qushchini quchoqlab, peshanasidan o'pdi.

Ali Qushchi nechundir yana o'sha iliq bahor kunini esladi, ko'z oldiga nimjongina oppoq chol – jannatmakon ustoz Qozizoda Rumiyl keldi. Chol ham xuddi Mirzo Ulug'bekka o'xshab peshanasidan o'pgani, yuziga tekkan oppoq mayin soqoli yodiga tushib, ko'ngli erib ketdi.

– Billoh, faqir ham Olloga shukr qilamenkim, sizday mehribon ustod ato qildi! – Ali Qushchi beixtiyor ko'ziga yosh oldi. – Taqdir boshqa yo'lni ixtiyor etganda kim bo'lur edim?

Mirzo Ulug'bek yirik tilla uzuk taqilgan shahodat barmog'i bilan ko'z yoshlarini artib, to'satdan shikasta ovozda:

– Men sendan abadulabad rozimen, – dedi. – Agarchi diydor ko'rishmoq nasib etmas, rozi bo'lg'aysen, o'g'lim.

U bu kun ikkinchi bor Ali Qushchini «o'g'lim» dedi.

– Faqir ham rozimen, ustod, toabad rozimen...

Ustod bilan shogird, ko'z yoshidan tillari lol, qattiq quchoqlashganlaricha jimgina qotib qoldilar.

4

Mirzo Ulug'bek Ali Qushchini pastki oshyonagacha kuzatib qo'yib, ovchilik o'ljalari bilan bezatilgan xonaga qaytib kirdi. Bu muazzam saroydagi son-sanoqsiz xonalar orasida Mirzo Ulug'bek shu keng osuda xonani ko'proq xushlar edi. Salomxonada o'tirib charchaganida, saltanat ishlari ko'ngliga tekkanida aksariyat shu xonada o'tirib hordiq chiqarar, mutolaa va mushohada lazzatini surar edi.

Xonaning to'ridagi xontaxtada kumush barkashlarga solingan kabob va patirlar, nozik munaqqash piyolalarga quyilgan boda qanday bo'lsa, shunday turardi.

Mirzo Ulug'bek kursiga o'tirib, bir ho'plam sharob istagida piyolani qo'liga oldi, lekin shu payt marmar zinalarda gurs-gurs oyoq tovushlarini eshitib, piyolani joyiga qo'ydi. Xonaga tund yuzlik saroybon kirib, bosh egdi.

– Bobo Husayn Bahodir...

– Qani? Ayt, kirsin!..

Mirzo Ulug'bek so'zini tugatmagan ham ediki, ostonada kecha Keshga chopar qilib yuborilgan suyukli navkari Bobo Husayn Bahodir ko'rindi.

Novcha, xushqomat, xushsurat Husayn Bahodir qo'l qovushtirganicha poygakka tizza bukdi. Boshidagi uchlik dubulg'asi, ostidan oqqan shig'-shig' ter tomchilari yuzini yuvib, qop-qora soqol-mo'ylovlariga tomchilar, mis sovut tagiga yashiringan keng ko'kraklari temirchining bosqoniday ko'tarilib-tushib turardi. Mirzo Ulug'bek rangi o'chib o'rnidan turdi.

– Nechuk gungday qotib qolding? So'zla!

– A'lohazratlari afv etsinlar. Siz shahriyori falak-iqtidorni xushnud qiladurg'on xabar keltirmadim...

– So'zla! – baqirib yubordi Mirzo Ulug'bek.

– Kesh qo'ldan ketgani aniqdur, valine'mat! Qal'a dorug'asi Amir Kamoliddin Kesh kalitini shahzodaga qarshiliksiz qo'shqo'llab topshiribdur!

– Amir Arslon qaydadur!.

– Amir Arslon o'z lashkari bilan dovonda turibdur... Mirzo Ulug'bek qo'llarini orqasiga qilganicha xonani bir aylanib chiqdi. Uning ko'zlari qisilib, burun kataklari pikipiray boshlagan,

jag' paylari turtib chiqqan qoramtir yuzida, butun vajohatida shafqatsiz bir ifoda paydo bo'lgan edi. Sukut cho'zilib ketgach, saroybon Husayn Bahodirni sekin turtdi. Husayn Bahodir tomoq qirib:

– Siz hazratimning farmonlariga tayyormen, – dedi.

Mirzo Ulug'bek boshini ko'tarib, uyqusizlikdan qizargan ko'zlari bilan navkariga qaradi, lekin navkarini ko'rmadi, xayoli boshqa yoqlarda kezib yurardi.

– Ne deding? Ha! Subhidam lashkar tortib yo'lga chiqamiz. Ot-anjomlar shay bo'lsin!

– Farmoni humoyun amri vojibdur, onhazratim. Va lekin bir arzim bor...

– So'zla.

– Arzim shuki, cherik yig'sak¹⁹.

– Cherik?

– Fuqaro sizga sodiqdur, valine'mat! Ijozat etsangiz besh-o'n ming cherik yig'ar edik.

Mirzo Ulug'bek soqolini tutamlab uzoq o'tirdi, keyin ohista bosh chayqab:

– Yo'q, – dedi. – Lashkar bas kelmagan joyda cherik ne qiladi? Bor, damingni ol, Bobo Husayn...

Saroybon bilan Bobo Husayn Bahodir orqalari bilan yurib chiqib ketishdi. Mirzo Ulug'bek sharob to'la piyolani qo'lga olib, bir ko'tarishda sipqarib tashladi...

Hayhot, uning so'nggi umidi ham chil-chil sindi. U shahzoda Abdullatifning katta qo'shin bilan Jayhundan o'tib, Keshga yaqinlashayotganini bilsa-da, bu mustahkam qal'a unga jang-jadalsiz taslim bo'lishini kutmagan edi. U Amir Kamoliddinga ishonar, uning qal'a kalitini shahzodaga qarshiliksiz topshirishini sira kutmagan, chunki uni o'zining eng sodiq amirlaridan biri deb o'ylardi!.. Bas, Amir Kamoliddinki sotqinlik qilgan ekan, endilikda kimga inonmoq, kimga suyanmoq darkor? Esiga beixtiyor bobosining bir gapi tushdi.

Amir Temur Hirotda, «Bog'i jahonda» Shohruh Mirzo bilan suhbatlashib o'tirib, o'g'lining qaysi bir amirning sodiqligi to'g'risida aytgan gapiga zaharxanda bilan kulgan edi:

«Bu amirlarga inonma, o'g'lim! Ularni sodiq bo'lsin desang, qilichingni ilgingda²⁰ mahkam ushla!»

Darhaqiqat, mana, salkam qirq yil Movarounnahrga saltanatli shoh bo'ldi. Muruvvatli fuqaroparvar podshoh bo'lishga urindi,

¹⁹ Cherik – ko'ngillilar ma'nosida.

²⁰ Ilik – qo'l.

butun iqtidori va salohiyatini shu davlat, shu el osoyishtaligiga sarf qildi, ammo bukun boshi nadomatda qolganda... dardini aytadigan na bir habibi, na bir tabibi bor!.. Taqdirning qanday o'yini ekankim, uning boshi malomatdan chiqmay qoldi. Yo... al qasosil minal Haq! Bobosi Amir Temurning qonli qilmishlari uchun taqdir undan o'ch olmoqdamu? Yo shafqatsiz Xuroson yurishida uning ixtiyoriga qarshi to'kilgan qon uchun Haq taolo uni o'z mehri shafaotidan mosuvo qildimu?

Buni o'ylashi bilan otasi Shohruh Mirzo vafotidan keyin Hirotga borganida ro'y bergan bir voqea esiga tushib, vujud-vujudigacha jimirlab ketdi.

Juma kuni edi. Mirzo Ulug'bek Hirotga kirishi munosabati bilan barcha din peshvolari, arkoni harb va arkoni davlatlar masjidi jomega yig'ilgan edi. Mirzo Ulug'bek Hirotning a'yon va boyonlari qurshovida Madrasayi Shohruhiyadan chiqib, qiblagohi qurdirgan qalandarlar xonaqosidan o'tayotganida soch-soqoli o'sib ketgan, majnunsifat bir darvesh paydo bo'ldi-yu, xuddi zikr tushayotganday g'alati harakatlar qilib, bejo ko'zlarini o'ynatib, uning yo'lini to'sdi.

Oldinda borayotgan suvoriylar darveshning ustiga ot soldi-rib, uni yo'ldan haydashga urinishdi. Lekin Mirzo Ulug'bek imo bilan ularni chetlatib, darveshning arziini eshitishga moy-illik bildirdi. Shunda telba darvesh juldur jandasiga osilgan qo'ng'iroqchalarini jaranglatib, g'alati qiyshanglaganicha Mirzo Ulug'bekning oldiga keldi. U og'zi ko'pirib, zikr orasida all-animalarni gapirar edi. Darvesh g'udurlab gapirgani uchunmi, Mirzo Ulug'bek uning so'zlariga arang tushundi.

Telba devona uning sarkardalari Hirot tevaragidagi qishloqlarnigina emas, hatto yo'qsillar va gadolar xonaqohlarini ham talon-toroj qilganidan so'zlar, bu ish uchun Olloning qahriga duchor bo'lishini bashorat qilardi... Mirzo Ulug'bek o'zini eshitib-eshitmaganlikka olib, jadallab o'tib ketdi. Lekin o'shandan beri telba darveshning mudhish bashorati esidan chiqmaydi. Mana hozir ham o'sha manzara yodiga tushib, etlari jimirlab ketdi...

Ha! Bu mash'um Xuroson yurishi uning boshiga ko'p savdolar soldi. Boshda uni bu yurishga da'vat etgan amirlar esa zafariyatsiz urushdan keyin undan yuz o'girib, zimdan choh qazish payiga tushdilar. Lekin ne chora? Otasi Shohruh Mirzo vafotidan so'ng – pokiza ruhi ravzayi rizvonda masrur bo'lg'ay! – volidayi mehriboni Gavharshod benginining kirdikorlari tufayli

Hirot saroyida nizo-nifoq avj olib, beqiyos saltanat xavf ostida qoldi!

Mirzo Ulug'bek ko'zini yumib, boshini sekin chayqadi. U volidayi mehriboniga nisbatan ko'nglida iliq bir tuyg'u uyg'otishga harakat qildi. Lekin ko'z oldiga uzun bo'yli, ko'k ipakdan keng ko'ylak kiyib, boshiga ko'k ro'mol o'ragan, qo'lidan tasbehi tushmaydigan kalondimog' bir xotin keldi. U qosh-ko'zlari qop-qora, qiyg'ir burun, xushsurat xotin bo'lsa ham, farishtasi yo'q, chehrasi sovuq ayol edi. Bobosi Amir Temur Ko'ragoniy shahodat sharobini ichgandan beri Gavharshod begim bu kiyimni, ko'k ipak ko'ylagi bilan ko'k ro'molini tashlamas, go'yo Sohobqiron uchun to o'lguncha motam tutgan, shu bilan bu dunyo ishlaridan qo'l yuvib, u dunyo g'amiga o'tgan edi. Hayhot! Amir Temur Ollo rahmatiga yo'l tutib, Xuroson taxtiga Shohruh Mirzo o'tiribdi hamki, Gavharshod begim toj-u taxtni o'z qo'liga oldi. Saroyni johil gumrohlar ila Xoqoni Saidni ko'rolmaydigan badxohlarga to'ldirib yubordi. Hirot fisqi fujur uyasiga aylandi. Shohruh Mirzoni chalg'itib, sayidlarni qatl qildirgan, shahzodalar orasiga nizo tushirgan, suyuqli nabirasi Alouddavla bilan Abdullatifni bir-biriga qayrab solib qatl-u qirg'in chiqargan ham, evoh, shu volidayi mehriboni Gavharshod begim bo'ldi!.. Bu fitna-yu xunxorliklardan ish chiqmagach, o'z o'g'li Mirzo Ulug'bekka «shohi sharir»²¹ degan nom taqib, shahzoda Abdullatifni qayrab soldi. Shahzoda esa... Naqshbandiylar jamoasining rahnamosi janob Nizomiddin Xomush yanglig' din peshvolarining domiga ilinib qoldi. O, xurofot botqog'iga botib qolgan bu johil ulamolar! Ilgari, Mirzo Ulug'bek taxtda muqim o'tirgan mahalda ular tishlarini tishlariga qo'yib bo'lsa ham chidab yurishgan edi. Lekin Mirzo Ulug'bek Xuroson yurishidan mag'lub qaytdi hamki, darhol bosh ko'tarib chiqishdi. Mirzo Ulug'bek inongan lashkarboshilar esa... Yuksak rutba, shon-shavkat va zeb-ziynatga o'ch bu amir-u umaro esa... faqat taxt sohibi kuchda turgan mahaldayoq qo'l qovushtirib turadi. Saltanat sal tebransa, darhol yuz o'giradi. Kimningki qilichi o'tkir – ular shunga xizmat qiladi!

Ha, Xuroson yurishidan ko'p boylik, yuksak rutba va shon-shavkat kutgan sarkardalarning hamma umidlari puchga chiqdi. Ne chora, bu og'ir yurish zafar keltirmadi. Keyinchalik, Mirzo Ulug'bek o'z o'g'li Abdullatيفا qarshi qo'shin tortib, Jayhun bo'ylariga otlanganida esa Samarqandda qolgan shahzoda Abdulaziz ko'p nomaqbul ishlar qilib, bir qancha nufuzli

²¹ Shohi sharir – buzuq shoh.

amirlarni unga qarshi qo'ydi, urushdan charchagan fuqaro ham undan sovidi. Oqibat, mana, qirq yillik mehnati xavf ostida turibdi!..

Mirzo Ulug'bek bu o'ylardan boshi g'ovlab, peshanasini ishqaladi, yana bir piyola sharob ichdi, lekin uni o'z qariga tortgan tug'yonli o'ylar girdobidan chiqolmadi.

U shogirdi Ali Qushchining ming chandon haq ekanini dil-dilidan his etar, ayni zamonda uning boyagi gaplari qayta-qayta esiga tushib, yuragini o'rtar edi. Axir nahot uning shuncha xizmatlari, ilm-u ma'rifat yo'lida chekkan zahmatlari, sarf etgan boyliklari, fuqaro uchun qurdirgan hammom-u qazdirgan ariqlari, nahot buning hammasi inobatga o'tmasa? Nahot bo'lg'usi nasllar uni boshqa shoh va boshqa fotihlardan farq etmasa? Ali Qushchi o'ylaydiki, Mirzo Ulug'bek saltanat talashadasdan toj-u taxtni shahzodalarga berib, ilm-u idrok yo'liga o'tsa bas, shahzodalar uni o'z holiga qo'yadilar, suyuqli ishing bilan shug'ullan deb, rasadxona va madrasalarning darvozalarini ochib beradilar. Hayhot! Agarchi foniylar olam yumushlari Ali Qushchi o'ylaganday oson bo'lganida Mirzo Ulug'bek bu bevafo hokimiyatni allaqachonlar tark etib, o'zini suyuqli ishiga bag'ish-lamas erdimi? Boshidagi toj, tagidagi taxt ilmi funun uchun darkor ekanini tushunmaganida, bu sovuq koshonani, gunohi azimga botib qolgan bu haram, shon-shuhrat va mansab ishqida hech bir razolatdan toymagan bu amirlar, sarkor-u saroybonlar, xurofot va taassub botqog'iga botgan din peshvolaridan yuz o'girib, suyuqli talabalari orasiga, ma'rifat dargohiga ketmas erdimi? Lekin ne chora? Bu manhus toj-u taxt, bu saltanat, insonlar ustidan hokimlik qilmoq istagi shunday shirin ekanki, uning niyati pokligiga kim inonadi? Kim uning samimiyligiga, o'z ixtiyori bilan saltanatdan qo'l yuvganiga inonib, tinch qo'yadi? Agar unga inonsalar, inonib ilm-u idrok bilan bamaylixotir shug'ullanishga qo'yib bersalar, u hozir ham vafosiz hokimiyat, bu toj-u taxtdan bajon-u dil voz kechar erdi...

Toj-u taxtdan voz kechar-ku, ammo shu damlarda qo'shni go'shada ko'zi to'rt bo'lib uni kutayotgan yulduzi, qariganda topgan bebaqo gavhari – Bibi Yulduzning qismati ne bo'ladi?

Mirzo Ulug'bek buni o'ylashi bilan vujud-vujudigacha zirqirab ketdi-yu, tanchadagi shamdondan maxsus yasalgan ulkan shamni olib, xafiya go'sha tomon yurdi.

Bibi Yulduz desa degudek bu beg'ubor qizaloqni Mirzo Ulug'bek bundan ikki yil muqaddam, hali bu xatar, bu tashvishlardan xoli,

osoyishta kunlarda shogirdi mavlono Muhiddin xonadonida zaifalar uchun ochilgan madrasada uchratgan edi. Ko'zlari cho'lponday charaqlab turadigan, yuzlari sutga chayilgandek tiniq, go'dakday yoqimtoy bu ma'suma faqat husnda emas, ilm va nazm bobida ham benazir edi.

Ishq savdosi yoshga qaramas ekan. Davlatpanoh bir necha marta hurkkan ohular davrasida o'tadigan o'sha mushoiralarga bordi-yu, Bibi Yulduzni ko'rmasa turolmaydigan bo'lib qoldi. Ne baxtki, musichaday beozor bu ma'suma ham uning soqolidagi oq tolalarni go'yo ko'rmadi, ko'ksidan itarmadi.

... Derazalariga og'ir kimxob darpardalar tutilgan, devorlariga qirmizi eroniy gilamlar osilgan sarishta go'sha bo'm-bo'sh, Bibi Yulduz, chamasi, xilvatxonaning qoq o'rtasidagi shohi parda orqasiga yashirinib olgan edi.

Mirzo Ulug'bek kulimsirab:

– Qaydasen, Yulduzim? – deb so'radi. ~ Nechun yashirinasen? Yo xafamisen?

Bibi Yulduz erkalaniy yuzini ters burdi. Uning ko'zlari, o'sha, davlatpanoh birinchi ko'rganida uni lol qoldirgan ohu ko'zlari jiqqa yosh edi.

– Nechun xafa bo'lmay, ustod? ~ dedi u qult yutinib. – Uch oy hijron o'tida qovurildim. Kuni kecha xatarli safardan qaytib, bukun yana qo'rqinchli safarga otlanyapsiz?

Mirzo Ulug'bek yuragi cheksiz mehrga to'lib, qizning qo'sh-qo'sh tilla uzuklar bilan bezatilgan oppoq, nozik barmoqlarini labiga bosdi.

– Sen o'tda qovurilgan bo'lsang, men bu o'tda kuyib kul bo'ldim. Ne chora, bibijon?

Bibi Yulduz ko'z yoshlarini artib:

– Boshingiz toshdan bo'lg'ay, ustod! – deb xitob qildi. ~ Shahzoda g'olib kelib, Sizni toj-u taxtdan mosuvo qilsa... holimiz ne kechur? Dugonam... Xurshida bonuning boshiga tushgan qora kunlar mening ham boshimga tushmasa deyman, ustod.

Mirzo Ulug'bek yuragi yana tuz sepganday achishib, qizning ikki yuzidan o'pdi.

– Yaratgan Egam o'zi asragay, ~ dedi-yu, o'pkasi to'lib, davom etdi: – Hayotim poyonida izlay-izlay arang topgan yorug' yulduzim. G'urbatli kunlarimni, qorong'u tunlarimni yoritgan shamchirog'im. Nadomatlar bo'lg'aykim, seni baxtli qilolmadim. Kechir meni, yorug' yulduzim...

Bibi Yulduz nozik, holsiz qo'llari bilan davlatpanohning bo'ynidan quchib:

– Yo‘q, yo‘q, unday demang, ustod, unday demang, – deb yolvordi. – Siz bilan o‘tgan bir daqiqa visol onlarimni yuz yil umrga almashmaymen. Oy borib omon qayting. Zafar yor bo‘lg‘ay sizga, ustod.

Mirzo Ulug‘bek yana boyagiday ko‘ngli cheksiz bir mehrga to‘lib:

– Bu gaping rost bo‘lsa... shamlarni o‘chir, – dedi ma‘yus kulimsirab. – Bir daqiqa bo‘lsa-da, og‘ushingda dam olay, azizam. – U shunday dedi-yu, o‘zi shamlarni bitta-bitta o‘chirdi.

5

Ali Qushchi otining jilovini darvozada kutib olgan qorovulga tutqazib hovliga kirdi. Tashqarida ot tuyoqlarining dupuri eshitildi: uni kuzatib kelgan sipohlar orqaga qaytgan edi.

Ali Qushchi rasadxonaga qarab yurgan edi, qorovul chol:

– Enangiz kelmish, mavlono, – dedi.

– Qayda?

– Kitobdorning hujrasida.

«Kitobdor» – Miram Chalabiy bo‘lib, kecha-yu kunduz kutubxonadan chiqmagani uchun shu nomni olgandi.

«Enam bu qora tunda ne qilib yuribdi?»

Ali Qushchining xayoli hamon Ko‘ksaroyda, ustodda edi. U kutubxonaga oshiqar, u yerda yolg‘iz o‘tirib, ustodning gaplarini yana bir o‘ylab ko‘rgisi kelar, tanho qolishni xohlardi. Ali Qushchi istar-istamas rasadxonaning orqasidagi tolibi ilmlar yashaydigan bir qavatli binoga burildi.

Miram Chalabiy binoning eng chekkasidagi torgina hujrada istiqomat qilardi. Hujrada bittagina sham miltirab turar, Miram Chalabiyning o‘zi yo‘q, enasi Tillabibi g‘ira-shira hujraning to‘rida tizzalarini quchoqlaganicha pinakka ketgan edi.

Ali Qushchi eshikni ohista yopib, orqaga qaytmoqchi bo‘ldi. Lekin Tillabibi uyg‘onib ketib, apil-tapil o‘rnidan turdi-da, qushday pildirab kelib, o‘g‘lini bo‘ynidan quchoqlab oldi.

– Qaylarda yuribsan, bo‘talog‘im?

Sahroyi mang‘it urug‘idan bo‘lgan Tillabibining eng suyukli so‘zi «bo‘ta», «bo‘talog‘im» edi. Ali Qushchi kulimsirab enasining yelkasini siladi.

– O‘zingiz qaydan keldingiz, enajon? Tun yarmidan oshgandur.

– Enangni qo‘y, bo‘tam. O‘zing so‘yla: ne bo‘ldi, ne qo‘ydi?

– Neni so‘raysiz, enajon?

- Hamma yoqda shumxabar: sulton Ulug'bek taxtdan qulabdur. Barcha mahramlari, barcha shogirdlari qatl-u qirg'in bo'larmish...

Kampir mijjalarida titrab turgan yosh tomchilarini sidirib tashlab, dardli ko'zlarini o'g'liga tikdi. Sochlari oppoq oqargan, yuzlarini qat-qat ajin-bosgan bu mushtdekkina kampirning nigohi cheksiz mehrga, unsiz bir iztirobga to'la edi.

Ali Qushchi ko'ngli bir xil bo'lib, enasini ohista quchdi, uni tinchitish umidida beparvo kulgan bo'ldi.

- Bu yolg'onni qaysi nobakor topmish, enajon?

- Nechun kulasen? Butun daha so'zlaydi, bo'talog'im. Rahmatli otang aytguvchi edi: sultonlardin olis yurmoq darkor ekan. Qirq yil jahongirga mahram bo'lib, uning qarorgohiga mulozimlik qilib ne orttirdim? Boshimga balo orttirdim, xolos, deguvchi edi...

- Qo'rqmang, enajon...

- Qo'rqmay ne qilay? Sulton Ulug'bekka shogird bo'lamen deb, ne topding, bo'tam? Topganing kitobmi? Kitob deb, befarzand, so'qqabosh o'tasenmi bu dunyodin...

- Nasib qilsa bo'lib qolar, ena...

- Qachon? Enang o'lgandami?

Odatda Tillabibining bu gapi Ali Qushchining g'ashini keltirar, hatto ba'zan kampirni siltab ham tashlar edi, lekin bu safar negadir yuragini zirqiratib yubordi...

Ali Qushchi enasini arang tinchitib, unga to'shak yozib berdi-da, xonadan chiqdi.

Tong yaqin. Obirahmat tomondan xo'rozlar qichqirig'i, itlarning hurishi eshitilar, lekin osmon hali yulduzlarga to'la edi.

Ali Qushchi o'ychan odimlaganicha rasadxonaga kirdi, eshik ustidagi tokchadan sham olib yoqdi-da, tik zinalardan yurib uchinchi oshyonaga chiqdi. Voajabo, u kutubxonaning eshigini ochishi bilan yuragini chulg'ab olgan g'ussa qaygadir to'zg'ib ketdi-yu, xayolini qandaydir yuksak bir tuyg'u asir etdi. Go'yo u kutubxonaga emas, bu chirkin olamdan tamom boshqa, hayotning ikir-chikir tashvishlaridan yiroq, musaffo bir dunyoga parvoz qilgan edi...

Jomiul ulum²² atalmish bu xazina uchinchi oshyonaning ikkita katta xonasini egallagan edi. Nozik o'ymakorlik bilan yasalgan va yerdan shiftga tegadigan javonlar kitob va qo'lyozmalarga lim-lim to'la edi.

²² Jomiul ulum - ilm xazinasi.

Ali Qushchi belidagi ikki belbog' oltin va javohirlarni o'rtadagi kursiga «shaq» etkazib tashladi-da, qo'liga shamni olib, javonlarni bitta-bitta ko'zdan kechirib chiqdi. Mana, o'ng tomonda sadafdek terilgan uch qator qora charm jildlik og'ir, qalin kitoblar, bu kitoblar olis Qohiradan keltirilgan. Sohobqiron Amir Temur Ko'ragoniy sulton Boyazid Yildirimga qarshi yurish qilganida o'sha tomonlardan olib kelgan. Lekin ular hanuzgacha yaxshi mutolaa etilib, sharh qilinmagan.

Ustoz Mirzo Ulug'bek osoyishta davrni kutar, Misriyani Qohiradan, Bag'dod va Damashq madrasalaridan fozillarni chaqirtirib, bu kitob va nodir qo'lyozmalarning mag'zini chaqtirish, ularni sharh ettirish niyatida edi...

Uzoq Misrdan keltirilgan bu qo'lyozmalar yonidagi javonlarga Bag'doddan, hikmat xazinasi, deb atalmish «Hizonat ul hikmat»dan olib kelingan kitob va qo'lyozmalar terilgan. Ularning ko'k, qizil, yashil saxtiyon jildlaridagi tilla suvi yuritilgan guldor bezaklar sham shu'lasida nafis ziyo sochib tovlanadi.

Undan nariroqdagi raxlariga hayvon va qushlarning suratlari o'yilgan naqshinkor javonlarga Chin²³ va Hindistondan keltirilgan noyob kitoblar terilgan bo'lib, ularning har biri ko'k va sarg'ish ipak matolarga o'ralgan.

Bundan besh-olti yil muqaddam, Shohruh Mirzo vafotidan oldin, ustod Hindiston bilan Chindan tilla evaziga ikki katta allomani chaqirtirib olgan edi. Hind fozili ko'p o'tmay foniylar dunyoni tark etdi. U hatto hind munajjmlari yaratgan mashhur «Sidhaita»²⁴ning tarjimasini ham nihoyasiga yetkazolmadi... Chin-Mochindan kelgan gapdon ko'sa alloma esa Ulug'bek madrasasida bir necha yil fors va turkiylarni o'rgandi, arabchadan tahsil oldi, nihoyat, turkiylarda bidir-bidir qilib so'zlaydigan ham bo'ldi. So'ngra Chindan keltirilgan bir qancha kitoblarni forsiylar va turkiylarga tarjima qildi, lekin u ham ishni nihoyasiga yetkaza olmadi, elimni sog'indim deb, Chinga otlangan savdo karvoni bilan o'z yurtiga jo'nab ketdi. Undan qadimiy Chin-Mochin munajjmlarining forsiylarga tarjima qilingan uch jild kitobi qoldi...

Xonaning to'ridagi chetlariga tilla tasmalar qoqilgan javonlarni Movarounnahr fozillarining kitoblari-yu nodir qo'lyozmalari egallagan. Bu kitoblar-u qo'lyozmalarning har biri alohida ishlov berilgan yashil va firuzarang charm bilan jildlangan. Har bir

²³ Chin - Xitoy.

²⁴ «Sidhaita» - astronomiyaga oid mashhur asar.

jildga muallifning muborak ismi shariflari zarhal harflar bilan bitilganki, mana, hozir, shamning hazin shu'lasida go'yo so'nmas yulduzlarday yaltirab turibdi.

Ana, eng tepada, Abu Abdulla Muhammad ibn Muso Xorazmiyning olti jildlik tabarruk asarlari qator turibdi. Rivoyatlarga qaraganda, bu kitoblarning uch jildini allomalar sarboni mavlono al-Xorazmiy hazratlari o'z muborak qo'llari bilan bitgan: ular go'zal Bag'doddan, mashhur «Baytul-hikma»dan olib kelingan... Uning yonida Jomiul-ulum atalmish Abu Ali ibn Sino hazratlarining tibbiyot masalalariga oid yigirma jildlik «Kitob ush-shifo»si va yana kamida o'n jildlik «Kitob un-najot» asarlari va nihoyat, uch jildlik she'riy asarlari terilgan... Ularning yonida Mavlono al-Forobiyning o'n olti jildlik donishmandlik majmualari, fozillar fozili jannatmakon Abu Rayhon Beruniy hazratlarining hammasi qizil' saxtiyon jildlik kitoblari oltinday jilolanib, yarqirab turibdi. Ul zoti sharifning faqat bir asari, koinot sirlariga bag'ishlangan «al-Qonun al-Mas'udiy» degan asarigagina firuzarang jild qoplangan. Ustod buyuk allomaning bu kitobini ko'p mutolaa qilar, shuning uchun ham uni boshqa kitoblar orasidan tez topib olish niyatida firuzarang jildga o'ratgan edi...Undan pastroqda donishlar donishi Ahmad ibn Abdulla Marvaziy, riyoziyot ilmining piri Ahmad bin Muhammad Farg'oniy va mavlono Abul Vaf o Samarqandiy, munajjimlar sarvari G'iyosiddin Jamshid ham Nasiriddin Tusiy, uning yonida jannatmakon ustod Qozizoda Rumiyning purhikmat asarlari terilgan...

Har safar mavlono Qozizoda Rumi y ~ pokiza ruhlari gulshani baqoda masrur bo'lg'ay! - bu ilm maskaniga kirib, bu javon oldida to'xtaganida, kitoblarga qo'l uzatishdan oldin ko'zlarini yumib, lablari pichirlab, duo o'qir, so'ng tanlagan kitobini olib qosh-ko'zlariga surtar, labiga bosar, shundan keyingina kitobini ochib, mutolaaga kirishar edi. Ustod o'zigina emas, bu dargohga qadam qo'yan har bir talabadan shunday qilishni talab etardi.

Ali Qushchining ko'z oldiga yana o'sha iliq bahor kuni keldi. Esida bor, mavlono Qozizoda Rumiyni Mirzo Ulug'bek o'zi boshlab kelgan edi. U mahalda a'lohazratlari ayni kuchga to'lgan, yosh, iqtidorli yigit edi. O'zi ham egnidagi zarrin libosi, boshidagi simobiy dastori, butun shiddatli qiyofasi bilan yonidagi barcha a'yonlardan ajralib turardi. Shu boisdanmi, a'lohazratlarining yonida ustod Qozizoda Rumi y yana ham nimjonroq va ojizroq ko'rinardi. Lekin bu nimjongina oppoq cholning vujudidan allaqanday ichki bir ziyo, kishini o'ziga rom qiluvchi bo'lakcha bir mehr yog'ilib turardi!..

Mavlono bilan Mirzo Ulug'bek chinor soyasidagi baland kursilardan joy olishdi. So'ngra ustod Qozizoda Rumiy onhazratning iltimosi bilan zarbof matoga o'ralgan qalin kitobini ochib, riyoziyot ilmi hamda bu ilmning falakiyotni o'rganishdagi o'rnini to'g'risida bahs yuritdi. Ali Qushchi ustodning riyoziyot ilmiga bag'ishlangan bu purhikmat kitobini madrasada ko'p mutolaa qilgan edi. Lekin mutolaadan olgan zavqi bir bo'ldi-yu, mavlononing o'z og'zidan eshitgani bir bo'ldi. Ustod murakkab riyoziyot masalalarini shunday muloyim ovozda, shunday tiniq bir mantiq bilan yechib berdiki, Ali Qushchi, go'yo risola emas, ajib musiqa tinglayotgandek erib ketdi... Faqat Ali Qushchi emas, Mirzo Ulug'bek bilan birga kelgan barcha a'yonlar va barcha ilm ahli va hattoki, ilm-fandan uzoq arkoni davlatlar ham boshlarini egib, chuqur sukutga cho'mib eshittilar.

Nihoyat, ustoz kitobini yopib, a'lohzratlariga qaradi. A'lohzratlari mavlonoga tashakkur bildirib, hamon sukut saqlab o'tirgan a'yonlar va tolibi ilmlarga yuzlandi, chehrasiga allaqanday mahobat bag'ishlagan kalta, qalin soqolini silab, ustodning kalomi ayon bo'lgan-bo'lmaganini so'radi. Mirzo Ulug'bekning so'rog'iga biror kimsa javob bermadi. Madrasa sahnini to'ldirgan xaloyiq boshini xam qilib, churq etmay o'tirardi. Mavlono Qozizoda Rumiy xafaqon bosh chayqadi, Mirzo Ulug'bek esa miyig'ida kulimsirab qo'ydi. Shunda Ali Qushchi iymanihgina o'rnidan turdi va qisilib-qimtinib unga hamma narsa ayon ekanini izhor qildi.

Mavlono Qozizoda Rumiyning ko'zlari charaqlab ketdi. Mirzo Ulug'bek esa ilmi riyoziyot va handasa²⁵ borasida ust-ustiga savollar berdi.

Ali Qushchi avval tortinib, keyin esa xiyol dadillanib, hamma so'roqlarga javob berdi.

Shundan keyin Mirzo Ulug'bek uni yoniga chaqirib, avlod-ajdodini, qaysi madrasada, kimlardan ta'lim olganini surishtirdi, ustod Qozizoda Rumiy esa mayin soqoli bilan uning yuzini silab, peshanasidan o'pdi...

Ali Qushchi bu esdaliklardan ko'ngli bir xil bo'lib, to'rdagi xonaga o'tdi.

Bu xonaning devorlariga ham bezakli javon yasaliib, yerdan shiftigacha kitob terilgan. Faqat qibla tomondagi devor bo'sh, unga onhazratlarining samovot jadvallari osilgan edi. Misriyayi Qohiradan keltirilgan qalin ipak qog'ozga tushirilgan zarhal nuqtalar – yulduzlar surati qorong'ida xuddi chinakam osmon-u

²⁵ Handasa – geometriya.

chinakam sitoralarday yarqirab, ajib bir manzara kasb etgan edi...

Jadvalning tagidagi tilla suvi bilan bitilgan sharhlar va har xil ko'rsatkichlar esa simobday yaltirab turardi.

Xonaning to'ridagi har xil usturloblar yoniga baland suyanchig'lik ikkita yumshoq kursi qo'yilgan.

Mirzo Ulug'bek kechalari shu yerda o'tirib, mutolaa qilishni suyar, suyukli jadvali ustida ham shu yerda ishlar edi. Ali Qushchi-chi? Axir to'rdagi devorda ajib manzara kasb etib yaltillab turgan bu koinot surati, bu murakkab jadvallarning bunyodga kelishida uning ham, Ali Qushchining ham xizmatlari bor!.. Yolg'iz jadval emas, bu nodir xazina, ummondan javohir qidirgan g'avvos mashaqqati bilan topilgan bu purhikmat asarlarni yig'ishda ham Ali Qushchining mehnati va zahmati bor!

Ana, jadvallarning yonida, burchakdagi javonda, Mirzo Ulug'bekning olti jildlik tarixiy asarlari yonida uning - Ali Qushchining ham kitoblari turibdi!.. Nahot bu noyob xazinadan, umrining eng ongli, eng mas'ud damlari o'tgan, unga mushohada lazzatini bag'ishlagan, yolg'on dunyo g'urbatlarini esidan chiqarib, falakiyot olamida erkin suzishga o'rgatgan bu munavvar maskanidan ayrilsa?!

Boya ustod aytgan bid'at va xurofot maddohlari uni rindona kayfiyatlar og'ushida qolgan osiy banda deb o'ylashadi, Ali Qushchi esa shu dargohni deb, shu ilm durdonalarini deb, barcha foniylar dunyo lazzatlarini tark etdi, hatto nogiron enasini yum-yum yig'latib, uylanmoq va farzand ko'rmoq baxtidan mahrum bo'ldi... Nahot endi, qirqdan oshib, bebaqo umrning oxiri ko'rinib qolganida, bu ziyo maskanidan ayrilsa? Ayrilganda ne qiladi? Qarigan chog'ida qayga boradi?

Ali Qushchining qalbini hazin kuyday tiniq bir mung chulg'ab oldi. Bu mung, bu hazin kuy dilining eng nozik torlarini ohista chertib, ko'nglida qandaydir xasta, notavon hislar qo'zg'atdi. Go'yo u bu yorug' dunyoda yolg'iz qolgan, hamma undan yuz o'girgan, hamma uni tashlab ketgan edi... to'satdan u lablarida nordon bir ta'm sezib, hushiga keldi-yu, qo'lidagi shamni balandroq ko'tarib, chor-atrofiga qaradi; kitoblar, kitoblar, kitoblar!.. Yo'q, bu kitoblarni o'n-o'n besh emas, yuz sandiqqa ham sig'dirib bo'lmas! Bas! Ustod bu noyob asarlarning ichidan eng nodirlarini, qimmatbaho toshlar orasidagi la'l va injularni aytibdi! Lekin bu sandiqlarni kimga yasatadi? Oltin va javohirlarni qanday sarf qiladi? Bu nodir xazinani

qayerga yashiradi? Ali Qushchi o'ylab-o'ylab, shu bugunoq mavlono Muhiddinning huzuriga borish va uning otasi Hoja Salohiddin zargar bilan maslahatlashishga ahd qildi.

U o'ychan odimlab birinchi xonaga chiqdi. Belboqqa tugilgan oltin va javohirlarni xontaxtadan olarkan, piyoladay-piyoladay quyma tillalar qo'lidan sidirilib tushib, gilamda yumalab ketdi, sochilgan la'l va injulardan nim qorong'i xonada yulduzlar charaqladi...

Ali Qushchi bu boylikni qayerga yashirishini o'ylab uzoq turdi, nihoyat, eshik ustidagi qalin kitoblarning orqasiga yashirdi, keyin tashqariga chiqib, tahorat oldi, ertaroq bo'lsa ham bomdod namozini o'qib, chakmonini kiydi-da, enasidan xabar olib turishni qorovulga topshirib, rasadxonadan chiqdi.

6

Ufqdagi tog'larning usti g'ira-shira oqargan, lekin osmonda, siyrak bulutlar orasida hamon milt-milt yongan yulduzlar ko'rinardi. Etni junjiktiruvchi sovuq shabada esar, yo'l bo'yidagi daraxtlar hamon tundagiday egilib-eshilar, ro'paradagi «Bog'i maydon» daryoday shovullar edi.

Odatda sha'bon oyi bunday sovuq kelmas, Samarqand bog'lari nafis qizil-qirmizi rangga bo'yolib, iliq kuz oftobida mayin tovlanib, erkanlab yotardi... Har kuni bu mahalda qovun-tarvuz ortilgan chetan aravalarda dehqonlar o'tar, eshaklariga savat-savat novvotrang uzum ortgan bog'bonlar, qip-qizil yongan choynakday-choynakday anorlar, nashvati noklar solingan tog'oralarni boshlariga qo'ygan yigitlar bozor tomon shoshilishar, suruv-suruv qo'ylar, gohida esa qo'ng'iroqlarini jangir-jungir qilib tuya karvonlari o'tib qolardi... Bukun katta yo'lgina emas, chetan va paxsa devor bilan o'ralgan bog'lar, hovlilar, uylar – hammasi jimjit. Go'yo dorussaltana Samarqand tahlika ostida qolganini odamlargina emas, parranda va darrandalar ham sezganday, na qushlarning sayrash shiritiladi, na qo'y-qo'zilarining ma'rashi! Hatto itlar ham pana-panaga kirib ketganga o'xshaydi.

Ali Qushchi Qusam ibn Abbos maqbarasidan o'tib, chapgaga burilganda oldinda, Registon tomonda, yo'q, undan ham narida, Ko'ksaroy maydonida nog'oralar gumburladi, nog'oralarga karnaylarning ma'rasi qo'shilib, yer-u ko'kni larzaga soldi...

«Onhazrat o'tlanibdur!..» – Ali Qushchi xayolan ustodga omad tilab, yuziga fotiha tortdi.

U tosh terilgan katta ko'chaga chiqib, masjidi jomega burilganida orqadan, Shohizinda qabristonining ro'parasidagi xonaqoh tomondan, «Yo Ollo do'st, yo Ollo!» degan nido eshitilib, bir to'da darveshlar ko'rindi.

Egnilarida janda, boshlarida echki terisidan tikilgan uchlik kuloh, qo'llarida isiriq tutatilgan kachkul, darveshlar ko'zlarini yumib boshlarini bir me'yorda tebratishib, jazava bilan zikr tushib kelishardi:

Yo Ollo do'st, yo Ollo!
Haq do'st, yo Ollo!..
Foniy dunyo deganlar,
Taqvoni tark etganlar,
Hamd-u sano demasdin,
Kayfi safo deganlar,
Gunohiga adad yo'q,
Tong-la mahshar madad yo'q.
Yo Ollo do'st, yo Ollo,
Haq do'st, yo Ollo!

Qalandarlar isiriqning o'tkir hidini taratib, bir me'yorda chayqalishib, «yohu-hu»laganlaricha Ali Qushchining yonidan o'tib ketishdi.

Ali Qushchi o'zini chetga olib, ularni o'tkazib yuborarkan, eng orqada ketayotgan, qop-qora soqoli ko'ksiga tushgan, ko'zlari yonib turgan barvasta darvesh o'girilib qaraganini ko'rdi-yu, yuragi «shig'» etdi. Bu o'sha, kechasi ustod so'ragan, Qalandar Qarnoqiy degan darvesh edi... Qalandar Qarnoqiy unga bosh irg'ab, bilinar-bilinmas ta'zim qilganday bo'ldi.

Ali Qushchi uning yag'rindor haquvvat qaddi-qomatiga, julduri chiqib titilib ketgan hirqasiga tikilganicha to'xtab qoldi, so'ngra bir-bir bosib masjidi jomening yon tomonidagi tor ko'chaga burildi...

Qalandarlarining «Yo Ollo do'st, yo Ollo»si uzoqlashib borar, lekin Ali Qushchining ko'z oldidan darveshning sersoqol yuzi, allaqanday dardli nigohi ketmas edi.

Qalandar olis Yassi shahri, to'g'rirog'i, Yassi yaqinidagi Qarnoq qal'asidan edi.

U bundan qariyb yigirma yil muqaddam, qipchoq xoni Baroq o'g'lon Sig'noq va Yassini bosib olgan yili, bir guruh yigitlar bilan Mirzo Ulug'bekdan madad tilab kelgan edi.

O'sha yili Sayhun bo'ylarida Baroqxonga qarshi bo'lgan jang-u jadalda Qalandar mislsiz jasorat ko'rsatib, ustodni o'limdan asrab qolganlardan biri bo'lgan edi. Lekin bu yurishda uning eng aziz do'stlari – Yassi va Sig'noq yigitlari halok bo'lgan, shu boisdanmi yo Mirzo Ulug'bek qattiq mag'lubiyatga uchrab Yassi g'animlar qo'lida qolganidanmi, xullas, Qalandar sipohilikni tark etib, ilm-fanni ixtiyor etgan edi.

U sipohiy kiyimlarini madrasa toliblarining sarupolariga almashtirib, boshiga dastor o'rab, madrasayi Ulug'bekda, Ali Qushchi bilan mavlono Muhiddin qo'lida tahsil oldi. Ilm sohasida ham ko'p zukko chiqib, ustodning mehriga muyassar bo'ldi. Xususan, turkiyda ko'p nafis she'rlar bitdi. Ammo bu orada (falakning o'yinini qarang!) o'z ustози mavlono Muhiddinning qizi Xurshida bonuga ishq tushib qoldi.

Mavlono Muhiddin odamiylik qilib, shogirdini kuyov qilishga rizolik bildirdi, ammo otasi Hoja Salohiddin zargar faqir shoirni suyukli nevarasiga nomunosib topib, shoirning ra'yini qaytardi. Shu-shu serzavq, dilkash shoir to'satdan o'zini hammadan olib qochadigan bir zohidga aylandi. Sal o'tmay, u madrasani tark etib, gadolikka yuz tutdi... Bu voqeadan keyin Ali Qushchi uni bir necha bor ko'rgan edi, lekin Qalandar ustodini ko'rsa ham ko'rmaganlikka olar, ko'zlarini yumib, kulohli boshini tebratib, zikr tushganicha o'tib ketardi. Bugun nechundir o'girilib qaradi, bosh irg'ab ta'zim qilganday bo'ldi. Bu ta'zim kamoli hurmatdanmi yo bil'aks, tahdid ishorasimi?

Olisda, Ko'ksaroy tomonda hamon nog'oralar gumburlar, karnaylar suron solardi. Ko'chalar, guzarlar hamon kimsasiz, osuda. Odatda bu mahalda katta charm meshlarini bo'yinlariga osib olgan meshkobchilar ko'chaga suv sepib, farroshlar hamma yoqni yog' tushsa yalagudek qilib supurib-sidirib qo'yishar, so'ng ko'chaning ikki yuzidagi rasta-rasta do'konlar ochilar, temirchilar ko'ralarga saksovul, ko'mir qalab, gup-gup bosqon urar, norg'ul, pahlavonjussa taqachilar osmonga sapchigan asov otlarni zorli kishnatib taqa qoqar; sangtaroshlar marmar toshlarni cho'kichlab naqshinkor buyumlar yasashar; charxchilar uchqun sachratib pichoq va oybolta charxlashar; suyaktaroshlar qilich va xanjarlarga qimmatbaho dasta yo'nishar; gilamdo'z va shohichilar, sandiqchi va beshiksozlar, duradgorlar, kulollar, chilangarlar, muskarlar ishga kirishar – hamma yoq taraq-turuq bo'lib ketardi. Bu paytda nonvoylar non yopishga, holvafurushlar holva, somsapazlar somsa, kabobpazlar kabob pishirishga kirishar, havo issiq non va somsa, piyoz va kabobning tutun aralash

achchiq va xushbo'y hidiga to'lardi. Hozir esa do'konlar berk, hamma yoq suv quyganday jimjit.

Ali Qushchi bu rastalarni sevar, qo'li bo'sh kunlari yo mutolaadan charchagan paytlari aksariyat shu yerga kelib, ustalarning ishiga razm solib, ular bilan suhbatlashib o'tirishni yaxshi ko'rar edi. Nahot sokin daryoday bir me'yorda oqqan bu hayot dovulga uchrasa? Nahot bu cheksiz rastalar, bir-biriga tutashib ketgan do'kon va do'konchalar, nozik ustaxonalar, hammasi zer-zabar bo'lsa?..

Ali Qushchi ko'ngli bir xil bo'lib qadamini tezlashtirdi. Tor ko'cha chekiniib, oldinda kichikroq bir guzar ko'rindi. Guzarning o'rtasida shoxlari qurib-qovjirab qolgan bir tup shotut o'sardi. Shotutning o'ng tomonida boloxonasi ko'chaga qaratib qurilgan salobatli bino qad ko'targan. Boloxonaning tagida qo'sh tavaqali zalvarli darvoza, darvozaning o'ng qanotida eshik. Maydonning chor-atrofi yalpoq g'ishtdan qurilgan qator uylar bilan o'ralgan. Bu — Salohiddin zargarning do'konlari bo'lib, ular ham berk, har bir eshikda otning kallasiday qulf.

Ali Qushchi darvoza oldida to'xtab, og'ir mis halqalarni qoqdi. Anchadan keyin ichkaridan:

— Savdo yo'q. Do'kon ishlamaydi, — degan bo'g'iq, xirildoq ovoz eshitildi.

— Kamina Madrasayi Ulug'bekdan mavlono Muhiddinni ziyorat qilgani keldim... Kirib ayting: birodaringiz Ali Qushchi kelibdur, deng.

Ichkarida gurs-gurs oyoq tovushi eshitildi. Sal o'tmay eshik qiyg'och ochilib, beliga qilich osgan qora barzangi yigit ko'rindi.

Ali Qushchi tepasi yopiq qorong'i bostirmaga kirdi va tor yo'lakdan o'tib, o'rdaday keng hovliga chiqdi. Hovlining to'rt tomoni ham oldi ayvon binolar bo'lib, bir-biriga tutashib ketgan edi. Nozik nimpushti va lojuvard rangga bo'yalgan baland peshtoqlar, ayvonning o'ymakor ustunlari, bezakli eshik va darchalari hozirgina chiqqan sovuq kuz oftobida charaqlab, keng hovlini allaqanday nurafshon qilib yuborgan edi.

Ali Qushchi hovliga kirganda o'ng tomondagi uyning eshigi ohista ochilib, boshida to'q havorang ipak ro'mol, egnida to'pig'iga tushgan havorang shoyi ko'ylak, oyog'ida uchiga yoqut qadalgan bejirim kobuliy kavush, tol chiviqday nozik bir qiz ko'rindi. Qiz Ali Qushchini ko'rib, yuzini harir havorang ro'moli bilan to'sib oldi, ohuning ko'zlariday katta serkiprik ko'zlarini yerga tikib, kaftini ko'ksiga bosib, bosh egdi.

— Assalom, ustoz...

«Yo tavba! Bu ne holki, bir necha daqiqa orasida har ikkala oshiq-ma'shuqni ham ko'rsa!»

Bonu, ta'lim ko'rgan emasmi, uni ustoz, dedi...

Ali Qushchi negadir ko'ngli erib:

– Umring uzoq bo'lg'ay, qizim, – dedi. – Dadang uydalarmi?

– Uydadurlar. Marhamat qiling, ustoz... – Xurshida bonu qo'lini ko'ksiga qo'yganicha chekinib, unga yo'l berdi. Bonuning ovozi ham chehrasiday muloyim va xiyol ma'yus edi.

Ali Qushchi ayvonga chiqib, oldin dahlizga, dahlizdan chap qo'ldagi tanish xonaga kirdi. Yerga xitoyi ipak gilamlar to'shalgan, shiftiga tilla qandil osilgan bu keng chorxari xona – mavlono Muhiddinning istirohatgohi hisoblanar edi.

Uyning to'rida, qat-qat shohi ko'rpachalar ustida, boshi par yostiqa cho'kib yotgan mavlono Muhiddin uni ko'rib, o'rnidan qo'zg'aldi.

– Qo'zg'almang, azizim, qo'zg'almang!.. – Ali Qushchi jadallab borib, birodarining yoniga tiz cho'kdi.

Mavlono Muhiddin qirq besh yoshlar chamasidagi, qosh-ko'zlari qizining qosh-ko'zlariday qop-qora, oq-sariqdan kelgan, nozikkina, bo'ychan bir odam edi. U peshanasini shoyi qiyiqcha bilan bog'lab, boshiga uchlik qora taqya kiyib, avrasi movut qimmatbaho suvsar po'stiniga o'ranib olgandi. Mavlono qo'sh-qo'sh oltin uzuklar taqilgan uzun ingichka barmoqlarini cho'zib ko'rishdi-da, yostiqa yonboshladi.

– Ollo shifo bergay! – Ali Qushchi yuziga fotiha tortib do'stiga qaradi. – Qalaysen? Tabibga ko'rindingmu?

Mavlono Muhiddin «ha» deb bosh irg'adi-da, ko'zini yumdi.

Xonaga madrasa talabasiga o'xshagan yosh mahram kirib, o'rtaga dasturxon yozdi, kumush barkashlarda issiq non, somsa, piyoz po'stiday nozik chinni likopchalarda asal, bodom, mayiz olib kelib qo'ydi.

Ali Qushchiga xonada nimadir yetishmayotganday bo'lib, atrofiga qaradi, qaradi-yu, bir zum ag'rayib qoldi. Ikki tomondagi kitoblarga to'lib turadigan qubbali javonlarda na bir kitob bor edi, na bir qo'lyozma! Ularning o'rniga bejirim xitoy chinnilari, chetlariga tilla suvi yuritilgan munaqqash piyolalar, guldor kumush barkashlar, o'ymakorlik bilan ishlangan nozik qumg'onchalar, rang-barang ko'za va ko'zachalar terilgan, buning hammasi yaraqlab-charaqlab keng xonani zarrin jiloga to'ldirib yuborgan edi.

Ali Qushchi hayron bo'lib mavlono Muhiddinga qaradi. U hamon ko'zlarini yumib, yonboshlab yotardi. Ali Qushchi ko'ngliga yopirilib kelgan allaqanday yomon tuyg'uni bosib:

– Kecha ustod chaqirtirgan erkan, Ko'ksaroyda bo'ldim, – dedi.

Mavlono Muhiddin joyida bir qo'zg'alib, yo'talib qo'ydi.

– Kaminaga ham chopar yubormishlar. Taassufkim, xastalik sabab, izhori ixlos etmoqning chorasini bo'lmadi.

Mavlono Muhiddin negadir qizarinqirab, Ali Qushchini dasturxonga qistadi. Ajabo: u ustod to'g'risida bir og'iz gap so'ramadi.

– Ustod sizga salom yo'lladi...

– Abadulabad salomat bo'lg'aylar. Marhamat, noz-ne'matdan olg'aysiz, azizim... – Mavlono Muhiddin shosha-pisha patirlarni ushatib, Ali Qushchini dasturxonga qistadi. Ali Qushchi sovuq kulimsirab:

– Salom bilan birga ustod bir nozik tilak bildirdilar, – dedi.

Mavlono Muhiddinning patir ushatayotgan nozik barmoqlari harakatdan to'xtab, havoda muallaq osilib qoldi. – Ne tilak ermiş?

– Xabaringiz bordur, azizim, bukun subhidam a'lohazratlari Movarounnahr sarhadiga qo'shin tortib kirgan shahzodaga qarshi yurish boshladi... Inshoolloh, qirq yil shafolat qilgan Tangri taolo bu safar ham o'z inoyatini darig' tutmas... Va lekin... – Ali Qushchi ustodning mahzun chehrasini eslab, bir entikib oldi. – Va lekin, bandayi g'ofil Haq taoloning ixtiyorini bilmoqdan ojizdurmiz. Agarchi humo qushi shahzodaning boshiga qo'nib, yurt osoyishi buzilsa... rasadxonadagi barcha nodir kitoblar, barcha noyob qo'lyozmalarni asrab qolmoq siz-u bizga yuklanibdur, birodari aziz...

Mavlono Muhiddin «yalt» etib Ali Qushchiga qaradi.

– Asrab qolmoq?.. Buning uchun ne qilmoq kerak? Aqlimga sig'maydur...

– Buning uchun eng nodir qo'lyozmalar bilan noyob kitoblarni yashirmoq darkor. Rasadxonadan olib chiqib, ishonchli joyga yashirmoq kerakdur...

– Ishonchli joy... bu dargohmi?

Mavlono Muhiddinning yuzida shunday zo'r bir sarosima aks etdiki, Ali Qushchi kulimsirab bosh chayqadi.

– Yo'q, birodar, bu dargoh to'g'ri kelmas. So'z bir kitob, o'n kitob emas, besh-olti tuyaga yuk bo'ladurg'on xazina ustida boradur...

Mavlono Muhiddin tilla uzuklar taqilgan ingichka barmoqlari bilan dasturxonni himarganicha jim qoldi.

– Bizning dargoh to'g'ri kelmasa... kamina ne qilay? Maqsadingizni anglamadim...

– Nechuk anglamaysiz, azizim? – dedi Ali Qushchi zardasi qaynab. – Ustod siz bilan meni eng yaqin shogirdlarim deb, bu yumushni yuklagandur. Faqir huzuringizga maslahat so'rab keldim.

Mavlono Muhiddinning oq-sariq yuziga qizillik yugurdi.

– Ma'zur ko'rgaysiz, – dedi u shoshib. – Ko'p mushkul yumushdir bu. Kamina bu ishga qiblagohimdan bemaslahat qo'l urolmasmen. Ijizat bersangiz, ul zotdan maslahat so'rasam.

Ali Qushchi «ma'qul», degan ma'noda bosh irg'adi.

Mavlono Muhiddin shosha-pisha o'rnidan turdi, yaltiroq qora charmdan tikilgan qoshiqdekkin kavushini oyog'iga ilib, ship-ship yurib xonadan chiqdi.

Ali Qushchi qo'lidagi guldor piyolani aylantirganicha chuqur xayolga toldi.

Mavlono Muhiddin Ulug'bek madrasasiga mudarris etib tayinlangan yili Salohiddin zargar xuddi shu hovlida butun Samarqand ahli irfoniga osh bergan edi. Oshga jannatmakon ustod Qozizoda Rumiyl bilan onhazratlari ham tashrif buyurgan edilar. O'shanda Salohiddin zargar suyukli o'g'li mavlono Muhiddin uchun yiqqan nodir qo'lyozmalarini ko'z-ko'z qilib, a'lohazratlarining tahsiniga sazovor bo'lgan edi. Zotan, bu mavqe, bu obro', bu boylik – hammasi Mirzo Ulug'bek orqasida orttirilgan edi. Ustod shogirdi mavlono Muhiddinni shunday suyar, uning ilmi va salohiyatlarini shunday yuksak baholar ediki, yoshligiga qaramay mudarrislikka ko'tarib, katta nafaqa tayin qildi. O'g'liga bo'lgan bu hurmat-ehtiromlar tufayli otasi Hoja Salohiddin zargar «tarxon» nomini oldi, Mirzo Ulug'bek unga savdo ahlidan hech biriga bermagan imtiyozlarni berdi, hatto tamg'adan²⁶ ham ozod qildi. Qisqasi, Salohiddin zargar Movarounnahrda eng nufuzli odamlardan biriga, eng katta savdogarga aylandi. Endi bo'lsa... Hayhot! – Ali Qushchi oyoq sharpalarini eshitib boshini ko'tardi.

Bo'sag'ada... fil tishidan yasalgan oppoq asosiga tayanib, Hoja Salohiddin zargar turardi. Egnida qizil movut to'n, boshida zar bilan tikilgan uchlik gilam do'ppi, Salohiddin zargar poygakda to'xtab, paxmoq qoshlari ostiga yashiringan tiyrak ko'zlari bilan Ali Qushchiga tikilib qolgan edi.

Yetmishga borgan bu cholning qaddi-qomati, uzunchoq oppoq yuzi, hatto kiyinishida qandaydir pinhoniyl bir go'zallik

²⁶ Tamg'a – alohida soliq.

bor, o'ziyam mushtdekkina bo'lsa-da, zuvalasi pishiq, nigohi o'tkir edi.

Ali Qushchi o'rnidan turib tavoze bilan salom berdi.

Chol fil tishidan yasalgan, bandiga dur va yoqut qadalgan asosini devorga suyab, to'rdagi ko'rpachaga o'tib o'tirdi, o'tirarkan, Ali Qushchi bilan o'g'liga ikki yonidan joy ko'rsatdi.

Boya dasturxon yozgan yosh mahram sharpasiz odimlab kirib, o'rtadagi kumush barkashni olib chiqib ketdi va bir lahzadan keyin tilla barkashda yangi meva-cheva olib kirdi. To bu ishning hammasi bajo keltirilmaguncha Salohiddin zargar churq etmadi. Yosh mahram orqasi bilan yurib chiqib ketgandan keyingina boshini ko'tarib, o'tkir ko'zlarini Ali Qushchiga tikdi.

– Ko'p bo'ldi, faqir kulbamizga qadam ranjida qilmagan edilar. Endi xush kelibsiz, mavlono!..

Ali Qushchi uning «faqir kulbamiz», deganiga ichida bir kulib qo'ydi.

– Tashakkur sizga. Huzuringizga bir niyatda tashrif buyurgan edim, taqsir. Mavlono Muhiddin bayon qilgandur...

Salohiddin zargar «bayon qildi», degan ma'noda bosh irg'adi. So'ng qo'lidagi piyoladan xushbo'y choy ho'plarkan, sekin dedi:

– Bu muammoni muhokama qilmoqdan burun sizga aytadurg'on bir og'iz so'zim bor, mavlono... Siz Mirzo Ulug'bek hazratlari toj-u taxtdan ayrilg'onidan xabaringiz bormi?

Cholning qalin qoshlari tagiga yashiringan chag'ir ko'zlari tikonday qadalib turardi.

– Yo'q! Kamina tunda onhazratimning huzurida edim. Davlatpanoh bukun subhidam lashkar tortib...

Salohiddin tarxon toqatsizlanib yelkasini uchirdi.

– Ma'lumingiz bo'lg'ay: shahzodayi juvonbaxt Mirzo Abdullatifning lashkari shu soniyada dovonda turibdi. A'lohzratlarining jamiki sarkardalari taxtimizning valiahdi Abdullatiga bay'at etgandur²⁷...

Ali Qushchi buni kechasi ustodning o'ksik ruhidanoq sezgan edi. Lekin Salohiddin zargarning saltanat sirlarini bu qadar yaxshi bilishi uni hayratga soldi. U lol bo'lib yer ostidan mavlono Muhiddinga qaradi. Mavlono Muhiddin, go'yo bu noxush xabardan ezilib ketayotganday, boshini yelkalari orasiga olib, g'ujanak bo'lib o'tirardi.

– Endi sizga bir so'roq, mavlono: bu mushkul vaziyatda jazm etgan yumushingiz nechog'lik xatarli ekanini mulohaza qilib ko'rdingizmu?

²⁷ Bay'at etmoq – qasamyod qilmoq.

Salohiddin zargar piyolasini o'g'liga uzatib, Ali Qushchiga tik boqdi, Ali Qushchi «ha, mulohaza qilib ko'rdim», demoqchi edi, lekin chol ovozi xiyol ko'tarib:

– Yana ma'lumingiz bo'lsinkim, – dedi, – siz yashirib olib qolmoqqa jazm etgan ilm durdonalari o'tda yondirilmoqqa fatvo qilingandur!..

Ali Qushchi bir sapchib tushdi.

– Qaysi johil bu fatvoni bermishdur? Shayxulislom bo'lmoq orzusida yurgan anov johil hazrat Xomush ermasmu?

– Bu so'zdan xulosa shukim, – dedi Salohiddin zargar uning savoliga javob bermay, – kutubxonani yashirib, kufr kitoblarni asrab qolmoqni niyat qilgan osiy banda ham o'shal kitoblar gulxanida yonmog'i muhaqqaqdur! Buni astoydil muhokama qilib ko'rdingizmi, o'g'lim?

So'nggi so'zlarni aytayotganda cholning ovozi tahdid bilan yangradi-yu, Ali Qushchi beixtiyor seskanib ketdi. Ko'pni ko'rgan, ham bu dunyo lazzatini totgan, ham umrida ko'p aziyat chekkan bu o'ktam cholning samimiyligi beshak-beshubha edi. Lekin nechun bu so'zlar Ali Qushchining yuragiga g'ulu soldi? Nechun tunda, ustod xavf-xatardan so'z ochganida cho'chimagan odam, endi cho'chidi? Yo unda ish bunchalik qaltis ekanini bilmas edimi? Bas! Bilganda nima qilardi? Tanlagan yo'li-dan qaytarmidi? Ilm-fanni tark etib, taqvo yo'liga o'tarmidi? Ulug'bek madrasasini, rasadxonani tashlab, mudarrislik taqyasini yechib, boshiga imomlik dastorini o'rarmidi?

Uning o'ylanib qolganini ko'rgan Salohiddin zargar:

– O'g'lim Ali, – dedi ovozi mayinlashib, – Ollo taolo shohid. Men sizni o'z farzandimdan a'lo ko'ramen. Sizning boshingizga tushgan musibat o'z pushtikamarimdan bo'lg'an o'g'lim boshiga tushgan musibat bo'lur. Alqissa, bu ishda ming chandon ehtiyot bo'lmog'ingizni ota o'rnida maslahat qilamen...

Cholning gaplaridagi samimiyat Ali Qushchining yuragiga «jiz» etib tegdi. U minnatdorchilik bildirishga og'iz juftladi-yu, esiga yana ustod tushib, o'zidan g'ijindi.

– Purhikmat nasihatlaringiz uchun tashakkur, taqsir, – dedi Ali Qushchi. – Faqir sizning nasihatlaringiz samimiy ekani-ga shubha qilmashmen. Ammo... – Ali Qushchi hayajonlanib, qult etib yutindi. – Ammo, so'z oddiy durdonalar – tilla va javohirlar to'g'risida emas, ilm javohirlari to'g'risida boradur. Insoniyatning eng yetuk farzandlari bunyod etgan xazina ustida boradur. Sizga ma'lumdir, ustod Mirzo Ulug'bek bu xazinani

salkam qirq yil yig'mishdur. Faqir esa ustod Mirzo Ulug'bekning mehri saxovati tufayli odam bo'lganmen. Ustodning non-tuzini, bergan ilmini unutgan shogird ko'r bo'lur, taqsir. Bas! Kamina o'z boshimni asrab qolmoq murodida ustodning ra'yini qaytargandin ko'ra, siz aytgan xurofot gulxanida yonmoqni afzal ko'rurmen!..

Hayajondan nafasi bo'g'ilgan Ali Qushchi, chuqur tin olib, zimdan mavlono Muhiddinga ko'z tashladi. Mavlono Muhiddin hamon boyagi vaziyatda churq etmay o'tirar, faqat duxoba taqya kiylan boshi yana ham pastroq egilgan edi.

– Mavlono Ali Qushchi, – dedi chol, oppoq qoshlarini silab. – Siz ko'p balandparvoz, ko'p ulug' so'z aytdingiz. Ammo osiy bandani afv eting, bu so'zni sizday ko'pni ko'rgan zakiy mavlono ermas, ilm dargohiga endi qadam ranjida qilgan o'n besh yashar yosh talaba so'zlasa yarashur edi... – Salohiddin zargar Ali Qushchining gapirmoqchi ekanini ko'rib, qo'lini ko'tardi. – So'zimning «berdi»sini aytmoqqa ijozat etgaysiz, mavlono! Siz a'lohazratlarining mehri oqibatidan so'zladingiz. Durust. Ul zoti sharifning mehri saxovatini unutmok ko'rlik bo'ladi. Ammo sizga bir savolim bor...

– Marhamat, taqsir...

– Siz... suyuqli nabiram Xurshida bibini Amir Ibrohimbekning kenja o'g'liga nikohlab berganimdan xabaringiz bordur?

– Xabarim bor. Ammo...

– Ammo bu ojizamiz shahzoda Abdulaziz tufayli baxtiqaro bo'lg'onidan xabaringiz bormu? – dedi Salohiddin zargar va to'satdan ko'ziga yosh oldi. – Bilmasangiz bilib qo'ying, mavlono. Mirzo Ulug'bekning suyuqli farzandi, shahzoda Abdulaziz kuyovimizni qatl ettirib, bir bandayi mo'minning mankuhasini²⁸ tortib oldi hamda payg'ambar alayhissalom makruh deb bilgan haramxonaga joriya qildi... Biz davlatpanoh mirzo Ulug'bekdan mehr-saxovat ko'rgan bo'lsak, uning suyuqli zurriyotidan mislsiz aziyat chekdik, mavlono Ali!

Chol cho'ntagidan anbar hidi anqigan ipak ro'molchasini olib, ko'z yoshlarini artidi. Mavlono Muhiddin ham hiqillab qolganini ko'rgan Ali Qushchi ko'zlarini olib qochdi. Esiga ustodning gaplari tushdi: «Uning jismi nogiron, Ali. Qalbi mahzun...»

Hay attang! «Jismi nogiron, qalbi mahzun» bu shahzoda ulug' padarining boshiga ne kulfatlar solmadi! Bir-ikki oy Samarqandda qolganida ko'p amirlarni tazyiq ostiga olib, onhazratlariga qarshi qo'ydi. Ustod esa, ota ekan, uni jismi nogiron, qalbi mahzun deb, qon yutadi!..

²⁸ Mankuha – jufti haloli.

– Ustod shahzodaning bu razil kirdikoridan bexabar erkan, uzr so‘radilar, – dedi Ali Qushchi.

Salohiddin zargar yuzini bujmaytirib qo‘l siltadi.

– Uzrdan ne foyda? Bo‘lar ish bo‘lib o‘tgandur, mavlono...

Ali Qushchining ko‘z oldiga yo‘lda uchragan Qalandar Qarnoqiy kelib, erigan ko‘ngli qayta muzladi.

– Ha, taassuflar bo‘lg‘aykim, g‘isht qolipidan ko‘chgandur. Va lekin... shahzodaning bu tuban yumushi uchun ustoddan yuz o‘girmoq insofdan bo‘lmas, taqsir...

Salohiddin zargar asabiylashib, bir qo‘zg‘alib oldi.

– Mavlono Ali, har bandayi mo‘minning izmi ixtiyori o‘zidadur. Siz bu xatarli yumushga bel bog‘labsiz, ixtiyor o‘zingizda. Ammo siz ta‘rif etgan noyob xazina deb, kamina bor-yo‘g‘imni, avlod-u ajdodlarimning hayot-mamotini qurbon qilmoqni lozim ko‘rmaymen. Vassalom!

«Nihoyat bu qari tulki ko‘nglidagi bor gapni aytdi!» – Ali Qushchi vujudini qamrab olgan titroqni zo‘rg‘a bosib, cholga yuzlandi.

– Siz bu xatarli yumushdan cho‘chimasangiz ham bo‘lur edi, taqsir. Huzuringizga kelmoqdan muddao ozroq pul va maslahat so‘ramoq edi, xolos!

– Pul?

– Qo‘rqmang, taqsir! – dedi Ali Qushchi, «pul» so‘zini eshitgan Salohiddin zargarining darhol sergaklanganini ko‘rib. – Ustod bu ishda darkor bo‘lur deb, bir oz tilla va qimmatbaho toshlar qoldirdi...

Salohiddin tarxon entikib:

– Qimmatbaho toshlar? – deb so‘radi. – Qanday toshlar?

– Kamina bu toshlarning qiymatini bilmaymen. Ammo ustod aytdilarkim, bu toshlar bobosi Amir Temurdan qolgandur...

Salohiddin zargarining yuziga qon tepib, chuqur botgan tiyrak ko‘zlari chaqnab ketdi:

– Jannatmakon Amir Temur toshlari... Mavlono bu toshlarni olib keldilarmi yo yashirmishmu?

– Yashirdim...

– Qayga? – dedi chol shivirlab. – Ishonchli joygamu?

Ali Qushchining ko‘z oldiga kitob terilgan javon kelib, ichida kulimsirab qo‘ydi.

– Ha.

– Amir Temur toshlari... ehtiyot bo‘lmoq kerak... zinhor-bazinhor ehtiyot bo‘lmoq kerak. Zero, ajab ermaskim, Mirzo Ulug‘bekning ilm durdonalarini bobosi Amir Temurning shu

toshlari asrab qolsa!.. Ammo... – chol Ali Qushchi tomonga engashib yana shivirladi: – Bu soʻzni yolgʻiz faqir eshitdim, mavlono. Boshqa bir kimsa eshitmasin. Bu soʻzni oʻgʻlim ham eshitmasin!

Salohiddin zargargina emas, mavlono Muhiddin ham rangi oʻchib, koʻzlari allaqanday charaqlab ketganini koʻrgan Ali Qushchining koʻnglidan: «Bu sirni ochib toʻgʻri qildimmi, yoʻqmu?» degan fikr oʻtdi.

Shu sabab boʻldimi yo Salohiddin zargarning tahdidli soʻzlari qattiq taʼsir etdimi, ishqilib, Ali Qushchi ota-bola bilan xayrlasharkan, yuragiga sovuq bir vahima yopirilib keldi-yu, nechundir hujrada mungʻayib oʻtirgan enasi Tillabibi esiga tushib, yuragi uvushib ketdi.

7

Mirzo Ulugʻbek bultur Bogʻdod xalifasi inʼom qilib yuborgan arabiy oq bedovida xayolga choʻmib borardi. Amir Jondor bilan amir Sultonshoh barlos boshchiligidagi hirovul qismlar qoʻshindan ilgarilab ketgan, bir necha tuman chap qanot va qalb lashkari orqada kelar, lashkarning ketidan aslaha ortilgan tuya va xachirlar, bakovullar bilan saroy mahramlarining soyabon aravalari sudralib kelardi. Butun qoʻshin bir-ikki tumandan oshmasa ham, keng dasht lashkarga toʻlib ketganga oʻxshar, sipohlar son-sanoqsiz tuyilar, otlarning kishnashi, eshak va xachirlarning hangrashi, tuyalarning boʻkirishi yer-u koʻkni larzaga solgan edi.

Odatda bunday yurishlarda aʼlohzratni oʻrab oladigan amirlar, tuman boshliqlari va muqarrab-us sultonlar²⁹ bugun birmuncha orqada kelar, goʻyo Mirzo Ulugʻbekning xayolini buzishni istamas edilar. Yolgʻiz shahzoda Abdulaziz ustiga yoʻlbars terisi yopingan badaviy argʻumogʻini achchiq qamchilab, dam oldinga, dam yon-verdagi qirlarga choptirib chiqar, u oʻzini betashvish, beparvo koʻrsatishga urinar, lekin allaqanday xastalik choʻkkan koʻzlari bejo chaqnar, qalbi sarosimada ekani qonsiz soʻnik yuzida shundoq aks etib turardi. Lekin Mirzo Ulugʻbek oʻgʻliga qaramas, u hamon notinch xayollar girdobida toʻlgʻanar edi.

Jayhun safaridan qaytganidan beri qantarib qoʻvilgan arabiy oq bedov kumush suvligʻini chaynab betoqat talpinar, depsinib yulqinar, bu keng dashtda qushday uchgisi kelardi. Oq bedov yulqinib sakraganida uning peshanasidagi kokiliga bogʻlangan

²⁹ Muqarrab-us sultonlar – eng yaqin kishilari.

tilla qo'ng'iroqchalar nafis jiringlar, kumush egarga taqilgan nozik halqachalar ajib ovozlari chiqarib shaldirar, lekin Mirzo Ulug'bek bularning hech birini eshitmas, u hatto suyukli oq bedovi yulqinib oldinga talpinayotganini ham sezmas, faqat o'zi payqamagani holda qo'lidagi ipak tizginni mahkam ushlab o'tirardi.

Ayvalgi kuni kechasi g'am-anduhdan uyqusi qochgan Mirzo Ulug'bek eski kitoblarni varaqlab o'tirib, g'aroyib bir hikoyatga ko'zi tushdi. Kunlardan bir kuni dong'i olamga ketgan hind podshosi o'zining eng yaqin mahramlari bilan ovga chiqqanmish. Mahramlari orasida yolg'iz o'g'li ham bor ekan. Podsho yelkasiga suyukli qora burgutini qo'ndirib, daryo yoqalab ot choptirib borarkan. Orqada amirlar va navkarlar chopib kelarkan. Podsho uzoqlashib ketayotganini ko'rgan navkarlaridan biri: «Podshohi olam, to'xtang, bu to'qaylar xatarli, qamishzorlarda yo'lbars bor», deb qichqiribdi. Lekin podsho uning gapiga quloq solmay oldinga intilibdi. Arg'umog'iga achchiq qamchi bosib to'qayzorga ot soldirib ketibdi. Banogoh ot tuyoqlari tagidan ikkita tillarang tulki chiqib qochibdi. Podsho arg'umog'ining boshini qo'yib, quvib borarkan, tulkilar oldin to'rttaga, keyin sakkiztaga aylangan, ba'zilar go'yo uni mazax qilayotganday boshlarini burib, tirjaygan emish. Shunda podsho darg'azab bo'lib, qanot qoqib talpingan suyukli burgutini qo'yib yuboribdi. Lekin osmonga chiqqan suyukli burguti ot tuyoqlari ostida jilpanglagan tulkilarga emas, uning o'ziga hamla qilibdi. Podsho jon achchig'ida xanjarini sug'urib olib, burgutga o'qtalibdi. Ammo burgut chap berib uning o'ng ko'zini o'yib olibdi-yu, chap ko'ziga chang solibdi. Podsho dodlab yolg'iz ko'zi bilan qarasa, qora burgut emas, qora libos kiyib burgut qiyofasiga kirgan o'z farzandi bo'lib chiqibdi...

Mana ikki kun bo'ldi, bu hikoyat xayolidan ko'tarilmaydi. Hozir ham shu hikoyatni o'ylab borarkan, nechundir bundan chorak asr muqaddam qipchoq xoni Baroqxon unga qarshi bosh ko'tarib chiqqanida ko'rgan yomon bir tushi esiga tushdi. Bu tushi Sayhun bo'ylarida, Yassi va Sig'noq shaharlari uchun bo'lgan jang-u jadalda ro'yobga chiqqan edi!.. Mana, o'sha tushni ko'rganiga salkam chorak asr o'tdi, lekin hanuzgacha esidan chiqmaydi...

Yoshi o'n beshga to'lmasdanoq Movarounnahr taxtiga o'tirgan Mirzo Ulug'bek go'yo Yassi shahrida, piri murshid Yassaviy maqbarasi tepasida o'ynab yurarmish, to'g'rirog'i, nosuyukli xotini O'g'abegimdan qochib maqbara tepasiga chiqib olganmish.

Xitoyi ipak matolarga o'rangan, quloqlariga og'ir hindu ziraklari, qo'llariga bag'dodi oltin bilaguzuklar taqqan, burni puchuq, xunuk O'g'abegim Mirzo Ulug'bekni quvib daxmaning tepasiga chiqarmish, etagiga yopishib, zino qilishga da'vat etarmish. Shunda Mirzo Ulug'bek o'zini lojuvard gumbaz ustidan pastga otarmish, lekin yerga qulab tushmas emish, nogahon qanot paydo qilib, qush bo'lib uchib ketarmish. Ammo O'g'abegim ham kalxatga aylanib, uni yana ta'qib qilarmish...

Mirzo Ulug'bek o'zini Yassi bog'lariga urarmish, lekin kalxat qiyofasiga kirgan O'g'abegim darhol bog'lar ustida paydo bo'larmish. Mirzo Ulug'bek undan qochib yana lojuvard gumbaz tepasiga qo'narmish. Shunda qabrdan bobosi Amir Temurning o'ktam ovozi yangrar emish.

– Hoy, shahzodayi valiahdim Muhammad Tarag'ay! Qayga qochursen? To'xta!

Mirzo Ulug'bek qarasa qabr ustida jannatmakon Piri Murshid emas, bobosi Amir Temur turar emish! Egnida qora movut chakmon, boshida uchi nayzasimon mis dubulg'a, belidagi kamarida oltin sopli qilich, bobosi qovog'ini solib, darg'azab bo'lib turarmish.

– Sulton Muhammad Tarag'ay! – dermish u, qovog'i yozilmay. – Men seni o'n to'rt yashar chog'ingda Movarounnahr taxtiga o'tqazganimda umidim shu edimi? Qani ayt-chi, Movarounnahr sultoni: men bu dashti azimda Hoja Ahmad Yassaviyga bu maqbarayi muazzamni nechun qurdirdim? Murodim ne edi manim?

Uni hamisha erkalab gapiradigan bobosining tovushidagi bu qahr Mirzo Ulug'bekni seskantirsa ham, o'zini bosib javob berarmish:

– Bu maqbarayi muazzamni qurdirishdan muddaongiz ul piri murshid Hoja Ahmad Yassaviy hazratlarining pokiza ruhini shod etmoqdur, qiblagoh...

– Ha, pokiza ruhlarini shod etmoq! – deb kularmish Amir Temur. – Bu maqbarani tiklamoqdin yana bir murodim: birlamchi, qora xalqni, ikkilamchi, Oltin O'rda ila Qalmoq va Dashti Qipchoq xoqonlarini titratmoq edi!.. Notinch qora xalq bu daxmayi muazzamni ko'rib dahshatga tushsin, tun-u kun tiz cho'kib tavof qilsin, eski g'animlarim bo'lmish Oltin O'rda ila qalmoq xoqonlari esa mening sarhadim shu mahobatli maqbara ekanini bilib daf bo'lsin, ani bosib o'tmoqdan hayiqsin, deb barpo etgan edim buni! Attang! Oltin taxtimni senga ishonib topshirg'animda ne bo'ldi? Ana, pastga qara! Quzg'un Baroqbek

suvoriylari shaharni zabt etar, bu muqaddas dargohni toptar, xor qilar!

Bobosi qaltiroq bosib, qisiq ko'zlarida o't chaq nab, shaharga imo qilarmish.

Mirzo Ulug'bek qarasa, atrofidagi shahar ko'chalarida, ikki yoni rasta mavzelarda qalmoqbashara suvoriylar, oysimon egri qilichlarini o'ynatgan yasovullar suron solib ot o'ynatishar, uylarga o't qo'yishar, hamma yoq dud va yong'in ichida qolgan emish.

– Movarounnahr o't ichida qoldi! – baqirarmish bobosi.

– Sen esa bu orsiz xotining birlan bu mozor ustida besharmi hayo o'ynashib yurasen! Bilib qo'y: boshingga bu tojni men qo'ndirgan edim, men olib tashlaymen!.. Yo bu badxohlarni sarhadimdan daf etasen, yo tojinni qaytarib berasen!

Amir Temur qahr bilan unga tomon yurarmish. Mirzo Ulug'bek dahshatga tushib, orqaga tisarilarmish... U go'yo asfalasofilinga qulayotganday bo'lib uyg'onib ketdi... Lekin o'shanda uni bu mudhish tushdan ham ko'ra ko'proq hayratga solgan narsa shu bo'ldiki, tong paytida olis Yassidan uning huzuriga o'n nafar yigit arz qilib keldi: Sayhun sohilida ko'chmanchilik qilib yurgan Baroqbek botir Yassi va Sig'noq shaharlarini zabt etib, shahar tevaragidagi gulday qishloqlarni talon-toraj qilgan emish.

Hayratga tushgan Mirzo Ulug'bek o'sha zahotiyoyq lashkar to'plab, Baroqxonga qarshi yurish boshladi. Shu shoshqaloqlik sabab bo'ldimi, boshqami, Sig'noq yonida, Sayhun bo'ylarida bo'lgan suronli jangda ko'rgan tushi ro'yobga chiqdi. Agar tunda Ali Qushchi aytgan Qalandar Qarnoqiy o'z yigitlari bilan dashti qipchoqlar safiga yorib kirib, otining jilovidan tortib olib chiqib ketmaganida, Mirzo Ulug'bek ehtimol o'z g'animi Baroqxon qo'liga asir tushib, sharmandayi sharmisor bo'lardi...

Yo Rabbii! Unda u tush, bu safar bu hikoyat! Undagidan ham dahshatli hikoyat! Bir ko'zini o'yib olib, ikkinchi ko'ziga chang solgan qora burgut! Ishqilib, o'zing shafe bo'lg'aysen, Xudovandi karim!

Mana bir hafta bo'ldiki, u har kecha zoyicha ko'radi, yulduzlar harakatini kuzatib, o'z taqdirini bilmoqni istaydi, lekin aniq bir fikrga kelolmaydi: ilgari sutday oydin ko'rinadigan narsalar endi allaqanday tuman bilan o'ralgan... Yo ko'k unga o'z sirlarini ochishni tilamas, yo uning aql ko'zgusi xiralashib qolgan.

Miyasi g'ovlab ketgan Mirzo Ulug'bek boshini ko'tarib, yon-veriga qaradi. Oftob ko'rinmas, osmonni qora bulut qoplab olgan edi. Dalalar va adirlarda, o'rib olingan bug'doyzorlarda, hatto olis-yaqindagi bog'larda biron-bir odam qorasi ko'zga chalinmas, hatto qirlarda mollar ham ko'rinmas edi. Go'yo Mirzo Ulug'bek lashkari emas, talonchi qo'shin bostirib kelayotganday tirik jon borki, bari, qochib in-iniga kirib ketgan. Ha, fuqaro bobosi Amir Temur davridayoq jang-jadaldan bezgan, yuragi zirqirab qolgan. Bu qo'shin, yo'lni changitib, qir va adirlarni podaday qoplab ketayotgan bu lashkar kimniki, ma'rifatparvar shoh Mirzo Ulug'beknikimi yo shahzoda Abdullatifnikimi, yo boshqa bir beshafqat xoqonning bosqinchi suvoriylarimi – fuqaro buni bilgisi kelmaydi, u urushdan charchagan, shohlarning qatl-u qirg'inidan bezgan!..

Mirzo Ulug'bek og'ir xo'rsinib oldinga, ko'kimtir tuman orasida elas-elas ko'zga chalingan tog'larga tikildi. Ilgarilab ketgan qo'shin ko'rinmas, faqat oldindagi yassi qir va adirlarda ot o'ynatib yurgan suvoriylar guruhi ko'zga chalinar edi, xolos.

Ko'kimtir tuman orasidan elas-elas ko'ringan dovon ortida ajdodlarining yurti yotibdi. Rahmatli bobosi Amir Temur ham, Mirzo Ulug'bek ham ko'hna Keshga bo'lakcha mehr qo'yan edi. Keshda, Amir Temur hukmi bilan barpo bo'lgan Oqsaroy daxmasida barlos urug'i zodagonlarining xoki yotibdi! Bobosi Amir Temur birlamchi – dorussaltana Samarqandni obod qilgan bo'lsa, ikkilamchi – o'z ona shahri Keshni obod qildirgan, tuman orasidan bazo'r ko'rinib turgan dovon etagida esa odam kirsada adashib qoladigan «Bog'i bihisht»ni barpo qildirgan edi. Chindan ham bihishtga o'xshagan bu boqqa olis Misriya xurmolari-yu xushbo'y Xitoy olmalarini, Hindistondan esa ajoyib banan daraxtlarini keltirib o'stirgan edi. Bog'da, tog' etagidagi xushbo'y archazorlarda shoxlari quloqchaga sig'maydigan oq arxarlar, o'ynoqi kiyikchalar, ko'zlari ma'sum ohular gala-gala bo'lib yurardi. Tiniq, shaffof buloqlarda, oq marmardan yasalgan hovuzlarda oltin baliqchalar suzardi... Bobosi Temur qiyin safarlardan charchab qaytganida, aksariyat shu bog'da hordiq chiqarar, tog' yonbag'ridagi xushbo'y archazorlarda ov qilar, xorijiy ulus elchilarini hayratga soluvchi shohona ziyofatlar, ma'rakalar o'tkazardi... Kim bilsin, hozir bu bog'da uning qo'shini turibdimi yo shahzoda Abdullatifning lashkari zabt etib, hamma yoqni payhon qilmoqdam?... Boya peshinda amir Sultonshohdan xabar olgani ketgan suyuqli navkari Bobo Husayn Bahodir hanuzgacha qaytmadi...

Kimdir orqadan kelib uning tizzasiga qo'lini qo'ydi.

– A'lohazratlari afv etsinlar... Qo'nmoq darkor. Namozni asr qazo bo'lur...

Oftob botgan bo'lsa kerak, tevarak qorong'ilashib qolgan, havo sovib, yana kechagiday etni junjiktiruvchi izg'irin boshlangan edi.

Mirzo Ulug'bekning ko'zi shahzoda Abdulazizga tushdi. Boya ot o'ynatib yurgan shahzoda endi qunduz yoqali suvsar po'stiniga o'ranib, otda g'ujanak bo'lib o'tirardi. U az ro'zi azaldan shunday – dam shod-xurramlikdan olamga sig'may hovliqadi, dam g'am-anduhga cho'mib, majnunsifat bo'lib qoladi.

– Saroybon qayda? – dedi Ulug'bek o'g'liga. – To'xtamoqqa farmon ber!

Sal o'tmay, orqada nog'ora tovushi yangradi. Lashkar katta yo'lning ikki tomonidagi yalanglikda to'xtadi. O'nlik va yuzliklarga bo'lingan qo'shin har joy-har joyda to'xtab, gulxan yoqib, ovqat pishirishga tutindi. Havoda tezak va shuvoq hidi anqib, izg'irinning sovuq nafasini xiyol bosganday bo'ldi.

A'lohazratlarining yuz kishilik ipak saropardasini yo'lning so'l tomonidagi «Qaroqchi tepa» degan qirning etagiga tikishdi. Undan pastroqqa saroy mahramlarining chodirlari tikildi. Bakovullar saksovul yoqib, nayzadan uzun sixlarga butun-butun nimtalarni qadab kabob pishirishga kirishishdi. Odatda bunday yurishlarda kechqurunlari barcha amirlar, beklar, yurishda ishtirok etgan sarkardalar va arkoni davlatlar a'lohazratlarining yuz kishilik ipak chodiriga taklif qilinar edi.

Bakovullar dasturxonga eng yaxshi taomlar tortishar, oltin kosalarda boda va qimiz ko'pirar, goho mashshoqlar va raqqosalar taklif qilinib, bazmi jamshid tong otguncha davom etardi. Lekin hozir Mirzo Ulug'bekning ko'ngliga qil ham sig'mas edi. U namozni asrdan keyin tamaddiga yolg'iz shayxulislom Burhoniddin hazratlarini taklif etdi. Shayxulislom Burhoniddin qirqlarga borgan, soch-soqoliga bitta ham oq oralamagan, ko'rinishdan nimjon bo'lsa ham, iqtidorli odam edi. U padari buzrukvori shayxulislom Isomiddinday dono va zakiy murshidlardan bo'lmasa-da, har qalay, Mirzo Ulug'bekka yon bosib, uni mutaassib shayxlarning fisqi fasodlaridan muhofaza qilib kelardi.

Shayxulislom Burhoniddin beda ustiga to'shalgan gilamni bilq-bilq bosib to'rga o'tdi. Tilla qandilga terilgan shamlardan yop-yorug' chodirda yolg'iz ota-bola o'tirishar, Mirzo Ulug'bek

ham, shahzoda Abdulaziz ham boshlarini osiltirib, xayol ummoniga sho'ng'ishgan edi.

Shayxulislom Mirzo Ulug'bekning yonidan joy olarkan:

– Sizga ne bo'ldi, davlatpanoh? – dedi uning mahzun chehrasiga tikilib.

Mirzo Ulug'bek boshini ko'tarib, shayxulislomga savol nazari bilan qaradi.

– As-salotin zillallohu fil arz! – dedi shayxulislom. – Ya'niki sultonlar Ollohning yerdagi ko'lankasidir. Inshoolloh, ishingiz o'ngida kelur. Bu g'am-anduh sizday Sohibqironga yarashmaydur, onhazratim!

«Bular meni talvasaga tushgan, deb gumon qiladur. Toj-u taxtdan ayrilib qolishdan qo'rqadi, deb o'ylaydur. O, xom sut emgan odamlar, odamlar!...» – Mirzo Ulug'bek yer ostidan o'g'li Abdulazizga ko'z tashladi, go'yo undan iymanganday:

– Anduh chekmay ne qilay, taqsir? – dedi. – Bandayi ojiz o'z pushtikamarimdan bo'lg'an farzandim bilan urushmoqdamen, saltanat talashmoqdamen...

Shayxulislom og'ir sallasining pechini orqaga tashlab sekin bosh chayqadi.

– O'z qiblagohining irodasi farzand uchun farzi ayndur³⁰. Aning irodasiga bosh egmagan farzand ustidan hukm chiqarmoq padar uchun ham farz, ham qarzdur, davlatpanoh!

Mirzo Ulug'bek buni o'zi o'ylab yurgan bo'lsa ham, shayxulislomning so'zi diliga xiyol tasalli berganday tuyildi. Otasi Shohruh Mirzodan eshitgan bir hikoyat beixtiyor esiga tushdi.

Bobosi Amir Temur pirim deb, qo'l bergan Sayid Baraka hazratlari jahongirning yurishlarida hamisha birga bo'lar ekan. Sayid Baraka hazratlari Amir Temurning xushnudligida xushnud, qayg usida qayg'udosh ekan. Bobosi olis O'rol sohillarida To'xtamishxon bilan jang qilganida uning ahvoli tang bo'lib, Oltin O'rda lashkari ustun kela boshlabdi. Shunda Sayid Baraka hazratlari bir hovuch mayda tosh olib, sakrab otga minibdi-yu, takbir sadosini o'qib, na'ra tortganicha qo'lidagi toshlarni yov tomon sochib yuborib, dushman safiga bostirib kiribdi. Buni ko'rgan butun lashkar «yov qochdi» degan suron bilan g'animlar safiga ot soldirib boribdi-yu, dushmani parokanda qilibdi.

Shayxulislom, go'yo uning o'ylariga tushunganday:

– Toj-u taxt qo'lingizda erkan, mahkam turing, davlatpanoh, – dedi vazminlik bilan. – Saharmardon yo'lga chiqibmiz,

³⁰ Farzi ayn – bajarilmog'i lozim buyruq.

hanuzgacha Keshdan chopar yo'q. Hirovul qo'shinlarning ahvoli ne? Bexabarmiz...

Shayxulislom gapini tugatmagan ham ediki, tashqarida ot tuyoqlarining dupuri, posbonlarning tahdidli ovozlari eshitildi. Keyin kimdir chodirga kirib, poygakka yumalay ketdi. Uni dabdurstdan tanimay qolgan a'lohazratlari shayxulislomning:

– Amir Jondor tarxon? – deganini eshitib, bir sapchib tushdi.

Ha, shayxulislom yanglishmagan, yalangbosh, belidagi shamshiri bir tomonga og'ib ketgan amir Sulton Jondor poygakda yumalab yotardi.

Mirzo Ulug'bek qaltiroq bosib o'rnidan turdi, o'z ovozini o'zi tanimay:

– Lashkar? – deb baqirdi. – Hirovul qo'shinlar ne bo'ldi?

Amir Jondor qaddini rosladi, lekin Mirzo Ulug'bekka tik qarashga yuragi dov bermadi. Qalpoqsiz, qilich izi qolgan taqir boshini osiltirganicha:

– A'lohazratlari bir qoshiq qonimdan kechgaylar, – dedi. – Hirovul qo'shinlar qopqonga tushmish.

– So'zla!

– Davlatpanoh! – dedi amir Jondor. – Shahzodayi juvonbaxt kamida o'n ming sipohni pistirmaga qo'yib, dovonda kutib yotgan erkan. Bizning qo'shinlarni qopqonga tushirib, nahangday yutib yubordi... – Amir Sultonshoh qayda?

– O'limdan xabarim bor va lekin amirdan xabarim yo'q, onhazratim...

Mirzo Ulug'bek chodirning o'rtasida qora qunduz telpakli katta boshini egib, qotib qoldi. Tepadagi shamlarning titroq shu'lasida u xuddi cho'ng qoyani eslatar, boshidagi uchiga dur qadalgan qunduz telpagi, yonoqlari turtib chiqqan misday qoram-tir yuzi, qiyg'ir burni, hatto qalin jingalak soqoli – hammasi toshdan o'yib yasalganga o'xshardi.

– To'ngakday yumalab yotmay o'rningdan tur, amir! – dedi u amir Jondorga. – Boshingdagi amirlik alomating qayda? Belingdagi qilichingni to'g'rila! Borakallo senday sarkardaga! – Mirzo Ulug'bek hansirab so'zida to'xtadi. Uning tomirlarida bobosining qoni jo'shar, yuragida bobosining hislari ko'pirardi. – Quyonyurak amirlar! Agarchi senlar shahzodadan qo'rqsanglar, u bilan o'zim olishamen!

Amir Jondor orqasi bilan tisarilib chodirdan chiqdi. Mirzo Ulug'bek yalt etib o'g'liga qaradi. Shahzoda Abdulaziz rangi o'chib, ko'zlari bejo javdirab o'ttirar, pastki jag'i g'alati qaltirar edi. Mirzo Ulug'bek yuragi uvushib:

– Bor! – dedi. – Yasovulboshiga ayt. Barcha amirlarga, a'yon-u boyonlarga farmon bersin: darhol chanoqiya yig'ilsin!..

Mirzo Ulug'bek joyiga borib o'tirdi, u hamon qaltirar, ko'zlarining chaqnashida, burun kataklarining pirpirashida bo'lakcha bir qat'iyat va shiddat bor edi. Shayxulislom Burhoniddin sekin egilib uning tizzasiga qo'lini qo'ydi.

– A'lohazratlari ne qilmoqqa jazm etdilar?

– Urushmoq! – dedi Mirzo Ulug'bek keskin.

– Inshoolloh, ishingiz o'ngidan kelgay! – dedi shayxulislom.

– Ammo... bandayi o'jizning maslahati bu erur: bir-ikki tuman lashkarni ishonchli amirlarga topshirib, qolgan lashkar bilan Samarqandga qaytmoq maqbul. Qal'a mustahkam, fuqaro sizga sodiq, onhazratim...

Mirzo Ulug'bek miyig'ida kulimsiradi.

– Ishonchli amirlar... kimdur?

– Amir Sultonshoh bor, amir Jondor bor, a'lohazratim...

– Tag'in?

– O'ylab ko'rmoq darkor... Bu masala bandayi o'jizdan ko'ra sizga ayondur, onhazratim.

Mirzo Ulug'bek indamadi. Sal o'tmay, chodirga birin-ketin lashkarboshilar, tuman va hazora sarkardalari, saroy mahramlari kirib kelishdi. Saroy udumiga ko'ra, har kim o'z rutbasiga qarab katta saropardadan joy oldi.

Birinchi bo'lib o'ng qanot sarkardasi amir Idris tarxon kirdi. Mo'ylovga o'xshagan qoshlari bir-biriga tutashib ketgan bu sertuk amir qovog'ini yozmay ta'zim qildi-da, kamoli viqor bilan yurib shayxulislomning yonidan joy oldi. Undan keyin semizligidan hansirab nafas olgan, yum-yumaloqqina amir Iskandar barlos kirdi, kirdi-yu, qo'l qovushtirganicha pildirab borib to'rdagi qorong'iroq burchakka tiqildi. Amir Iskandar barlosdan keyin amir Jondor kirdi. U boshiga tilladan jilo berilgan va amirlik alomati taqilgan po'lat dubulg'a kiyib olgan, egnida qizil movut to'n, belida oltin bandli qilich, xatti-harakatlaridagi boyagi taraddud va qo'rquv yo'qolib, yana amirlarga xos mahobat va kibri havo paydo qilgan edi. Mirzo Ulug'bekning ishorasi bilan u shayxulislomning yonidan joy oldi.

Hamma sukut saqlardi. Mirzo Ulug'bek uyqusizlikdan qizargan ko'zlari bilan amir va sarkardalariga bir-bir tikildi. Mana uning suyangan tog'lari! Hammasining ustida avrasi movut suvsar va tulki po'stin, qimmatbaho kimxob to'n, boshlarida la'l va inju qadalgan qunduz telpak, tilladan jilo berilgan uchlik dubulg'a,

bellarida kumush va oltin kamar, dastalari fil suyagidan yasaliib, dur qadalgan qilich va xanjar... Bularning hammasi Ulug'bek davrida arkoni harb va arkoni davlat bo'lishdi, yuksak rutbalar olishdi. Lekin bu kun boshiga mushkul tushganida qay biriga inonadi? Qay biriga suyanadi – buni onhazratlarining o'zi ham bilmaydi!..

Niloyat, Mirzo Ulug'bek tomoq qirib:

– Shavkatmaob zoti oliylar! – dedi, har bir so'zini salmoqlab. – Sizlarni maslahatga chaqirmoqdan murod – mash'um xabarni ma'lum qilmoqdur. Oldinda ketgan hirovul qo'shinlari dovonda pistirmada yotgan shahzodaning qopqoniga tushibdur!.. – Mirzo Ulug'bek bu so'zlar amirlarga qanday ta'sir etganini bilmoqchi bo'lib, yana hammaga bir-bir tikildi. Lekin hech kimning ko'ziga ko'zi tushmadi: hamma boshini egib, churq etmay o'tirardi. – Bu talafotning sababi shukim, biz inongan lashkarboshilar, mislsiz razolatga borib, shahzoda tarafiga qochib o'tmishlar... Bu mash'um xabarni aytmoqdan yana bir muddao shukim, kimki yuragida shubha va qo'rquv sezsa... jang-jadalni kutmay shahzoda tarafiga o'tsin! Billoh, bergan tuz-nonim, in'om qilgan oliy martabalarimga rozimen!

Hech kimdan sas chiqmadi.

Mirzo Ulug'bek istehzoli kulimsirab:

– Ma'lumingiz bo'lg'ay, – dedi, – shahzoda Abdullatifning lashkari qirq mingdan ortiqdir...

Amir Jondorning allaqanday pishillab nafas olganini eshitgan Mirzo Ulug'bek yalt etib unga qaradi.

– Amir Jondor, siz ne maslahat berasiz?

Amir Jondor barvasta gavdasiga mos tushmagan bir chaqqonlik bilan apil-tapil o'rnidan turib, bosh egdi:

– Davlatpanoh neni lozim ko'rsalar, biz shunga bosh egamiz.

– Amir Iskandar barlos?

Amir Iskandar kalta qo'llarini yumaloq qorni ustiga qo'yib bidirlay ketdi:

– Amir Jondor haq gapni aytdilar. Hukmingizga bo'ysunarmiz, onhazratim!

– Hukmingizga bo'ysunarmiz!.. O'z boshlaring qayda?

– Boshimiz sizning qo'lingizdadur, davlatpanoh...

«Ha, boshlaring qo'limda, ammo qalblaring kimning ixtiyorida? Taassuflar bo'lg'aykim, bundan bexabarmen!» Mirzo Ulug'bek yer ostidan bir amir Idris tarxonga, bir shayxulislomga qarab qo'ydi: – Ixtiyorim shulkim, – dedi qovog'ini uyib, – Haq taolodan madad tilab... jang qilamiz!.. Boshqa ne maslahat bor?

Hech kimdan un chiqmadi. Shayxulislom o'rnidan bir qo'zg'alib qo'ydi-yu, lekin indamadi.

Mirzo Ulug'bek shiddat bilan qo'l siltab:

– Chanoqiy tamom, – dedi. – Qo'shinlar shay bo'lib tursin. Sizlarga ruxsat, zoti shariflar...

Amirlar go'yo shuni kutib turganday «gurr» etib o'rinlaridan turishdi, qo'y galasiday bir-birlarini turtkilab, tashqariga otilishdi. Zulf o'tmay chodirda faqat shayxulislom bilan shahzoda Abdulaziz qoldi.

Mirzo Ulug'bek chodirni bir aylanib, yana o'z joyiga o'tdi, lekin o'tirishga ulgurmadi, ot tuyoqlarining dupurini eshitib, ko'rpacha ustida to'xtadi.

Chodirga Bobo Husayn Bahodir kirdi, poygakka tiz cho'kib, boshini sajdaga qo'ydi. Tiz cho'kkanida suvoriy libosining temir halqachalari shaldirab, etigiga tekkan qilichi sharaqlab ketdi. Uning boshidagi dubulg'asi bir tomonga qiyshaygan, saqichday qop-qora soqol-mo'ylovi, bo'g'riqqan yuzi qora terga botgan, o'zi hansirab nafas olardi.

Mirzo Ulug'bek bir hatlab suyakli navkarining yoniga keldi.

– Xo'sh? So'zla!

– Davlatpanoh... hirovul qo'shinlarni shahzodaning komiga itargan... amir Sultonshoh tarxonni ikki o'g'li bilan qo'lga tushirdik...

– Qayda?

– Yo'lda keladur. Qochmoqqa jazm qilib turganida qo'lga tushirdik. Amir qattiq jarohatlangan...

Mirzo Ulug'bek: «Mana, kirdikorlaring oqibati!» deganday o'g'liga qaradi: Sultonshoh tarxon amir Ibrohimbekning qaynag'asi, shahzoda qatl qilgan bekning tog'asi edi...

Shahzoda Abdulaziz otasining qahrli nigohi ostida allaqanday pitirlab, so'z topolmay bidirlab qoldi.

Mirzo Ulug'bek uf tortib, suyakli navkarining horg'in chehrasiga tikildi.

– Xo'p, amirni qo'lga tushiribsen, uni qatl qilurmiz. Xo'p. Lekin bundan ne foyda? Katta qo'shin qopqonga tushgan... Endi ne qilmoq darkor? So'zla, Bobo Husayn!

Bobo Husayn boshini ko'tarib, Mirzo Ulug'bekka tik qaradi.

– Dorussaltanaga qaytmoq darkor, onhazratim, – dedi u qat'iy. – Shahzoda salohiyatli lashkarboshidir. U qalloblik yo'lga o'tgandur. Bu yo'sin barchamizni komiga tortadur, valine'mat.

– Dorussaltanaga qaytsak komiga tortmasmu?

– Dorussaltana mustahkam, – dedi Bobo Husayn. – Lozim bo'lsa qal'a yonida jang qilurimiz, Olloning panohida g'olib kelsak nur ustiga nur, mag'lub bo'lsak dorussaltanaga kirib qopqalarni yopurmiz, davlatpanoh...

Mirzo Ulug'bek yer ostidan shayxulislomga qaradi. Shayxulislom Husayn Bahodirning so'zini ma'qullaganday bosh irg'adi. Shahzoda Abdulaziz esa iyagi qaltirab:

– Ma'qul maslahat, – dedi duduqlanib.

Mirzo Ulug'bekning xayolidan:

«Og'asidan qo'rqadi!» – degan fikr o'tdi.

Uning ko'ksida hamon bir-biriga zid hislar tug'yon qilar, lekin bu tug'yon so'na boshlagan olovga o'xshar – tafti qaytgan edi.

Mirzo Ulug'bek navkariga qaramay qo'l siltadi.

– Xo'p... Qo'shinlarga farmon ber, bahodir, orqaga qaytamiz!

Bobo Husayn boshidagi dubulg'asini to'g'rilab, qo'lini ko'ksiga qo'yganicha chodirdan chiqdi. Uning ketidan shayxulislom Burhoniddin ham qo'zg'aldi. Shahzoda esa yuztuban tushib yotib oldi. Buni ko'rgan Mirzo Ulug'bek, yuragi zirqirab, tashqariga chiqdi.

Mashriq tomon bilinar-bilinmas oqara boshlagan, lekin osmon hanuz g'uj-g'uj yulduzlarga to'la edi. Kechasi sahroda lov-lov yongan gulxanlar so'ngan, lashkarlar, go'yo qorong'ilikka singib ketgan, faqat har joy-har joydagi chodirlar qorayib ko'rinar, dashtda, ayniqsa, mashriq tomonda o'tlab yurgan otlar, tuyalar, xachirlar ko'zga chalinari, qorong'ida kishanlarning sharaqlashi, posbonlar shaqildog'ining shaqillashi eshitilar, olisda uzoqlashib ketayotgan ot dupuri quloqqa chalinardi...

Mirzo Ulug'bek qo'llarini ko'ksida qovushtirganicha osmonga tikilib uzoq turdi.

O, yulduzlar... yulduzlar!.. Mirzo Ulug'bek ellik yil ularga oshifta bo'ldi. Kechalarni bedor o'tkazib, har bir sitora, har bir yulduzning burjini, ya'ni harakatidagi chambar yo'lini kuzatdi. Hayhot! Qirq yil umrini sarf qilib, yulduzlar sirini, koinot sirini o'rgandi-yu, zamin siriga, insonlar hayotiga kelganda g'aflatda qoldi. U falak sirlarini bilsam, zamin va hayot sirlarini ham bilurmen, deb o'ylagan edi. Yo'q, yanglishdi! Falak sirlarining bir chetini xiyol ochganday bo'ldi, lekin insoniyat, nainki insoniyat, hattokim o'z pushtikamaridan bo'lgan zurriyotlarining yuraklariga qo'l solib ko'rolmadi, matlablari ne? Bilolmadi!..

Mirzo Ulug'bek xayoli quyunday charx urib, yana baxmalday tiniq tubsiz falakka ko'z tikdi.

E, Parvardigori olam!

Nechun biz bandalaringni bunday noraso qilib yaratding? Munavvar kalomingda insof-u adolatga chorlaysen, mehr-u shafqatga, imon-u diyonatga da'vat etasen. Bani odam ersa buning teskarisini qilg'oni-qilg'on. U dunyo g'amini yemoq o'rniga, bu dunyoning o'tkinchi shon-shuhrati ortidan chopg'oni-chopg'on. Vafo o'rniga jaf, sadoqat o'rniga xiyonat, fisqi fasod, g'iybat. Kamtarlik o'rniga takabburlik ot suradur... Bilamen: bandang boshiga savdo solsang uni sinamoq matlabida solasan bu savdoni. Boshimga ne musibat tushmasin sendan nolimaymen, bil'aks, minbaad shukrona aytamen. Ammo bandalaringning bani odamga nomunosib bu tubanligi dilimni xufton, yuragimni qon qiladi. O'zing insof bergaysen ularga, e yaratgan Egam. O'zing insof bergaysen...

Ana, ufqda, osmon oqara boshlagan joyda, uning suyukli sayyorasi – Zuhro yulduzi porlab turibdi! Undan yuqoriroqda, ancha narida, Mushtariy allaqanday so'nik miltiraydi. Munajjimlar, bu ikki yulduz bir-biriga yaqin kelgan yili tug'ilgani sabab, bobosi Amir Temurning boshiga humo qushi qo'ngan, deydilar. Mana, bu ikki sitora yana yaqin keldi. Lekin qani o'sha, munajjimlar aytgan humo qushi? Yo u shahzodaning boshiga qo'nadurmu?..

Mirzo Ulug'bekning xayolini nog'oralarning gumbur-gumburi, karnaylarning suronli na'rasi bo'ldi. Oqara boshlagan dashtda ot choptirib yurgan odamlar ko'rindi, qarorgoh cho'p suqilgan ari uyasiday g'uvillab qoldi.

Mirzo Ulug'bek tahorat olib, chodirga qaytdi.

Sal o'tmay, oyoqqa turgan qo'shin orqaga, dorussaltana – Samarqandga qarab yo'l oldi.

8

Janob Nizomiddin Qalandar Qarnoqiyni bomdod namoziga chaqirtirgan edi. Mana, kun botib, namozi asrga azon aytildi hamki, hanuz huzuriga taklif qilmadi.

Hazratning ichki-tashqi hovlisi «Mozori kalon»ga yaqin, ichkari hovlisidagi koshonolari masjidga yondosh edi. Lekin hazratlari bu kun masjidga ham chiqmadi. Kun bo'yi huzurlaridan odam arimadi. Chopar ustiga chopar kelar, arbobi din va arkoni davlat, a'yon va boyonlar, amirlar tashrif buyurishar, qo'sh tavaqali zalvarli darvoza bir soniya ham yopilmas edi.

Qalandar Qarnoqiy tashqi hovlining o'rtasida, marmar sarhovuz bo'yidagi shosupada o'tirib, kelgan-ketganlarni kuzatar edi. Bir necha kundan beri Samarqandni yalab-yamlab esayotgan izg'irin kunduz sal pasaydi-yu, kechqurun yana avjga minib, hovuz atrofidagi chinor va oq teraklarning yaproqlarini to'zg'itib yubordi. Shamolda chirs-chirs uzilgan xazonlar marmar sarhovuzning tiniq sathiga, hovuz atrofidagi gulzorga, hovli sahniga gilam bo'lib yozilar, boshlariga uchlik chamberak qalpoq kiygan yosh muridlar bir lahza tinmay to'kilgan xazonlarni supurib olishar, mehmonlar o'tadigan xiyobonlarni yog' tushsa yalagudek qilib tozalashar edi.

Tushgacha kelgan mehmonlarning aksariyati to'nolari ostidan suvoriy sovut kiyib, kamarlariga qilich va xanjar taqqan, yurish-turishlaridan viqor yog'ilib turgan suvoriylar, bek va bekdodalar edi. Tushdan keyin egnilariga qizil zarbof to'n, boshlariga suvsar bo'rk va qora qunduz telpak kiygan bir guruh zodagonlar davrasida dorussaltana dorug'asi Mironshoh kirib keldi. Mironshoh oltmishlardan oshgan, yo'g'on, norg'ul odam edi. Uning rapidaday yum-yumaloq, qip-qizil yuzida, alang-jalang ko'zlarida allaqanday taraddud bor edi. Mironshohdan keyin pochapo'stinlari ustidan oq shoyi to'n kiygan, boshlariga oppoq ipak salla o'ragan va o'zlari ham oq g'ozlarday kamoli viqor bilan odimlagan bir guruh ulamolar kirib kelishdi. Ular orasida Samarqand qozisi Hoja Miskin janoblari ham bor edi. Ko'zlari tiyrak, chehrasidan shiddat yog'ilib turgan qoziyul-quzzot peshvoz chiqqan muridlarning salomiga alik ham olmay, asosini duk-duk urib, ichki hovliga o'tib ketdi...

Qozi janoblari ichkarida uzoq o'tirdi-yu, Qalandar yana hovuz bo'yida kutib qoldi. Yo uni chaqirtirgani hazratlarining yodidan ko'tarildimikin?

Qalandar Qarnoqiy janoblari bilan shu yil ko'klamda, Xurshida bonudan umidini uzib, Shohizinda xonaqohidagi darveshlar jamoasiga qo'shilgan paytlarida uchrashdi...

Qalandar darveshlik xirqasini kiyishga kiyib, pushaymon chekib yurgan paytlar edi.

Qalandar Qarnoqiy madrasada ta'lim olib yurgan chog'larida foniylar dunyo lazzatidan yuz o'girib, faqat u dunyoni o'ylagan juldur kiyimli bu darveshlarga havas qilar, bir burda qattiq non, bir piyola sovuq suvga sabr-u qanoat qilib, ko'cha-ko'ylarda hamd-u sano o'qib yuradigan bu gadolar ko'ziga farishta bo'lib ko'rinar edi.

Ammo ba'zan, kunduz boshlariga kuloh, egnilariga juldur janda kiyib, ko'cha-ko'ylarda hu-hulab, bozor va rastalarni darbadar kezib yuradigan bu gadolar, shomi g'aribonda xonaqohga qaytgach, tamom boshqa qiyofaga kirar ekan. Tor xonaqohda nasha hidi burqsir, qora qum'onlar biqirlab qaynar, ba'zilar ko'knori ezar, ba'zilar juldur belbog'larini yechib, qora dorilarini olar, shundan keyin kayf-u safo, fisqi fasod, g'iybat, gohida, urush-janjal boshlanib ketar edi. Hayratda qolgan Qalandar Qarnoqiy bir o'yida boshini olib qochmoqchi ham bo'ldi. Lekin keyin bu ham Olloning bir sinovidur, degan xayolga borib, sabr qildi. Xonaqohning eng xilvat joylariga kirib olib, tariqat bilan mashg'ul bo'ldi.

Hazrat bilan uchrashadigan kuni ham xuddi shunday bo'ldi. Qalandar shifti past qorong'i xonaqohning eng xilvat joyiga kirib olib, jimgina tilovat qilib o'tirardi. Nogahon g'ala-g'ovur tinib, xonaqoh suv quyganday jimjit bo'lib qoldi. Qalandar Qarnoqiy buni sezsa ham, ko'zini ochmay ohista tebranib, zikr tushishda davom etdi. Shu payt kimdir uni qattiq turttdi.

– Bu ne gumrohlik? Ne beadablik?

Qalandar sekin boshini ko'tardi. Xonaqohning eshigida, nuqul oq joma kiygan muridlar davrasida... oppoq soqoli ko'ksiga tushgan, baland bo'yli, nihoyatda ko'hlik bir chol unga o'tkir ko'zlarini qadab turardi. Uni turtgan qalandarboshi – «Qashqir» laqabli g'ilay darvesh ko'zlari ola-kula bo'lib baqirdi:

– Beadab gumroh! Tur o'rningdan! Valine'mat pirimiz janob Xomush hazratlari faqir xonaqohimizga qadam ranjida qilgandurlar...

Qalandar Qarnoqiy o'rnidan tura boshladi-yu, boshi xonaqohning shiftiga tegib, ikki bukilganicha qoldi. Janob Xomush undan o'tkir ko'zlarini uzmay nom-nasabini so'radi.

– Dargohi ilohiyning gadoyi, – dedi Qalandar ismini aytgisi kelmay. Janob Xomush Qalandarning kuch yog'ilib turgan baquvvat jussasiga yana bir boshdan-oyoq razm soldi-da, indamay xonaqohdan chiqdi. Ertasiga hazrat uni Bag'dod qishlog'i yonidagi yozgi qarorgohiga chaqirtirdi. Musaffo buloq bo'yidagi yosh sadalar soyasida, sheroziy gilamlar to'shalgan shosupada o'tirib, Qalandar bilan uzoq musohaba qildi, dorussaltanaga qachon, ne tilakda kelganini, nasl-nasabi, avlod-ajdodlarini bir-bir surishtirdi. Uning foniy dunyoni tark etib, gadolik yo'lini ixtiyor etganini ma'qulladi, yuz xil noz-ne'matlar bilan mehmon qilib, ko'nglini oldi. So'ng Shohizinda xonaqohidan «Mozori kalon» yonidagi darveshlar xonaqohiga o'tishini va tevarakka ko'z-quloq bo'lib

turishini topshirdi. Bundan bir-ikki oy muqaddam hazratlari uni yana chaqirtirdi. Bu safar «Mozori kalon» xonaqohidan Go'ri Amir yonidagi qalandarxonaga o'tib, Ko'ksaroydagi ishlardan voqif bo'lib turishini tayinladi.

Hazratning bu tilagi Qalandarni bir hayratda qoldirsa, bir iztirobga soldi. Hayhot! U zohidlikka yuz tutib, gadolik yo'lga kirganida bu bebaqo dunyo yumushlaridan qo'l yuvib, tunkun/tariqat bilan bo'larmen, deb o'ylagan edi. Janob Xomush bo'lsa tariqatni qo'yib, ayg'oqchilik qil, dedi. Qalandar esa garchand madrasani tark etgan bo'lsa ham, ko'nglida Mirzo Ulug'bek hazratlariga hech bir gina-kudurati yo'q, bil'aks, yuragining bir chetida hamon iliq hislar miltirab turardi. Zotan, ayg'oqchilik qilish fikri uni ijirg'antirib yubordi. U ko'nglidagi shubhalarni janobga bildirmay, Go'ri Amir yonidagi xonaqohga ko'chib o'tdi, lekin hazratlari aytganday, kechalari zikr tushib, Ko'ksaroy tevaragida daydib yurmadi. Mirzo Ulug'bek oldiga kimlar kirib, kimlar chiqishini poylamadi... Mana endi, hovuz bo'yidagi shosupada kelgan-ketganlarni kuzatib o'tirarkan, Qalandar Qarnoqiy hazratning ne muddaoda chaqirtirganini o'ylardi. Balki janob undan norozi bo'lgandir yo bil'aks, bu ikki oyda qilgan yumushlaridan hisob so'ramoq maqsadidadir? So'rasa ne deydi? Qanday javob beradi?

Ana, nihoyat, ichkari hovlining eshigi ochilib, nuqul oq joma kiygan ulamolar qurshovida dorussaltana qozi-ul-quzzoti Hoja Miskin janoblari ko'rindi. Lekin qozi janoblarini kuzatib chiqqan muridlar darvozaning zulfini solib ulgurmagan ham edilarki, u yana taqillab qoldi.

Qalandar Qarnoqiy qiziqsinib darvoza tomonga qaradi, qaradi-yu, yuragi bir hapriqib tushdi. Darvozadan kirgan odam... Hoja Salohiddin zargar edi!..

Egnida avrasi kimxob, olmaxon po'stin, boshida uchiga dur qadalgan tulki telpak. Zargar, kichkina, lekin pishiq qomatini tik tutib, fil tishidan yasalgan asosi bilan yerni duk-duk urib o'tib ketdi. U Qarnoqiyni ko'rmadi. Qarnoqiy o'tirgan tomonga qayrilib qaramadi, lekin qaraganda ham soch-soqoli o'sib ketgan, egniga janda, boshiga eski kuloh kiygan bu faqir darveshni tanirmidi?

Qarnoqiyning esiga mavlono Ali Qushchining sovchiligi va bu takabbur cholning aytgan gaplari tushdi: «Bu musofir shoir madrasada mutolaa qilurmen deb, aqlidan ozibdur... Ul faqir Salohiddin zargarining nabirasini so'ramoqdan avval qornini to'yduresin!»

Rost, Qarnoqiy bu so'zni mavlono Ali Qushchining og'zidan emas, boshqa bir odamning og'zidan eshitdi. Sovchilikdan qaytgan ustod esa uning ko'nglini ko'tarishga, har xil hikoyalar aytib uni ovuntirishga urindi. Lekin ustodning ma'yus chehrasida shunday bir iztirob barq urib turardiki, Qarnoqiy gap-so'zsizoz hammasiga tushundi.. Mavlono Muhiddin-chi? U bir necha kungacha shogirdining yuziga tik boqolmay, o'zini chetga olib yurdi. Lekin, bundan ne foyda? Bunchalik yerga urib, xor qilar ekan, boshda uni shogirdlikka olib ne qilardi? Uyida ojizalar uchun darsxona ochib, Xurshida bonuning mutolaasini unga topshirib ne qilardi?..

O, o'sha kunlar! Mavlono Muhiddinning javonlari kitobga to'la osuda xonasida o'tgan mas'ud daqiqalar!.. Xurshida bonu hamisha yuziga qandaydir zar tolalar sochilgan harir ipak durra tashlab, bejirim kobuliy kavushchasi bilan yerni unsizgina bosib, ohista kirib kelar edi. Bonu o'rtaga tutilgan harir darpardaning u tomonida o'tirar, o'ziyam avval juda iymenib, boshini bir tomonga egib, jimgina quloq solar, lekin mutolaa davomida ochilib ketar, yuzini to'sib turgan ipak durrasi bir chetga surilib, hayo va hayajondan yal-yal yongan muloyim yuzi, charaqlab turgan ohu ko'zlari, butun yoshlik latofati, iffati, xayoliy go'zalligi bilan namoyon bo'lardi... Qalandar Qarnoqiy o'zining ilk she'rларini o'sha mutolaa xonasida bitgan va ilk bor Xurshida bonuga o'qib bergan, zotan, uni shoir qilgan ham shu dilbar va oqila qiz edi... Ha, hayotning achchiq-chuchugini tatib ko'rmagan, o'n gulidan bir guli ochilmagan bu nozik qiz... qirqqa borib qolgan, chekmagan zahmati, ko'rmagan balosi qolmagan Qalandardan donoroq chiqdi: Qarnoqiy qizga o'z ko'nglini ochib, sovchi yubormoqchi ekanini aytgan kechasi... undan kichik bir maktub oldi. Qiz u bilan xilvatda uchrashmoqni tilagan edi.

* * *

Ular mavlono Muhiddinning bog'ida, jar bo'yidagi kekxa yong'oq tagida uchrashdilar.

Urgut tog'laridan g'ir-g'ir shabada esib turgan, iliq bahor oqshomi edi...

Oyog'iga qo'nji guldor qizil saxtiyon etikcha, egniga pushtirang shoyi ko'ylak ustidan beli xipcha mursak kiyib, boshini oq tivit ro'mol bilan tang'ib olgan Xurshida bonu, qo'lida qandaydir tuguncha, yong'oq ostiga aytgan paytiga yetib keldi. U qaltirar, oyog'ida zo'rg'a turar edi. Bonuning kelishiga

hanuz inonmay titrab turgan Qarnoqiy es-hushini yo'qotib, dovdirab qoldi. Bonu esa entika-entika darhol qochishni, Samarqanddan bosh olib chiqib ketishni iltimos qildi. Qalandar bo'lsa... (O, sahroyi sodda, Haq taolo devday qaddu qomat berib, aql bermagan anqov!) Qalandar bo'lsa ustodini o'yladi. Ustodini ranjitmoq, o'z padarini ranjitmoq bilan barobar, degan naqlni esladi. Oldin sovchi yuboray, agar rad javobi olinsa, keyin qochurmiz, dedi. Bonu uning so'zini jimgina eshitdi-yu, to'satdan yong'oq tagidan otilib chiqib, hovlilari tomon yo'naldi. Lekin uch-to'rt qadam o'tmasdanoq nimagadir qoqilib yiqildi. Turgan joyida karaxt bo'lib qolgan Qalandar bonuga qarab yugurdi. Bonu ohista ingrab daraxt shoxlari orasida pitirlab yotar, ro'moli boshidan tushib, sochlari to'zg'ib ketgan edi. Qalandar uning yoniga tiz cho'kdi. U qizni belidan quchib, ko'tarib olmoqchi bo'ldi. Lekin bonu: «Qo'ying!» dedi-yu, o'pkasi to'lib yig'lab yubordi.

– Bonu!

– Ushlamang! – Bonu qo'lini tortib oldi-da, bo'ynidagi zeb-ziynatlarini shaldiratganicha, oqsoqlana-oqsoqlana hovlilari tomon yugurdi. Sal o'tmay bog' eshik taraqlab yopildi.

Qalandar hamon umidini uzolmay eshikka bordi. Ichkaridan bonuning piq-piq yig'isi eshitilar, uning yig'isi xuddi haqoratlangan qizchaning yig'isiday bedavo, o'ksik edi. Qalandar quruqshab-qovjirab qolgan lablarini eshik tirqishiga tutdi:

– Bonu, azizam!..

Javob o'rniga eshik zulfinlarining sharaq-shurug'i eshitildi.

Qalandar sarmast odamday gandraklay-gandraklay orqasiga qaytarkan, boya bonu yiqilgan joydagi shox-shabbalar orasida yaltillab yotgan bir narsaga ko'zi tushdi. Engashib qarasa... kaftdekkina daftarcha!

Qizil duxobaga o'ralgan daftarchaning jildiga – Qalandar buni keyin, madrasaga qaytgach ko'rdi – zar bilan shu satrlar bitilgan edi:

Nigohim yo'ldadur, kelgaymi deb, zinhor bilmaysen,
Ko'ngil ohin bilurmi deb, kutarmen, yor, bilmaysen.
Topib yolg'iz, dilim rozin bayon etmoqqa ojizmen,
Uzun tunlar xayolingda o'tar bedor, bilmaysen!

Qalandar, qo'ynida bonuning kaftidekkina daftarchasi, ikki qo'li bir tepa bo'lib, bor-yo'g'idan ayrildi-qoldi. Lekin ne chora, ayb o'zidan o'tdi... avval sovchi yuborarmish, keyin, agar rad javobini olsa, so'ngra... Rad javobidan keyin Salohiddin

zargarning eshigi uning uchun taqataq yopildi. Xurshida bonu tugul uning bosgan izlarini ham ko'rolmadi!.. Keyin-chi? Keyin dorussaltana ko'chalarini larzaga solgan nog'oralarning gumburi va karnay sadolari ostida amir Ibrohimbek o'g'li ot o'ynatib, Salohiddin zargar dargohiga kirib bordi...

O'sha oqshom karnaylar na'ra tortib, amir Ibrohimbek o'g'li dabdaba va as'asa bilan Salohiddin zargar hovlisiga ot o'ynatib kirib borganida, madrasayi Ulug'bekning osuda xonasida ko'ksini yerga berib yotgan Qalandar Qarnoqiy mudarrislik saruposini yechib, egniga eski janda kiydi, sallasini bir chetga uloqtirib, boshiga kuloh qo'ndirdi-da, gadolar xonaqohiga ravona bo'ddi...

Bu ko'rgiliklardan yuragi laxcha cho'g' bo'lgan Qalandar, o'rnidan turib ketdi, telbalarcha atrofiga tikilib, yana o'tirdi.

Xayriyat, shu payt ichkari hovlining eshigi ochilib, muridlar qurshovida Hoja Salohiddin zargar ko'rindi. Chol yana boyagiday pishiq qaddini xoda yutganday tik tutib, oltin bandlik asosi bilan yerni duk-duk urib, Qalandarning yonidan o'tib ketdi.

Oltin jarangi quturtirgan battol! Ham Qalandarning qanotini qayirdi, ham suyuqli nevarasini baxtiqaro qildi. Toki Qalandar Xurshida bonuga muyassar bo'lganida, o'z sevgilisini telba shahzodaning haramiga berib qo'ymas edi. Yo'q. Uning qo'lida o'lsa o'lar ediki, lekin sevgilisini xor qilmas edi...

— Hey, ko'zingni och, devona. Uyqungni xonaqohingda urarsen. Hazrat chorlaydūr seni!

Boshiga kigiz qalpoq, oyog'iga choriq kiygan yosh murid uni ichki hovliga boshladi.

Ichki hovlining to'rida oldi ayvon muazzam koshona qad ko'targan edi. Hovlining qoq o'rtasiga koshinkor shiypon qurilgan, shiyponning atrofidagi kumush favvoralaridan otilib chiqqan suv chinni ariqchalarga quyilar, qator ustunlarga osilgan ko'k-qizil fonuslar shu'lasida favvoralarining suvi kamalakday tovlanib, ajib bir manzara kasb etgan edi.

Qalandar Qarnoqiyni boshlab kirgan yosh murid uni derazalariga ipak parda tutilgan qarshidagi uyga boshladi, dahlizga kirgach, o'ng qo'ldagi o'ymakor eshikka imo qildi: «Kiraver...»

Qalandar yuragi allanechuk bo'lib, eshikni ochdi.

Janob Xomush devorlariga qirmizirang takaturkman gilamlari osilgan keng xonaning to'rida, qat-qat shoyi ko'rpachalar ustida, paruq yostiqlarga ko'milib yonboshlab yotardi. Boshida simobiy dastor, egnida qora baxmal to'n ustidan kiyilgan qorday oppoq rido, qo'lida og'ir tasbeh, ko'zlari yumuq, u mudrab qolganga

o'xshardi. Lekin Qalandar eshikda to'xtab, salom berishi bilan sal to'lisha boshlagan baquvvat qomatini rostlab o'tirdi, oppoq paxmoq qoshlarining ostidan sinovchan tikilgan ko'zlarini Qalandardan uzmay:

– Kel, Oloh gadoyi, – dedi. – Tortinma, bolam, yuqori o't. – Janoblarning ovozi nur yog'ilib turgan chehrasiday muloyim edi.

Qalandar, qo'llari ko'ksida, oyoq uchida bir-ikki qadam bosib, hazratning ro'parasiga tiz cho'kdi. Eshik yana ochilib, ikki murid – biri dasturxon, biri katta kumush barkashda issiq non, asal, meva-cheva ko'tarib kirdi. Hazrat yana ko'zini yumib, muridlar chiqib ketguncha sukutta toldi, so'ng:

– Ahvoling nechuk, darvesh? – deb so'radi. – Arzing bo'lsa so'zla.

Qalandar boshini ko'tarmay bir qimirlab qo'ydi.

– Olloga shukr, pirim. Oloh gadoyida ne arz bo'lsin. Ustim but, qornim to'q, pirim...

– Borakallo, bo'tam. Inshoolloh, niyatingga etg'aysen. Ol, bolam, Olloning nozi ne'matidan bahramand bo'l...

Qalandar tashakkur bildirib, bosh egdi. Hazrat indamay tasbeh o'girishga kirishganini ko'rib, yer ostidan xonani yana bir bor ko'zdan kechirdi. Hamma yoq gul-gul yongan gilam, derazalarda bir qat shoyi ustidan baxmal qoplangan og'ir darpardalar, nozik bo'yoq yuritilgan guldor shiftda oltin qandil, o'ymakorlik bilan yasalgan qubbasimon tokchalarda munaqqash idishlar, oltin barkashlar...

«Voajabo! Barcha gadolar pirim, deb yukungan hazratlariga bu ko'rk, bu o'tar dunyo zeb-ziynati ne kerak? Piri Murshid bobom Yassaviy aytmaganmu:

Dunyo mening deganlar,
Jahon molin olganlar.
Kargas qushdek bo'lubon,
Ul haromga botmishlar...»

– Ne deb pichirlaysen, darvesh?

Janob Xomushning vazmin ovozidan seskanib ketgan Qalandar «Olloga takbir tushirmoqdamen, pirim», deb yubordi-yu, «osiyl bandangni o'zing kechirgaysen, Parvardigor», deb qo'ydi.

– Bolam, – dedi hazrat yana boyagiday muloyim tovushda. – Seni chaqirmoqdin muddao, senga bir yumush yuklamoq

erdi. Ammo bu yumushni yuklamoqdin avval senga bir savolim bor, Olloh gadoyi...

Qalandarning yuragi uvishib ketdi: «Tunov kungi yumushni so'rasa, ne qilurmen?»

– Bolam Qalandar. Sen foniyl dunyo lazzatini tark etib savobi azim yumush qilding. Dargohi ilohiyning gadosi – Haq taoloning suyukli bandasi erur. Ammo roostingni ayt: ko'nglingda bu yo'lni ixtiyof etib to'g'ri qildimmu-yo'qmu, degan bir ishtiboh yo'qmu?..

Qalandar Qarnog'iy oldidan ilon chiqqan odamday yuragi shuv etdi: janob mutavalli uning ko'nglidagi shubhalarni sezgan edi!

– Nechun sukut qilursen, darvesh?

Qalandar sekin boshini ko'tardi. Janob Xomush sal oldinga egilib, paxmoq qoshlarini bir-biriga tutashtirib unga qadalib o'tirar, qip-qizil, xushsurat chehrasida bo'lakcha bir shiddat, kishini o'ziga rom qiladigan bir kuch bor edi. Qalandar ko'zini olib qocharkan, bosh chayqadi:

– Yo'q, pirim, ko'nglimda shubha yo'q. Va lekin...

– So'zla, – dedi janob Xomush.

– Va lekin zohidlarning kirdikorlari ranjitadur, pirim. Ko'plar gadolikni tanlabdi, ammo nadolikka bosh egmaydi, gunohdan qo'rqmay nasha chekadi, g'iybat qiladi, qimor o'ynaydi, pirim...

– Innalloho maassobirin, ya'niki Ollo sabr qilg'onlar bilan birgadur. Sabr qilg'aysen, darvesh.

Janob mutavalli chuqur xo'rsinib, bir tebranib qo'ydi:

– Dilingdan bul ishtibohni haydab, istig'for aylagaysen. Toki, kimki gunoh qilsa, tong-la mahsharda jazosiz qolmag'ay. Parvardigori olamga shoh-u gado barobardur, bo'tam. Mana, shoh mirzo Ulug'bek. As-salotin zillollohu fil arz. Inchunin, men Xudoning yerdagi soyasidurman, deb mutakabbirlik qildi. Bobosi Amir Temur... – Xudovandi karim ul zoti tabarrukni bu dunyoda sohibi toj qilg'ondek, oxiratda ham muqarribi dargoh qilg'ay!.. – Bobosi Sohibqiron vasiyatlaridan yuz o'girib, sodiq amirlarni oyoq osti qildi. Takabburlik yo'liga o'tib, foniyl dunyo lazzatlariga sho'ng'idi. Oqibat, ikki dunyo gunohkordur... Ha, bolam, Xalloqi olam hech bir bandasining gunohini kechmaydur. Toki... Assavobu bifazlihe val uqobu biadlihe va la yadjibu alayhe shay'un... Takabbur shohning lashkarlari qatl-u qirg'in bo'libdur. Taxtimizning valiahdi Mirzo Abdullatif qo'shinlari bugun-erta dorussaltana Samarqandga kirib keladur, bolam...

Hazrat unga qarab gapirayotganini, undan javob kutayotganini bilsa ham, Qalandar boshini ko'tarmadi. U nima deyishini,

hazratlarining bu gapiga qanday javob berishini bilmas edi. Garchi u, Mirzo Abdullatif qo'shin tortib kelayotganini eshitgan bo'lsa ham, hazratining aytganlari ko'nglini ag'dar-to'ntar qilib yubordi. Nechun? Yo Mirzo Ulug'bekka achinganidinmi? O'zing afv et, Parvardigori olam! Va lekin... osiy banda ne deydi? Osiy bandangning qay biri betavfiq, qay biri imoni basalomat musulmin, yolg'iz o'zingga ayon emasmi, Xudovandi karim?..

– Nechun indamaysen, darvesh?

– So'zingizni mulohaza qilmoqdamen, pirim. Filhaqiqat, Haq taologa shoh-u gado barobardur...

– Kamohuva huququhu, – dedi hazrat. – Inshoolloh, endilikda bu gunoh ishlarga chek qo'yilur. Movarounnahrda tavfiq va adolat kamol topadur. Ilohi omin! – hazrat yuziga fotiha tortib, yana Qarnoqiyga tikildi. – Kamina hazrat Ulug'bekka qarshi emasmen. Ammo bu zot faqirday kimsalarni ko'kragidan itarib, atrofiga shayxulislom Burhoniddin birla qozi Hoja Miskinday laganbardor ulamolarni, Ali Qushchiday nobakor shogirdlarni yig'di. Shu sababdin mana, Hoja Miskin hazratlari halol ulamolar bergan fatvoga qarshi chiqdi.

Qalandarning yuragi shuv etdi.

«Ne fatvo?»

– Endilikda, – dedi janob Xomush ovozi do'rillab, – Mirzo Ulug'bek toj-u taxtni qayta egallash azmida rasadxonaga uya qo'ygan shogirdlariga maxfiy topshiriqlar beribdur. Boz xabar keldikim, Mirzo Ulug'bek bul ish uchun badkirdor Ali Qushchiga ko'p tilla va boylik in'om etibdur... Bundan xabaring yo'qmu?

Qalandar yalt etib qaradi. Xomush hazratlari oldinga egilganicha unga qadalib qolgan edi.

– Yo'q, pirim, o'limdan xabarim bor, ammo billoh, bundan xabarim yo'qdur...

Janob Xomush ko'zini undan uzib, bosh irg'adi.

– Seni chaqirmoqdan murod shulkim, bu farishtasiz dargohga va beimon Ali Qushchiga ko'z-quloq bo'lib turg'aysen. Zerokim, jannatmakon Amir Temur tillalarini yashirmoqqa yo'l qo'ymoq – gunohi azimdur.

Janobning ovozida shunday sovuq bir qat'iyat, vajohatida shunday zo'r shiddat, yonib turgan ko'zlarida shunday bir sehr bor ediki, Qalandar dovdirab:

– Bandayi ojiz ne deyman? Pirimning amri vojib erur, – deb yubordi.

Hazratlari bosh iring'ab ma'qulladi-da, vajohatini o'zgartirmay davom etdi:

– Bu ishda faromushlik qilib bo'lmaydur. Tun-u kun rasadxona tevaragidan ketmagil. Battol Ali Qushchini ko'z ostingdan qo'ymagil.

«Yo Rab. Qaysi gunohlarim uchun faqirning boshiga bu savdolarni yuklading? Hamd-u sano o'qib, xilvatda yotmoq o'rniga, ayg'ogchilik qilsam. Musofirlikda boshimni silagan ustodlarimning yaxshiligiga yomonlik qaytarsam...»

– Hamma yumush xufiya bo'lmog'i lozim, – dedi hazrat. – Zerokim, shahzodayi valiahd Abdullatif dorussaltanani zabt etib, taxtga muqim o'ltirmaguncha bul sir-asrorni bir kimsa bilmagay. So'zimni angladingmu?

– Angladim, pirim...

– Olloh senga madad bergay, ilohi omin! – hazrat yuziga fотиha tortib, dasturxonga ishora qildi:

– Issiq nonlardan qo'yningga sol, darvesh.

Qalandar itoatkorlik bilan dasturxondan ikkita patir olib qo'yniga tiqdi-da, orqasi bilan yurib, charog'on xonadan chiqdi.

Boyagi izg'irin pasaygan, lekin kun sovuq edi. Xayoli chuvalashib ketgan Qalandar, ko'z oldi qorong'ilashib, ustunga suyanib qoldi.

«E darig'. Nechun bu zot unga yopishib oldi? Nechun bu nopok yumushni unga topshirdi?»

Bu takabbur mutavalli uni birinchi ko'rgandayoq shubha ostiga olganini, shubha ostiga olganlarni esa shu yo'l bilan sinab ko'rish odatlari borligidan bexabar Qalandar, hislar to'fonidan gandraklab hovlidan chiqdi.

Shu payt tashqaridan «Yo Ollo, do'st, yo Ollo!» degan ovozlار eshitilib, darvozadan bir guruh zikr tushgan darveshlar kirib kelishdi. Qalandar chetlab ularga yo'l berarkan, oldinda oqsoqlanib kelayotgan Qashqir laqabli g'ilay darveshni tanib qoldi. Qashqir ham uni tanidi chog'i, qorong'ida kulohini likillatib, ishshayib qo'ydi.

Qalandar Qarnoqi hamon gandraklaganicha darvozadan chiqdi, chiqdi-yu, allaqanday ichki bir hissiyotga bo'ysunib, «Mozori kalon» tomonga yo'l oldi.

Zim-ziyo qorong'ilikda qabristondagi chinorlar, ichlari kovak keksa shotut va sadaqayrag'ochlar ayanchli chiyillar, go'yo bu kovaklarga ajinalar yashirinib, bazmi jamshid qurayotganday vahimali ovozlار chiqarar, kular, yig'lar edi. Kimdir qabriston-

ning bir chetida qiroat bilan Qur'on o'qir, masjid tomondan darveshlarning «hu-hu»lari quloqqa chalinardi.

Qalandar marmar sag'analar, ungurday o'pirilib qolgan qabrlar orasidan qorong'ida qayoqqadir qoqilib-surinib borarkan, xayolan hamon ko'kka tavallo qilardi: «Gunohkor bandangni kechirgaysen, ey Parvardigori olam! Faqir bu bebaqo dunyo lazzatlarini tark etib, Haq yo'lini tanlaganda tariqat o'rniga bunday nopok yumushlar qilamen deb, o'ylagan edimi? O'z istiozi, musofirlik va yo'qchilikda boshini silagan valine'mati nasidan ayg'oqchilik qilamen, deb o'ylagan edimi?.. Mavlono Ali Qushchi betavfiqmi yo imoni barkamol bandangmi – buni bu takabbur shayx qaydin bilur, Tangrim?

Mullo, mufti bo'lgonlar,
Nohaq da'vo qilg'onlar,
Oqni qaro degonlar,
Ul tamuqqa kirmishlar...

Nohaq da'vo qilg'onlar... hazratning so'zi ham nohaq da'vo emasmu, ey Xalloqi olam?..»

Mana, yo'lkaning oxirida qurib-qovjirab qolgan azim chinor ko'zga chalindi. Chinor tagida ustiga arxar shoxi qo'yilgan yuksak daxma qorayib turardi. Qalandar Qarnoqiy qabrning bosh tomoniga o'tib, sajdaga bosh egarkan, xayolan piri Bahovuddin Naqshbandiyga iltijo qildi:

«Bu faqir gadoga o'zing madad ber, ey valine'mat buzrukvor! U darveshlik yo'liga kirganida foniylar dunyo yumushlari emas, tun-u kun tariqat va ibodat qilmoq niyatida edi... Ey, butkul ahli jununlar, musofir va mujovirlar, gadolar va yo'qsillar homiysi bobokalon Hoja Bahovuddin Naqshbandiy! Ey, Parvardigori olam! Gunohkor bandangni o'zing kechirgaysen! O'zing kechirgaysen, Tangrim! O'zing kechirgaysen!»

Qalandar Qarnoqiy tiz cho'kib, cho'g'day peshanasini daxmaning muzday toshiga bosdi.

9

Mirzo Ulug'bek yana kechagiday ot o'ynatib oldinda borardi. Ostidagi arabiy* bedovning keng o'mrovidagi yoqut va la'l qadalgan tilla qalqonchasi oftobda ko'z qamashtirib charaqlar, ustidagi zarrin yoping'ichi cho'g'day gul-gul yonar, peshanasidagi

kokiliga taqilgan marjon shodalari silkinib, kumush egarning oltin halqachalari nafis jaranglar edi. Lekin bu ajib musiqa Mirzo Ulug'bekning qulog'iga kirmas, u yana xayollar ummoniga cho'mgan edi.

Kechasi yuragida jo'sh urgan tug'yon bosilgan, dilini qandaydir teran bir loqaydlik chulg'ab olgan edi. U faqat bir narsaga pushaymon qilardi: tezroq jang bo'lmadi-yu, shahzodani bir ko'rmadi.

U kecha jang qilishni ko'ngliga tukkandan beri negadir xayolidan shu fikr ketmay qoldi: jang-jadal bo'lsa-yu, shahzoda bilan yuzma-yuz to'qnashsa, uning ko'zlariga tikilsa, muddaosiga tushunsa, so'ngra mayli, uning qo'lida o'lsa ham armoni yo'q!.. U qaysi yuz, qaysi vijdon bilan o'z padariga qo'l ko'tarmoqda? Shuni bilsa – bas! Keyin mayli, nima qilaman desa, shahzodaning izmi ixtiyorida!..

E voh! Mirzo Ulug'bek bu o'g'lini nechundir bolaligidan suymadi. O'g'lim, deganda yuragi sira «jiz» etmadi, qalbida bir mehr uyg'onmadi... Shahzoda tug'ilibdiki, uzoq Hirot-da, volidayi mehriboni Gavharshod begim tarbiyasida bo'ldi. Gavharshod begim uni o'z qo'lida, Hirot saroyida tarbiya qildi, voyaga etkazdi. Lekin... hazar, alhazar!.. Bobosi Shohruh Mirzo vafotidan so'ng shahzoda Alouddavla bilan toj-u taxt talashgan Abdullatif enagasi Gavharshod begimni qo'lga tushirib, hibs ettirdi. Mirzo Ulug'bek buni eshitib sochlari tikka bo'lib ketgan edi. Lekin o'z pushtikamaridan bo'lgan farzandi ekan, shahzoda Alouddavla Abdullatifni asir olib, Ixtiyoriddin qal'asiga hibs etganda chidab turolmadi, qo'shin tortib Xurosonga bordi... Nechun o'shanda Mirzo Ulug'bek unga bo'lishdi? Nechun Balxni unga in'om qildi?

Mirzo Ulug'bek alamli dud ko'ksini o'rta yuborayotganday, uf tortdi-da, boshini ko'tardi. Kechagi izg'irin pasaygan, oftob terak bo'yi ko'tarilib qolgan edi.

Katta karvon yo'lining ikki yonidagi yassi adirlarni cherik egallagan, hamma yoq eshak, xachir, tuyaga to'lib ketgan edi. Oldindagi navkarlar va yasovullar ot o'ynatib, yo'ldagi cheriklarni chetga surmoqda, eshak va xachirlarni ayovsiz qamchilab quvmoqda edi. Qilich o'rniga oybolta, tayoq va cho'qmor ko'targan, suvoriylar libosi o'rniga boshlariga kigiz telpak, egnilariga eski chakmon va keng cholvor kiygan yupun dehqonlar shoshilmas, o'zlaricha so'kinib sekin yo'l bo'shatishar edi...

Chinakam qurol o'rniga tayoq va cho'qmor ko'targan, umrida jang-jadal ko'rmagan bu beozor dehqonlar shahzodaning salkam ellik ming lashkariga qarshi nima qila oladi? Bularni kim, nechun yig'di?

Mirzo Ulug'bek saroybonni chaqirib, cherik boshliqlariga dehqonlarni tarqatish to'g'risida farmon berdi-da, betoqat yulqingan oq bayiriga qamchi urib, ilgarilab ketdi...

Peshinga yaqin oldinda ipakday mayin pushtirang bog'larga ko'milgan Dimishq qishlog'i ko'rindi. Dimishqdan keyin, to Samarqandga yetguncha bog'lar bir-biriga tutashib ketar, go'yo butun olam ulkan gulxan orasida lovullab yonardi. Dimishqdan sal o'tilsa, oftobda ajib bir manzara kasb etgan Bibixonim maqbarasining lojuvard gumbazi ko'rinadi. Undan sal beriroqda, o'sha harir qirmizi parda orasida, Ulug'bek madrasasining yuksak peshtoqlari tovlanadi. Undan chaproqda esa osmonga sanchilgan Go'ri Amir minoralarining tillarang bo'yoqlari nozik jilolanadi... Mirzo Ulug'bek bog'lar ortidan elas-elas ko'ringan suyuqli shahriga suqlanib tikilar ekan, beixtiyor ko'ziga yosh oldi. Nahot kindik qoni to'kilgan, mas'ud bolalik yillari o'tgan, obod qilaman, deb umrini baxsh etgan bu suyuqli shahri azim qo'lidan ketsa? Dong'i butkul rub'i maskunga taralgan rasadxonasi-chi? Faxr-iftixori bo'lmish madrasasi-chi? Nahot uning ilm-fan yo'lidagi qirq yillik urinishlari shamolga sovrilsa? Qirq yil yiqqan nodir xazinasi-chi? Shogirdlari-chi? Ularning taqdiri ne bo'ladi? Qirq yil urush ko'rmagan bu el-ulus, butkul Movarounnahrning ahvoli ne kechadi?

Mirzo Ulug'bek yuragini o't olib, arg'umog'iga achchiq qamchi bosdi. Usiz ham betoqat pishqirgan oq bedov suvlig'ini chaynaganicha burgutday yer bag'irlab uchib ketdi. Uning yuragidagi po'rtanadan bexabar a'yonlar va boyonlar hayron bo'lishib, bir-birlariga qarab olishdi-da, ular ham otlariga qamchi bosishdi. Dimishqqa yetmasdan o'ng qo'ldagi yalanglikda «Bog'i jahon» ko'rindi. Baland devor bilan o'ralgan ulkan bog' o'rtasida sutday oppoq koshona ko'zga chalindi. Bobosi jannatmakon Amir Temur og'ir yurishlardan qaytayotib, Samarqandga kirishdan oldin bu boqqa albatta qo'nib o'tar edi... Oldinda uchib borayotgan Mirzo Ulug'bek qandaydir ichki bir tuyg'uga bo'ysunib, otining boshini «Bog'i jahon»ga burdi.

Darvozadan boshlangan keng xiyobonga xazonlardan qirmizi poyandoz to'shalgan edi. Daraxt shoxlaridan chirs-chirs uzilib tushayotgan yaproqlar havoda unsiz suzib, oyoq ostiga qushday

nazokat bilan qo'nardi. Koshona oldidagi gulzor, gulzor o'rtaqidagi marmar hovuz, hammasi xazonga to'lgan, faqat tok yaproqlari hali to'kilmagan, baland so'rildagi toklarda har biri otning kallasiday charos boshlari qora marvaridday tovlanib turardi...

Mirzo Ulug'bek istiqboliga chiqqan yasovulga arg'umog'ining jilovini ushlatdi-da, orqadagilarni kutmasdan xiyobon bo'ylab ketdi. Xiyobonning oxirida, anorzor tepalikning shundoq yonbag'rida tiniq bir chashma shildirab oqardi...

Mirzo Ulug'bek chashma bo'yiga tiz cho'kib, muzday suvga yuvindi, tahorat oldi va movut to'nini buloq atrofidagi sarg'aya boshlagan ajriqzorga yozib, peshin o'qidi. So'ng allaqanday ma'yus esdaliklarga cho'mib, uzoq o'tirdi. Esiga negadir yana bolalik chog'lari tushdi.

U hali kichkina bola edi. Bir safar olis safardan qaytgan bobosi bir-ikki hafta shu bog'da turdi. Xuddi mana shu buloq bo'yiga suyukli enagasi Saroymulkxonimning havorang ipak saropardasi tikilgan edi. Uning atrofiga ko'k, pushti, qizil, nofarmonrang kichik chodirlar joylashgan bo'lib, ularda qiliqlari muloyim, harakatlari nazokatga to'la yosh kanizlar, bakovullar turishardi. Chodirlarning orqasidagi yashil bedazorga oq biyalar bog'langan, biyalardan olisroqda kiyikchalarga o'xshagan go'zal toychalar kishnashib turardi. Enagasi Saroymulkxonim har kuni ertalab Muhammad Tarag'ayni shu toychalar oldiga yetaklab borardi. Saroymulkxonim keng yuzli, burni tugmadekkina, ko'zlari qisqirgan bir xotin edi. Lekin uning oppoq bo'liq gavdasida, egnidagi qimmatbaho sarupolari va nozik zebi ziynatlarida, gap-so'zlarida bo'lakcha bir viqor va mahobat bor edikim, hamma undan hayiqar, bir gapi ikki bo'lmas edi. Ulug'bekka, ayniqsa, uning mayin qo'llari, firuza ko'zli qo'sh-qo'sh tilla uzuklar taqilgan uzun oppoq barmoqlari yoqar, enagasi bu qo'llari bilan uning boshini silab erkalaganida iyib ketib, toychoqday uning bag'riga otilar edi.

Goho enagasi oldiga etak tutib, chodir yonidagi bo'liq oq biyani o'zi sog'ar, so'ng alohida meshga quyib, qiyomiga keltirib qimiz qilar va yaxday buloqqa tashlab qo'yardi. Ahyon-ahyonda bu qimizni ichgali havorang saropardaga bobosi Amir Temur kelardi. U sezilarlik oqsoqlansa ham, aso ushlamas, novcha qaddini yigitlarday tik tutib, go'yo bir yoqqa shoshayotganday shitob bilan yurar edi. U hech qachon qimmatbaho zarrin to'nlar kiymas, yozgi saratonda ham tuya junidan to'qilgan oq-sarg'ish chakmonini yechmas, o'tirganda chakmonining etagi

bilan mayib oyog'ini o'rab, tizzasini silab o'tirar edi. Bobosi Amir Temur ot yuzli, qiyg'ir burun, chiroyli, sersoqol odam edi. Undan hamma hayiqar, u qalin qoshlarini chimirib, o'tkir ko'zlari bilan qadalib qaraganda, hech kim tob berolmas, hamma ko'zini olib qochar, u kelayotganda har kim turgan joyida qo'l qovushtirganicha qotib qolar edi. Lekin ajabo: kichkina Muhammad Tarag'ayni ko'rganda bobosining qovog'i ochilib, chehrasidagi shiddat bo'lakcha bir muloyimlik bilan almashar, o'tkir nigohida sho'x uchqunlar o'ynar edi. Odatda u nevarasini tizzasiga o'tqazib erkalar, aksariyat mudarrisarlarni chaqirib, nevarasining saboqlarini surishtirar edi. Mudarrislar Ulug'bekning zehnini maqtashsa, bobosi nevarasining keng peshanasidan o'pib kular:

– Borakallo sizga! Amir Temur avlodidan ham Xorun Rashidday bir fozil podshoh chiqsin-da! – deb qo'yar edi. Ammo boshqa nevarasini mutolaa ustida ko'rsa, jahli chiqar, darg'azab bo'lib naykarlaridan biriga:

– Olib chiq! Ot minsin! Qilich o'ynasin! – deb buyurar edi. Shunday paytlarda bobosi qovog'ini solib, nevarasining mashqlarini zimdan kuzatib turar, Ulug'bek otga chaqqon minolmasa yo qilichbozlikda no'noqlik qilsa darg'azab bo'lar, behasham po'lat g'ilofga solingan qilichini sug'urib olardi-yu, ko'zlari yonib, yonida kim tursa shu bilan qilichbozlik qilib ketardi...

Yodida bor: bir kun kechasi momosining bag'riga kirib, to'ygan qo'zichoqday uxlayotgan edi, suvoriylar kelib, uyg'otishdi. Ma'lum bo'lishicha, jannatmakon bobosi suyukli nevarasini o'z saropardasiga chaqirtirgan ekan.

Ulug'bek borganida yuz kishilik ulkan saroparda shiftidagi billur qandillarga qadalgan behisob shamlardan kunduzgiday charog'on edi. Gir aylana yozilgan kimxob ko'rpachalarda boshlariga simobiy salla o'ragan zarbof to'nli nuroniy kishilar o'tirar edilar. Bobosi, – Ollo unga Ravzayi rizvondan joy ato qilgay! – fil suyagidan yasalib, ustiga yo'lbars terisi yopilgan, baland naqshinkor kursida o'yg'a tolib o'tirardi.

Ulug'bek suyukli bobosini ko'rganda ko'ngli suv ichganday ravshan tortdi-yu, oldiga chopqillab bordi-da, qo'lini ko'ksiga qo'yib:

– Assalomu alaykum, Sohibqiron hazratlari! – deb xitob qildi. So'ng qo'llarini ko'tarib, momosi o'rgatgan duoni o'qidi: – E, Parvardigori olam! Bobojonim... Fotihi Nusrat Amir Temur Ko'ragoniy janoblarining umrini uzoq, tolelarini baland

qilgaysen. Tabarruk boshlariga qo'ngan humo qushi bul zoti sharifni toabad tark etmagay.

Ulug'bek shunday dedi-da, bobosining oyoqlarini quchoqlab, tizzasiga bosh qo'ydi. Atrofdan: «Ofarin-ofarin», degan xurram xitoblar eshitildi. Bobosi esa avval uning peshanasidan cho'lp-cho'lp o'pdi, keyin miyig'ida kulib:

– Bul munavvar so'zlarni qaydan o'rganding, toylog'im? – deb so'radi va o'ng tomonida o'tirgan xushsurat, qorasqol allomaga yuzlandi. – Muhtaram mavlono Ali Yazdiy. Faqirning boshqa zurriyotlari jang-u jadal bobida barkamol bo'lsa, bul nabiram ilm-u urfon bobida benazir ermish. Bul so'zda haqiqat bormu, mavlono?

Mavlono Ali Yazdiy qo'l qovushtirib ta'zim qildi:

– Filhaqiqat shundaydur. Nabirangiz Muhammad Tarag'ay ilmi handasa, ilmi riyoziyot, alalxusus, ilmi nujum bobida tengsiz salohiyatga musharrafdur. Inshoolloh, kelg'usida yulduzi yorug', tolei baland allomayi jahon bo'lib nom chiqaradur.

Jannatmakon bobosi mamnun jilmayib:

– Inshoolloh, aytganingiz kelgay, mavlono, – dedi, – toki Amir Temur Ko'ragoniy avlodidan ham faqat buyuk lashkarboshilar ermas, ilm-u ma'rifat bobida ham barkamol allomalar yetishmog'ini yaratgan Egamdan so'raymen. Ehtimol, savollar bordur nabiram Muhammad Tarag'ayga?

Sakkiz yashar Ulug'bek yuragi gurs-gurs urib, savlat to'kib o'tirgan sersoqol, nuroniy allomayi kiromlarga qaradi. Ammo allomalarning aksari unga xayrixohlik bilan tikilib, ko'plari jilmayib o'tirishardi. Birinchi bo'lib eng yosh, xushbichim alloma unga qarab:

– O'g'lim, ijozat bersangiz bir savol bersam! – deb murojaat qildi: – Deydilarkim, falakda yarqirab turg'on behisob sitoralar orasida ikki yulduz mavjud emishkim, ular yaqinlashg'onda bashariyat taqdirini burmoqqa qodir buyuk insonlar dunyoga kelur ermishlar. Bu sitoralarning nomi ne? So'nggi ikki ming yil davomida ular necha marotaba yaqinlashganlar va bu saodatli daqiqalarda qaysi ulug' zotlar tavallud topmishlar? – u so'zini tugatmagan ham ediki, yonida o'tirgan keksa ulamo:

– Afv etasiz, inim, – deya yosh allomaning so'zini bo'ldi: – O'ylaymanki bu norasidaga beriladurg'on savol ermas, bul so'roq. Atrofdan:

– Haq so'z, haq so'z! – degan xitoblar eshitildi. Lekin Ulug'bek ularning xitoblarini bo'lib, bobosiga yuzlandi:

– Sohibqiron hazratlari. Ijozat etsalar, muhtaram mavlononing so‘roqlariga javob bersam?

Amir Temur xushnud kulib, yana uning boshini siladi:

– Qani-qani? Ijozat, toychog‘im, ijozat.

Shunda Ulug‘bek yana boyagiday yuragi gup-gup-urib, javob berdi:

➤ Siz aytg‘on saodatli sitoralarning nomlari Zuhul va Mushtariydur. Ular har sakkiz yuz yilda bir marotaba yaqinlashadur. Binobarin, so‘nggi ikki yarim ming yilda ular uch marotaba yaqinlashgandur. Birinchi bor yaqinlashganda buyuk jahongir Iskandar Zulqarnayn tavallud topmish. Ikkinchi bor yaqin kelganlarida payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom dunyoni munavvar qilmish, uchinchi bor yaqinlashganlarida ersa mani bobom fotihi muzaffar sohibqiron Amir Temur Ko‘ragoniy hazratlari dunyoga saodat keltirmish.

Saropardada yana allomalarning «Ofarin-ofarin», degan jo‘r qiyqiriqlari yangradi. Rahmatli bobosi esa to‘satdan ko‘ziga yosh olib:

– Inshoolloh, mening boshimga qo‘ngan humo qushi sening ham boshingga qo‘ng‘ay. E, yaratgan Egam. Faqirga qilgan inoyatlaringni bul nabiramdan ham darig‘ tutmagaysen! – deb duo qildi.

Bu esdaliklardan bir zumgina dili oftob chiqqanday yorishgan Mirzo Ulug‘bek, hozirgi ahvolidan ko‘ngli vayron bo‘ldi-yu, xayolan bobosiga murojaat qildi:

«E bobojonim. Mehri daryo bobojonim. Norasida mavridimda peshanamdan o‘pib, Ollodan saodat tilagan erding. Ne gunoh qildimki, qarigan chog‘imda, bilagimdan kuchim, belimdan quvvatim ketganida boshimga bunday musibatlar tushdi. Gunohkor nabirangga madad bergaysen, padari buzrukvorim, madad bergaysen...»

...Mirzo Ulug‘bek katta yo‘ldan bir to‘p suvoriylar ot choptirib o‘tganini eshitib, sekin o‘rnidan turdi, atrofiga taajjub bilan tikildi: unga ne bo‘ldi? Shunday xatarli paytda olis bolaligini eslab o‘tirs! Toj-u taxt g‘amini yemoq o‘rniga, mahzun xayollar girdobidan chiqolmasa?

Mirzo Ulug‘bek qirmizi poyandoz to‘shalgan xiyobondan ohista yurib orqaga qaytarkan, darvozaning yonida oq ko‘pikka cho‘milgan bir necha otlarni ko‘rdi. Koshonadan chiqqan shahzoda Abdulaziz bilan qo‘lida maktub ushlagan shayxulislom Burhoniddin shosha-pisha unga tomon yurishdi.

«Tag'in noxush xabar!» – xayolida dedi Mirzo Ulug'bek.

– Qayda yuribsiz, hazratim? – dedi shayxulislom hansirab.

– Amir Iskandar barlosdan chopar kelibdur.

– Tag'in ne mujda? – Mirzo Ulug'bek to'xtab nomaga qo'l cho'zdi. Bir parcha sariq qog'ozga palapartish yozilgan nomada amir Iskandar shahzoda Abdullatifning hirovul qo'shinlari pistirmadan chiqib, uning qalb qo'shinlariga hamla qilganini yozgan edi. Amirning xabar berishicha, shahzodaning qo'shinida fillar ham bor. Bu fillar uning suvoriylariga dahshat solgani boisidan u dorussaltana tomon chekinmoqni lozim ko'rgan...

Mirzo Ulug'bek ko'zlarini nomadan uzib, o'g'li bilan shayxulislomga qaradi. U endigina koshona yonida turgan bir guruh saroy mahramlariga ko'zi tushdi. Mahramlar orasida jiyanlari – shahzoda Abdulla bilan Abu Said Mirzo ham turar, zarbof to'n ichidan suvoriy sovut, boshlariga tilla hoshiyali dubulg'a kiygan bu ikki shahzodaning ham ko'zlarida taraddud, harakatlarida toqatsizlik sezilib turardi.

Mirzo Ulug'bek oyoqlarini kerib to'xtadi. Ajabo, suvoriy sovutlar kiyib, serbar kamarlariga oltin qilich taqqan bu sarkardalar, qimmatbaho sarupolarga o'rangan bu saroy ahli nechun bunchalik titraydi, nedan qo'rqadi? Basharti shahzodadan qo'rqsa nechun amir Sultonshoh tarxonga o'xshab, uning tarafiga qochib o'tmaydi?..

Mirzo Ulug'bek jo'rttaga ovozini ko'tarib:

– Shahzoda lashkari yurish boshlabdur, – dedi. – Lashkarlarida fillar bor ermish.

Shayxulislom Burhoniddin rangi o'chib, boshini sarak-sarak qildi.

– Davlatpanoh ne farmon bergaylar?

Mirzo Ulug'bek miyig'ida kulimsiradi.

– Ollo taolo peshanaga neni yozgan bo'lsa shu bo'ladi, taqsir.

– Inshoolloh, peshanangiz yorug' bo'lg'ay. Va illo... – Jang-jadal qilmoq!..

Shayxulislom cho'qqi soqolini ushlab, bosh chayqadi va go'yo saroy ahli eshitishini istamaganday:

– Dorussaltanaga qaytmoq darkor, onhazratim! – dedi sekin.

– Qal'a mustahkam...

Mirzo Ulug'bek asabiy harakat qilib:

– Hayhot! – dedi. – Shahzodada tosh otg'uvchi arrodalar bordur, taqsir! Butkul shahar zer-zabar bo'ladi! Butkul shahar!

Chol yana asabiylashib boshini sarak-sarak qildi.

– Vallohi a'lam bissavob! Va lekin shaharni ololmas, sultonim! Jamiki masjidlarga xutba o'qiturmen. Barcha fuqaro oyoqqa turadur, davlatpanoh!..

Mirzo Ulug'bek javob bermadi. U shayxulislom Burhoniddinning samimiyligiga shubha qilmas, hozir bu og'ir vaziyatda Samarqandga chekinib, darvozalarni berkitib olishdan boshqa chora yo'qligini tushunar, ayni zamonda hali oziq-ovqatni g'amlab olmagan shahar katta qo'shinning uzoq qamaliga tob bera olmasligiga ham aqli yetar edi. Lekin, eng muhimi, tomirlarida mudrab yotgan bobosining qoni yana ko'pira boshlagan, u qilich yalang'ochlab, jang qilgisi, bu sotqin lashkarboshilar oldida Amir Temurning nabirasi ekanligini, jon bersa ham osonlikcha bermasligini bir ko'rsatib qo'ygisi, nihoyat, shahzoda bilan yuzma-yuz kelgisi, u bilan bir og'iz gaplashgisi kelardi.

Shahzodaning hirovul qo'shinlari dovondan chiqib yurish boshlagan emish!.. Bobosi Amir Temur bunday holatlarda g'animning hirovul qo'shinlarini oldinga o'tkazib yuborar, so'ng banogoh jarong'ir va barong'ir suvoriylari bilan qurshab olib, qopqonga tushirar edi. Agarchi g'anim lashkarlariga yordam kelsa ehtiyotda turgan chopovul va shaqovul³¹ qo'shinlarini jangga solib, qatl-u qirg'in qilardi... U esa... hayhot! U hech qachon salohiyatli sarkarda bo'lgan emas! Va lekin... yo'q, u ham jang qiladi! Jang-jadalsiz jon bermaydi!..

– Davlatpanoh...

– O'ylab ko'rmoq darkor, taqsir! – Mirzo Ulug'bek qovog'ini uyganicha koshona tomon yurdi. Yo'lda turgan shahzodalar shosha-pisha yo'l berishdi. Koshonaning ikkinchi oshyonidagi devorlari firuzarang sopol parchinlar bilan bezatilgan katta xonaga shohi ko'rpachalar to'shalib, xontaxtalar qo'yilgan, xontaxtalar yog'liq patirlar, meva-cheva, qovurilgan g'oz va kaboblarga to'la edi.

Mirzo Ulug'bek ichida kulib qo'ydi: «O'lim oldidan bazmi jamshid!»

U to'rga, bir mahallar bobosi Amir Temur o'tirgan joyga o'tirarkan, poygakda ta'zim qilib turgan bakovulga yuzlanib:

– Boda keltir! – deb buyurdi. Lekin bodani ichish nasib etmadi.

Bakovul chiqib, Mirzo Ulug'bek joylashibroq o'tirmagan ham ediki, saroybon kirib, ikkinchi keltirgan nomani tutdi. Bu noma suyakli navkari Bobo Husayndan bo'lib, birinchisidan ham vahimali edi. Shahzodaning o'ng va chap qanot lashkari

³¹ Chopovul va shaqovul – pistirmada turgan asosiy qo'shin.

verishni jadallatib, amir Sulton Jondor bilan amir Iskandar barlos qo'shinlarini qopqonga tushirmoq harakatida ekan. Lekin eng yomoni – amir Sulton Jondor qayoqqadir qochgan, qo'shinda yolg'iz amir Iskandar barlos qolgan emish! Bobo Husayn buni xabar qilib, Mirzo Ulug'bekka Samarqandga chekinishni maslahat bergan, o'zi esa amir Iskandar barlos bilan Dimishq atrofida jang qilib, shahzoda lashkarlarini to'xtatib turish niyatida ekanini yozgan edi.

Nomaga qaraganda, shahzoda qo'shinlari ikki-uch farsah joyga kelib qolgan, Mirzo Ulug'bek qanday qarorga kelmasin, bu qarorni darhol qabul qilmog'i lozim edi! U esa... U hamon jang qilish, shahzoda bilan yuzma-yuz kelish istagi bilan yonar edi. Lekin Bobo Husayn yo'llagan nomani o'qirkan, xayoliga bir fikr keldi: dorussaltanaga qaytib va uning darvozalarini berkitib olib, shahzoda bilan sulh-saloh tuzsa ne qiladi? Yo'q, shahzoda uning taxtda qolishiga ko'nmas. Lekin Mirzo Ulug'bekka minba'd toj-u taxt kerak ermas! Shahzoda uning rasadxonasi-yu madrasalariga tegmasa, ma'rifat yo'lidagi ishlarini man etmasa, u tinchgina ilm-u idrok bilan mashg'ul bo'lsa – bas! Unga shundan boshqa ne kerak?

Lekin shahzodani bu shartlarga ko'ndirish uchun fuqaroni safarbar qilib bo'lsa ham, mudofaaga o'tmoq darkor.

Mirzo Ulug'bek barcha ikkilanishlarga chek qo'yib, to'rda churq etmay o'tirgan amir Idris tarxonga yuzlandi.

– Siz Dimishqda qolib, Iskandar barlos suvoriylariga ko'mak bergaysiz, amir! Boshingiz ketsa-da, shu bugun shahzoda lashkarlarini to'xtatgaysiz. Farmoni oliy ayonmi?

– Ayon; davlatpanoh! – Amir Idris tarxon to'n ichidan kiygan sovutining halqachalarini shing'irlatib, ta'zim qildi.

Mirzo Ulug'bek uyqusizlikdan qisilgan ko'zlari yonib, o'g'li Abdulazizga qaradi.

– Sen ikki shahzodani olib, darhol dorussaltanaga chopgaysen. Dorug'a Mironshohga amri oliyni yetkazgaysen: barcha a'yon-u boyonlar darhol Ko'ksaroyga yig'ilsin. Mashvarat qilurmen.

Mirzo Ulug'bek shitob bilan o'rnidan turdi. Boda to'la kosasini bir sipqarishda bo'shatdi-da, hech kimga qaramay koshonadan chiqdi.

Kun botgan, lekin atrof hali yorug' edi. Tushda pasaygan izg'irin qayta kuchayib, sovuq, yoqimsiz dovulga aylanmoqda edi. Yer-u ko'k chang-to'zon va charxpalak xazonlarga to'lib ketdi. Xazonlar xuddi po'rtanada qolgan qushlarday havoda betinch charx urar, yuz-ko'zlarni ayovsiz savalar edi.

Yuragidagi alamli to'fon bilan olishib borayotgan Mirzo Ulug'bek Dimishqdan chiqishi bilan suvlig'ini chaynab yulqingan oq bedovining boshini qo'ymoqchi bo'ldi-yu, uning bu harakatini yonidagilar boshqacha tushunishlarini o'ylab, otining jilovini tortdi. Dimishq bilan Samarqand orasi olis emas, ko'p bo'lsa ikki farsah kelardi. Dimishqdan keyin Bag'dod, Bag'doddan keyin Qohira qishlog'i kelar, bu qishloqlar bir-biriga tutashib ketar, hammasi bog'-rog', uzumzor, anorzor edi. Lekin hozir bog'lari tutashib ketgan bu qishloqlar ham tashlandiq go'ristonday huvillab qolgan, odamlar qayoqqadir qochgan, yashiringan, ikki tomoni paxsa devor bilan to'silgan tor ko'chalar, hatto guzarlar ham kimsasiz edi. Faqat ahyon-ahyonda aso ushlagan chollar, qarovsiz qolgan mollar, daydi itlar uchrardi.

Qorong'i tusha boshlaganidan bezovtalangan Mirzo Ulug'bek otiga qamchi urdi. Shu payt oldinda, Qohira bog'lariga kiraverishda, ot tuyoqlarining dupuri eshitilib, allaqanday g'alayon ko'tarildi, ilgarilab ketgan navkarlarning qattiq-qattiq tovushlari eshitildi. So'ng bir guruh suvoriylar ot choptirib kelib, Mirzo Ulug'bekka yetmay to'xtadi. Mirzo Ulug'bek qilichini qinidan sug'urib oldi.

– Bu kim?

– A'lohzratlari afv etsinlar! Biz dorussaltanaga borib qaytdik!..

Ketma-ket ot choptirib kelgan shahzoda Abdulaziz bilan tund yuzli saroybon arg'umog'ini niqtab oldinga o'tdi.

– Davlatpanoh...

– So'zla!

– Darvozalar yopilgan. Salohdorlar darvozalarni ochmoqdin bosh tortadur, hazratim...

– Yolg'on! – Mirzo Ulug'bek xayolida baqirib yuborganday bo'ldi, lekin uning ovozi xirillab eshitildi-yu, bir zum og'ir jimlik cho'kdi. Qorong'ida shayxulislom Burhoniddinning: «Yo Parvardigor!..» deb pichirlagani va Mirzo Ulug'bekning hansirab nafas olgani eshitildi.

– Dorug'a Mironshoh qayda? Darvozada bormu?

– Yo‘q, onhazratim! Dorug‘a darvozaga kelmoqdin bosh tortibdi.
– Bo‘shat yo‘lni! – Mirzo Ulug‘bek shunday deb baqirdi-da, betoqat pishqirgan oq bedoviga qamchi bosdi. Achchiq qamchiga o‘rganmagan arabiy arg‘umoq osmonga sakradi-yu, shamolday uchib ketdi...

«Dorussaltana darvozasi yopiq! Unga, salkam qirq yil saltanat tebratgan, butkul Movarounnahrğa hokimi mutlaq bo‘lgan tojdorga darvoza yopilgan! U butun umrini baxshida qilgan, madrasa-yu hammomlar, jahonda tengsiz rasadxona-yu kutubxonalar barpo etib, olamga mashhur qilgan Samarqand... unga o‘z darvozasini ochmaydur! Yo Rabbii! Ne yozuqlari uchun bu xo‘rlik, bu ajri intiqomni ravo ko‘rding unga?»

Bog‘larni shovullatgan sovuq izg‘irin, go‘yo uni to‘xtatmoqchi bo‘lganday shitob bilan ko‘ksiga urilar, chang-to‘zon va charxpalak xazonlar yuz-ko‘zlarni ayovsiz savalar edi!..

«Eng inongan amiri Sultonshoh barlos sotqinlik qildi, amir Jondor qaygadir qochdi, suyangan tog‘im degan dorug‘a Mironshoh dorussaltana darvozasini berkitdi... E voh! Qanday mal‘unlik bu, qanday kazzoblik, qanday safolat?.. Bu mardud saltanatda kimga inonmoq kerak, kimga suyanmoq kerak, Xalloqi olam?» – Bu o‘ylardan yuragini alanga olgan Mirzo Ulug‘bek, tishini tishiga bosib, otiga yana qamchi urdi. Bo‘liq oq bayir oltin suvliqlarini chaynab chinqirib kishnadi. Uning tuyoqlari ostidan otilib chiqqan tosh va kesaklar har tomon vizillab otilar, osmonda uchgan xazonlar ayovsiz savalar, lekin u hech narsani sezmas, qalbida tug‘yon urgan alam og‘riqni bosib ketgan edi. Xayolan u hamon ko‘kka tavallo qilar, osiy bandangni kechirgaysen, qarigan chog‘imda bu xo‘rlikni ravo ko‘rmagaysen, deb iltijo etardi.

Bog‘lar chekinib, atrof xiyol yorishdi. Sal o‘tmay, oldinda osmon bilan tutashgan dorussaltana qo‘rg‘oni ko‘zga chalindi. Qorong‘ida qo‘rg‘onning kungurador devori shunday yuksak va mustahkam ko‘rinar ediki, uni hech bir kuch zabt etolmaydiganday tuyilardi.

Suvi ko‘klamdayoq qurib qolgan chuqur xandaq yonida Mirzo Ulug‘bekni yana bir guruh navkarlar qarshi oldi. Ular orasida shahzoda Abdulaziz bilan jiyanlari Abdulla va Abu Said Mirzo ham bor edi. Uchala shahzoda ham asabiy holatda u yoqdan bu yoqqa ot o‘ynatib yurishar edi. Mirzo Ulug‘bek shahzodalarga e‘tibor bermay, chuqur xandaqdan ot choptirib o‘tib, do‘nglikdagi darvoza oldida to‘xtadi.

Bobosi Amir Temur yasattirgan va «Darvozayi ohanin» deb nom olgan quyma temir darvoza chindan ham taqataq berk edi. Darvozaning yonlaridagi soqchilar turadigan ikki minorada kimlardir ko'rinar, devor burjlari va nishon tuynuklarida ham allaqanday qora ko'lagalar ko'zga chalinir, lekin hech kim ro'yi-rost boshini chiqarib qaramas edi. Ko'ksida jo'sh urgan alam va tug'yon ichida yonib, ot choptirib kelgan Mirzo Ulug'bek, yopiq turgan bu zalvarli darvozani, osmon bilan tutashgan bu yuksak kungurador devorni ko'rganda yuragidagi tug'yon to'satdan so'nib, vujudi bo'shashib ketdi. U birdan yopirilib kelgan bu tuyg'uni zo'rg'a engib, saroybonga «darvozani qoq», deb imo qildi. Saroybon otini niqtab borib, qilichi bilan darvozani «shaq-shaq» urgan edi, tepadagi minoradan:

– Bu kim? – degan ovoz eshitildi.

– Bu men! – dedi Mirzo Ulug'bek, yana qoni qaynab. – Sohibi toj Mirzo Ulug'bek Ko'ragoniy!

– «Darvozayi ohanin» namozi asrdan so'ng shohu gado – barchaga yopiqdir!

– Och darvozani, mal'un!

Mirzo Ulug'bek go'yo darvozani ag'dara oladigandek, ot soldirib bordi, asov oq bedov osmonga sapchib, oldingi oyoqlari bilan temir darvozani qarsillatib urdi-yu, orqaga tisarildi. Yuqorida bir daqiqa jimlik cho'kkach:

– A'lo hazratlari afv etsinlar! – dedi boyagi ovoz. – Dorug'a Mironshoh janoblari farmon qilmishlar, darvoza ochilmaydur!

– Sohibi saltanat men bo'lurmen. Barcha farmonlarim amri vojib erur!.. Darvozani och yo dorug'ani chaqir, yoxud boshing ketadi, salohdor!

Mirzo Ulug'bek gapini tugatmagan ham ediki, devor tepasidagi minoradan qiqirlab bo'g'iq ovoz eshitildi:

– Salohdorning boshini olishga qo'ling kaltalik qiladur! Buning boshi emas, o'z boshingga ehtiyot bo'lg'il, Muhammad Tarag'ay!

Mirzo Ulug'bek bir daqiqa tili kalimaga kelmay garang bo'lib qoldi. Bu ingichka xirilloq ovozning egasi, har bir so'zidan zahar tomchilab turgan bu odam... amir Sulton Jondor edi!..

Voajabo! Bu mal'un lashkarni tashlab qochganda... dorussaltanaga kelgan ekan-da! Lekin qachon, qaysi yo'ldan o'tib keldi? Unga darvozani kim, nechun ochdi?.. Bu beimon kazzoblar qachon til biriktirgan? Bu diyonatsiz insonlar, bu amir-u umarolar, arkoni harb va arkoni davlatlardan hazar, alhazar! Qayga bormang, hamma yoqda makkorlik, razolat va riyokorlik!

Mirzo Ulug'bek oyoqlarini uzangiga tirab, qaddini rostladi, vujud-vujudini larzaga solgan tug'yonni zo'rg'a bosib:

– Amir Sulton Jondor! – dedi. – Humo qushi kimning boshiga qo'nur, buni yolg'iz Haq taolo biladur. Humo qushi meni tark etsa – sening baxting! Va lekin falakning gardishi bilan toj-u taxt qo'lmda qolsa.., esingda bo'lsin: oyog'ingdan dorga osib, ostingdan o't qo'yamen! – Mirzo Ulug'bek shunday dedi-da, amir Jondorning javobini kutmasdan, otining boshini orqaga burdi.

Mirzo Ulug'bek xandaqdan ot choptirib o'tishi bilan uni shahzodalar o'rab olishdi. Xayoli alg'ov-dalg'ov bo'lib ketgan Mirzo Ulug'bek shahzodalarning hayajonli so'zlaridan faqat bir narsani, «Shohruhiya qal'asi», degan so'zni tushundi-yu, «mayli!» deb, qo'l siltadi. U qayoqqa, nima maqsadda ketayotganini bilmas, xayolini faqat bir fikr – insonlarning riyokorligi, manfurlik va kazzobligi band etgan edi. Sal o'tmay, Shohruhiya qal'asiga ot choptirib ketgan shahzoda Abdulaziz qaytib keldi. U og'ir hansirar, g'uldirab allanimalarni aytar, lekin gapini tushunish qiyin edi.

Mirzo Ulug'bek Shohruhiya qal'asi ham yopilganini, qal'a boshlig'i turkman begi Ibrohim Po'lat o'g'li ham sotqinlik qilganini uning g'uldirashlaridan arang ilg'ab oldi. Aqli bilan emas, allaqanday ichki tuyg'u bilan ilg'ab oldi-yu, labini qattiq tishlaganicha o'ylanib qoldi. U bir daqiqagina ikkilandi, ko'nglidagi g'alayon bilan bir soniyagina olishdi, so'ng arg'umog'ining boshini orqaga burdi. U Mirzo Abdullatifga bosh egishga, yaxshilik bo'lsa-da, yomonlik bo'lsa-da, o'z zurriyotidan ko'rishga ahd qildi.

10

Qattiq uxlab yotgan Ali Qushchi eshik ohista g'ichirlab ochilganini sezib, uyg'onib ketdi. Rasadxona zimiston bo'lsa ham, Ali Qushchining o'tkir ko'zlari darrov ko'rdi: poygakda devqomat bir kimsa gavdasi bilan eshikni to'sib, qaqqayib turardi.

Ali Qushchi beixtiyor yostig'i ostidagi xanjarga qo'l yugurtirdi.

– Kim bu?

Eshikdagi kimsadan sas chiqmadi.

– So'zla. Kimsen, ey bandayi gung?

– Bu men, faqirmen...

Ali Qushchi xanjarini ushlaganicha o'rnidan sakrab turdi.

– Qalandar Qarnoqiy?

– Balli sizga, mavlono, yodingizdan chiqarmabsiz.

– Joningda qasding bo'lmasa o'rningdan jilmagaysen!

– Qo'rqmang, mavlono... shamni yoqing!

– Jilma, dedim, jilma! Qaydin kelding bu dargohga?

– Qalandar Qarnoqiy birovning ixtiyori bilan yurmaydur, mavlono. Oltin qidirib keldim bu dargohga! Shamni yoqing, mavlono!

Ali Qushchi xanjarini qinidan shartta sug'urib oldi. Xayolidan: «Yoningda sheriklaring bo'lmasa, sen bilan olishib ko'ramen!» degan fikr o'tdi. O'zini bosib:

– Ne deb aljiraysen, Qalandar? – dedi. – Ilm dargohida oltin ne qilur, tentak?

Qalandar qorong'ida sekin kuldi:

– Bu ilm dargohida Jahongir tillalari ko'milmishdur, mavlono!

– Amir Temur tillalari? Tushingni suvga aytgaysen, Ollo gadoyi!

– Dur va javohirlari ham bordur. Yashirmoqdan foyda yo'q, mavlono.

Ali Qushchi nima qilishini bilmay bir zum lol bo'lib qoldi. «Bu jununsifat devona tillaning daragini qaydin eshitdi? Uni bu yerga kim yubordi? Yonida kimlar bor?»

Qalandar qorong'ida gumbazga o'xshagan kulohlik boshini chayqab:

– Mavlono Ali Qushchi, – dedi istehzo bilan. – Kim sizni yo'lbars bilan olishgan sheryurak Ali Qushchi deydi! Shamni yoqing! Shoir Qalandar bu dargohga qora niyatda kelsa, boya pichoqlab tashlar edi sizni!

Qalandarning so'zida jon bor: rasadxonaga bildirmasdan kirgan odam, g'aflat uyqusida yotgan mavlononing boshini tanidan judo qilishi hech gap emas edi.

Ali Qushchi qorong'ida paypaslab, tokchaga o'tdi va kechasi o'chib qolgan shamni yoqdi. Uning zaif shu'lasida kutubxonaning devorlaridagi zarhal naqshlar, javonlardagi kitoblarning tillakori jildlari yaltillab ketdi. Qalandar Qarnoqiy egnida quroq janda, boshida uchlik eski kuloh, devsifat qomati bilan hamon eshikni to'sib turardi. U qo'l qovushtirib, ta'zim qildi:

– Assalomu alaykum, ustod!

Bu safar u «mavlono» ham demay, «ustod» dedi. Anov darveshlardan o'rgangan firibgarlikmi bu yo burungi Qalandar

Qarnoqiyning samimiyligimi? Ali Qushchi qo'lidagi shamni balandroq ko'tarib uning yuziga tikildi. Soch-soqollari o'sib ketgan Qalandar chuqur botgan uyqusiz ko'zlarini olib qochmay qattiq qadalib turardi. Devday qomati va juldur kiyimlariga qaramay, Qalandarning soqol bosgan ozg'in yuzida, uyqusizlikdan kirtayib qolgan ko'zlarida alamli bir dard, qandaydir majruhlik bor edi. Uning boshiga tushgan savdolar Ali Qushchining esiga tushib, ko'ngli sal yumshadi.

– Kel, Ollo gadoyi, o'ltir!

Qalandar tez yurib kelib uning qo'lini oldi va labiga bosdi.

«Bunga ne bo'ldi? Nechun bunday qiladi?»

– Yuqori o't, o'ltir, Qalandar...

Qalandar «rahmat», degan ma'noda bosh irg'ab:

– Kechirgaysiz, ustod, – dedi. – So'zni oltindan boshlab, sizni hayratga soldum.

– Oltin, oltin!.. Bu so'zni qaydan topding, Qalandar?

– Sabr qilgaysiz, ustod, avval sizga bir savolim bor, – Qalandar g'amgin ko'zlari bilan Ali Qushchining ko'zlariga tikildi. – Sizday allomayi zamon faqirni kim deb, qanday odam deb bilursiz?

Darhaqiqat, bu odam kim o'zi? Olis Yassidan kelib, oldin navkar bo'ldi, keyin qilichni qalamga, suvoriy sovutlarini ilm ahlining kamtarin liboslariga almashtirib tolibi ilm bo'ldi, so'ngra madrasani tark etib, xilvatga kirdi. Alhol, boshida echki terisidan tikilgan eski kuloh, egnida juldur janda, uning oldida sajda qilib turibdi...

Ali Qushchi yelkasini uchirdi.

– Bir so'z aytmoqqa tilim loldur, Ollo gadoyi...

Qalandar og'ir xo'rsinib:

– Faqir bu chappa dunyodan haqiqat izlab topolmagan, adashgan bandadurmen, ustod! – deb xitob qildi. – Avvalam sohibi toj Mirzo Ulug'bekdan elimga madad istab kelib, madad topmadim. Yurtimdan ayrilib, bevatan bir musofir, kulbasiz bir daydi it bo'ldim. Haqiqat deb kirmagan ko'cham, bosh urmagan eshigim qolmadi, axiyri ahli Ollo gadolariga ixlos qo'ydim. Va lekin... ne chora? Gadolar emas, tilida hamd-u sano, dilida fisqi fujur gumrohlarni ko'rdim. Emdi, xoh inoning, xoh yo'q, haqiqat izlab, tag'in dargohi ilmga keldim, ustod!

Qalandar to'satdan ovozi darz ketib, jim qoldi. Uning samimiyligiga shubha qilish qiyin edi. Lekin... Ali Qushchi zo'raki kuldi.

- So'zingda mantiq yo'qdur, Qalandar, haqiqat qidirib keldim, deysan va lekin haqiqat emas, oltin qidirasen!..

- Buning boisi shulkim, bu oltin boshingizga yetib, yostig'ingizni quritadur, mavlono!

- Menda oltin borligini qaydan bilasen? Ayt, darvesh! -

- Yo'q, avval siz so'zlang, ustod: bu dargohga Amir Temur oltinlari ko'milganini birovga aytgan edingizmu?

Ali Qushchi beixtiyor:

- Hoja Salohiddin zargar! - deb yubordi. - Nahot?..

Qalandar labini tishlab, boshini sarak-sarak qildi:

- O, mavlono, mavlono! Sizday yetuk donishmand bu ishda sabiylik qilibdur. U qari tulki bu sir-asrorni hazratlariga yetkazgandur. Oltinni yashirib, darhol qochmog'ingiz darkor. Bil'aks, oltinni tortib olib, o'zingizni yo'q qiladilar, ustod!

Yo darig'! Soch-soqoli o'sib, ko'zlari yonib turgan bu majnunsifat darvesh chin so'zni aytmogdami yo qalloblik bilan uning sir-asrorini bilib olmoqchimi? Lekin Salohiddin zargar!.. Yo'q, bu darvesh yolg'on so'zlamas!

Uning ko'nglidagi shubhalarni sezgan Qalandar qovog'ini soldi:

- Faqir yorug' dunyoga kelib ikki odamdan yomonlik ko'rmadim. Biri - davlatpanoh Mirzo Ulug'bek, biri - siz, og'a! Huzuringizga bosh egib kelmoqdan maqsad - yaxshilikka yaxshilik qilmoqdir. Bu niyatimga shubha qilsangiz, darhol orqamga qaytamen, ustod!.. - Qalandar buni qandaydir o'ksib gapirdi-yu, Ali Qushchining ko'nglidagi so'nggi shubhalarini to'zg'itib yubordi. U ko'zini Qalandarning g'amgin ko'zlaridan uzib, javondagi kitoblarga qaradi:

- Sen tilla va javohirlarni aytding, Qalandar. Va lekin tilladan aziz bu boylikni ne qilamiz? Kamina bosh olib ketsam, bu noyob xazinaning taqdiri ne bo'ladi?

Qalandar boshini ko'tarib, javonlarga uzoq tikildi. Janob Nizomiddin Xomushning makruh kitoblar to'g'risida aytgan tahdidli so'zlari esiga tushdi.

- Yashirmoq kerak!

- Bu hisobsiz xazinani qayga yashiramen? Qanday yashiramen, Qalandar?

- Sandiqlarga solib, boshqa shaharlarga olib ketmoq darkor!

- Qaysi shaharga olib boramen? Mirzo Abdullatif taxtga o'ltirsa, uning qo'li yetmagan shahar qolurmi?

- Har nechuk bu dargohdan olib ketmoq darkor, - Qalandar boshidagi kulohini to'g'rilab, bir daqiqa o'ylanib turdi, so'ng Ali Qushchiga qaramay:

– Rasadxonada tashqa chiqadurgan lahim³² bormi? – deb so‘radi.

Ali Qushchi xiyol ikkilanib turgach:

– Bor, – deb javob berdi.

– Oltinlarni olib, men bilan yuring, – dedi Qalandar buyruq ohangida. – Bir joyga boramiz, ustod.

– Qayga?

– So‘ramang. Oltinlarni oling!

Qalandarning amri Ali Qushchining ko‘ngliga yana g‘ulg‘ula solsa ham, u ta’akkal qilib, javonga narvon qo‘yib, kitoblar orqasiga yashirgan tilla va javohirlarni ola boshladi.

Qalandar piyoladay-piyoladay quyma oltinlarni qo‘lida salmoqlab ko‘rib xurjunining ko‘zlariga joylarkan:

– Bu boylikni yashirgan xufiya joyingiz shumi? Borakallo sizga, mavlono! – deb kulib qo‘ydi. U oltinlarni joylab bo‘lib:

– Lahim qayda? Boshlang, mavlono! – deb amr qildi.

Uning dag‘al buyrug‘i Ali Qushchiga yana sovuq eshitilsa ham, endi chekinish payti o‘tgan edi. U qo‘ynidagi xanjarini to‘g‘rilab qo‘ydi-da, shamni qo‘liga olib eshikni ochdi.

Tik zinalar qorong‘i yo‘lkadan yer osti yo‘liga olib tushar edi.

Birinchi oshyonaning yon tomonida torgina yerto‘la bo‘lar, yerto‘laning o‘rtasida tegirmon toshiga o‘xshagan yumaloq tosh bilan yopilgan quduq bor edi. Quduq chuqur emas, nari borsa o‘n-o‘n besh gaz bo‘lib, uning bir tomonidan odam arang sig‘adigan tuynuk ochilgan edi. Tuynukka kirib, yer ostidagi tor, ilon izi lahimdan o‘tilsa... Ko‘hak tomondagi soyga chiqilar edi. Lahimni butun Movarounnahrda faqat ikki kishi – Mirzo Ulug‘bek bilan Ali Qushchi bilar, lekin Ali Qushchi ham unga umrida bir marotabagina tushgan edi.

– Bismillohir rahmonir rahim!

Og‘iz-burnini shohi qiyiqcha bilan o‘rab olgan Ali Qushchi beliga arqon bog‘lab quduqqa birinchi bo‘lib tushdi. Suvi tizzadan keladigan quduq zax, muzday sovuq edi. Ali Qushchi quduq devorlarini paypaslab tuynukning og‘izidagi toshni olib tashladi. Zimiston ungurni ko‘rganda vujudini qamrab olgan noxush tuyg‘uni arang engib, tuynukka kirdi. Qurilibdiki, odam bolasi bosh suqmagan kambar lahim o‘rgimchak uyasi bilan qoplangan, zax devorlarida qandaydir hashoratlar, kaltakesaklar, qirqoyoqlar o‘rmalab yurar, qo‘lansa mog‘or hidi dimoqqa «gup-gup» urardi. Ali Qushchi, qo‘lida sham, oldinda engashib borarkan, shamdan qochib devorlarda izg‘ib qolgan hasharotlarni

³² Lahim – yashirin yo‘l.

ko'rib ijirg'anib ketdi... Bir safar ilonday sovuq, shilimshiq bir narsa bo'yniga shalop etib tushdi-yu, tirnoqlarigacha zirqirاتب yubordi. Qalandar esa hech narsani parvo qilmay ketma-ket xurjun sudrab kelar, o'qtin-o'qtin, go'yo «jadallang, mavlono», deganday kifti bilan Ali Qushchini yelkasidan turtib qo'yardi. Nihoyat, zimiston tor yo'lak tugab, katta g'adir-budur tosh yo'llarida ko'ndalang bo'ldi-yu, ular taqqa to'xtashdi.

Qalandar bilan Ali Qushchi oyoqlarini yerga tirab, kiftlari bilan toshni azod ko'targan edi, u ohista qo'zg'alib, to'satdan «gurs» etib ag'darildi-yu, dimoqqa «gup» etib musaffo havo urdi...

Lahim terak bo'yi keladigan jarga chiqqan, jar tagi toshloq soy edi.

Ular soyga tushib, ikkovlashib katta toshni joyiga qo'yishdi-da, jar yoqalab ketishdi.

Ali Qushchi hayron edi: Qalandar Qarnoqiy Samarqandga emas, bil'aks, Urgut tomonlarga yo'l oldi. Sal o'tmay, o'ngga burilib, «Obirahmat» arig'ini yoqalab ketdi... Oysiz, zim-ziyo tunda yurish qiyin, oyoq ostidagi toshlar g'achirg'uchir qilar, ariq bo'yidagi tol shoxlari yuzlariga urilar, Qalandar esa hech narsaga parvo qilmay tobora jadallab borardi... Bu telba darvesh uni qayga yetakladi? Niyati pokmi o'zi? Pok bo'lsa qayga borishlarini nechun pinhon tutadi?.. Ana, oldinda qandaydir bog'lar ko'rindi. Pastda, soy bo'yida tegirmon novlaridan quyilgan suvning bir maromda shovullashi eshitildi. Ular tegirmonga yetmay, katta bir boqqa kirishdi va allaqanday tokzorlardan, hali ko'milmagan anorzorlardan o'tib, qir yonbag'rida joylashgan qishloqqa kirishdi. Keyin yana o'ngga burilib, tor ko'cha bo'ylab ketishdi.

«Nog'oratepa!» – xayolida dedi Ali Qushchi. Ko'chalar shunday tor va qing'ir-qiyshiq ediki, ikki tuya ro'para kelsa o'tolmas edi. Ko'cha yuzidagi uylar, paxsa devorlar, qo'l cho'zsa tegadigan boloxonalar go'ristonday jimjit, hovlilardan tiq etgan tovush eshitilmas, ahyon-ahyondagina pastqam darvozalar orqasida itlar irillar, qo'ylarning tapir-tupuri eshitilib qolardi-yu, yana jimlik cho'kardi.

Ular borayotgan tor ko'cha kichikroq maydonchaga olib chiqdi. Maydonchani qibla tomonida balandgina tepalik bo'lib, uning etagida ikki tup sada ko'zga chalinardi.

Qalandar Qarnoqiy u yoq-bu yoqqa qarab olgach, Ali Qushchiga «yuring» deb imo qildi-da, maydonchadan chopqillab o'tib, sadalar ostida to'xtadi.

Qirning old tomoni go'yo pichoq bilan kesilganday tikka chopilgan bo'lib, o'rtasida ungurday bir narsa qorayib turardi. Qalandar oyoq uchida yurib borib, ungurning temir qoplangan eshigini uch marta sekin qoqdi-da, o'zini yana sada panasiga oldi. Sal o'tmay, eshik g'ichirlab ochilib, lahimning tuynugiday zim-ziyo tuynuk ko'rindi.

Qalandar Ali Qushchini qo'ldan ushlab, ikki buki'ganicha qorong'i ungurga sho'ng'idi.

– Assalomu alaykum, otaxon...

Ungurning tuzkarisidan allaqanday vazmin va yo'g'on ovoz eshitildi:

– Vaalaykum assalom!..

Ali Qushchi Qaladarning orqasidan qorong'i tuynukka kirarkan, xayolidan:

«Bir lahimdan chiqib, boshqa lahimga kirdikmi? – degan fikr o'tdi. – Bu jununsifat devona qay go'ristonga boshlab keldi?»

Ular chindan ham lahimga o'xshagan kambargina zimiston yo'lkaga kirgan edilar. Yo'lkaning oxirida milt-milt yongan shu'la ko'rinardi. Ular shu'laga qarab yurdilar va uzun, tor yo'lakdan o'tib, shifti qubbasimon qilib yasalgan katta g'orga kirdilar. Tokchadagi moychiroqning xira shu'lasida ulkan g'or qandaydir vahimali tuyilardi. Oldinda borayotgan Qalandar to'xtab:

– Mana, kamina aytgan mavlono Ali Qushchi huzuringizga qadam ranjida qildilar, hazrati Temur bobo! – dedi.

Nim qorong'i g'orning bir burchidan boyagi vazmin tovush eshitildi:

– Assalomu alaykum, mavlono! Faqir kulbimizga xush kelibsen, o'g'lim Alouddin!

Hayratta tushgan Ali Qushchi ko'ngli g'alati bo'lib oldinga o'tdi.

– Vaalaykum assalom, buzrukvor!

– Borakallo, mavlono! Qani, yuqori o't!

Ko'zlari qorong'iga o'rgangan Ali Qushchi atrofiga qiziqsinib qaradi.

Ular kirgan joy – baland tepalikning yonbag'riga o'yib kirilgan katta g'or bo'lib, ikki yonida yana ikkita kichikroq ungurlar ko'rinar edi. Yo'lakdan kirgan joydagi ungurda temirchilik asbob-uskunalari, bosqon va sandon, uning tagida og'ir bolg'a va cho'kichlar, uzun temir qisqichlar, omburlar yotar, chap tomondagi g'orda qozon-tovoq, qumg'on, choydosh, har xil obdastalar va boshqa ro'zg'or buyumlari terib qo'yilgan

edi. Katta g'orning to'rida, po'stak yozilgan supada, boshiga chambarak kigiz qalpoq kiygan, ko'pdan beri qaychi tegmagan qalin soqoli ko'ksiga tushgan bir chol, qo'lida nayaki, qo'y terisidan tikilgan keng po'stinga o'ranib, chordana qurib o'tirardi.

Cholning orqasidagi tekis chopilgan devorga ikkita qilich va qalqon osilgan, qilichlarning o'rtasidagi tokchada qandaydir eski kitoblar ko'rinardi... G'orga hayrat bilan tikilib qolgan Ali Qushchining esiga... nogahon Urgut tog'larida Mirzo Ulug'bek bilan ov qilib yurganlarida ko'rgan bir g'or tushdi. U ham xuddi mana shunga o'xshar, zimiston, kambar lahimdan qo'rqmay o'tib borilsa, xuddi shunday keng g'orga kirilardi. G'orning devorlari va qubbasimon shifti go'yo inson qo'li bilan yasalganday silliq, oppoq marmar toshlardan barpo bo'lgan edi. To'satdan Ali Qushchining miyasida bir narsa «yarq» etganday bo'ldi: «Xazinani o'sha g'orga yashirmoq darkor!»

Uning xayolini cholning:

– Nechun talmovsirab qolding, mavlono? – degan ovozi bo'ldi. Qani, o't bu yoqqa! – Chol o'ng tomonidagi ustiga po'stak tashlangan katta to'nkani ko'rsatdi. – Tortinmay o'ltirgaysen, mavlono. Bu to'nkada osiy bandaning adashi, sohibqiron Amir Temur o'ltirib, mana bu kosada... – chol qo'lini cho'zib kitob terilgan tokchanning ostidan katta mis kosani oldi, – mana shul kosada faqirga boda tutgan. Faqir esam unga nasha chektirganmen, mavlono...

Ali Qushchi endigina usta Temur Samarqandiy degan mashhur temirchining g'orida turganini tushundi. Amir Temur lashkarida xizmat qilgan bu odam to'g'risida Ali Qushchi ko'p g'alati hangomalar eshitgan, lekin o'zini ko'rmagan edi.

Ali Qushchi tavoze bilan qo'l qovushtirib, chol ko'rsatgan to'nkaga o'tirdi. Qalandar esa cholning yoniga cho'nqaydi.

– Ha, mavlono Ali Qushchi, – dedi chol, – siz muzaffar fotih Amir Temur Ko'ragoniy o'ltirgan to'nkada o'ltiribsiz. Amir Temurdan so'ng bul to'nkada uning farzandi Xoqoni Said Shohruh Mirzo o'ltirgan edi... – Chol siyrak, lekin o'siq qoshlarini silab miyig'ida kulimsiradi. – Ul zoti sharif quyma oltin olib kelibdurkim, qiblagoh Amir Temurga yasagan qilichday qilich yasab berarmishmen. Bilmaydurlarkim, qilich yasamaslikka ont ichganmen...

Bu to'g'rida ham Ali Qushchining qulog'iga allaqanday mishmishlar chalingan edi. Go'yo Shohruh Mirzo Samarqandga tashrif buyurganida mashhur bir temirchiga qilich buyurgan,

temirchi esa qilich yasashdan bosh tortgan. Shohruh Mirzo darg'azab bo'lib, uni dorga osishga buyurgan, lekin Mirzo Ulug'bek aralashib, temirchini o'limdan olib qolgan...

Ali Qushchi cholning qora qurum bosgan serajin yuziga, paxmoq qoshlari ostidagi tiyrak ko'zlariga hayajon bilan tikildi. Cholning keng yuzi, ko'ksiga tushgan oppoq soqoli, kuch yog'ilib turgan baquvvat jussasi, tizzasiga tirab o'tirgan qoqsuyak qo'llari xuddi cho'ng qoya'dan o'yib yasalganga o'xshar, vujudidan bo'lakcha bir mardonavorlik, iroda, kuch yog'ilib turardi.

– Ont ichmog'ingizga ne sabab bo'ldi, otaxon? – dedi Ali Qushchi.

Chol qurum bosgan serajin yuzini bujmaytirib, qo'lini siltadi.

– E-e, buning hangomasi uzoq, inim. Alqissa, kamina Amir Temur lashkarida aslahasoz edim. Usta Temur Samarqandiy yasagan qilichlarning dong'i Yamandan Yasangacha ketgan edi, o'g'lim. Bir kun Sohibqiron bir qilich buyurdi. Sopi oltindan, o'zi po'latdan bo'lsin, chopganda toshni kessin, dedi. Yasadim, Shunday qilich bo'ldikim, Amir Temur qo'lida to'nkaday toshni yog'dek kesdi. Sohibqiron xushnud bo'lib, egnimga zarbof to'n yopdi. Ammo falakning gardishini qarang, mavlono, sal o'tmay ul shohi beshafqat osiy banda yasagan shul qilich bilan Ko'ksaroy maydonida yolg'iz og'am, birdan-bir jigargo'shamning kallasini oldi!.. – Chol ko'zlarini yumib, lablarini pichirlatib tilovat qildi va yuziga fотиha tortdi. – Jigargo'sham sarbadorlar sarkardasi edi, mavlono. Ko'kragida sher yuragi bor edi. Faqirga hamisha aytur edi: inim Temur, qo'y shul hunaringni. Kimki shohlarga qilich yasab bersa, gunohi azimga qoladur, tong-la mahsharda jazosini tortadur, der edi rahmatli. Yo'q, ko'nmagan edim, ul Sohibqironning shirin kalomi-yu tortiqlariga uchgan edim. Ammo bul yumushim Parvardigori olamga maqbul bo'lmagan ekan, axiri jazoyimni tortdim: o'zim yasagan qilich bilan o'z jigargo'shamning boshi olinganini ko'rdim. Og'amga qo'shib yana o'ttiz ikki mard o'g'lon... o'ttiz ikki sarbadorning boshini tanidin judo qildi... Ha, o'g'lim, o'zim yasagan qilich to'kkan jigargo'shamning qonini ko'rdim. Ko'rdim-da, bir tunda Amir Temur in'om etgan hamma sarupolarga o't qo'yib, boshimni olib tog'larga chiqib ketdim... To'rt yil boshimga kuloh, ustimga janda kiyib, bu yog'i Badaxshon, bu yog'i Balx, undan narisi – Hirot-u Bag'dod, Makka-yu mukarrama – barini darbadar kezib chiqdim. Endi o'z elimni ko'rmoq nasib bo'lmas, suyaklarim yot ellarda kalxatlarga yem bo'lur, deb o'ylagan erdim. Yo'q, devonaning ishini Xudo o'nglar ekan, bolam.

Ul berahm shoh Chinu Mochinga yurish qilib, O'tror ustida dori fanodin dorilbaqoga rixlat etibdur degan xabar yetdi... Osiy banda o'z yurtining qadrini musofirlikda bilar erkan, o'g'lim. Bul xabarni eshitdimu belni mahkam bog'lab, qo'linga asoni olib, yo'lga tushdum. O'n ikki oyu besh kun deganda ko'zimga Movarounnahr sarhadi ko'rindi. Jayhunga yetib behush yiqildim, bolam!.. – Chol qora-qura yo'g'on barmoqlari bilan ko'z yoshlarini sidirib tashlab sukutga cho'mdi. Ali Qushchi yer ostidan Qalandarga qaradi. U ham soqolini tutamlab, bir nuqtaga tikilib o'tirar, o'z yurtini eslab, o'ksingan bo'lsa kerak, so'nik yuzida teran bir mahzunlik aks etardi.

– Mavlono Ali Qushchi, – dedi chol, – Ollo gadoyi Qalandar sir-asrorning bir chetini ochdi. Faqir ilm dargohidan suv ichmaganmen, ammo Hirot-u Bag'dod-u Damashqda ko'p madrasayi oliylarda hovli supurib, ko'p donishmandlarning xizmatlarini qilganmen, purhikmat suhbatlaridan bahramand bo'lganmen. Alqissa, ne xizmat darkor bo'lsa – ayamasmen, bolam!..

Ali Qushchi qo'llarini ko'ksiga qo'yib, ta'zim qildi.

– Ming-ming rahmat sizga, vallomat. Siz shahzoda Mirzo Abdullatif taxt-u toj ishqida Movarounnahrda bostirib kirganidin voqifdursiz?

Chol bosh irg'adi.

– O'z padariga qilich ko'targan zurriyot, inshoolloh, Haq taoloning qahriga yo'liqur, mavlono...

– Inshoolloh, duoyingiz mustajob bo'lg'ay. Ammo davlatpanoh Mirzo Ulug'bek Movarounnahrda qirq yil hukm surganida rasadxonaday jamiul-ulum barpo etib, ko'p purhikmat kitoblar, ko'p noyob qo'lyozmalar, ko'p ilm durdonalarini to'plagan erdi. Endi bu nodir xazina xavf ostida turibdur. Bu ilm xazinasini johil-u gumrohlardan saqlamoqni Mirzo Ulug'bek kamina zimmasiga yuklagan erdi...

– Mirzo Ulug'bek! – Chol ko'zlarini yumib, uf tortdi. – Hay attang! Shunday zukko odam, quzg'un sarkardalariga inonib, qarigan chog'ida ko'p pand edi. Ko'nglingizga kelmasin, mavlono, ammo urush bahona, bu amir-u umaro kafangado qildi biz bechoralarni. Javr bo'lganda bizday kambag'al hunarmandlarga javr bo'ldi, o'g'lim.

Ali Qushchi qizarinqirab yerga qaradi. Ne chora, usta haq: bu urush yolg'iz fuqaro emas, ustodning o'z boshiga ham ko'p musibat soldi. Qalandar o'rnida bir qo'zg'alib:

– Otaxon! – dedi. – Hozir bu soʻzdan foyda yoʻq. Ilm xazinasi xavf ostida qolgandir.

– Bas! – usta kaftini uning tizzasiga qoʻydi. – Qancha sandiq lozim deding?

– Oʻn besh-yigirma sandiq boʻlsa kifoya.

– Qachon tayyor boʻlmogʻi kerak?

– Qanchaki tez boʻlsa nur ustiga aʻlo nur! – dedi Qalandar va xurjunga imo qilib qoʻshib qoʻydi: – Tillani ayamasmiz, otaxon!

«Tilla» soʻzini eshitgan chol ijirgʻanib yuzini burishtirdi. U oʻsiq qoshlarini silab xiyol oʻylangach, Qalandarga yuzlanib:

– Ertaga shomdan keyin bir xabar olursen, oʻgʻlim, – dedi.

– Rahmat, buzrukvor... Buni ne qilurmiz? – Qalandar xurjunni koʻrsatib kuldi. – Ichi toʻla oltin!

– Koʻmmoq darkor, – chol shunday deb, qibla tomondagi qorongʻi xonaga ishora qildi. – Olib kirib koʻmgaysen. Faqirga oltin ne, temir ne – farqi yoʻqdur.

Qalandar xonaqohdagi temir-tersaklarni bir tomonga surib, tizzadan keladigan chuqur kavlati. Tilla va javohirlarni chuqurga xurjuni bilan koʻmib, ustiga tuproq tortdi-da, temir-tersaklarni uyib qoʻydi.

Ali Qushchi usta Temur Samarqandiy bilan xayrlashib, Qalandar ikkovlon gʻordan chiqarkan, goʻyo yelkasidan togʻ qulaganday engil tortdi. Tashqarida hamon sovuq boʻron uvillar, quturar edi. Shamol kuchayib, bulutlar tarqagan, osmon gʻuj-gʻuj yulduzlarga toʻlib ketgan edi. Tong yaqin boʻlsa kerak, har joy-har joyda xoʻrozlar qichqirar, itlar hurar, eshaklar hangrardi.

Ular kelgan yoʻllaridan orqaga qaytishdi. Jarlikdan chiqib, rasadxona darvozasiga yaqinlashganlarida oldinda borayotgan Qalandar Ali Qushchini qoʻlidan «shap» ushlab, yoʻl yoqasidagi chinor panasiga tortdi.

Darvoza tomondan kimdir «Haq doʻst, yo Ollo», deb gʻingʻillab kelardi.

Qalandar Ali Qushchini panada qoldirib, oʻzi darveshning yoʻlini toʻsdi.

– Ha, Qashqir, bu yoqlarda ne qilib tentirab yuribsen?

Qashqir bir nima deb poʻngʻilladi.

– Bilib qoʻy, gʻilay, sen qashqir boʻlsang, men yoʻlbars boʻlurmen. Agar aygʻoqchilik azmida yurgan boʻlsang, gʻilay koʻzingni oʻyib olib, oʻzingga oshaturmen. Uqdingmu?

Darvesh javob bermay o'zicha so'kindi-da to'tiqushdek sayraganicha «Bog'i maydon» tomonga o'tib ketdi. Qalandar bir lahza kutib turdi, so'ng Ali Qushchining yoniga qaytib:

– Ehtiyot bo'lmoq kerak, mavlono, – dedi. – Shayx hazratlari ayg'oqchi ustiga ayg'oqchi qo'yibdur.

11

Mana ikki kun o'tdi. Mirzo Ulug'bek Ko'ksaroyning chekasidagi bir xonada o'z yog'iga o'zi qovrilib yotibdi. Eshikdagi yasovul hatto tahoratga ham chiqarmaydi, tahorat suvini ichkariga beradi. Mirzo Ulug'bek Ko'ksaroyda yarim asr istiqomat qilib, bu xonani ko'rmagan ekan. Xona sovuq va nim qorong'i. Faqat shiftdagi tuynukchadan bir hovuchgina nur tushadi. Xonada gilam-u bir-ikkita ko'rpacha. O'rtadagi xontaxtada sohib qolgan kabob va meva-cheva. Bejirim chinni ko'zachada – boda. Lekin ovqatdan shubhalangan Mirzo Ulug'bek hanuz tuz totgani yo'q. Faqat qumg'ondagi suvdan bir-ikki qultum ichdi, xolos. Mana, endi ochlik va uyqusizlikdan xayoli chuvalib, shiftdagi tuynukka tikilib yotibdi.

Shu ikki kecha-kunduzda uning o'ylamagan o'yi, xayolan kirmagan ko'chasi qolmadi, butun umri, ma'sum bolalik chog'laridan bu mash'um daqiqalargacha ko'z oldidan bir-bir o'tdi.

Mana, yoshi ellik beshdan oshibdi, shundan salkam qirq yil sohibi toj bo'libdi va lekin baxt ne, bu foniy dunyoga kelib ne rohat ko'rding, desa tili lol. Voajabo! Shohlar hayoti ular barpo etgan mahobatli koshonalarga o'xshaydi: yiroqdan gul-gul yonib, ko'z qamashtiradi, ichiga kirsang rutubat-u qorong'iligidan eting junjikadi... Uning ko'ngli taskin topadigan birdan-bir maskani – madrasa-yu rasadxona edi. Ko'ksaroy deb atalmish bu fisqi fujur uyasidan qochib rasadxonaning osuda xonalarida o'tadigan, usturloblilar yonida hududsiz koinotni tanho mushohada qiladigan mas'ud onlar edi. Xalloqi olam buni ham ko'p ko'rdi...

Mirzo Ulug'bek o'z taqdiri haqida, Xuroson va Movarounnahrda bo'layotgan bu g'alayon haqida o'ylarkan, nechundir yana bobosi esiga tushardi. Ha, al qasosul minal Haq! Toj-u taxt uchun Temuriylar orasida boshlangan bu qiyomat-qoyim, bu shafqatsiz xunrezlik... bobosi... – ruhi ravzayi firdavsda masrur bo'lg'ay! – Bobosi Amir Temurning boshqa el, boshqa uluslarda qilg'an qatl-u qirg'inlari uchun ko'k yuborgan bir jazo emasmu? Bobosi

to'kkan daryo-daryo qon, u etim qilgan norasidalar ko'z yoshi, farzandlaridan ayrilgan volidalar faryodi uchun qaytgan bir qasos emasmu bu?..

Yo'q, uning vijdoni qiynaladigan yozug'i yo'q. U qirq yil saltanat tebratib bobosi yanglig' jang-jadalning suronli nash'asini surmadi, boshqa el, boshqa yurtlarga bostirib kirib, bog'-rog'larni poymol, fuqaroni talon-toroj qilmadi. Lekin bular... uning zurriyotlari, uzoq Hirotidagi jiyanlari... Bular bobosining taxtiga mimsa... Movarounnahr va Xurosonning holi ne bo'ladi? Fuqaroning holi ne kechadi? Uning o'z holi-chi? Bu savdolardan ko'ra ochiq jangda dushman bilan qilichbozlik qilib o'lsa bearmon ketardi. Bu qanday bedodlikkim, hayotining kuzagida o'z farzandi bilan olishib, umrini bunchalar sharafsiz tugatsa?

U kecha shahzodaga ikkita maktub yo'llab, suhbatga chaqirishni so'radi. U toj-u taxtdan o'z idroki va ixtiyori bilan voz kechmoqqa azm qilganini shahzodaga aytmoqchi va undan yolg'iz bir narsani – qolgan besh kunlik umrini ilm-ma'rifatga bag'ishlashiga imkon berishini so'ramoqchi edi. Keyin, agar shahzoda quloq solsa, otalik nasihatini bermoqchi, insof va adolatga chaqirmoqchi edi. Yo'q. Har ikkala maktub javobsiz qoldi. Bu oqpadar o'g'ilning muddaosi ne? Yana qanday shumlikni boshlamoqchi? Text azmida hech narsadan tap tortmagan bu ko'rnamak o'z padarining joniga qasd qilmoq niyatida emasmu? Yo'q, Mirzo Ulug'bek o'limdan qo'rqmaydi! O'lim haq, Parvardigori olam! Va lekin yomon bo'lsa-da, o'z pushtikamaridan yaralgan bu johil farzandining taqdiri ne bo'ladi? O'z qiblagohining joniga qasd qilib, padarkush degan mash'um nom olib, abadulabad badnom bo'lasmu?

Xonaga birov kirdimi yo eshik g'ichirladimi?

Mirzo Ulug'bek ko'zini ochdi. Ostona paydo bo'lgan yasovul orqaga chekinib, tanish semiz bakovulga yo'l berdi. Bakovulning qo'lidagi og'ir barkashda qip-qizil pishgan ikkita patir, bir tovoq osh va bir choynak choy bor edi.

Bakovul bosh egib, ta'zim qildi-da, barkashni xontaxtaga qo'ydi. Shoshilmay sovib qolgan kaboblarni yig'ib oldi, so'ng indamay orqasiga tisarilarkan, patirga imo qilib ko'zini qisdi. Mirzo Ulug'bek uning imosiga tushunolmay bir patirga, bir bakovulga qaradi. Lekin bakovul indamadi, «ayg'oqchi bor», degan ma'noda eshikka imladi-da, yana patirga ishora qilib chiqib ketdi.

Bu qari bakovul ne demoqchi? Niyati pokmi? Yo uni bir baloga muhtalo qilmoqchimi?

Boshi gir-gir aylangan Mirzo Ulug'bek patirga qaradi, yaxshi pishgan issiq patirning totli hidi dimog'iga «gup» etib urib, og'zining suvini qochirdi...

Mirzo Ulug'bek patirni olib ushatdi, ushatdi-yu, hayron bo'lib qoldi. Patirning orasidan naycha qilib o'ralgan bir qog'oz chiqdi. Mirzo Ulug'bek yuragi «shig'» etib qog'ozni ochdi. Imzo chekilmagan. Noma'lum kimsa unga Haq taolodan inoyat tilab, dorussaltanada bo'layotgan hodisalardan voqif qilgan va bir maslahatni o'rtaga tashlagan edi.

Uning yozishicha, shahzodayi valiahd dorussaltanani zabt etib, Ko'ksaroyga kirishi bilan qiyomat-qoyim boshlangan, kecha masjidi jomeda xutba o'qilib, Mirzo Ulug'bek Movarounnahr g'animi, deb atalgan va toj-u taxtdan judo qilingan. Xutbada Movarounnahr sultoni deb, shahzodaning ismi zikr qilingan va uning nomida pul zarb etilmoqqa fatvo berilgan. Shahzoda bu kunlarda ko'p zoti shariflarni, Mirzo Ulug'bekning ko'p navkarlari va sarkardalarini hibsga olgan. Qarshilik qilganlar esa qatl etilgan. Shahzoda uni, Mirzo Ulug'bekni, Makka-yu mukarramaga hajga yubormoqqa jazm qilgan. Lekin xutbada Sayid Abbos degan bir kimsa xonga yukunib, a'lohazratlaridan xun dovlagan. Zero, Ulug'bek hazratlari uning padari buzrukvorini begunoh qatl qildirgan emish. Bu diyonatsiz kimsaning soxta dovini, qoziyul quzzot Hoja Miskin janoblaridan boshqa bir kimsa, hatto shahzodaning o'zi ham rad qilmagan. Alqissa, uning hayoti qil ustida turibdi, shu bois, noma'lum kimsa unga qochmoqni maslahat qilgan. Basharti onhazratlari bu maslahatni maqbul topsa, bakovulga ishora qilmog'i lozim. Bakovul posbonni dori bilan uxlatib, Mirzo Ulug'bekni Ko'ksaroy tagidagi lahimdan olib chiqadi.

Mirzo Ulug'bek maktubni o'qib tugatmasidanoq o'rnidan turib ketdi. Uning ko'ngliga kelgan birinchi fikr «tuzoq» bo'ldi. Ha, shahzoda unga tuzoq qo'ymoqda! Qochmoqqa azm qilsa bakovulga ishora qilar ermish! Bakovul posbonga dori berib, uni Ko'ksaroy ostidagi lahimdan olib chiqar ermish! Voajabo: bu lahimni shahzoda bilmas ekanmu? Unga o'z posbonlarini qo'ymagan ekanmu? Ha, bu tuzoq! Shahzoda, yo'q, amirlar qo'ygan azozil tuzog'i!..

Mirzo Ulug'bek hayajon ichida xonani bir aylanib chiqdi. Banogoh ko'zi ushatilgan patirga tushib, ko'nglidan yana o'sha fikr o'tdi: «Og'u...»

– Ha, bu ovqat, non, chinni ko‘zachadagi boda – hammasi zaharlangan! Hammasiga og‘u solingan! Niyatlari uni zaharlab o‘ldirmoq! – dedi Mirzo Ulug‘bek, dedi-yu, xayoliga yana bir fikr kelib ma‘yus jilmaydi:

«Alhol unga barihir emasmu? Kindik qoni to‘kilgan suyuqli yurtidan judo bo‘lib, yot ellarda, olis musofir yurtida darbadar kezganidan yoxud boshini Sayid Abbos qilichi kesganidan og‘u ichib o‘lgan maqbul emasmu?» Mirzo Ulug‘bek bir piyola bodani to‘ldirib ko‘tarib yubordi-da, bir burda non chaynab, xonani sekin aylana boshladi...

Mayli! Og‘u bo‘lsa bo‘lsin! Agarchi nobakor farzandi og‘u berib, uni o‘ldirmoqqa qasd qilgan bo‘lsa, niyatiga yetsin! Va lekin... bu sirli nomani yo‘llagan, uni qochirmoqqa jazm qilgan kim ekan? Suyukli shogirdi Ali Qushchimu yo mavlono Muhiddinmu? Yo‘q, bu xatarli tadbir ilm ahli qo‘lidan kelmas! Bu xatarli ishga jazm qilsa Bobo Husaynday navkarlari jazm qiladi! Va lekin... yo‘q, u qochmaydi! Qochganda qayga boradi? Qirq yil hokimlik qilgan Movarounnahrda qochib gadolik qiladimu?.. Unga hech narsa kerak emas, na toj, na taxt! Barini shahzodaga topshiradi. Olsin! Davri davron sursin! Faqat uni tinch qo‘ysa bas!

Mirzo Ulug‘bek qalbini chulg‘ab olgan alamli duddan bo‘g‘ilib, xonaning o‘rtasida to‘xtadi. U endigina xonaga qorong‘i tushganini, shiftdagi tuynukchadan quyilib turgan bir hovuchgina nur so‘nib, kaftdekkina osmonda milt-milt yulduzlar yonganini ko‘rdi.

– Yulduzlar!.. – Mirzo Ulug‘bek ko‘ngli bir xil bo‘lib osmonga tikildi. Yo tavba! U yulduzlarni yaxshi tanimadi. Qorong‘i tuynukda milt-milt etgan qaysi sitora? Dubbi akbarmi yoki boshqa yulduzmi?.. Osmondagi har bir yulduzni nommanom biladigan munajjim... unga ne bo‘ldi? Ko‘zining nuri so‘nib qoldimu yo zehni xiralashdimu? – Mirzo Ulug‘bek xayoli chuvalib ketayotganini sezib, joyiga borib yonboshladi. Yonboshlashi bilan eshik ochilib, boshlarida dubulg‘a, qo‘llarida yalang‘och qilich, ikki sipoh kirib keldi. Ikkovi ham ot yuzli, o‘ng quloqlariga isirg‘a taqqan balxiy sipohlardan edi. Sipohlardan keyin surmarang salla o‘ragan zanjiday qop-qora notanish yasovul kirib ta‘zim qildi va jimgina eshikka imladi.

Mirzo Ulug‘bek zanjisifat yasovulning betakalluf harakati uyg‘otgan g‘azabni ichiga yutib, egniga suvsar po‘stinini tashladi...

Hovli zimiston. Kungurador devor bilan o'ralgan Ko'ksaroy, maqbaralarga o'xshash tepasi gumbaz muazzam binolar, soqchilar turgan burjlar va yuksak minoralar, hatto janub tomondagi haram koshonolari – hammasi jim-jit va qorong'i edi. Faqat eng chekkadagi koshona darichasida ojizgina bir shu'la miltirab turardi. Mirzo Ulug'bekning esiga ko'zlari bo'taning ko'zlariday mo'ltirab turadigan Bibi Yulduz tushib, yuragi cho'g' tekkanday «jaz» etdi. Bo'ta ko'zli ma'yus kanizak mavlono Muhiddinning darsxonasida ta'lim olgan musulmalardan edi. U haramda ham o'z xonasidan chiqmay mutolaa qilar, uzun qish kechalari Mirzo Ulug'bekning risolalarini oqqa ko'chirar, bo'sh vaqt topsa she'rlar yozardi. Tirik jon qahraton sovuqda issiqqa, olovga intilganday, Mirzo Ulug'bek ham yuragi g'am-anduhga to'lib, hech qayoqqa sig'may qolganida ma'yus ko'zli shu ma'sumaga intilar, uning muloyim tabassumini ko'rib, uyatdan yuzlari lov-lov yonib o'qigan she'rlarini tinglab, ko'ngli xiyol taskin topar, ovunar edi. Ko'zlari ma'yus, qalbi mehrga to'la bu kanizak Mirzo Ulug'bekka qarigan chog'ida hayot in'om etgan bir oftob edi. Bu oftobni yana bir ko'rmoq, uning iliq nuriga dilpora yuragini tutib, bir lahzagina orom olmoq nasib bo'lurmu, yo'qmu?

Mirzo Ulug'bek qorong'ida zaif miltiragan shu'ladan arang ko'zini uzib, salomxona tomon yurdi.

Salomxona charog'on edi. Gir aylantirib qo'yilgan baland kursilarda hammasi birday – movut-u zarbof to'n ustidan oq shoyi rido kiygan, boshlariga simobiy oq salla o'ragan ulamo o'tirardi. Eshikda Mirzo Ulug'bek ko'ringanda ulamolardan ba'zilari shosha-pisha o'rinlaridan turishdi, lekin to'rda, boshqalardan balandroq kursida tasbeh o'girib o'tirganlar, qilich taqqan amirlar hazrat Xomushning qahrli nigohi ostida qayta joylariga cho'kdilar.

Mirzo Ulug'bekning xayolidan «Shayxulislom Burhoniddin qayda? Dorussaltana qoziyul-quzzoti Hoja Miskin janoblari-chi?» – degan fikr o'tdi.

Hazrat uzun, nozik barmoqlari bilan go'yo har bir tolasiga jilo berganday yaltillagan oppoq soqolini silab:

– Bandayi ojiz Muhammad Tarag'ay, – dedi, «onhazratlari» so'zini qo'shmay. – Dorussaltana ulamo va amirlarining bu dargohga yig'ilmog'idin murodi Olloning inoyati bilan Movarounnahrga sultoni salotin bo'lg'an shahzodayi valiahdning amri oliylari va ulamolarning fatvolarini...

Mirzo Ulug'bek kinoyali kulmoqchi bo'ldi, lekin kulolmadi, yuragini larzaga solgan ichki tug'yon uning irodasidan ustun kelib, yuzi burishib ketdi.

– Ha, hazratim. Fatvo mubohara qilmoq uchun ilmdan ogoh bo'lmoq darkor. Nadomatlar bo'lg'aykim, bu murofaaga aqli zukko ulamolar emas, ilm-u ma'rifatdan yiroq johillar yig'ilibdur... Zerokim, o'g'il bilan ota o'rtasiga nifoq solib, farzandni o'z padariga qayrash... Gunohi kabir³³ emasmu, hazratim?

Shifti qubbasimon muhtasham xona yana g'alati guvillab ketdi. «Hazar! Alhazar!» degan xitoblar yangradi.

To'rdagi tilla qoplangan ikki tavaqali naqshinkor eshikning bir tavaqasi sekin ochilib, qayta yopildi. Janob Xomush ikki yoniga tuflab:

– Ey bandayi mutakabbir! – deb xitob qildi. – Bobong Amir Temur arvohini shafe keltirib aytamen, – dedi, – shukrona bildirib istig'for aylagaysen.

– Siz-chi? Siz nechun istig'for aylamaysiz, hazratim? – Mirzo Ulug'bek bir qadam oldinga yurdi. – Siz nechun «Mozori kalon»da takbir tushirib, Tangriga hamd-u sano o'qib yotmoq o'rniga saltanat yumushlariga bosh tiqasiz? O'zingiz aytgan shahdi aysh ishqida, taxt sohibidan qudratli bo'lmoq niyatida saltanatda fitna qo'zg'ab, fisqi fujur qilasiz? Bas! Men sizday johillar bilan mubohasa qilib o'ltirmoqni o'z sha'nimga nomunosib deb bilamen!

Rangi o'chgan, allaqanday ichki bir g'ururdan ko'zlari chaqnab ketgan Mirzo Ulug'bek oldini to'sgan ulamolarni yorib o'tib, to'rdagi eshikka tomon yurdi. Dag'-dag' qaltiragan a'lohazratlarining vajohati shunday qo'rqinchli ediki, eshik oldida turgan ulamolar beixtiyor chekinib, unga yo'l berishdi.

Mirzo Ulug'bek ularning yonidan o'tib, chetlariga tilla tasma qoqilgan o'ymakor eshikni shitob bilan o'ziga tortdi. Eshikning o'ng tavaqasi sharaqlab ochildi-yu, devorga tegib yana yopildi. Mirzo Ulug'bek qayta yulqib ochib ichkariga kirdi.

Shiftdagi oltin qandilga terilgan o'nlarcha shamlar shu'lasida shahzodaning so'nik yuzi go'yo ganchdan yasalgan niqobday sovuq tuyilar, chuqur botgan ko'zlari bejo charaqlar, qo'sh-qo'sh tilla uzuk taqilgan ingichka qoramtir barmoqlari asabiylashtirardi.

Mirzo Ulug'bek allaqanday engil tortib, taxt yonidagi oq kursiga borib o'tirdi. Shahzodaning ganch niqobni eslatgan yuzi, qaltiroq qo'llari, ayniqsa, bejo javdiragan ko'zlari uning dilida

³³ Gunohi kabir – og'ir gunoh.

mehrga o'xshash bir tuyg'u uyg'otgan, faqat qandaydir g'urur, Temuriylarga xos bir iftixor gap boshlashga qo'ymas edi.

Xonaga allaqanday og'ir, kishini ezuvchi bir jimlik cho'kdi. Shift va devorlardagi ko'zni qamashtirib jilolangan nafis bezaklar, tilla suvi yuritilgan nozik naqshlar, yerda yal-yal yongan sheroziy gilamlar, qubbasimon shiftdagi oltin qandilga terilgan shamlar xiralashganday, xona sal qorong'ilashganday bo'ldi. Yo qalbidagi to'fon xiyol pasayganidan shunday tuyilyaptimi unga?..

Mirzo Ulug'bek yer ostidan shahzodaga ko'z tashladi. Mirzo Abdullatif, boshida dur qadalgan qunduz telpak, egnida avrasi zarbof qashqir po'stin, belidagi kumush kamarida qiniga la'l va javohir qadalgan qilich, qo'llarini oltin taxtning baland suyanchiqlariga tirab, bir nuqtaga tikilib o'tirardi. Voajabo: bobosi o'tirgan bu taxt shahzodaga kuch-quvvat ato qildimi, boshqami, ishqilib, uning chehrasidagi boyagi taraddud yo'qolgan, xuddi bobosinikiga o'xshagan, yonoqlari turtib chiqqan qoramtir yuzida, ichiga botgan sal qisiq ko'zlarida odamni cho'chitadigan sovuq bir ifoda paydo bo'lgan edi. U nimasi bilandir bobosi Amir Temurni eslatar, u ham bobosiday novcha, qotma, qiyg'ir burun edi, faqat ko'zlari... sal qisiq, alang-jalang ko'zlarida bobosiga yot bo'lgan allaqanday sarosima bor edi...

Mirzo Ulug'bek ko'zini undan uzib shiftga, sham terilgan chambarak tilla qandilga tikdi.

«Yo tavba! Bu toj-u taxtda ne sehr, ne sir-asror bor ekankim, unga o'ltirgan har bir kimsa darhol o'zgaradi? Odamiylikni, umri bebaqo bir faqir-u haqir ekanini darhol unutadi? Bu toj-u taxt, bu saltanat hech bir kimsaga vafo qilmasligini yodidan chiqaradi? Nainki shahzoda, bu taxt hattokim amirul muslimin atalmish Amir Temurga ham vafo qilmaganini tushunmaydi? Ana, go'yo bobosi Amir Temurday gerdayib o'ltiribdi! Bilmaydikim... yo'q, to'xta, Muhammad Tarag'ay! Nechun sen shahzodadan ranjiysen? Bu vafosiz toj-u taxt, insonlar ustidan hokimlik qilmoq lazzati o'zingni ham aqli hushingdan ayirmagan edimu? Shahzoda yaxshi bo'lsun, yomon bo'lsun – o'z farzanding, o'z pushtikamaringdan bo'lg'an zurriyoting emasmu?.. Ot tepkisini ot ko'taradur. Uni qarg'ab, yomonlik tilagandan yaxshi so'zingni so'zlab, nasihatingni qilganing maqbul emasmu, ey osiy banda?»

Mirzo Ulug'bek ko'ngli yumshab, shahzodaga yuzlandi, dilidagi iztirob aralash g'ururni bosib:

– Shahzodayi juvonbaxt! – dedi sekin. – Taxtimning valiahdi sen eding. Ollo taolo faqirni o'z rahmatiga chorlasa bu taxtga sen o'ltirar eding. Olloning inoyati bilan ko'zim tirigida bu taxt senga nasib bo'libdi, men bunga rozimen...

Shahzoda qo'llarini oltin taxtning suyanchiqlariga tirab, sovuq kulimsiradi: -

– Balli sizga, qiblagoh! Va lekin men bu taxtni sizning ixtiyoringiz bilan emas, birlamchi, Haq taoloning inoyati, ikkilamchi, o'z kuch-qudratim ila qo'lga kiritdim!

Mirzo Ulug'bek lablarini qattiq qimtib:

«Burgut! – dedi ichida. – Qora burgut!» Uning ko'ngliga yopirilib kelgan mehr izg'irin tekkan shamday so'nib, yuragi yana muzladi.

U avvalo shahzodani o'g'lim deb, qolaversa, egilgan boshni qilich kesmas deb, hamiyatini bukib kelgan edi, bu quzg'un esa... Mirzo Ulug'bek jismini qaqshatgan alamli tug'yonni arang bosib:

– Kuch-qudratingga inonib, – dedi, – Movarounnahr sarhadiga qadam qo'ymay qiyomat-qoyim qilasenmu?

Shahzodaning rangi o'chib, bejo ko'zlari tungi alangaday yaltillab ketdi.

– Nechun qadam qo'ymaganmen? Movarounnahr ulusi oyog'im ostidadur!

– Esingda bo'lg'ay, bu tuproqni oyoq osti qildim, degan ne-ne fotihlar, ne-ne jahongirlar o'tgandur. Ularning xoki qayda – tirik bir banda bilmaydi va lekin bu el, bu tuproq abadulabad turajakdur!

Mirzo Abdullatifning yupqa lablariga kinoyali tabassum yugurdi... O, rahmatli momosidan o'tgan bu sovuq tabassum! Momosining lablaridan shu yanglig' kinoyali kulgu arimas edi. Yo'q, momosi emas, bariga toj-u taxt aybdor. Toj-u taxt quturtirgan buni! O, kaltabin farzand! Bilmaydurkim, amir ush-shuaro Umar Xayyom hazratlari aytganday:

Umri jovid yo'qdir aslo ustivor olam aro,
Ketdi ko'plar, biz keturmiz, topqusen sen ham fano.

– Ne deb duo qilursiz, valine'mat? Yaxshilikmu, yomonlikmu?

– Duoyim budir, shahzoda: bu toj-u taxt hech bir kimsaga vafo qilg'on emas. Sen tugul bobong Amir Temurga ham vafo qilg'on emasdur...

Mirzo Abdullatif o'rnidan turib ketdi, lekin taxtdan tushgisi kelmay, joyiga qayta o'tirdi.

– Suhbatdan muddaongiz shu bo'lsa, men bunday nasihatlarga muhtoj emasmen! – dedi u past, lekin tahdidli ovoz bilan. – Boshqa kalomingiz bo'lsa ayting, yo'qsa...

«Yo'q, bundan shafqat tilab bo'lmas. Bundan shafqat tilamoq, ajdabodan jon tilamoq bilan barobar!...»

– Yo'qsa...

– To'xta! – dedi Mirzo Ulug'bek uning so'zini bo'lib. – ...ga aytadurg'on yolg'iz tilagim bor. So'nggi tilagimdur bu... O'z padaringni Movarounnahr sarhadidan haydamoqni niyat qilibsen... Meni bu maskandin haydagandin qatl qilganing a'lodur! Qatl! – Mirzo Ulug'bek tomog'i g'ip bo'g'ilganini sezib, labini tishlaganicha jim qoldi.

Mirzo Abdullatif yomon bir narsadan ijirg'anganday yuzlari burishib, o'rnidan turib ketdi. U teskari o'girilganicha boshini egib jim qoldi. Uning yelkalari silkinar edi. Shahzoda ko'ziga yosh oldi deb o'ylagan Mirzo Ulug'bek yana ko'ngli yumshab:

– O'g'lim! – deb chaqirdi. Shahzoda javob bermadi.

«Bir qinga ikki qilich sig'maydi, deb qo'rqadur. O, do'sti nodon. Koshkiydi, ko'zim ko'r bo'lsa-da, seni ko'rmasam!...»

– Ma'zur tutgaysiz, buzrukvor! – dedi shahzoda uzoq sukutdan keyin. – Men ulamolarning fatvosiga qarshi borolmasmen...

– Ulamolar yig'ilgan bo'lsa, qani, ular orasida shayxulislom Burhoniddin, qani, qoziul-quzzor Hoja Misikin hazratlari?

– Illo fatvoi ulamo – muhri Xudodir! – dedi shahzoda padarining savoliga javob bermay.

– Muhri Xudodur! Yodingda bo'lsin: sohibi toj so'zi bu ulamoyi kiromlar uchun vojibul imtisoldur!³⁴ Qo'rqma! Menga hech narsa kerak emas. Bu toj-u taxt, saltanat, shon-shuhrat – bari o'zingga buyurg'ay! Otangga yolg'iz rasadxonani in'om etsang bas! Bir burda non, bir qumg'on sovuq suv bo'lsa etar. Azmim – qolgan umrimni «Ziji Ko'ragoniy»ni tugatib, mutolaa bilan kun kechirmoqdur!..

Shahzoda keskin burilib qaradi. Siyrak mo'ylovining uchlari dikrayib, lablari titrab:

– Tag'in rasadxona! Tag'in «Ziji Ko'ragoniy», – dedi bo'g'ilib. – Mudarris dastorini o'ragan barcha murtaidlarni qanotingiz ostiga olib, din peshvolarini oyoq osti qilmishsiz! Bul uchun Haq taoloning qahriga, payg'ambar alayhissalomning qarg'ishiga uchrab, taxt-u tojdan, saltanatdan ayrilmishsiz.

³⁴ Vojibul imtisol – bo'ysunishi lozim bo'lgan hol.

Ammo istig'for aytmoqni tilamay, tavba-tazarru qilmoqni istamay, tag'in rasadxonani o'ylaydursiz! – Shahzoda qiblaga yuzlanib, ko'zlarini yumdi. – Ey, Parvardigori olam! Aning kalomini o'zing eshitding! Gunohi azimga botgan bu osiy bandangni o'zing afv etgaysan, Xalloqi olam!..

Shahzoda boshini afsus-la tebratib, lablari pichirlab, yuziga fотиha tortdi. Mirzo Ulug'bek ko'zlarini katta ochganicha qotib qoldi.. –E voh!.. –U ko'pdan beri shahzodadan qo'rqib yurgani bejiz emas ekan. U, shahzodanint mutaassibligidan, Balxda barcha ilm ahlini tazyiq ostiga olganidan xabardor edi, lekin uni bunchalik bemehr deb o'ylamagandi!..

– Shahzoda! – Mirzo Ulug'bek yuragini larzaga solgan qahrni yashirish umidida yerga qaradi. – Vallohi a'lam bissavob! Kim payg'ambar alayhissalomning qarg'ishiga yo'liqadi, kim yo'q – buni yolg'iz Tangri taolo biladur!

– Ha, Parvardigori olam barini biladur! Ul Rabbul olamin hech bir bandasining burnini begunoh qonatmaydur. Va lekin dinul islomga kimki qilich ko'tarmasin, xoh shoh bo'lsin, xoh gado – ani jazosiz qoldirmaydur. Kofir-u dahriylar makoni rasadxonaga o't qo'yamen, o't!.. – Shahzoda quruqshagan lablarini yaladi, peshanasini, yuzini qoplagan jimir-jimir terlarni sidirib tashlab, ko'zlarini yumib, yana allanimalarni pichirlay boshladi.

Mirzo Ulug'bek a'zoyi badanini chulg'ab olgan sovuq vahimadan tirnoqlarigacha muzlab, garang bo'lib turar, xayolida esa yana o'sha notinch va isyonkor o'ylar quyunday charx urar edi.

«Vodarig'! Movarounnahr taxtida bu mutaassib o'ltirsa saltanatning holi ne kechadi? Ilm ahlining boshiga ne anduh, ne kulfatlar tushadi? Ulardan burun ko'zi qonga to'lgan bu nobakorning o'z taqdiri ne bo'ladi? Aql-idrok o'rniga qilich birla ish tutgan qaysi mustabid hokimning taqdiri yaxshi bo'libdurki, bul nodonning taqdiri yaxshi bo'lsin? Bu kun ilm ahliga qayrab solgan mutaassib johillar erta bir kun uning o'zini chohga itarmasmu?» Mirzo Ulug'bekning xayoliga kelgan bu fikr qalbida lovullab yongan olovga suv sepganday ta'sir etdi-yu:

– Shahzoda! – dedi yana o'zini bosib. – Fozil-u fuzalo qorong'ida adashib yurgan bashariyatning yo'lidagi yorug' mash'aldur! Mash'alni o'chirmoqni tilagan shoh o'zi zulmat qo'ynida yo'l topolmay qoladur! Men senga jonim achiganidan, sening taqdiringni o'ylagan qiblagohing bo'lganimdan buni aytmoqni lozim ko'ramen!

Shahzoda toqatsizlanib qo'l siltadi:

– Balli sizday padarga! Sizning yaxshilig'ingizni bilurmiz. Tarnob jangida jonbozlik ko'rsatgan kim? Men! Ammo muzaffar yorlig'i kimning nomiga bitildi? Suyukli farzandingiz – Abdulaziz...

– Abdulaziz o'z jigargo'shangdur...

– Qulluq. Ixtiyoriddin qal'asidagi bobom Amir Temurdan qolgan tillalarimni tortib olgan kim? Yana siz, valine'mat padarim! Ne chora? Mute farzand, indamay bosh egdik va lekin bas! Sohobqiron Amir Temur oltinlarini qayg'a yashirdingiz, soyaboni marhamat?

Mirzo Ulug'bek seskanib ketdi.

– Qaysi tillalarni aytasen?

Shahzoda asabiy kuldi.

– Qaysi tillalar? Valine'mat padari buzrukvorim hech narsani bilmaydur! Men bobom Amir Temur Qohira-yu Damashqdan, Bag'dod-u Hinddan olib kelgan javohirlarni, oltin zebi ziynatlarni aytamen! Qayda bu boylik?

Shahzoda, ko'zlari telbalarcha yonib, Mirzo Ulug'bekka yaqinlasha boshladi. Mirzo Ulug'bek dahshat ichida orqaga chekindi. Chekinarkan, oyog'i kursiga tegib, kursi gumburlab ag'darilib tushdi-yu, u birdan hushyor tortib to'xtadi. Shahzoda ham to'xtadi.

– Xo'sh, so'zlang: kimga in'om etdingiz? Farzandi arjumandingizgami yo dini islomiyadan yuz o'g'irgan murtad allomalingizgami? Ali Qushchi qayda?

«Yo Rabbii! Bu nobakor bilmagan sir-sinoat yo'q! Uning xufiyalari kirmagan teshik qolmabdi!..»

– Qaydan bilay, Ali Qushchi qayda yuribdi?

– Yo'q! Endi hech bir so'zingizga inonmasmen! Lashkar yig'ib, menga qarshi otlanmoqdin oldin Ali Qushchini saroyga nechun chaqirdingiz? Nelar berdingiz unga?

– Ali Qushchini chaqirganimni aytgan ayg'oqchilaring nechun unga nelar berganimni aytmabdi?

– Aytdi. Men o'z og'zingizdan eshitmoqni tilaymen, suyukli padarim!

«Yo'q, bilmaysen! Bilsang so'rab o'ltirmas eding! Bas! Bu befoyda mubohasaga chek qo'ymoq darkor!..»

Mirzo Ulug'bek qaddini rostlab, shahzodaning ko'zlariga tik boqdi. Shahzoda hamon qalt-qalt titrab, otasiga qadalib turardi.

– Bu suhbatdan yolgʻiz muddaom – otalik nasihatimni bermoq edi. Taassuflar boʻlgʻaykim, senga padar nasihati emas, oltin kerak ekan!.. – Shahzoda gapini boʻlmoqchi ekanini koʻrgan Mirzo Ulugʻbek keskin qoʻl siltab: «Toʻxta!» deb buyurdi. – Ota soʻzin amri vojib, deb bilursenmi, yoʻqmi – ixtiyor senda. Va lekin soʻnggi nasihatimni eshit, xohla oʻz padaringni qatl et, xohla Movarounnahr sarhadidan haydab, darbadar qil – boz ixtiyor sendadur. Lekin yolgʻiz tilagim: ilm yoʻlida otang qilgan ishlarga, uning shogird va ustodlariga tegmagaysen. Tegsang... ota qargʻishiga uchrab toabad badnom boʻlursen!. Ota rozi – Xudo rozi, yodingda boʻlsin: al qasosil minal Haq! Hech bir yomonlik intiqomsiz³⁵ qolmaydur! Senga aytadurgʻon boshqa soʻzim yoʻq! Chaqir yasovulingni!

Shahzoda Abdullatif yuzi asabiy bujmayib bir nima demoqchi boʻldi, lekin demadi, teskari oʻgirilib bir zum boshini osiltirib turdi, soʻng boʻgʻiq ovozd:

– Saroybon! – deb baqirdi.

12

Bu payt eshikka qiyshiq oʻtirib olgan Ali Qushchi toʻrt tuyani yetaklab Urgut togʻlari etagidagi jilgʻa boʻylab borardi. «Karvon»ning ketidan Ulugʻbek madrasasining talabasi – Miram Chalabiy degan oʻn olti-oʻn etti yashar mullavachcha eshakda mudrab borardi.

Ular Samarqanddan kecha tun yarmida chiqqan, tong otguncha yoʻl yurib, subhidam shu jilgʻaning boshidagi yongʻoqzorga kelib qoʻnishgan edi. Odamlarning koʻziga tushmaslik uchun kun boʻyi yongʻoqzorda dam olishib, namozgarda yana yoʻlga tushishgan. Ali Qushchining moʻljalida tong otguncha «Ajdar gʻor»ga yetib olishlari kerak edi.

Toʻrt tuyaning har biriga toʻrttadan oʻn olti sandiq orilib, ustiga quruq pichan bosilgan, koʻrgan odam ularni choʻpon-choʻliq deb tushunishi mumkin edi. Egnilariga qora jun chakmon, boshlariga choʻponlarning kigiz qalpoqlarini bostirib kiyib olgan Ali Qushchi bilan Miram Chalabiyning oʻzlari ham choʻponlarga oʻxshar edi.

Zarafshon ustida bir hafta quturgan sovuq boʻron tingan, sokin, osuda bir tun edi. Oldindagi togʻ choʻqqilari tepasida bir haftalik hilol nogirongina osilib turar, uning zaif shuʻlasida

³⁵ Intiqomsiz – jazosiz.

suvi qurib qolgan keng soy, soyning ikki yonidagi yong'oqzorlar, qarshidagi yuksak cho'ng tog'lar ulug'vor qorayib ko'rinar, ayni zamonda allaqanday sirli, vahimali tuyilardi...

Ali Qushchining katta qora hangisi toshlarga qoqilib-surilib bo'lsa ham, tinmay jadallab borardi. Bu hangini ham, yuk ortilgan tuyalarni ham Qalandar bilan usta Temur Samarqandiy topib kelishdi. Cholning g'oridagi uchrashuvning indiniga kechasi Qalandar Ali Qushchining oldiga yana keldi. Kelganda ham vahimali gaplar topib keldi.

Masjidi jomeda dorussaltana ulamoi kiromlari yig'ilib, Mirzo Ulug'bekni ayblaganlari, uning barcha ishlarini noshar'iy sanab, fatvo o'qilganini aytib keldi. Dorussaltanada qandaydir qora g'avg'o boshlangani fatvosiz ham ayon, binobarin, fursatni boy berib bo'lmas edi. Qalandar yanagi kechasi o'n-o'n besh sandiq bilan uch-to'rt tuya topib kelishni va'da qilib, xayrlashib chiqib ketdi. Lekin sandiqlarni rasadxonaga olib kirish xavfli, lahimga esa sig'mas, bitta-yu bitta yo'l - kitoblarni qoplarga solib, tor lahimdan jarlikka olib chiqish lozim. Bir o'zi bu ishni udda qilolmasligiga aqli etgan Ali Qushchi istar-istamas sirni Miram Chalabiyga ochdi. Birgalashib kitob tanlashga kirishdilar. Qaysi kitobni qo'liga olmasin, uni qoldirishga ko'zi qiymas, nazarida har bir kitob, har bir qo'lyozma bebaho tuyilar edi. Ali Qushchi qo'lidagi asarni varaqlay-varaqlay, axiri og'ir xo'rsinib, joyiga qo'yishga majbur bo'lardi. Lekin navbat Movarounnahr donishlarining asarlariga kelganda chidab turolmadi: ustod eng mohir xattotlarga ko'chirtirib, ko'k, qizil, sariq saxtiyondan jild yasattirgan bu og'ir, nodir kitoblarni qoldirishga vijdoni chidamadi... Donishlar donishi Abu Rayhon Beruniy Muhammad ibn Ahmad hazratlarining pushtirang ipak matoga o'ralgan «Al-Qonunal-Mas'udiy», «Mezon ul-hikmat» va «Kitob us-saydana»sining o'zi bir qop bo'ldi. Shayx ur-ra'is atalmish Abu Ali ibn Sino hazratlarining «Kitob ush-shifo», «Kitob un-najot»i esa bir qopga ham sig'madi. Ustodning ipak qog'ozlarga chizilgan jadvallari bilan xattotlar hali ko'chirib bitmagan risolalarini ham qopga solishning iloji bo'lmadi. Ularni qalin kimxobga o'rab, alohida ajratib qo'ydi. Kitoblar, kitoblar, kitoblar... Mana, bo'lakcha ishlov berilib, qog'ozday mayinlashtirilgan ohu terisiga ko'chirilgan ustodning suyuqli risolasi «Devonu lug'otit-turk». Mana, jannatmakon Qozizoda Rumiy o'z qo'li ila bitgan* «Riyoziyot»i, malik ush-shuaro atalmish Umar Xayyom hazratlarining zarhal jildlik nozik she'rlar majmuasi.

Uning yonida esa allomalar sarboni Abu Abdullo Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy hazratlarining baxmalga o'ralgan «Kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr val-muxobala»si...

Ustod joniday suygan, qosh-ko'zlariga surtib o'qigan bu kitoblarni qanday tashlab ketadi? Erta bir kun bu kitoblar yo'q bo'lsa ustodga ne deb javob beradi?..

Ali Qushchi tanlab olgan asarlar kutubxonadagi kitob va qo'lyozmalarning o'ndan biricha ham kelmas, lekin shuning o'ziyoq qirg qopdan oshib ketdi. Ular oldin bu qoplarni birinchi oshyonzdagi quduqqa olib tushishdi, so'ng qo'llarida sham, zimiston kambar lahimdan jarlikka tashiy boshladilar. Kechqurun, g'ira-shira qorong'ilikda boshlangan bu ish, tun yarmidan oshganda bazo'r tugadi. Sal o'tmay, sandiq ortilgan tuyalarni yetaklab Qalandar bilan usta Temur Samarqandiy kelib qolishdi.

To'rtovlashib kitoblarni sandiqlarga joylashdi. Har bir sandiqqa ikki yarim-uch qopdan kitob ketdi. O'n olti sandiq kitobni to'rt tuyaga ortib, ustiga quruq pichan bosishdi. Kitobning nechog'lik og'ir bo'lishi ham shunda bilindi: uch-to'rt botmon, yukni pisand qilmaydigan nortuyalar, kitob to'la sandiqlar ostida og'ir tebranib, arang qo'zg'aldi...

Mana, kechadan beri ular yo'lda. Bugun, jilg'a bo'yidagi yong'oqzorga tuyalarni cho'ktirib qo'yib, dam olishdi. Bu yerlarda odam siyrak bo'lsa ham, har ehtimolga qarshi kunduz yurishmadi. Movarounnahr boshiga qora kunlar tushdi. Hamma yoqda ayg'oqchi, hamma yoqda josus. Ehtiyot shart. Yana uch-to'rt farsah masofani eson-omon o'tib, «Ajdar g'or»ga yetib olishsa bas, u yog'i, Xudo xohlasa, ishlari o'ngidan keladi...

Ali Qushchi «Ajdar g'or»ni bundan o'n besh-o'n olti yil muqaddam ko'rgan edi. Iliq kuz fasli edi. Arxar ovini yaxshi ko'rgan Mirzo Ulug'bek, ellik chog'li mahramlar bilan Urgut tog'lariga ovga chiqqan edi.

Erta sahar arabiy arg'umoqlarga minib olgan navkarlar yugurik tozilarini ergashtirib, tog'larga chiqib ketar va gala-gala arxarlarni qurshab olib, soylarga haydab tushar, qo'llarida kamon, archa panasiga yashirinib olgan beklar va amirlar panapanada turib, hurkak jonivorlarga o'q uzishar, kechqurunlari esa otib olingan arxar go'shtidan tandir kaboblar pishirilar, ko'm-ko'k archazorlarga tikilgan ipak chodirlarda tong otguncha bazm qilishardi...

Goho kamonkashlar yordamidagi «ov» joniga tekkan Mirzo Ulug'bek, uch-to'rtta eng yaqin do'stlarini ergashtirib tog'larga chiqib ketardi. Bir kun u Ali Qushchi bilan amir Arslonga otlarni egarlab, ov anjomlarini shaylashni buyurdi. Aksiga olib, o'sha kuni havo buzilgan, sovuq shamol ko'tarilgan edi. Lekin ertalabdan qovog'i ochilmay, xomush yurgan Mirzo Ulug'bek toqqa chiqqach, peshanasidagi ajinlari yozilib, labiga kulgu yugurdi. U oqqushday go'zal, oppoq arabiy arg'umog'ini choptirib, dam soylarni kechib o'tar, dam dovonlarga chiqib, ipakday mayin tovlangan o'rikzor va yong'oqzorlarga, hamon bahorgi latofatini yo'qotmagan yam-yashil yaylovlarga uzoq-uzoq tikilib qolar, lekin Alilar yetib borishi bilan yana ot choptirib ketar, go'yo ov ham esidan chiqib, tabiatning fusunkor go'zalligiga maftun bo'lib qolganga o'xshardi. Baxtga qarshi, sal o'tmay ko'kdagi bulutlar quyuqlashib, yomg'ir savalay boshladi. Bir zumda tog'u tosh orasida jilg'alar sharqiradi. Ali Qushchi bilan amir Arslon Mirzo Ulug'bekni quvib yetib, qaytishni maslaqat qilishdi. Davlatpanoh rozi bo'lib, otining jilovini orqaga burdi. Lekin xuddi shu payt, so'qmoq bo'yidagi archazordan ikkita katta arxar otilib chiqdi-da, toshlarni sharaq-shuruq qilib, pastga qarab uchib ketdi. Buni ko'rgan Mirzo Ulug'bek arabiy arg'umog'iga achchiq qamchi bosdi... Ali Qushchi o'ziga kelib: «To'xtang, onhazratim!» deguncha bo'lmadi, Mirzo Ulug'bek archazorga sho'ng'ib, ko'zdan g'oyib bo'ldi.

Ali Qushchi ham otiga qamchi bosdi. U ust-boshi shalabbo bo'lib, archazordan chiqqanida Mirzo Ulug'bek pastda sharqirab oqayotgan soydan o'tib, ikkinchi qirning yonbag'rida ot choptirib borar, undan ancha oldinda ikkita arxarning shoxlari ko'zga chalinardi... Ali Qushchi: «To'xtang, ustod, sel!» – deb baqirganicha jilg'alarni kechib, sharqirab oqayotgan soyga qarab ot choptirib ketdi. U bir lahzadayoq loyqalangan soy bo'yiga etganida orqadan: «Alouddin! Ali!» – deb chaqirgan tovush keldi. Lekin to'xtashning iloji bo'lmadi. Balandlikdan shamolday uchib tushgan asov ot zarb bilan o'zini toshqinga urdi, allaqanday tosh va xarsanglarga urinib, qoqilib-surinib bo'lsa ham, soyning u yuziga o'tib oldi. Ali Qushchi shundagina orqasiga o'girilib qaradi: amir Arslon tarxon soyning u yuzida ot o'ynatib turar, qora ayg'irini qamchilab, bir nima deb qichqirar, lekin zorli kishnab, osmonga sapchigan arg'umoq hayqirib oqayotgan asov selga betlayolmas edi...

Amirning so'zini eshitishga fursat yo'q edi. Ali Qushchi arxarlar yiqitib, yo'l solib o'tgan chakalakzordan ot choptirib ketdi. Yomg'ir tobora kuchaymoqda, baland cho'qqilardan sharqirab oqib tushayotgan jilg'alardagi suv tobora ko'payib, hamma yoqni sel bosmoqda edi. Ahyon-ahyonda momaqaldiroq guldurab, tog' cho'qqilari o'pirilib tushayotganday bo'lar, yashin chaqnaib, borliq bir zum yorishardi-yu, yana qorong'ilashardi...

Arxarlar qor ketmagan tik cho'qqilarga yo'l olgan, ular o'tgan joylarda singan shox-shabba qiyshayib, yotib qolgan yosh archa va irg'aylar ko'rilib turar, lekin ko'pikka tushgan arg'umoq tik cho'qqiga qarab chopolmas, sal o'tmasdanoq oqsoqlanib qolardi... Ana, oldinda har biri gumbazday-gumbazday cho'ng qoyalar, g'adir-budur xarsang toshlar ko'rindi. Bir-birining ustiga qalashgan bu cho'ng qoyalar pastga qarab qiyshaygan, go'yo hozir ag'anab tushib; hamma yoqni zer-u zabar qiladiganday tuyilardi. Arxarlar bu qoyalar orasidan o'tsa o'tgandir, lekin ustod-chi?

Ali Qushchi dir-dir titrab, yurolmay qolgan otidan tushib, ko'z ochirmas yomg'ir ostida qarshisidagi yuksak qoyani aylanib o'tdi; qoyaning bir tomoni o'pirilib tushib, tubsiz o'pqon hosil qilgan edi... Ali Qushchi hayron bo'lib to'xtadi, to'xtadi-yu, ungurda bir narsa qimarlayotganday tuyilib, jon holatda:

– Ustod! – deb qichqirib yubordi. Shu zahotiyuq qayerdandir yaqindan Mirzo Ulug'bekning horg'in va quvonchli ovozi keldi:

– Ali Qushchi! Azizim!

Ovoz pastdagi ungurdan emas, qayerdandir yuqoridan kelardi. Ali Qushchi ikki cho'ng tosh oralig'idan emaklab o'tib birinchi qoyaning tepasida, qiyshayib qolgan xarsang tosh ostida, to'g'rirog'i, qandaydir qorong'i ungurning og'zida turgan ustodni ko'rdi. Uning boshida qalpog'i yo'q – yalang bosh, oq tuyanining junidan to'qilgan chakmoni shalabbo, lekin ko'zlarida bo'lakcha bir hayrat porlardi.

– G'or! – dedi u, nechundir vahimali shivirlab. – Hududsiz bir g'or, Ali Qushchi!

– O'zingiz omonmisiz? Otingiz qayda, ustod?

– Yiqildi! – Mirzo Ulug'bek pastdagi qorong'i o'pqqonga ishora qildi. – Beri yur, Ali!

Shu payt ust-ustiga yana chaqmoq chaqdi-yu, zim-ziyo g'or bir zumga yorishdi. G'orning og'zi tor bo'lsa ham ichi keng, qubbasimon edi.

– Kiramizmi? – dedi Mirzo Ulug'bek.

Ali Qushchi uning ovozidagi taraddudni sezib, g'orga birinchi bo'lib qadam qo'ydi.

G'ordan «parr» etib uchib chiqqan ko'k kaptarlar uni bir cho'chitib, pitir-pitir qilib osmonga parvoz qildi. Ko'zlar qorong'ilikka o'rgangach, g'orning qushlar uya qo'ygan qubbasimon shifti, yerda sochilib yotgan eski uyalar, qushlar pati ko'rindi.

– Qirrali tosh top, Ali! O't yoqmoq kerak!

Ali Qushchi yerni paypaslab ikkita qirrali tosh topdi. Mirzo Ulug'bek chakmonining qo'ltig'idan ozgina tivit yulib, pilik yasadi. Pilik o't olgach, uni quruq cho'plarga tutib, gulxan yoqishdi. Gulxan shu'lasida yaltiroq ko'k-qizg'ish toshlardan barpo bo'lgan g'or g'alati jilolanib, yarqirab ketdi.

G'or chindan ham cheksiz, u sirli lahimday ungur bo'lib, toqqa kirib ketar edi. Ali Qushchi ko'ylagini qilichiga bog'lab, mash'al yasadi-da, ungurga kirdi. Ilon iziday egri-bugri bo'lib ketgan bu zimiston kambar lahim bo'ylab o'n besh-yigirma qadamcha yurilgach, yo'lda yana bir ungur paydo bo'lib, pastda boshqa bir g'or ko'rindi... Ali Qushchi xiyol ikkilanib turgach, belbog'ini yechib, bir uchini a'lohazratlariga tutqazdi-da, bir uchidan o'zi ushlab, ungurga tushdi. G'or chuqur emas edi. Ali Qushchi ko'kragigacha osilib tushganda oyog'i yerga tegdi. Bu g'or birinchisidan ham keng va baland bo'lib, devorlari xitoy chinnisiday silliq oppoq marmar bilan qoplangan edi. Lekin eng qizig'i – bu g'orning oxirida yana bir qorong'i tuynuk ko'rinar, yana sal yurilsa, uchinchi g'or paydo bo'lar edi. Ali Qushchi unga ham o'tmoqchi edi, Mirzo Ulug'bek unamadi. Ular boshqa vaqt qaytib kelishga ahdlashib orqaga qaytishdi. Lekin o'sha kechasi Samarqanddan noxush xabar keldi-yu, ular ovni tashlab, dorussaltanaga qaytishga majbur bo'lishdi...

Bu voqea sodir bo'lganiga o'n besh yildan oshdi. Lekin tog' orasidagi bu sirli ungur uning esidan chiqmagan edi. Usta Temur Samarqandiyning g'orsimon kulbasiga kirishi bilan «Ajdar g'or» esiga tushgani ham shundan. Shak yo'q, bu nodir xazina Samarqandning o'zida yashirilsa ham bo'lardi. Lekin ehtiyot shart, butkul jahon donishmandlarining aql-idroki mujassam bo'lgan bu noyob asarlar yomon ko'zdan yiroqroq turgani ma'qul. E voh! Nodon bid'atchilar qo'lida bunday xazinalardan qanchasi zer-u zabar bo'lgan. Rum va Qohira, Beypin va Bag'dod xazinalarida yig'ilgan ne-ne kitoblar, ne-ne aql durdonalari o'tga yoqilgan!..

Ha, bu xazina uchun «Ajdar g'or»dan yaxshi joy yo'q! Bu notinch kunlar o'tsin. Agar Haq taolo inoyat qilib, taxtda

Mirzo Ulug'bek o'zi qolsa, nur ustiga a'lo nur. Yo'q, taxtni shahzoda muqim egallab, ish tanazzulga yuz tutsa... yaxshi zamonlar kelguncha bu kitoblar ona qursog'ida yotgan boladay xotirjam yotadi. Ishqilib, Ali Qushchi adashib qolmag'ay...

Yo'q, Ali Qushchi umrida bir ko'rgan joyidan adashgan emas!..

Mana, o'sha kuz Mirzo Ulug'bek bilan ovga chiqqanda chodir qurib bir hafta turgan yaylov! Atrofi baland qorli cho'qqilar bilan o'ralgan keng yaylov qandaydir bo'lakcha, ilohiy sukutga cho'mgan, faqat chigirtkalar chirillaydi. Yulduzlar aks etgan jilg'aning ohista shildirashi quloqqa chalinadi...

Ha, xuddi o'sha yaylov! Hu ana u qir yonbag'riga qator ipak chodirlar tikilgan, pastga, soy etagiga sog'imli oq biyalar bog'langan edi...

Ali Qushchi o'shanda ipak chodirlar tikilgan qir yonbag'ridan o'tarkan, nechundir yuragi «jiz» etib, ko'ngli bir xil bo'lib ketdi. U mahal bilak kuchga, yurak qo'rga to'la, ilm va hayot ishqida yongan mas'ud yoshlik chog'lari edi. El-ulus osoyishta edi. Ali Qushchi bilan Mirzo Ulug'bek hali ko'p ulug' ishlar qilish, ilm bobida ko'p nodir asarlar yaratish, ko'p kashfiyotlar bunyod etish niyatida edilar... Yillar ko'z ochib yumguncha o'tib ketdi. O'sha iliq kuz kunlari, sokin, seryulduz kechalar ustod bilan mana shu adirlarda tanho aylanib chizgan rejalari, yoshlik orzularining yuzdan biri ham ro'yobga chiqmadi. Hayhot, shunday shafqatsiz, mehr-muruvvatsiz ekan bu teskari dunyo...

Ali Qushchining esiga yana Salohiddin zargar tushib, yuragini alamli dud chulg'ab oldi. Ustoddan shuncha yaxshilik ko'rgan bu ota-bolaning bunday kufrona ne'matlik qilishi uni har eslaganida bir qiynar, iztirobga solardi. Yolg'iz shu ota-bola bo'lsa ham go'rga. Ali Qushchi o'sha kuni mavlono Muhiddinnikidan qaytayotib, yana bir mash'um voqeaning shohidi bo'ldi... Xayolan hamon Salohiddin zargar bilan bahslashib borayotgan Ali Qushchi «Shohizinda» qabristoniga yaqinlashganida, kimsasiz tor ko'chalarning biridan yelkasiga xurjun tashlab, egniga quroq chopon kiyib olgan bir gado chiqib qoldi.

Ali Qushchi oldin unga e'tibor bermadi, lekin gado shoshqaloqlik bilan orqaga tisarilganini ko'rib, beixtiyor to'xtadi. Gado ham istar-istamas to'xtadi-yu, qo'l qovushtirib, g'alati ishshaydi.

- E, e, e, mavlono Ali Qushchi... assalomu alaykum! Tasanno! Tasanno...

Ali Qushchi o'z ko'zlariga ishonmay angrayib qoldi: egniga juldur chopon, boshiga piliklari to'zib, paxtasi chiqib ketgan eski taqya kiygan bu «gado»... dorussaltanada nomi chiqqan shoir Miryusuf Xilvatiy edi.

– Sizga ne bo'ldi, birodari aziz?

Miryusuf Xilvatiy ko'zlarini alang-jalang qilib, yon-veriga qarab, oldi.

– Ehtiyot shart, mavlono. Shahzodayi valiahd yolg'iz Mirzo Ulug'bekni emas, uning barcha muqarrablarini tazyiqqa olmog'i mumkin. Kaminaning nasihatiga kiring: faqir banda panada. Bu qiyomat-qoyim bosilguncha shahardan chiqib, g'aribona kun o'tkazib turmoq darkor, – Miryusuf Xilvatiy shunday dedi-da, yelkasidagi xurjunini to'g'rilab, qarshidagi tor ko'chaga kirib ketdi. Ali Qushchi uning orqasidan angrayib qarab qolarkan, shu yil bahorda «Bog'i maydon»da berilgan bir ziyofat esiga tushdi. Butun shahar ilm ahli, mashhur shoirlar, xonanda-yu sozandalar yig'ilgan bu bazmi jamshidda Miryusuf Xilvatiy a'lohazratlariga atalgan bir she'rni o'qib bergan edi. She'rning oxiri hamon esida:

Bobongiz fath etib shuhrat qozongay jumla dunyoni,

Bu olam ko'rmagay emdi aningdek zoti a'loni.

Padari pokingiz umrin nuri – rahmatga to'ldirdi

Olib shohista otiga Xoqoni Sayid unvoni.

Alarning shuhrati shoni muyassar o'lmagan garchi,

Vale bul dam ko'rur sizda hama Masihu Musoni.

Boqingiz ko'kda yulduzlar haram ichra kanizlarday,

Xoqonim ishqida yongay munavvar aylab osmonni!..

Hayhot! Kuni kecha ustodning oyog'ini o'pib, unga she'rlar bag'ishlab yurgan bu shoir bugun uning tagidan taxt, qo'lidan hokimiyat ketishini sezib, o'z jonini asramoq payiga tushgandir. Xilvatiy yanglig' munofiqlar ko'p bo'lsa kerakkim, kecha enasi Tillabibi yana keldi, shahardagi vahimalardan so'zlab, uni bo'ynidan quchib uzoq yig'ladi, uni ham shahardan chiqib, biror joyda yashirib turmoqqa da'vat etdi, yalinib-yolvordi... Mushtipar ena! Bilmaydiki, Ali Qushchi Xilvatiy bo'lolmaydi. Ustodning boshiga qora kunlar tushganda mavlono Muhiddinlar yanglig' undan yuz o'girib ketolmaydi.

Voajabo: falakning gardishi bilan Mirzo Ulug'bek o'z taxtida qolsa bu odamlar ne qilur? Hech narsa bo'lmaganday yana unga sajda qilurmi yo bunga vijdonlari yo'l bermasmi?

Ali Qushchi bu o'ylardan yuragi o'rtanib, bo'g'ilib ketayotganday bo'ldi-yu, yana o'zidan kuldi: «Nechun bu holga ajablanursen, bu bevafolik bani odamning azaliy xususiyati emasmu? Bani odam aql-idrok va ezgulikka emas, qilich va shamshirga, boylik va toj-u taxtga sodiq ekani senga ayon emasmu? Bu mash'um haqiqatni ne-ne donishlar, shoir-u fuzalo kuyinib aytmaganmu? Bunga aqling etsa tag'in nechun kuyinasen, mavlono Ali?..»

Ali Qushchi orqasiga qaray-qaray so'lga, o'sha yomg'irli kuz kuni arxar oviga chiqqan tog' cho'qqilariga burildi. Tong yaqinlashib qoldi, chamas, qarshidagi yuksak cho'qqining tepasi oqara boshladi, go'yo artilganday yaltirab turgan bir parcha oy ustida Nohid yulduzi porladi. Oy xiralashgan sayin Nohid yulduzi ochilib, tobora yarqirab borardi... Qirlar balandlashgan sayin tuyalarning yurishi sekinlashib, «bo'h-bo'h»lari ko'paydi. Hali «Ajdar g'or»ga yaqinlashganda tuyalar yurolmay qolsa ehtimol. Unda sandiqlarni ikkita-ikkita-dan eshaklarga ortib chiqishga to'g'ri keladi...

Mana, o'shanda yomg'ir savalab, qaytishga ahd qilgan joylari. Mana, arxarlar chiqib qochgan archazor!.. Ajabo: o'shandagi xushbo'y ko'm-ko'k archalarning bittasi ham yiqilmagan, bittasi ham qurimagan. O'shanda qanday bo'lsa shunday turibdi. Go'yo o'n besh yil emas, o'n besh kun ham o'tmagan!..

Mana, soy ham ko'rindi. O'shanda amir Arslon tarxon ot soldirib o'tolmagan, ko'pirib, hayqirib oqqan soy yo'ldagi o'zanday jildirab qolgan edi...

Ali Qushchining taxmini to'g'ri chiqdi: soydan o'tib, tik cho'qqiga ko'tarilayotganda tuyalar «bo'h-bo'h»lab yurolmay qoldi. Ali Qushchi to'xtab, eshakdan tushdi. Jimjit. Na bir odam, na bir hayvon sharpasi eshitiladi. Faqat archa va irg'aylar ichida allaqanday qushchalarning sayrashi quloqqa chalinadi. Musaffo havo archa, qizil zirk, shuvoq va yana qandaydir tog' giyohlarining nozik, xushbo'y hidiga to'la.

Ali Qushchi Miram Chalabiyga qaradi.

– «Ajdar g'or»ga kelduk, bolam. Eshakdan tush, tuyalarni cho'ktir!

«Ajdar g'or»ni eshitgan Miram Chalabiyning ko'zlari alang-jalang bo'lib atrofiga qaradi.

Ali Qushchi tuyalarni cho'ktirib, qora changalga bog'ladi, so'ng tayyorlab qo'ygan piliklarni olib, to'p-to'p o'sgan irg'ay, archa va qizil zirklar orasidan tepadagi qat-qat xarsang toshlar tomon yo'l oldi. Miram Chalabiy, hamon ko'zlari alang-jalang, izma-iz borardi.

Mana, o'shanda, jala quyib turganda unga bahaybat ko'ringan cho'ng qoyatoshlar! Inson umri qanchalik qisqa bo'lsa, tabiatning umri shunchalik boqiy ekan! Har biri gumbazday-gumbazday keladigan cho'ng qoyalar bundan o'n besh yil muqaddam qanday bo'lsa shunday turibdi! Mana, dovulda Mirzo Ulug'bekning arabiy arg'umog'i yiqilib tushgan ungur. Ungurning tepasidagi qoyatosh orasida «Ajdar g'or!...»

Ali Qushchi nechundir yuragi gurs-gurs urib, qoyaga tirmashdi. Mana, qoyaning ustida vahimali qiyshayib turgan o'sha xarsang tosh. Toshning ostida tanish zimiston ungur!..

Ali Qushchi qoya ustiga chiqishi bilan ungurdan yana o'shandagiday bir gala ko'k kaptar «parr» etib chiqdi-yu, seskanib ketgan Miram Chalabiy o'p'qonning chetiga borib qoldi. Ali Qushchi uning qo'lidan «shap» ushlab, kulimsiradi.

– Qo'rqma, bolam, nomi «Ajdar g'or» bo'lsa-da, ajdari yo'q buning!

Ali Qushchi qo'lidagi tayoqqa o'ralgan mash'alni yoqib, g'orga birinchi bo'lib kirdi. O'sha-o'sha manzara: devorlari yaltiroq ko'k-qizil toshlardan iborat katta g'orning kavaklariga qushlar uya qo'ygan, yerda to'zg'igan patlar, qulab tushgan uyalar, tuxum siniqlari. Hatto ular yoqqan kichik gulxan kullari va qirrali toshlargacha o'z o'rnida yotardi!..

Ali Qushchi qo'lidagi mash'alni boshi uzra ko'tarib g'orning tupkarisiga yurdi. Mana, zimiston lahim chapga burilib, pastda qora tuynuk ko'rindi... Tuynukka sandiq sig'adimi, yo'qmi? Sig'adi! Faqat turtib chiqqan tosh qirralarini sal chopish kerakdur...

Ali Qushchi qo'lini Miram Chalabiyga berib, pastdagi ungurga tushdi.

Xitoy chinnisiday silliq oq marmardan barpo bo'lgan katta g'or ham o'zgarmagan, o'n besh yil muqaddam qanday bo'lsa shunday turardi... Ha, sandiqlarni shu yerga joylashtirib, tuynuklarni xarsang tosh bilan yopib tashlash kerak...

Ali Qushchi yelkasidan tog' ag'darilganday engil tortdi. Ular g'ordan qaytib chiqqanda vodiy kuz oftobiga g'arq bo'lgan, qizil zirkning qirmizi yaproqlari quyoshda olovday lang'illab yonar, yam-yashil archalar xuddi cho'milganday yashnab ketgan edi. Pastda, xarsang toshlar orasidagi chakalakzorda cho'kib yotgan tuyalar tepadan xuddi g'alati qoyalarga o'xshardi.

Miram Chalabiy ko'zlarini katta ochib, ulug'vor tog'larga, tog' yonbag'rida ipakday mayin tovlangan och-sariq o'rikzorlarga, go'yo yong'inga uthraganday lovullagan qizil zirk va qoraqand chakalakzorlariga hayrat bilan tikilib qoldi.

Ali Qushchi uning yelkasiga qo'lini qo'yib:

– Inim! – dedi hayajonlanib. – Bu g'aroyib ungurni Movarounnahrda yolg'iz uch kishi biladi. Biri Mirzo Ulug'bek, biri faqir, biri sen... Ahli irfon sarvari Mirzo Ulug'bek butkul rub'i maskundin yig'dirgan eng nodir xazinasini ushbu yerga yashiramiz. Bu xazina bizga nasib etmasa, bo'lg'usi avlodlarimizga nasib etgay. Shu matlabda yaxshi zamonlar kelguncha bu g'ar uhug' sir tutilgay. Bu sirni nainki do'st-u aqrobong, padari, buzrukvoring ham bilmagay, inim. Bu so'zinga yolg'iz Ollo 'taolo, shohiddur. Dilingda Haq taologa tavajjuh aylab, qasamyod qil, inim.

Miram Chalabiy qiblag qaraganicha ko'zlarini yumib, lablari pichirlab qasamyod o'qidi.

13

Qalandar Qarnoqiy Ali Qushchi bilan Miram Chalabiyni kuzatib qo'yib, o'zan yoqalab orqaga qaytardi. Tun yarmidan oqqan, olis qirlar ortidan ko'tarilgan zaifgina hilol shu'lasida borliq sokin, osuda uyquga cho'mgan.

Qalandar qirni aylanib o'tib, rasadxona darvozasiga yaqinlashganda, «Bog'i maydon» tomondan eshagini xix-xixlab kelayotgan odam qorasi ko'rindi. Qalandar o'zini chetga olmoqchi bo'lgan edi, yo'lovchi eshagini to'xtatib:

– Hey, faqir, bu senmu? – deb so'radi.

Bu – usta Temur Samarqandiy edi.

– Ha, men, otaxon. Nechun qaytmadingiz?

Chol uning savoliga javob bermay, yaqinroq kelib shivirladi:

– Ehtiyot bo'lg'aysen, bolam, boyadan beri bu aylanada bir qora ko'laga izg'ib yuribdi. Sergak bo'l. Uqdingmi?

– Uqdim, otaxon...

Usta Temur Samarqandiy boshqa hech narsa demay, eshagini xix-xixlab o'tib ketdi.

«Bu ne ko'laga? Tag'in ayg'oqchimi?»

Qalandar atrofiga diqqat bilan razm soldi. Lekin hamma yoq jimjit, biror sharpa eshitilmas edi.

Qalandar bir-bir bosib rasadxona tomon borarkan, shu yil ko'klamda bu g'aroyib chol bilan uchrashgani esiga tushib, miyig'ida kulimsirab qo'ydi.

Qalandar madrasani tark etgan bo'lsa ham zohidlar xonaqohidagi fisqi fasodlar, urush-janjallarga o'rganolmay,

ko'ngli g'ash bo'lib yurgan paytlar edi. Bir kun kechqurun u xonaqohga borgisi kelmay, shahardan chiqib, Obirahmat bo'yidagi qishloqlarni oralab ketdi. U ertasiga ham shaharga qaytmay qishloqma-qishloq kezib yurarkan, bir mahal baland tepa yonbag'ridagi g'or og'zida o'tirgan g'alati bir odamga ko'zi tushdi. Chiroyli ketmon soqoli dud va tutundan sarg'ayib ketgan, boshiga ag'darma telpak kiygan, peshanasidagi qat-qat ajinlarini qora qurum bosgan, lekin qaddi-qomatidan allaqanday salohiyat va kuch yog'ilib turgan bu chol, qo'lida temir bolg'acha, g'or og'zida qumg'on va choydishlarni tuzatib o'tirardi. Yonidagi o'choqda qora qozon biqirlab qaynardi.

Qalandar cholning ishiga bir lahza razm solib turgach, kamoli ehtirom bilan salom berib, bir piyola suv so'radi. Chol boshini ko'tarib, unga boshdan-oyoq razm soldi, keyin qora qumg'ondan bir piyola suv quyib uzatarkan:

– Shu bo'y-basting bilan gadolik qilib yuribsenmi? – dedi qo'rs ovozda. – Borakallo senday bahodirga!

Choldan bu qo'rslikni kutmagan Qalandar suvni bir ko'tarishda sipqarib, o'rnidan turdi. Lekin chol baroq qoshlarini silaganicha ko'zini undan uzmay:

– Samarqand farzandiga o'xshamaysen, – dedi. – Qay yurtidan adashib kelmishsen, darvesh?

Qalandar istar-istamas, Yassidan, Sayhun bo'ylaridan kelganini aytgan edi, cholning peshanasidagi ajinlari tarqab, chehrasi ochilib ketdi.

– Ey, darig'! Sabab, gulday Yassini tark etib, bizning yurtda musofir bo'lib yuribsen? Boshingga ne g'am-anduh tushdi, so'zla, musofir.

Qalandar ko'ngli erib, boshidan o'tgan voqealarni hikoya qilib berdi. Chol uning mahzun hangomasini ko'zini yumib, boshini ohista tebratib eshitdi. Ko'ngliga tasalli berdi. So'ng, yoshligida karvonga qo'shilib Yassiga borganini, ravishlari pok, nafaslari otashnok Hoja Ahmad Yassaviy mahbarasini ziyorat qilib, sag'anasini tavof qilganini so'zlab berdi. Suyunib ketgan Qalandar, eski hikmatlardan o'qib bergan edi, chol ham iyib ketib, uni g'origa olib kirdi, qo'yib yubormay bir kecha mehmon qildi. Shu-shu, Qalandar ustaning oldiga tez-tez keladigan bo'ldi, har kelganida ko'ngli tog'day o'sib, go'yo o'z yurtiga borib kelganday bo'lar edi... Mavlono Ali Qushchiga ko'maklashish kerak bo'lganida Qalandar hech tortinmay to'ppa-to'g'ri ustaning oldiga boshlab borishining boisi ham shunda edi. Boshlab borib to'g'ri qilgan ekan, sakson yashar usta hamma gapga darhol tushundi.

Shogirdlaridan uch-to'rt yigitni yig'ib, g'orda ish boshlab yubordi. Qalandar ham kechalari, tevarak-atrof sal tinchiganda g'orga borib, ustalarga yordam berdi: kulohi bilan jandasini yechib, yarim yalang'ochlanib olib, dam urdi, otaning bir pudlik og'ir bolg'asi bilan toblangan temirlarni mumday egib, miriqib ishladi. Unga otaning shogirdlari shunday yoqib qoldiki, tun bo'yi ishlasa ham ertalab ketgisi kelmay qolardi. Ayniqsa, Bosqonbek bilan Qalqonbek degan aka-uka temirchilar juda xush keldi. Ikkisi ham yosh, sho'x, shirinzabon, qo'li gul yigitlar edi. Ular charchoq nimaligini bilmas, ish paytida ham lablaridan kulgi, qo'shiq, askiya arimas edi. Nihoyat, sandiqlar tayyor bo'lgach, usta Zarafshon sohilidagi qishloqlarga chiqib ketib, to'rtta tuya topib keldi...

...Qalandar rasadxona darvozasining ro'parasidagi chinor tagida to'xtadi. Chinorning ostida katta supa bo'lib, Qalandar bir haftadan beri shu supada tunar, kunduzlari chordana qurib qimir etmay o'tirar, lekin ko'zini rasadxonadan olmas edi... U chinor kavagiga yashirib qo'ygan eski namatni olib, supaga yozdi, xurjunini boshiga qo'yib, cho'zilmoqchi bo'ldi. Lekin shu payt darvoza tomonda «lip» etgan soyaga ko'zi tushdi.

– Hey, Xudoning maxlug'i! Kimsan?

Soya daraxtlarni panalaganicha «Bog'i maydon» tomon yo'naldi.

– Joningdan umiding bo'lsa, to'xta, hey g'alamis!

Qora ko'laga to'xtash u yqda tursin, bir oyog'ini sudrab bosganicha chopqillab ketdi.

«Qashqir! Bu kazzob ne qilib yuribdi?» – Qalandar qorong'ida turtina-turtina, soyani quvib ketdi. Daraxtlarni panalab ketayotgan ko'laga bir-ikki marta «lip-lip» etdi-yu, «Bog'i maydon» darvozasiga etganda go'yo yer yutganday yo'q bo'ldi-qoldi...

Qalandar orqaga qaytib, supada xayolga tolib, uzoq o'tirdi. «Bu qora ko'laga kim? Qashqirmi yo boshqa bir ayg'oqchimi? Ko'rgan bo'lsa ne bo'lur?..»

Go'yo qishda kavakdan huvillab kirgan izg'irinday sovuq bir vahima Qalandarning yuragini zirqiratib yubordi. Bu tuyg'u qorong'i tunday tobora quyuqlashib borardi.

Qalandar buni sezib qoldi-yu, o'zidan g'ijinib qo'lini bir siltadi-da, jandasini boshiga burkab, yirtiq namatga cho'zildi...

Ertasiga Qalandar kun bo'yi supadan jilmadi. U chordana qurib, boshini tebratib hamd-u sano o'qib o'tirar, lekin yarim yumuq ko'zlarini rasadxona darvozasidan uzmas edi. Kechasi

ko'rgan qora ko'laga xayolidan ketmas, nazarida, ayg'oqchilar pana-panada uni kuzatib turganday tuyilardi...

Darvoza berk, tosh qo'rg'on bilan o'ralgan rasadxona jimjit. Uning muazzam peshtoqlaridagi sirkor bezaklar, mehrobga o'xshash darichalarining hoshiyasidagi nozik naqshlar, devorlariga tilla suvi bilan bitilgan hikmatli so'zlar kuz oftobida go'yo mo'jaz kamalakday jilolanib, havoyi bir go'zallik kasb etgan edi.

Osmonga bo'y cho'zgan bu muhtasham bino, iliq kuz oftobida yal-yal yongan bu firuza gumbaz, yuksak minoralarining zarhal jilosi Qalandarga boshqa davrlarni, mas'ud talabalik chog'larini eslatib, ko'nglidagi so'nmas dardni yana qo'zg'adi. U chog'larda Ulug'bek madrasasining talabalari haftada bir marta rasadxonaga kelib, kechalari falakiyot va riyoziyot ilmidan dars olishardi. Darslarni aksariyat Ali Qushchi bilan mavlono Muhiddin o'qir, lekin goho a'lohazratlari o'zlari ham saboq berar edilar. A'lohazratlari kelgan kunlari rasadxonaga Samarqanddagi barcha mudarrislar, barcha ahli irfon, mashhur fozillar va allomalar, ba'zida esa hatto xorijiy davlat elchilari ham tashrif buyurishar, ikkinchi oshyonadagi muazzam kutubxonaga odam sig'may qolardi. Boshiga uchlik qora duxoba taqya, egniga zarbof to'n ustidan oq shohi rido kiygan a'lohazratlari, ko'zlari allaqanday porlab, yonoqlari turtib chiqqan uzunchoq yuzi lovullab, tovushi hayajonidan titrab, koinotning murakkab sirlaridan so'zlar, ko'kda g'uj-g'uj yongan yulduzlarni nomma-nom sanab, ularning samodagi o'rnini tushuntirar edi. Mirzo Ulug'bek o'qigan falakiyot sirlarini, xususan, riyoziyot fanining murakkab qonunlarini birov tushunsa, birov tushunmas, lekin uning rango-rang ohanglar kasb etgan ovozi, ilhom bilan porlagan ko'zlarining sehriga ilinmagan, hayajonga tushmagan bir kimsa bo'lmas edi! Aksariyat, Mirzo Ulug'bek hazratlari bilan birga bakovullar kelishib osh damlashar, darsdan so'ng barcha alloma va talabalarga ziyofat berilardi.

Qalandar ko'zlarini yumib, chuqur tin oldi... «Nechun bu ulug' donishmandlar dargohini mast-u alast hasadgo'ylar uyasiga, ulug' iste'dod va zako sohiblarini fisqi fujur darveshlarga, oppoq mudarrislik dastorini bid'atchi gumrohlarning kir-chir kulohiga almashtirdi? Nechun?» – dedi u o'zidan ranjib, lekin esiga yana Xurshida bonu tushib, o'rnidan turib ketdi...

Qalandar bonuning to'yidan keyin go'shanishinlikni ixtiyor etib, gadolik qilib yurgan chog'lari edi. Bir kun kechqurun, Qalandar, boshida kuloh, egnida xirqa, yelkasida eski xurjun, «Mozori kalon»dan qaytayotib, serhasham bir darvoza oldida to'xtadi.

Uning «yo Ollo do'st, yo Ollo»siga darvozani ochgan qorovul chol, sopol kosada qatqlik go'ja bilan bitta zog'ora to'qach olib chiqdi. Qalandar, qorni och edi, darvozaning supasiga o'tirib, ovqatga kirishdi. U go'jani ichib, endi fotihaga qo'l ko'targan edi ham muyulishdan egniga zarbof to'n, boshiga suvsar bo'rk kiyan xushqomat bir suvoriy ot o'ynatib chiqib keldi. Ketma-ket qandaydir qo'ng'iroqchalarning jangur-junguri eshilib, muyulishda ustiga qizil kimxob soyabon tutilgan kobuliy arava ko'rindi...

Xushsurat suvoriy darvoza oldida otidan sakrab tushib, arg'umog'ining jilovini qorovul cholg'a tutqazarkan:

– Hey! – dedi Qalandarga yuzlanib. – Qorning to'ydimi bu dargohda? To'ygan bo'lsang yo'lingga ravona bo'l, darvesh!

Suvoriyning so'zlari qattiq tegsa ham, Qalandar ko'ngliga olmagan bo'lib, duo qildi-da, yo'lga tushdi. Lekin bir-ikki qadam yurmagan ham ediki, aravadan:

– Mirzam! – degan ovoz eshilib, beixtiyor to'xtadi: «Bonu!» Cheksiz mung to'la bu tovush Qalandarni chorladimi yo zarbof to'nga o'rangan xushqomat suvoriynimi?

Qalandar xurjunini ko'targanicha ko'cha o'rtasida garang bo'lib qotib qoldi. Kimxob soyabon ichiga yashirinib olgan bonu esa, ko'z yoshi aralash entika-entika davom etdi:

– Mirzam! Bu kun yomon tush ko'rib, Hoja Bahovuddin hazratlariga etti tanga atagan edim. Aqchangiz bo'lsa shu gadoga etti tanga in'om qiling...

Qalandar hushiga kelib, arava tomon burilib qaradi. Tepasiga ipak popildiriqlar taqilgan kimxob soyabonning pardalari tushirilgan, hech kim ko'rinmas, faqat parda chetini ushlagan zaifaning oppoq qo'li ko'rinar, zumrad ko'zli qo'sh uzuk taqilgan nozik barmoqlar go'yo nimanidir timirskilaganday titrar edi...

Xushsurat suvoriy aravakashga qarab: «Hayda!» degan ma'noda betoqat ishora qildi, o'zi esa qovog'ini solganicha cho'ntagini kavlashtirib, nimanidir oldi-da, hamon gangib turgan Qalandarga qarab otdi. Tosh yo'lga tushgan oltin tanganing musaffo jarangi arava g'ildiraklarining taraq-turug'iga qo'shilib ketdi. Darvoza taqataq yopilib, kimxob soyabonli kobuliy arava ko'zdan g'oyib bo'ldi...

Nogahon ro'y bergan bu uchrashuv, tosh yo'ldan yumalab ketgan bu oltin ne o'zi? Bonu qilgan pinhoni bir ishorami yo chindan ham unga achinib berilgan sadaqami, yoxud qanday badavlat, shohona dargohga tushganini pesh qilmoqchi bo'lganami? Lekin unday desa... cheksiz mung to'la bu tovush, bu zorli faryod tamom boshqa narsadan dalolat berardi...

O'sha kuni Qalandar, go'yo aziz bir narsasini yo'qotganday qora shomgacha darvoza tevaragida daydib yurdi, keyin boshi oqqan tomonga ketdi. Bir mahal hushiga kelib qarasa... «Shohizinda» qabristonida o'tiribdi. Lekin qulog'i ostida hamon bonuning faryodiga o'xshash zorli ovozi turar, xayolidan. esa nechundir uning she'ri chiqmas edi:

Tilim loldur, dilim rozin bayon etmoqdin ojizmen,
Visolning orzusinda xastadur ko'ngil, bilmassen...

Sal o'tmay, dorussaltanada mash'um xabar tarqaldi-yu, Qalandarning ko'ziga olam yana ham qorong'iroq ko'rindi: go'yo shahzoda Abdulaziz amir Ibrohimbekning o'g'lini qatl qildirib, uning husnda tengsiz qallig'ini o'z haramiga olganmish!..

Qalandar esdaliklar tug'yoni bilan olishib, rasadxonani bir aylanib chiqdi. Yana joyiga qaytib o'tirarkan, ot tuyoqlarining dupurini eshitib qoldi.

Shahar tomondan ot choptirib kelgan to'rt nafar suvoriy chinorga yetmay, rasadxonaga burilishdi. Qalandar beixtiyor seskanib ketdi: ot choptirib o'tgan sipohlar orasida... amir Sulton Jondor ham bor edi!.. Qalandar Qarnoqiy soxt-sumbati kelishgan bu kalondimog' amirni a'lohzratlarining davrasida ko'p ko'rgan, Mirzo Ulug'bek amir Jondorni hamisha o'zi bilan birga olib yurar edi.

«Tavba! Mirzo Ulug'bekning eng yaqin muqarrabi, inongan tog'i hisoblangan bu amir rasadxonada ne qiladi?»

Darvoza oldida otdan tushgan suvoriylardan biri qamchisining dastasi bilan darvozani shaq-shaq urdi.

– Ali Qushchi qayda? Och darvozangni!

Rasadxona qorovuli Ali Qushchini yo'q dedi chamasi, suvoriylar amir Sulton Jondor bilan allanimani maslahatlashib, yana darvozani qoqishdi. Darvoza ochilgach, amir Jondor bilan yana bir suvoriy otlarni qoldirib rasadxonaga kirib ketishdi, ikki suvoriy tashqarida qoldi. Ko'p o'tmay, rasadxonaga kirib ketgan amir Jondor qaytib chiqdi va yonidagi hamrohlari bilan kelgan yo'llaridan shaharga qarab ot choptirib ketdi.

Qalandar suvoriylarning orqasidan tikilganicha karaxt bo'lib o'tirib qoldi. Uning yuragi nechundir gurs-gurs tepar, xayoli quyunday charx urar edi.

Yo tavba! Nahot Mirzo Ulug'bek hazratlarining o'ng qo'li va eng sodiq amiri hisoblangan Sulton Jondor bu razolatga borsa?

Mirzo Ulug'bek taxtdan yiqilmasdan turib, uning g'animlari xizmatiga o'tsa. Eng yaqin amiri bunday tubanlik qilsa ustodning taqdiri ne bo'ladi? Ali Qushchining holi ne kechadi?

Qalandar bu tashvishli o'ylar bilan bo'lib, tun yarmidan oshganicha mijja qoqmay o'tirdi. U rasadxonani tashlab ketishini ham, ketmasligini ham bilmas edi. Tashlab ketay desa Ali Qushchini o'ylar, ketmay supada yotib qolay desa, xazarida, janob Nizomiddin Xomushning ayg'oqchilari kelib, bandi qilib olib ketaDIGANDAY tuyilardi...

Qalandar bu o'ylardan boshi g'ovlab, ko'zi ilingan ekan, yana oyoq sharpasini eshitib uyg'onib ketdi... Xuddi kechagiday bir qora ko'laga ko'chaning u yuzidan daraxtlarni panalab rasadxona tomon o'tib borardi. Qalandar sekin o'rnidan turib ko'chaning u yuziga o'tdi va daraxtlarni panalab, ko'laganing orqasidan yurdi. Darvozaga etgan ko'laga u yoq-bu yoqqa alanglab qaradi, so'ng darvozaning og'ir mis halqalarini sekin shaqillatdi. Ichkaridan qorovul cholning tanish xirilloq ovozi eshitildi.

– Bu kim, tun yarmida daydib yurgan?

– Bu men! – qo'rqibgina javob berdi ko'laga.

– Kim bo'lasen? Rasadxonaga kirmoqqa ijozat yo'qdur!

Ko'laga bir lahza sukut saqlagach, yana boyagiday qo'rqinqirab shivirladi:

– Kaminani Mirzo Ulug'bek hazratlari yubormish. Mavlono Ali Qushchini so'raydur...

– Ali Qushchi yo'q! Qayga ketdi – bilmaymen!..

Ko'laga nima qilishini bilmay xiyla turdi, keyin bir-bir bosib orqaga qaytdi. U chinorga yaqinlashib qolganida Qalandar daraxtlar panasidan chiqib yo'lini to'sdi:

– Ali Qushchida ne yumushing bor? Kamina etkazurmen unga.

Ko'laga – pakanagina odam, qo'rqqanidan tili kalimaga kelmay, serrayib turardi.

– Qo'rqma! Men Ali Qushchining shogirdi Qalandar Qarnoqiy bo'lurmen. Ayt, ne yumushing bor Ali Qushchida?

– Ali... – dedi ko'laga g'udranib. – Ali Qushchini Mirzo Ulug'bek hazratlari ko'rmoqni tilaydur...

Qalandar bir lahza ikkilanib turgach:

– Mirzo Ulug'bek qayda? – dedi. – Olib bor meni. Ali Qushchi qayda – o'zim aytamen davlatpanohga!

Dunyoda hamma narsadan mubhamlik yomon. Kishining boshiga tushgan kulfat nechog'lik og'ir bo'lmasin, uni sabr-u toqat va iroda bilan engish mumkin. Lekin noaniqlik ezib tashlaydi kishini.

Mirzo Ulug'bek Movarounnahrda quvilish xabarini ilk bor eshitganda yuragi qon bo'lib ketsa ham, keyin idrok bilan o'ziga o'zi tasalli berib, yo'l hozirligini ko'ra boshladi.

U hamon Ko'ksaroyning bir burchagidagi sovuq xonada istiqomat qilardi. Shahzoda bilan uchrashgan kuni ertasiga uning oldiga boshiga surmarang salla o'ragan balxlik yangi saroybon kirdi. Saroybon unga yo'l hozirligini ko'rishni va bu ishda nimaniki darkor topsa, hammasini muhayyo qilishini aytdi.

Mirzo Ulug'bek ortiqcha hech narsa so'ramadi. Faqat issiqroq kiyim-kechak bilan uch-to'rt kunlik oziq-ovqat-u yaxshi ot-ulov bo'lsa bas, boshqa hech narsa lozim emas, dedi. Rost, bir oz pul yo tilla bo'lsa zarar qilmas edi, lekin tillani yolg'iz shahzoda in'om etishi mumkin. Mirzo Ulug'bek esa o'sha kungi suhbatdan keyin shahzodadan hech narsa tilamaslikka ont ichdi. Zotan, hajga otlangan osiy bandaga as'asa-yu dabdaba ne darkor? Boshga tushganini ko'z ko'rar. Taqdirga tan bermoq kerak.

Mirzo Ulug'bek kechasi tong otguncha mijja qoqmay ming xil rejalar tuzib chiqdi. Eson-omon Makkayi mukarramaga yetib, haj qarzini o'tasa, Damashqqa yo Qohiratulga boradi. Biror-bir madrasada farroshlik qilib, yer supurib o'tsa ham, ilm ahli bilan birga bo'ladi, qolgan besh kunlik umrini ta'lim-u tariqatga bag'ishlaydi. Uning nomini Damashqda ham, Misrda ham, «Baytul hikma» atalmish Bag'dodda ham bilishadi. Qayerga bormasin, inshoolloh, xor bo'lmas. Faqat... kindik qoni to'kilgan bobo yurti Movarounnahrda, suyukli Samarqandidan, bolalik yillari o'tgan Zarafshon sohillaridan ketmoq, yaxshi kuniga ham, yomoniga ham shohid bo'lgan bu maskandan ayrilib, yot ellarda musofir bo'lmoq... uni faqat shu xayol ezar, shu xayol qiynar edi. U har xil yumushlar bilan o'zini ovuntirmoqchi bo'lar, taqdirga tan bermoq kerak, degan o'y bilan ko'nglini ko'tarishga urinar, lekin baribir elidan judo bo'lish haqidagi xayol qayta-qayta yopirilib kelib, yuragi cho'g' tekkanday achishib ketardi.

Tushdan keyin saroybon elliklarga borgan, chuvakkina, nihoyatda muloyim bir odamni boshlab keldi. Mirzo Ulug'bek uni darhol tanidi – bu odam Shohizinda hojalaridan Muhammad

Xisrav edi. Soqoliga bitta-yarimta oq oralagan, lablaridan muloyim tabassum arimagan bu nimjon odam Mirzo Ulug'bekka juda yoqdi, Muhammad Xisrav unga yo'ldosh bo'lishini eshitib, suyunib ketdi. Saroybon shahzodaning amri oliysini bayon qildi: Mirzo Ulug'bek bilan Muhammad Xisrav shu bu kun, namozi asrdan keyin Ko'ksaroydan-chiqib, «Bog'i maydon»ga borib tunamoqlari, ertaga subhidam esa uzoq safarga otlamoqlari lozim.

«Fuqaro ko'rmasin deydur!» – Mirzo Ulug'bek yuragida ko'tarilgan alamli tug'yonni ichiga yutib, Muhammad Xisravning ust-boshiga razm soldi. Hoja egnida eskiroq qora chakmon, oyog'ida qizil charmdan eskiroq mahsi, boshida odmi salla edi.

– Kiyimingiz olis yo'lga yupun emasmu, hojam?

Hoja Muhammad Xisrav muloyim kulimsiradi.

– Hajga otlangan bir faqirga shohona kiyim ne darkor, onhazratim?

Muhammad Xisravning bu gapi ham Mirzo Ulug'bekka ma'qul tushdi. Lekin u: «Shohona kiyim bo'lmasa-da, olis safarga issiq kiyim darkor, kunlar sovib qoldi», deb, saroybondan unga bosh-oyoq sarupo olib berdi.

Ular shom namozidan keyin qo'zg'alishdi. Ko'ksaroy odatdagiday teran sukutga cho'mgan, hamma yoq zim-ziyo, firuzarang yuksak gumbazlar sovuq daxmalarday mudhish qorayib turardi. Faqat marmar sarhovuzning chetlaridagi tosh fonuslar zaifgina shu'la sochar, kumush favvoralaridan quyilgan suvning sokin shovullashi quloqqa chalinardi, xolos.

Mirzo Ulug'bek allaqanday sovuq bo'lsa ham, butun umri o'tgan bu ko'hna saroy bilan abadulabad vidolashayotgani esiga tushib beixtiyor to'xtadi. To'xtadi-yu, dilidagi alamli hisga bo'ysunib, qibla tomondagi haramxonaga qaradi. Devor bilan to'silgan haram ham qorong'ilikka cho'mgan, faqat eng chekkadagi daricha xuddi tunov kungiday olis yulduz kabi miltirab turardi. Nahot ko'zlari ma'yus o'sha kanizak bo'lsa? Qarigan chog'ida uning alamli qalbini kuz oftobiday iliq nurga yo'g'irgan o'sha dilrabo ma'suma bo'lsa? U nechun uxlamaydi? Nechun hamma darichalar qorong'i, yolg'iz uning darichasi yorug'? Mutolaa bilan mashg'ulmi, yo... yo shahzoda uni...

Mirzo Ulug'bek ko'ngliga yopirilib kelgan mudhish shubhadan ko'z oldi qorong'ilashib, devorga suyanib qoldi. Nazarida, yuragiga zaharli nashtar sanchilganday tuyilib, bir daqiqa tishlarini bosib turdi, keyin saroybonning yo'talini eshitib, zo'r iroda bilan hislarini jilovladi-da, darvozaga tomon yurdi.

Darvozadan chiqqan joyda ularni to'rt nafar suvoriy qarshi oldi.

Mirzo Ulug'bek kechasi bo'lsa ham Samarqandni bir aylanmoq, tanish ko'chalar, dahalardan o'tib, dorussaltana bilan vidolashmoq, Go'ri Amirga birrov kirib, bobosi bilan padari buzrukvorining sag'analarini tavof qilmoq, keyin yo'lga tushmoq niyatida edi. Lekin otga minishlari bilan ularni qurshab olgan suvoriylar pastga, Registon tomonga yo'l olishdi.

«Ne qilay? Bu ayovsiz shahzoda qabringga sajda qilmoqqa ham ijozat bermadi. O'zing afv etgaysen, jannatmakon!» – Mirzo Ulug'bek, Go'ri Amir tomonga qaray-qaray, ichida tilovat o'qib, yuziga fotiha tortdi-da, otiga qamchi bosdi. Silliq tosh yotqizilgan jimjit ko'chalar taqa qoqilgan ot tuyoqlaridan qarsillab ketdi... Ko'chaning ikki yuzidagi paxsa devor bilan o'ralgan hovlilardan, timli pastqam rastalardan tiq etgan tovush eshitilmaydi... Har yili bu mahalda shaharda to'y-tomosha avjga chiqar, kechasi bilan nog'oralar taraqlab, karnaylar na'ra tortar, soyabon aravalarga mingan zaifalar, xonanda va sozandalarning qo'shiq va laparlari, ot o'ynatgan yigitlarning qiyqirig'i dorussaltanani titratar edi. Mana endi hamma yoq jimjit, go'yo tashlandiq go'ristonday huvillab qolgan. Faqat Ulug'bek madrasasi ro'parasidagi xonaqohdan hamd-u sano o'qigan darveshlarning «hu-hu»lari eshitiladi.

Registon maydoniga etganda, Mirzo Ulug'bek chiday olmadi. Otini jilovidan tortib to'xtatdi. U bir lahza madrasaga kirmoqchi, uning osuda hujralarini bir-bir aylanib chiqmoqchi, shogirdlaridan birortasi bilan bo'lsa ham vidolashmoqchi edi. Lekin oldinda borayotgan suvoriyning tahdidli ovozi eshitildi:

– Chuh deng, pushtipanoh! To'xtamoqqa ijozat yo'q!

Mirzo Ulug'bek otining boshini burarkan, beixtiyor ko'ziga yosh oldi. U hozir birinchi marta chindan ham ojiz bir banda ekanini tushundi. Endigina hokimiyatdan judo bo'lgan shoh, umrbod darbadarlikka mahkum etilgan bir faqir ekanini his etdi. U shunday bo'lishini bilar, el-yurtdan ayrilishini tushunar edi. Lekin shu daqiqagacha buni aql bilan idrok etsa, endi, suvoriyning betakalluf amridan keyin, dil-dilidan his etdi, his etdi-yu, vujud-vujudigacha zirqirab ketdi... «O'zing sabr ato qilg'aysen, Rabbano! Nahot endi u chindan ham bu sokin ko'chalardan yurmasa? O'zi bunyod etgan, chorak asr mudarrislik qilgan, eng mas'ud damlari o'tgan bu madrasayi muazzamni qayta ko'rmasa? Undagi suyukli talabalari bilan so'ng bor vidolasha olmasa? Nahot juma namozi kunlari masjidi jomening tilla mehrobi oldida sajda bosh qo'yib, ruhan

va aqlan O'zingga tavallo qilmoq baxtidan umrbod mahrum bo'lsa, Xudovandi karim? Nechun, qaysi yozuqlari uchun uni bu ko'rgilikka mahkum etding, Xalloqi olam?..»

Timli, qorong'i rastalardan o'tilgach, chap qo'lda masjidi jomening lojuvard gumbazi yarqirab ketdi. Yulduzlar aks etgan tillarang peshtoqlar qorong'ida g'alati jilolanar, girih naqshli guldor bezaklar orasiga dur va inju sochilganday ko'k, qizg'ish, surmarang shu'la taratib, yal-yal yonardi.

Nahot suvoriylar bir daqiqa to'xtamasa? Loaqal bir zum to'xtab, tilovat qilishga ijozat bermasa?.. Yo'q, oldindagi ikki suvoriy otlarini choptirganlaricha o'tib ketishdi... Mirzo Ulug'bek to Afrosiyob xarobalariga yetguncha go'yo onasidan ayrilgan bo'taday orqasiga qaray-qaray bordi... Mana, «Shohizinda» qabristoni ham orqada qolib, rasadxonaga olib boradigan katta tosh yo'lga tushib olishdi. Lekin «Bog'i maydon» darvozasi rasadxonadan xiyla berida, Siyobdan o'tib, tepaga chiqqan joyda. Nahot u rasadxonani ham ko'rolmasa? Ali Qushchi bilan vidolasholmasa? Kutubxona taqdiri ne bo'lganini bilolmay ketsa? Yo'q! Mirzo Ulug'bek Ali Qushchini ko'rmay, suyukli kutubxonasining taqdirini, go'yo dengizdan javohir qidirgan g'avvosday qirq yil ne mashaqqatlar bilan qidirib topgan novob kitoblarining taqdirini bilmay bu maskandan ketolmaydi!

«Bog'i maydon» darvozasida ularni yana to'rt nafar sipoh qarshi oldi. Kuzatib kelgan sipohlar Mirzo Ulug'bek bilan Muhammad Xisravni ularga topshirib, qaytib ketishdi.

«Bog'i maydon» sipohlari Mirzo Ulug'bek bilan Muhammad Xisravning otlarini olib qolib, o'zlarini ichkariga taklif qilishdi. Bog'ning qoq o'rtasida devorlari xitoy koshinlari bilan bezatilgan «Chil ustun» koshonasi bo'lar, tepalikka qurilgan koshonaning ikkinchi oshyonidan rasadxona ro'vi-rost ko'rinar, agar koshonadan sal o'tib, devordan oshib tushilsa to'g'ri rasadxonaga chiqilar edi.

Koshonaning oldida ularni soqoli ko'ksiga tushgan bukri chol qarshi olib, ichkariga boshladi. Ham bukri, ham tug'ma gung bu chol «Bog'i maydon»da Sohibqiron hayot vaqtidan beri mahramlik qilar, Mirzo Ulug'bekka ham mulozimlik qilgan edi. Mirzo Ulug'bek koshonaga kirmay, choldan bir qumg'on suv so'rab oldi-da, daraxtlar orasiga sho'ng'idi.

Yaproqlari siyraklashib qolgan yarim yalang'och bog' daryoday sokin shovullar, chirs-chirs uzilgan xazonlar havoda pir-pir uchib oyoq ostidagi «gilam» ustiga unsizgina qo'nar edi.

Mirzo Ulug‘bek ikki yoniga archa o‘tqazilgan keng xiyobondan yurib, rasadxona tomonga burilganida orqadan ship-ship oyoq tovushi eshitildi. «Nahot bukri chol sezib qolgan bo‘lsa?»

Mirzo Ulug‘bek yalt etib orqasiga qaradi, qaradi-yu, angrayib qoldi: uni ta‘qib qilib kelayotgan na bukri, na sipoh, balki... farishtaday muloyim ko‘ringan... Muhammad Xisrav edi!..

– Bu kim? Hoja Muhammad Xisrav hazratlari... siz-mu? Niyatingiz hajja bormoqmu yo kaminaga ayg‘oqchilik qilmoqmu?

Muhammad Xisrav hansirab to‘xtadi.

– Ma‘zur tutgaysiz, davlatpanoh. Ayg‘oqchilikdan Xudo asrasin. Lekin bukri bezovta bo‘lib, sizni axtarib yuribdi...

Mirzo Ulug‘bek nima qilishini bilmay bir lahza ikkilanib turgach, maqsadini aytdi.

– Rasadxonaga kamina borib kelurmen, – dedi Muhammad Xisrav qat‘iy. – Mavlono Ali Qushchini topsam boshlab kelurmen. Siz qaytmasangiz, bukri sipohlarga xabar beradur.

– Siz-chi?

– Ular sizdan shubha qilurlar, kamina bilan ishlari yo‘q.

Mirzo Ulug‘bek ko‘nglida bu mo‘min odamdan minnatdor bo‘lib, unga yo‘l ko‘rsatib qo‘ydi-da, orqaga qaytdi. Bukri chindan ham koshona atrofida aylanib yurardi. Mirzo Ulug‘bekni ko‘rib, suyunib ketgan bukri, imo-ishoralar bilan koshonaga taklif qildi. Koshonaning ikkinchi oshyonidagi oldi ayvon hayhotday xonaga shamlar yoqilib, shohi ko‘rpachalar yozilgan, o‘rtadagi xontaxta meva-chevaga to‘la edi.

Bukri bir choynak choy olib kirib, xontaxtaga qo‘ydi-da, orqasi bilan yurib chiqib ketdi. Mirzo Ulug‘bek sekin yurib ayyonga chiqdi.

Olis ufqdan, Urgut tog‘lari ortidan ko‘tarilgan hilol osmonda bir parcha muzday yaltirab turardi. Yaproqlari to‘kilib, huvillab qolgan bog‘ oy shu‘lasida yana ham g‘aribroq, yalang‘ochroq tuyilar, faqat baxmalday tiniq osmonni to‘ldirgan g‘uj-g‘uj yulduzlar hech o‘zgarmagan, ilgarigiday o‘ziga chorlar, chaqnab charaqlar edi... «Ana, eng tepada, to‘ntarilgan cho‘michga o‘xshagan Dubbi akbar yulduzlari, undan pastroqda, go‘yo sochilgan zarday yalt-yalt etgan Somon yo‘li, Somon yo‘lining tagida, bir parcha muzday yaltiragan hilol ustida bir hovuch cho‘g‘ – Hulkar miltiraydi...

O, yulduzlar, sehrli yulduzlar! U qirq yil senlarning sirlar-ingni bilmoq niyatida yashadi, sanoqsiz tunlarni bedor o‘tkazdi. Koinot sirlarini bilsam, hayot va bashariyat sirlarini bilurmen, deb umid qildi. Yo‘q, hamma orzulari hayot dovullarida to‘zg‘ib,

qarigan chog'ida g'arib bir inson, chorasiz bir bandi bo'lib o'ltiribdi... U bandilikning g'urbatini ham mana endi, o'zi kishansiz bandi bo'lganidagina tushundi. Kim biladi, u hokimi mutlaq chog'ida qancha mo'min-musulmonlar jabr-u jafo chekkandur? U hozir o'z farzandidan zor yig'laganiday, jabr-u jafo chekkan u bechoralar ham Haq taologa tavallo qilib, unga intiqom tilagandur? Kim biladi, qirq yil taxtda o'ltirganida qancha adolatsizlik qildi, qancha gunohsiz bandalarning ko'z yoshini to'kdi? Vajabo, nechun shunday? Nechun osiy banda boshiga g'urbat tushgandagina boshqalarni o'ylaydi? Dardlariga hamdard bo'ladi? Bil'aks, insof va adolatni xayoliga keltirmaydi? Eng qabih tuyg'ular – o'zi yanglig' bandalar ustidan hukm surmoq, barchani o'z irodasiga bo'ysundirmoq, shon-shuhrat orttirmoq niyati ko'zini ko'r qilib, aql-idrokini o'g'iraydi? Bu g'addor dunyoning bebaqoligini unutib, mislsiz manfurliklar qiladi?»

Mirzo Ulug'bek, xayolini qora tumanday chulg'ab olgan mahzun o'ylerden qutulmoqchi bo'lib, olislarga, sokin shovullagan bog' ortidagi rasadxona tomonlarga qaradi. Shu payt, ayvonning eshigi ohista ochilib, Muhammad Xisravning boshi ko'rindi.

– Soyaboni marhamat!

Mirzo Ulug'bek oyoq uchida yurib eshikka yaqinlashdi.

– Xo'sh?

– Mavlono Ali Qushchini topmadim. Bir darvesh qaydaligini o'zim aytamen, deb birga keldi.

– Qay darvesh?

– Devsifat bir darvesh. Onhazratimga olib borasen, deb, yopishib oldi... Bukri pinakka ketibdi. Darveshni chaqir desangiz, chaqirib kelamen...

– Hay, chaqiring!

«Devsifat darvesh... Darvesh ne qiladi rasadxonada? Mudarrislar, talabalar qayda?»

Mirzo Ulug'bek o'ychan odimlab dasturxon yozilgan xonaga kirarkan, pastki xonadan, boshida eski kuloh, egnida juldur janda, qora soqoli ko'ksiga tushgan, chindan ham majnunsifat bir darvesh chiqib keldi.

– Assalomu alaykum, ustod!

«Ustod?» – Mirzo Ulug'bek eshikda to'xtab, juldur kiyimli darveshga qadalib qaradi, qaradi-yu, hayratga tushib:

– Qalandar Qarnoqi?! – deb xitob qildi. Qalandarning sovuqda qoraygan shiddatli yuzida muloyim tabassum jilva qildi:

– Tanidingiz, ustod!..

Mirzo Ulug‘bek o‘rnidan jilmay hamon Qalandarga tikilib turardi.

– Seni... madrasani tark etib, zohidlik yo‘liga kirgan, deb eshitgan edim... Rasadxonada ne qilib yuribsen?

Qalandar qalin jingalak soqolini silab, miyig‘ida kulimsiradi:

– Rasadxonada... ayg‘oqchilik qilib yuribmen, ustod...

– Bu ne so‘z? Hazilmu?

Qalandarning lablaridagi kulgi so‘nib, qovog‘i solindi.

– Yo‘q, chin so‘z bu, ustod. Janob Nizomiddin Xomushning farmoni ila rasadxonada ayg‘oqchilik qilamen. Toki rasadxonaga ko‘milgan tilla va javohirlarni, ma‘jusiylar va bedinlar bitgan kufr kitoblarni dahriy shogirdlaringiz o‘g‘irlab ketmasin!

– Rasadxonaga javohiro‘t qaydan kelur?

Qalandar boshini ko‘tarib Mirzo Ulug‘bekning ko‘zlariga tik qaradi:

– Bobongiz Amir Temur tillalari qayda? Ularni mavlono Ali Qushchiga kim bergandur?

«Voajabo! Bu telbanamo darvesh ne deydi? Bu sirni qaydan biladi? Bu yerga kelishdan murodi ne?»

– Maqsading rasadxonadagi tillalarni asramoq ekan, nechun uni tashlab, saltanatdan judo bo‘lgan shohni yo‘qlab kelding? Muddaong nedur, darvesh?

– Muddaom... Ilm ahliga yaxshilik qilmoqdur, ustod...

Mirzo Ulug‘bekning lablariga kinoyali tabassum qo‘ndi.

– Balli, darvesh! Va lekin ilm dargohidan yuz o‘girib, gadolikni tilagan zohid nechun qayta ilm ahliga yaxshilik qilmoqqa jazm etgandur?

Qalandar ko‘zini Mirzo Ulug‘bekning ko‘zidan uzib, yerga qaradi, ovozi birdan o‘zgarib:

– Valine‘mat, ustod, – dedi sekin. – Bandayi ojizdan kulmasangiz, dardimni aytamen...

Mirzo Ulug‘bekning ko‘zlaridagi istehzo hayrat bilan, hayrat allaqanday iliq mehr bilan almashdi.

– Afv et, darvesh. Darding bo‘lsa so‘zla, o‘g‘lim.

– Dardim shuki, – Qalandar entikib chuqur tin oldi-yu, ovozi bo‘lakcha bir samimiyat kasb etdi. – Dardim shuki, ilm dargohini zohidlar go‘shasiga almashib qattiq yanglishibmen, ustod. Shu sabab, yaxshilik qilmoq niyatini dilimga jo qilib, ilm ahliga qayta yukunib keldim, ustod!..

Basavlat gavgasi bilan yarim qorong'i xonaning eshigini to'sib turgan sahroyi darvesh kulohlik boshini egib jim qoldi. Uning ko'ngli giryon ekanini sezgan Mirzo Ulug'bek, yuragi yana otalik mehriaga to'lib yoniga bordi.

– Borakallo, darvesh. Mashoyix Abubakir Tohir Abhariyidin so'ramishlar: haqiqat nedur? Dedikim – ilmdur. Dedilar: ilm nedur? Dedikim – haqiqatdur! Ko'nglimdagi hamma shubhalarni sovruding, rahmat senga, Qalandar. Ko'p ulug' niyat qilibsen, niyatingga ofarin: Buni Ali Qushchi bilurmi?

– Biladur, ustod, biladur, – Qalandarning chehrasi yorishib ketdi. – Ko'nglingiz to'q bo'lsin, ustod. Mavlonoga topshirgan tilla va javohirlaringizni ishonchli yerga yashirdik. G'animlaringiz ming yil qidirib topolmaydur!

– Ali Qushchi o'zi qayda?

– Kitoblaringizni tuyaga ortib, yashirgali olib ketdi...

«Voajab! Gunohsiz norasidaday oqko'ngil, ko'zlari musaffo bu gadoni qaydan etkazding?..»

Banogoh uning esiga suyuqli navkari Bobo Husayn Bahodirning bir so'zi tushdi: «Fuqaro sizga sodiq. Cherik yig'aylik, onhazratim!..» Nechun o'shanda Bahodirning nasihatiga kirmadi? Nechun fuqaroga murojaat qilmadi?..

– Kitoblarni qayga olib ketdi, deding?

– Billoh, bundan bexabarmen, ustod. Biroq ko'nglingiz to'q bo'lsin: barcha nodir kitoblarni yig'ib, o'n olti sandiqqa joylab, to'rt tuyaga ortib, kecha tunda olib ketdi. Urgut tog'lariga qarab ketganini bilurmen, ustod...

Mirzo Ulug'bek nimanidir sanayotganday ko'zlarini yumib:

– To'rt tuyaga kitob, – dedi. – O'n olti sandiq... – u o'rta barmog'idagi yoqut ko'zli tilla uzugini o'ynaganicha o'ylanib qoldi.

– Bu sandiqlar qayg'a yashirildi, bilmog'im kerak, darvesh, – dedi u nihoyat.

– Mavlonoga ertan qaytadi, ustod...

– Erta tong yo'lda bo'lurmen, darvesh, – dedi Mirzo Ulug'bek. – Dorussaltanadin keturmen... Olislarga keturmen...

Mirzo Ulug'bek ko'zlarini yumgancha sekin uf tortdi, peshanasidagi ajinlari quyuqlashib, so'lg'in chehrasida bo'lakcha bir g'amginlik aks etdi.

– Mavlonoga bu so'zingizni etkazamen, – dedi Qalandar. – Siz bilan uchrashmoq yo'lini axtaramiz, ustod...

– Yo'q! – Mirzo Ulug'bek sekin bosh chayqadi. – Ali Qushchi yashirinmog'i lozim. Uni qidirmishlar. Va lekin...

kitoblar qayda? Men buni bilmog'im darkor. Toki... Musofir yurtiga ketmoqdamen. O'z elimga qaytmoq nasib bo'lurmu, yo'qmu – buni yolg'iz Haq taolo biladur, darvesh...

Qalandar yuragi «shig'» etib:

– Inshoolloh, nasib bo'lur, – dedi.

Mirzo Ulug'bek yalt etib qaradi, go'yo nimanidir eslamog'chi bo'lganday qalin qoshlarini chimirib bir zum tikilib turdi. Qalandarning kirtaygan ko'zlari, boshidagi kulohi bilan egnidagi eski xirqasi nechundir haramda ko'rgan nozaninni esiga soldi. Bir zum darparda orqasida nigorongina bosh egib turgan bonu, uning yoyilib ketib, taqimiga tushgan mayin sochlari, xayoliy go'zal husni ko'z oldiga keldi. Ikki oshiq-ma'shuqning mungli dostoni yodiga tushib, nozaninning taqdirini so'ragisi ham keldi. Lekin Qalandarning ko'ngliga ozor berishdan qo'rqib:

– Kechirgaysen, darvesh, – dedi. – Sening oldingda gu-nohkormen. Suyukli yurting, muqaddas Yassini badxoh Baroqxon zulmidan qutqara olmadim. Sen g'urbat chekding, o'g'lim...

– Mirzo Ulug'bek ko'ziga yosh olib quchog'ini yozdi. – Bu yaxshiliging mandin qaytmasa, Xudodin qaytgay, o'g'lim...

Qalandar Qarnoqiy ham qult etib yutindi.

– Siz faqirni emas, o'z taqdiringiz haqinda o'ylang, ustoz. Samarqanddan ketish oldida tag'in qanday tilagingiz bor? Shundan so'zlang, davlatpanoh.

Mirzo Ulug'bek ko'zlarini yumib bir daqiqa sukutga toldi, keyin: – Mening eng so'nggi tilagim, – dedi Qalandarga bolalarcha ojiz bir iltijo bilan, – eshitishimcha, Bibi Yulduz... yaxshi kunlarda o'zing tahsil bergan Bibi Yulduz rasadxonada ermish. Meni u sho'rlik ila vidolashishdan mahrum qildilar... Magar iloj topsang... – Ulug'bek yana bir zum nima haqidadir o'ylanib turdi-da, barmog'idagi ulkan oltin uzukni olib Qarnoqiya uzatdi. – Mana shul uzukni unga berib qo'ygil. Aytgilki, kamina uni nikohimga olg'onimda baxtli qilurmen, deb o'ylag'on erdim. Nadomatlar bo'lg'aykim, niyatimga etolmadim. Unga yolg'iz tilagimni yetkazgil: faqirni kechirsin. Men ersam... Men ersam undan toabad rozimen.

Qalandar betoqat bosh chayqab: – Siz uni ko'rursiz, – deb xitob qildi. – Bu so'zlarni Bibingizga o'zingiz aytursiz, ustoz!

Mirzo Ulug'bek o'z quloqlariga inonmay:

– Men Bibini ko'rurmen? – deb so'radi.

– Ko'rursiz, ustoz, ko'rursiz, – Qalandar shunday dedi-da; xurjunidan eski kuloh va eski janda olib Ulug'bekning oyoqlari

tagiga tashladi: - Bul liboslardan hazar qilmay kiying-da, ortimdan yuring, - dedi buyruq ohangida.

...Ular rasadxonaga darvozadan emas, lahim orqali kirdilar. Ulug'bek yuragi gurs-gurs urib, tik zinalardan ikkinchi oshyondagi kutubxonaga ko'tarilar ekan, atrofiga hayrat va hayajon bilan tikildi. Uning nazarida, hamma yoq ag'dar-to'ntar, hamma narsa ostin-ustin bo'lmo'g'i lozim edi. Yo'q, rasadxona saranjom-sarishta, osuda, chuqur sukutda edi. Faqat oldinda borayotgan Qalandar kutubxona tokchalaridagi shamlarni yoqqañidagina ko'rdi: javonlar deyarli bo'm-bo'sh. Devorlarga osilgan jadvallar ham yo'q, ammo tokcha va xontaxtalardagi usturloblar joy-joyida.

Ulug'bek yalt etib Qarnoqiya qaradi.

- Jadvallar qayda?

Qalandar xotirjam bo'ling, degan ma'noda kulimsirab bosh irg'adi.

- Mavlono Ali Qushchi rasadxonada neki qadrli kitoblar bo'lsa, neki asarlar bo'lsa, jumladan, jadvallaringizni ham - barchasini olib ketmish. Xotirjam bo'lib bu libosingizni eching, toki Bibi Yulduz ko'rib qo'rqib ketmasun, olampanohi, - u hamon kulimsirab yelkasidagi xurjunidan liboslarni olib berdi-da, xonadan chiqdi.

Ulug'bek liboslarini kiymay xontaxtadan uzun durbin shaklidagi usturlobni olib, shiftdagi tuynukdan ko'rinib turgan tubsiz falakka tikildi: osmonga go'yo behisob tilla tangachalar sochilgan. Ulug'bek shosha-pisha usturlobni pastdagi sudsi faxriga burdi. Sudsi faxri sathida ham g'uj-g'uj yulduzlar charaq-ladi. Ulug'bek ulardan ko'zini uzolmay o'z-o'ziga pichirladi: «Suluvlar suluvi Mushtariy, go'zallar go'zali Zuhul dubbi akbar, Oltin qoziq... Hammasi joylaridan jilibdur. Mashriqdan mag'rib tomon jilibdur. Falakdagi holatlari o'zgaribdur. Jadvallarimizda aks etgan hamma taxminlarim, barcha o'lchovlarim to'g'ri. Yo Rab... Jannatmakon Beruniy hazratlari haq: Olloning hukmi ila kurrayi zamin betinim aylanur. Fazodagi barcha jismlar holati tinimsiz o'zgarur, binobarin, inson qismati ham, sening qismating ham betinim o'zgarib turmog'i tabiiydur. Fig'on qilmay Olloga shukrona ayt, Mirzo Ulug'bek!»

Ulug'bek usturlobni joyiga qo'ydi-da, devorga suyanib ko'zini yumdi. Shunda har eslaganda dilini oftobday yoritadigan ajib bir manzara nigohi oldida qayta jonlandi-yu, ma'yus jilmayib:

«Yo'q, u kechirgan umridan arz qilsa, taqdiri azaldan nolisa gunohi azim bo'lur erdi. Ming qatla shukr, osiy bandangga ne-

ne saodatli damlarni in'om etding, yaratgan Egam. G'iyosiddin Koshiy va Qozizoda Rumiylarning donolar birla ulug' zij yaratmoq va uning jahon uzra dovrug'ini eshitmoq baxtiga muyassar qilding. Senga ming bor hamdlar aytamen, Parvardigori olam.

Ulug'bekning xayolini Bibi Yulduzning jur'atsizgina ovozi bo'ldi:

— Mana, ijozatingiz ila keldum, ustoz.

Ulug'bek ko'zini ochdi. Ostonada Bibi Yulduz turardi. Egnida to'pig'iga tushgan tillarang ipak ko'ylak va xipchabel zarrin nimcha. Yuzida harir parda.

— Bibi Yulduz!

Bibi Yulduz ustod deb xitob qiddi-yu, Ulug'bekning quchog'iga otildi.

Mirzo Ulug'bek qizning peshanasidan, ko'zlaridan o'pdi.

— Yig'lama, azizam, — dedi u, o'pkasini arang bosib. — Umrinning poyonida topgan eng yorug' yulduzim, ko'rkam cho'lponim, yig'lama. Men g'aribning yuragini tig'lama.

Bibi Yulduz ko'z yoshlarini bazo'r tiyib:

— Sizga ne bo'ldi, ustod? — deb so'radi. — Movarounnahr sultoni... Boshingizda kuloh, ustringizda janda, g'arib bir darvesh qiyofasiga kiribsiz... Sizga ne bo'ldi? Mayli, butkul, Movarounnahr sizni sulton demasun, qilgan barcha yaxshiliklaringizni unutsun, biroq men uchun siz sultonsiz. U dunyo-bu dunyo Olloh qo'shgan yorimsiz. Nechun bu hol? Nechun bu janda? Bu kuloh?

Ulug'bek qizning mayin sochlarini silab, entikib-entikib:

— Yig'lama, azizam, — deb yolvordi. — Yaratgan Egamning xohishi shuldur. Taqdiri azalning peshanamga yozgani shuldur. Osiy banda, gunohlarimni yuvmoq matlabida, musulmonlik farzimni bajo keltirmoq azmida hajga otlandim.

Bibi Yulduz boshini ko'tarib unga termuldi.

— Sulton Ulug'bek nomingizga munosib ulug' niyat qilibsiz, iloyo niyatingizga eting. Yolg'iz o'tinchim: men baxtiqaroni ham birga olib keting.

Ulug'bek asta boshini chayqadi:

— Yo'q, Yulduzim, buning iloji yo'qdur.

— Nechun iloji bo'lmas? — dedi Bibi Yulduz yana ko'ziga yosh olib.

— Manzil yiroq, Yulduzim. Yo'l mushkul, xatarli.

Bibi Yulduz yuzini kaftlari orasiga yashirib:

– Mayli, mushkul bo'lsin, – deb yolvordi. – Siz to'q bo'lsangiz to'q bo'lay, och bo'lsangiz och bo'lay. Otda yursangiz otda, yayov yursangiz yayov yuray, yalangoyoq tikan kechsangiz, tikan kechay, faqat tashlab ketmang, ustod!

Ulug'bek yuragi darz ketganday sekin ingrab, asta gapirdi:

– Meni qiynamay, so'zimni eshit, azizam. Magar niyatimga etsam, albatta, qayturmen. Magar Samarqandga, bo'lmasa Hirotga, Hirot bo'lmasa Istambulni makon qilurmen. Shunda seni ham yo'qlab olurmen.

Bibi Yulduz uning gapini oxirigacha eshitmay:

– Yo'q-yo'q! – deb faryod chekdi. – Tashlab ketmang, ustod. Men qo'rqamen. O'zim uchun emas, siz uchun qo'rqamen. Yomon tushlar ko'rdim.

– Yomon tushlaringni yaxshilikka yo'yg'il, – dedi Ulug'bek ham yolvorib. – Sening oldingda gunohkormen, meni kechirgil, men sendan toabad rozimen. Sen bilan o'tgan so'nggi bir-ikki yil umrimning eng saodatli yillari bo'ldi. «Zij»imga tushgan ming o'ttiz yulduz bir bo'ldi, sen bir bo'lding, umrim poyonida topgan yorug' yulduzim, benazir cho'lponim.

Shu payt eshik taqillab, Qalandarning ovozi eshitildi:

– Tong yaqin, olampanoh. Soqchilar uyg'onib qolg'ay.

Ulug'bek so'ng bor hamon dir-dir titrab yig'layotgan Bibining peshanasidan o'pib:

– Men sendan rozimen, Olloga topshirdim seni, – deya oldi.

– Men sizdan rozimen, ustod, toabad rozimen, – ko'z yoshi aralash pichirladi Bibi Yulduz. – Men ham sizni Olloga topshirdim. Yaratgan Egam o'zi panoh bo'lg'ay sizga.

Bibi Yulduz sirg'alib Mirzo Ulug'bekning quchog'idan chiqdida, oyoqlari ostiga tiz cho'kmoqchi bo'ldi. Lekin Ulug'bek uni ko'tarib o'rnidan turg'izdi-yu, eshik tomon yurdi. Charog'on kutubxona uning uchun zimiston, u hech narsani ko'rmas edi.

15

Ali Qushchi ertasiga choshgoh paytida qaytdi. U eshagini yo'rttirib oldinda kelar, to'rt tuyani yetaklab olgan Miram Chalabiy esa xiyla orqada qolgan edi.

Qalandar ularni Ko'hak tog'i etagida – burnog i kun kechasi uzatib qo'ygan o'zan bo'yida kutib oldi.

Kechasi Mirzo Ulug'bek bilan bo'lgan uchrashuv, ustodning gaplari, ko'ziga yosh olib, quchoqlab vidolashgani uni titratib

yubordi. Ayniqsa, a'lohazratlarining musofirlik to'g'risida aytganlari, «Musofir yurtiga ketmoqdamen, o'z elimga qaytmoq nasib bo'lurmu, yo'qmu – bilmaymen, shu sabab – kitoblar qayg'a yashirilgan – bilmog'im darkor, darvesh», – degan gaplari uning ko'nglini vayron qildi. U o'sha yerdayoq Mirzo Ulug'bek bilan quchoqlashib vidolashayotgandayoq, ustodning bu so'nggi tilagi, so'nggi vasiyatini o'rinlatishga qasam ichib qo'ydi. «Bog'i maydon»dan rasadxonaga o'tib, bomdodgacha aylanib yurdi-da, shubhali bir kimsa yo'qligiga ko'zi etgach, unini yelkasiga tashlab, soyga tushdi.

Ali Qushchilar ketgan kechasi kimsasiz o'zanda bu kun biri yosh, biri keksa, ikki yilqichi yilqi yoyib, gulxan yoqib o'tirishardi. Elkasiga xurjun tashlab olgan darveshni ko'rgan yilqichilar iyib ketib, uni qimiz va yaxna go'sht bilan mehmon qilishdi. Lekin Qalandarga na go'sht tatidi, na qimiz! Tong otib, oftob chiqqach, u bir joyda o'tirolmay qoldi. Dam Ko'hak tepasiga chiqib, olis-olislariga, harir tuman bilan o'ralgan Urgut tog'lariga tikilar, dam yilqichilar oldiga qaytib tushar, lekin ko'p o'tirolmay, yana qirga chiqib ketar edi. Nihoyat, tog'larni chulg'agan ko'kimtir tuman sal tarqagach, olisdagi qir yonbag'rida qator tizilgan tuyalar ko'rindi. Qalandar yilqichi cholning otiga yaydoq minib, tuyalarga qarab chopdi.

Eski kulohini bostirib kiyib, otini ayovsiz qamchilab kelayotgan Qalandarni ko'rgan Ali Qushchi, eshagini to'xtatib, soy bo'yiga chiqib turdi.

– Ha, Qalandar, ne bo'ldi? Osoyishtalikmu?

– Inshoolloh, osoyishtalik, ustod...

Egardan sakrab tushgan Qalandar shosha-pisha kechasi bo'lgan uchrashuvni aytib berdi. Ali Qushchi sabrsizlanib:

– Qaysi yo'ldan ketganini bilasenmu? – deb so'radi.

– Kesh yo'lidan...

– Otingni menga ber! – dedi Ali Qushchi buyruq ohangida.

– Ustod! Onhazratim sizni g'animlar ko'zidan yiroq bo'lsin dedilar, kamina o'zim borib kelur...

– Otingni ber yo piyoda ketamen!..

Qalandar tunda amir Jondor boshliq bir guruh sipohlar uni qidirib kelganini aytmoqchi bo'ldi-yu, ko'nglini g'ash qilgisi kelmadi.

– Ustod!..

Ali Qushchi g'amgin bosh tebratib:

– Ustod! – deb takrorladi. – Faqir ham o'z ustodimni ko'rgim keladi, inim! Kim bilur, bukun ko'rmasam, yuz ko'rishmoq nasib bo'lurmu, yo'qmu? Otingni ber, Qalandar!

- To'xtang, ustod. Bo'lmasa birga bo'lamen. Sizni yolg'iz yuborolmaymen, davlatpanoh sizni ehtiyot qilmoqni kaminaga topshirgandur, ustod.

Qalandar Miram Chalabiy yetaklab kelayotgan tuyalarni garovga berib, yilqichilardan yana bir ot oldi. Jandasi bilan kulohini yechib, yosh yilqichining chakmoni va ag'darma telpagini kiydi.

Ular ikki otda soy yoqalab qirga chiqqanlarida oftob terak bo'yi ko'tarilgan edi... Tunov kungi bo'ron va izg'irinlardan so'ng tabiat go'yo qahridan tushgan, yurashgan, mayinlashgan. Oftob ham kuz oftobiga o'xshamas, ko'klamdagiday iliq, muloyim. Tiniq osmonda so'fitor'g'aylar tinimsiz vijirlashadi, musaffo havoda ipakday mayin, oppoq mezonlar unsizgina suzib yuradi.

Ali Qushchi bilan Qalandar Samarqand devorlari yaqinidan o'tadigan katta yo'ldan yurmay, qir va adirlarga ot soldirib ketishdi. Qirlarda qo'y galalari chumoliday o'rimalab yurar, baland adirlarda yonboshlab yotgan cho'pon-cho'liqlar uchrar, xazon to'shalgan qirmizirang bog'larda qiz-juvonlarning guldor ro'mollari hilpirab qolar, bolalarning qiy-chuvi quloqqa chalinar edi. Ular pastqamga tushganda kungurador devor bilan o'ralgan ulkan shahar bog'lar ortida qolar, lekin qirga chiqqanlarida, xuddi kaftday ko'rinar edi. Turnaqator uylar, hovlichalar, olisdan barkashdekkina ko'ringan maydonlar ustida osmonga bo'y cho'zgan ulug'vor masjid va maqbaralarning lojuvard va tillarang gumbazlari oftobda yal-yal yonib, shaharga bo'lakcha bir go'zallik va mahobat baxsh etar edi. To'ygan qo'zichoqday mudragan bu qirlarga, oftobda erkalangan bu osuda bog'larga qaragan odam hozir bu elda bo'ron va dovullar bo'layotganini tasavvur etolmas, mamlakat osoyishta hayot kechirayotganday tuyilardi...

«Vodarig'! Nechun shunday? Nechun bu koinot, bu tabiat, bu qir va adirlar bunday sof, musaffo, beg'ubor? Nechun odamlar bunday nopok, nosamimiy yashaydilar? Shon-shuhrat, saltanat, toj-u taxt uchun bu yolg'on dunyoda bir-biriga shunchalar nobakorlik qiladilar, bir-birini ko'rolmaydilar?»

Ali Qushchi Qalandarga bildirmay og'ir xo'rsinib qo'ydi. Qalandar topib kelgan xabar uni ham titratib yubordi. Ustod uni Ko'ksaroyga chaqirib, ko'nglidagi dard-u alamlarini aytganidan beri, Ali Qushchi ustodining taqdiri og'ir bo'lishini, uning boshiga ko'p savdolar tushishini kutib yurar edi. Lekin bunchalik bo'lishini, «Ziji Ko'ragoniy»ni yaratgan allomalar sarvari o'z yurtidan, o'zi barpo etgan dargohdan badarg'a qilinib, go'yo

yalangoyoq bir gadoday ona yurtidan quvilishini kutmagan edi. Shahriyori falak-iqtidor hisoblanmish ustodning taqdiri bunchalik g'arib bo'lsa, boshqa ma'rifat ahlining taqdiri ne bo'ladi? Uning o'z taqdiri-chi?

Ali Qushchi yana o'sha eski, sovuq tuyg'u yopirilib kelayotganini payqab qolib, o'zidan ijirg'anib ketdi.

Mehribon ustod! O'z boshida shuncha savdolar turib, uni, Ali Qushchini o'ylabdi. Qochsin, shahzoda odamlarining ko'ziga tushmasin debdi! Nechun bunday dedingiz, ustod! Nahot Ali Qushchi g'animlar qo'liga tushishdan qo'rqib, sizni so'ng bor ko'rish, so'nggi vasiyatigizni eshitish baxtidan benasib bo'lsa?.. Yo'q, Ali Qushchi unday nonko'r emas. Boshiga qilich kelsa ham sizning yaxshiligingizni esidan chiqarmas, ustod!

Ular bog' va ekinzorlardan o'tib, o'rilgan bug'doyzorlar, qir va adirlar osha, Kesh yo'liga chiqib olishdi. Lekin karvon yo'lidan yurmay yana qir bag'irlab, o'rilgan bug'doyzorlarni oralab ketishdi. Zero, katta yo'lda goh Keshga, goh Keshdan Samarqandga qarab ot choptirib o'tayotgan suvoriylar ko'rinib qolar, shunday paytlarda, Ali Qushchi bilan Qalandar qirni panalab, katta yo'ldan uzoqlashib ketardilar... Mana, Dimishq qishlog'i ham ortda qoldi. Ana, oftob ham g'arbga yonboshlab, havo soviy dedi, qarshidagi tog'lardan salqin shabada esib, osmonni qora-qo'ng'ir bulutlar qoplay boshladi...

Ko'zlari alang-jalang bo'lib yon-veriga qarab borayotgan Qalandar orqadagi Dimishq bog'lari orasidan chiqqan to'rt nafar suvoriyni ko'rib qoldi. Katta yo'lda otlarni sekin eldirib ketayotgan suvoriylar ham negadir to'xtadilar.

– Sipohlar, ustod! – dedi Qalandar. – Choping!

U otining boshini pastqamga burdi, lekin katta yo'lga tikilib qolgan Ali Qushchi joyidan jilmadi. To'rtta suvoriyning ikkovi yo'lda qolib, ikkovi ular tomon ot soldirib kelardi.

– Ustod! – Ali Qushchi shunday deb xitob qildi-da, otiga qamchi bosdi. Lekin surmarang sallasining pechini havoda hilpiratib, unga tomon ot eldirib kelayotgan 'Mirzo Ulug'bek hazratlari «to'xta», degan ma'noda qo'lini silkitdi. Ali Qushchi tizzadan keladigan shuvoqqa sakrab tushib, yetib kelgan ustodiga peshvoz chiqdi, otining jilovidan olib, uzangisini ushladi. Mirzo Ulug'bekning mrijalarida yosh tomchilari miltiradi.

– Mavlono Ali... o'g'lim! Haq taologa shukrkim, seni ko'rdim... – u lablari titrab, quchog'ini ochdi. Ali Qushchi ham yuragi zirqirab yuzini ustodning yuziga bosdi...

Ko'ksaroydagi uchrashuvdan keyin o'tgan bir hafta ichida ustod o'zini juda oldirib qo'ygan, keng peshanasi, yuzi, lablarining chetidagi ajinlari quyuqlashgan, lunjlari ichiga botib, qiyg'ir burni so'rrayib qolgan, faqat ko'zlari... teran mung cho'kkan ko'zlarida ham qandaydir alamli dard, ham kishini o'ziga tortuvchi bir mehr bor edi. Ali Qushchi uni doim shohona liboslarda ko'rib, o'rganib qolgani uchunmi, ustodning ust-boshi ham yuqunroq ko'rindi. Egnida qora jun chakmon, boshida surmarang oddiy salla, oyog'ida qora saxtiyon etik, ustod uzoq safarga otlangan kambag'al bir yo'lovchiga o'xshar edi.

Ustod bilan shogird ko'rishib bo'lguncha olisroqda iymanib turgan Qalandar bilan Muhammad Xisrav ham yaqinroq kelib salom berishdi. Mirzo Ulug'bek ulardan xijolat chekkanday sallasining uchi bilan ko'zlarini artib, ma'yus jilmaydi. Jilmayganda ko'zlarining tegrasidagi ajinlari battar quyuqlashib, yuragidagi dard so'lg'in yuziga yana qalqib chiqdi. Ali Qushchi uning mahzun chehrasidan ko'zini olib qocharkan, nima deyishini bilmay:

– Savobi azim yumushni niyat qilibsiz, ustod, – dedi. – Haq taolo niyatingizga yetkazgay.

Mirzo Ulug'bek ma'yus kulimsirab qo'ydi-da, Ali Qushchini qo'ltiqlab pastqamga boshladi.

– Ne bo'ldi? Yumushni o'rinlatdingmu?

– O'rinlatdim, ustod! Eng nodir kitoblar, eng qimmatli qo'lyozmalarni tanlab bir joyga yashirdim. Shunday joyga yashirdimkim, bu johil ulamolar ming yil axtarib topolmaydur.

– Qayga?

– Esingizda bormu, ustod? Bundan o'n besh yil muqaddam, yilqi yili kuzda, arxar oviga chiqib, tog'da selda qolgan edik...

Mirzo Ulug'bekning peshanasidagi ajinlari tarqab, chehrasi yorishib ketdi.

– «Ajdar g'or!» – dedi u shivirlab.

– Xotirangizga tasanno, ustod!

– Borakallo, Ali! Bu o'y qaydin keldi xayolingga?

– Bir tabarruk zot sabab bo'ldi, ustod.

– Xazinani «Ajdar g'or»ga ko'mganingni mendan boshqa kim biladur?

– Shogirdingiz Miram Chalabiy... Endi bilsa inim Qalandar biladur...

– Mavlono Muhiddin ko'mak bermadimu?

– Yo'q... – Ali Qushchi chetga qarab sekin bosh chayqadi. U mavlono Muhiddinning uyida bo'lgan suhbatni aytgisi keldi-

yu, uni yomonlashga tili bormadi. U ham bir bandayi ojiz. Yaxshi bo'lsin, yomon bo'lsin, yigirma yil bir madrasada tahsil ko'rishdi, mudarrislik qilishdi.

Mirzo Ulug'bek «hmm...» deb qo'ydi. U mo'ylovining uchini lablari bilan himarib, ko'zlarini yumib, bir lahza xayolga toldi, so'ng hushini yig'ib:

– O'g'lim Ali! – dedi. – Ko'rib turibsen, faqir o'z ulusim, suyakli yurtim Movarounnahrda badarg'a qilinib, musofirlikka mahkum etilmishmen. Va lekin Olloning hifzi himoyatiga inonamen. Dilimda umidim so'ngani yo'q. Tirik bo'lsam... ona yurtimga, bu el, bu tuproqqa qayturmen... – Mirzo Ulug'bek g'am-anduh to'la ko'zlari bilan tevarak-atrofiga, orqada qolgan Dimishq bog'lariga, bulut bilan qoplangan olisdagi Urgut tog'lariga qaradi, go'yo eng aziz jigarbandlari bilan vidolashayotganday uzoq tikilib turdi. – Yo'q, agarchi qaytmoq nasib etmasa, agarchi peshanamga toabad darbadarlik bitilgan bo'lsa... murodim Istanbul yo Qohira madrasalaridan birining tuprog'ini yalab o'tmoqdur. Qolgan besh kunlik umrimni tahsil-u tafakkurga baxsh etmoqdur. Nasib qilsa boshlab qo'ygan risolalarimni yozib tamom qilurmen!.. – Mirzo Ulug'bekning chehrasidagi mahzunlik tarqab, so'nik yuziga qizillik yugurdi, ko'zlari ilhom bilan porlab ketdi. – Va lekin, bu niyatimga yetib, osoyishta ishlamoq nasib qilsa, bu xazinadagi ko'p kitoblarga muhtoj bo'lamen. Shunda o'zim kelmasam-da, tayinli odam topib yuboramen! Angladingmi, Ali?

– Angladim, ustod! Lekin tilla...

– Tilladan so'zlama! – dedi Mirzo Ulug'bek, qovog'ini uyib. – Sening boshing omon bo'lsa, shuning o'zi ulkan ganjdur, Ali! U javohirotni senga in'om etganmen... Ishqilib ehtiyot bo'l. Alhol Samarqanddan ketib bir joyga yashirinib turganing ma'quldur.

Ali Qushchi ohista bosh chayqadi.

– Kamina rasadxonani, kutubxonani tashlab, qayga ketamen, ustod? Ketganda qayga boramen?.. Umrim shu ilm dargohida, rasadxonada o'tdi. Siz ketganda unda loaqal men bo'lay. Maydonga tushgan alp manglayini qashimaydur. Boshga tushganini ko'ramen, ustod.

Mirzo Ulug'bekning ko'zlari yana jiqqa yoshga to'ldi.

– Xudoga shukrlar bo'lg'aykim, oqibatli farzand ato qilmasada, senday o'g'il ato qildi! Iloyim boshing toshdan bo'lg'ay. Movarounnahr baxtiga, ilm-ma'rifat va ahli irfon baxtiga umring

boqiy bo'lg'ay, o'g'lim!.. – Mirzo Ulug'bek ko'z yoshlarini artib, quchog'ini ochdi. Ustod bilan shogird, go'yo abadulabad diydor ko'rishmasliklarini sezganday, unsiz yig'lashib uzoq vidolashishdi.

16

Ali Qushchilar bilan xayr-ma'zur qilib, Kesh yo'liga chiqib olgan Mirzo Ulug'bek go'yo hammomga tushgan odamday engil tortdi. Nazarida, go'yo ertalab olamni qoplagan qora bulut tarqab, borliq charaqlab ketgan edi.

Ha, u o'z umrida qancha xatolar qilmasin, qancha yanglishmasin, ilm-ma'rifat yo'lida qirq yil qilgan mehnati zoye ketmabdi. Ali Qushchiday shogirdlari bor ekan, uning asarlari izsiz yo'qolmaydi. Faqat ipakday mayin mezonlar suzib yurgan bu ma'sum dalalar, xazon to'shalgan yarim yalang'och bog'lar, shuvoq va yovshan bilan qoplangan bu qo'ng'ir qirlar, harir tuman qo'ynidagi yuksak tog'lar... bulardan judo bo'lmoq... Yo Rab! Yana o'sha o'y, o'sha g'am-anduh! O'zing sabot ato qilgaysen, Xalloqi olam!..

Uning xayolini ot tuyoqlarining dupuri bo'ldi. Orqadagi qirdan ikki suvoriy qo'l silkitishib quyunday uchib kelar, adir tepasida esa uchinchi otliq ko'rinar, u ham sipohmi, yo'qmi, bilib bo'lmas edi.

Mirzo Ulug'bek nechundir yuragi uvushib, otining jilovini tortdi. Quyunday uchib kelgan suvoriylar ko'pikka cho'milgan arg'umoqlarini arang to'xtatishdi. Bo'liq qorabayir mingan, ko'zlari qisiq, mo'g'ulbashara suvoriy kamoli ehtirom bilan qo'l qovushtirib, salom berdi. Ikkinchi sipoh ham qo'llarini ko'ksiga qo'yib, ta'zim qildi.

– A'lohzratlari yaxshi niyatlariga yetib, hajlari qabul bo'lgay! Haq taolo umrlarini boqiy qilg'ay!

Yasovulning ishshayib, uzun duo qilishlarida allaqanday sirli va sovuq bir narsa bor edi. Mirzo Ulug'bek yuragidagi shubhani quvishga urinib, iljaygan bo'ldi.

– Duoi jonlaring mustajob qabul, o'g'lonlar! Xo'sh, so'zlang. Yo duo qilmoq niyatida Samarqanddan ot choptirib keldinglarmu?

Mo'g'ulbashara yasovul yana tavoze bilan bosh egdi.

– Duo birla shahzodayi juvonbaxtning sizday padari buzrukvoriga yo'llagan salomini keltirdim...

– Xo'sh?

– Shahzodayi juvonbaxtning tilagi shukim, sizday zoti oliy qiblagohini o‘z nomiga yarashuq izzat-ikrom ila kuzatmoqdur!

Mirzo Ulug‘bek yasovulning qiyiq ko‘zlariga tik boqdi. – Shahzodayi juvonbaxtga borib aytgaysen: Muhammad Tarag‘ay taxtga o‘ltirmoqqa emas, Makkayi mukarramaga yo‘l tutgandur. Bu yaxshi niyatni ko‘ngliga jo qilib, hajga otlangan osiy bandaga shon-shavkat darkor ermasdur, o‘g‘lon!

– Borakallo sizga, valine‘mat! Va lekin shahzodayi juvonbaxt sizday zoti oliyning faqir bir gadoday Movarounnahr sarhadidan chiqib ketmog‘ini taxt va saltanat sha’niga noloyiq deb biladurlar. Ul sohibi toj sizga uch tuyu oziq-ovqat va sarupolar in‘om etdilarkim, bu karvon subhidam yetib keladur. O‘shal daqiqagacha mana shu qishloqqa... – Yasovul qamchisi bilan chap tomondagi qir yonbag‘riga joylashgan kichik bir qishloqni ko‘rsatdi. – Tunamog‘ingizni lutfan iltimos etadurlar...

Mirzo Ulug‘bekning ko‘zi yana orqadagi qirda ot o‘ynatib turgan odamga tushdi. Nechundir u amir Sulton Jondorga o‘xshab ketdi-yu, ko‘ngliga yana qora shubha yopirilib keldi.

– Anov kim? Amir Jondor emasmu?

– Amir Jondor? – kuldi mo‘g‘ulbashara suvoriy. – Amir Jondor ne qiladi katta yo‘lda.

Yasovul undan rozilik so‘rab turmay, otining boshini qishloq tomonga burdi.

«Vodarig‘! Boshimda tag‘in ne savdolar bor?.. Shahzodaga ne kerak? Movarounnahrdan haydadi. Toj-u taxt, saltanat – barini oldi. Alhol o‘z holimga qo‘ysa bo‘lmasmu?..» Mirzo Ulug‘bek boshini ko‘tarib uzoq tog‘larga qaradi, qaradi-yu, xayoliga yana boyagi o‘ylar keldi:

«Nechun bunchalar titraysen, ey Muhammad Tarag‘ay? Bundan yomon ne bo‘lur? Boshing keturmi? Ona yurtning, suyukli elingdan ayrilib, yot ellarda darbadar bo‘lib o‘lguncha, o‘z tuprog‘ingda o‘lganing a‘lo emasmu! Nechun qaltiraysen, Mirzo Ulug‘bek?» U odatdagiday o‘zidan kinoya qilib kulgan bo‘ldi. Lekin yuragiga quyilib kelayotgan allaqanday qora shubha go‘yo osmonni qoplayotgan qora bulutday tobora quyuqlashib borardi. Faqat qishloqqa yaqinlashib, hovlilar ustida suzgan harir ko‘kimtir tutunni ko‘rganida, kechki podadan qaytgan sigirlarning bo‘kirishi, bolalarning yig‘isi, qo‘ylarning ma‘rashi qulog‘iga kirganda, dimog‘iga esa tandirdan uzilgan issiq non hidi «gup» etib urgandagina, miyasini chulg‘ab olgan qora xayollar sal tarqab, fikri ravshanlashganday bo‘ldi...

Ot choptirib ilgarilab ketgan suvoriylar ularni qishloq chekkasidagi hovli oldida kutib olib, ichkariga boshlashdi. Hovli ichki-tashqi bo'lib, ichki hovlining to'rida oldi ayvon pastqamgina uy bor edi. Suvoriylar xonadonni haydab chiqishganmi, boshqami, ishqilib, hovli ham, uy ham bo'm-bo'sh, hamma yoq suv quygandek jimjit edi. Suvoriylar Mirzo Ulug'bek bilan hojaning yuklarini ichki hovliga olib kirib berdilar-da, otlarni yetaklab qayoqqadir chiqib ketdilar. Mirzo Ulug'bekning hamrohlari tashqi hovliga joylashgan, ular inlariga kirib ketgan kalamushlarday jimib qolgan, u yerdan tiq etgan tovush eshitilmas edi. Bu jimlik va kimsasizlikda allaqanday mudhish bir narsa bor edi. Boya sal tarqagan qora shubha qayta yopirilib kelayotganini sezgan Mirzo Ulug'bek, mayda-chuyda yumush bilan ovunishga tutindi. Xurjunlarini qorong'i xonaga olib kirdi, tokchadagi moychiroqni yoqdi. So'ng oppoq oltoy po'stinini yelkasiga tashlab, hovliga chiqdi. Hovlining bir chetida quruq shox-shabba uyulib yotar edi. Mirzo Ulug'bek ichkarida kuymanib yurgan hojani chaqirdi.

– Qani, hojam, haj yo'lida zahmat chekmoq savob bo'lur. Gulxan yoqib isinaylik.

Ular uyga bir quchoq quruq shox-shabba olib kirib, tancha o'rniga gulxan yoqishdi. Quruq butalar guvullab yonib, xonaga sal fayz kirganday bo'ldi.

Namozgar payti yaqinlashmoqda edi. Mirzo Ulug'bek tahorat olgani turdi-yu, hovli eshigi sharaqlab ochilganini eshitib, seskanib ketdi. Zum o'tmay uy eshigi ham sharaqlab ochilib, ostonada egniga uzun qora chakmon, boshiga katta qora telpak kiygan, yag'rindor bir odam paydo bo'ldi. Gulxan shu'lasida uning burni puchuk tund yuzi, qora telpakli katta boshi qora quzg'unday vahimali ko'rindi. Mirzo Ulug'bek uni qayerdadir uchratgan edi.

«Sayid Abbos!» – Mirzo Ulug'bek uni tanib o'rnidan sakrab turdi. U bor kuchini yig'ib, Abbosning ko'ksiga zarb bilan musht urdi. Lekin Sayid Abbos tebranib ketsa ham o'zini tutib, Mirzo Ulug'bekning yoqasidan g'ip bo'g'di. Shu payt eshik yana sharaqlab ochilib, uyga mo'g'ulbashara suvoriy otilib kirdi-da, a'lohazratlariga tashlandi...

«Hoja qayda? Bu mal'unlarning muddaosi ne?» – Mirzo Ulug'bekning ko'zi yarim qorong'i xonaning burchagiga tiqilib olgan hojaga tushdi. Hoja boshini chakmoniga burkab, g'ujanak bo'lib yotar, bo'layotgan olishuvga qaramas edi. Sayid Abbos bilan mo'g'ulbashara suvoriy Mirzo Ulug'bekning qo'llarini orqasiga qayirib, hovliga sudrab chiqishdi.

Poymol bo'lgan g'urur va haqorat tuyg'usidan larzaga tushgan Mirzo Ulug'bek lablarini tishlab, ingrab yubordi. «Yo Parvardigori olam! Xuddi qurbonlik qo'yday sudraydilar. Qaysi yozuqlarim uchun bu nadomat, bu xo'rlik?.. Qaydasen, o'g'lim Ali? – Ali Qushchini eslashi bilan ko'ziga yana yosh keldi. – Attang! Boya nechun uni orqaga qaytardi? Bu nobakor shahzodaning qo'l ostidan chiqquncha birga bo'l desa bo'lmasmidi?»

Mirzo Ulug'bek yaqinlashayotgan oyoq tovushini eshitib ko'zini ochdi, ochdi-yu, tubsiz osmon qa'rida, tez uchib o'tayotgan qora bulutlar orasida milt-milt yongan yulduzlarni ko'rdi. Miyasida nimadir yarq etib, keng dashtda, bobosining qarorgohida o'tgan iliq bir oqshom esiga tushdi. Ko'z oldiga tepasi ochiq ipak chodir yonida boshini silab o'tirgan momosi Saroymulk xonim keldi. Momosining qo'sh-qo'sh oltin uzuk taqilgan oppoq nozik barmoqlari qush parlariday mayin, qulog'i ostida yangragan ovozi ariq jildirashiday yoqimli edi: «Uyqung kelmasa yulduzlarni tomosha qilgaysen, qulunim. Yulduzlar – Xudoning osmonda uchib yurgan farishtalaridur! Farishtalar mehribon bo'ladur. Uyqung kelmasa yulduzlarga qaraysen, toychoq'im...»

Mirzo Ulug'bek o'pkasi to'lib, kalima keltira boshladi, lekin ko'z yoshi aralash tepasiga kelib to'xtagan Sayid Abbosning qora quzg'un vajohatini, boshi uzra ko'targan qilichini ko'rdi, ko'rdi-yu, ijirg'anib ko'zlarini yumarkan: «Alvido, Ali! Umidim yolg'iz sendan! Ilohim mening boshimga tushgan bu savdolar sening boshingga tushmagay!.. Yo Rab, yozug'im nedur manim?» deb pichirladi.

Ikkinchi qism

1

Mavlono Muhiddin qandaydir noxush o'ylardan ko'ngli g'ash bo'lib, xuftondan keyin to'shak yozdirib yotib qolgan edi. Bir mahal mehmonxonaning eshigi qattiq taqilladi. Mavlono apil-tapil o'rnidan turib, shamdondagi shamni yoqdi va yana yopirilib kelgan sovuq tuyg'ulardan yuragini hovuchlab eshikni ochdi. Bo'sag'ada otasi Salohiddin zargar turardi. Qo'lida sham, boshida duxoba do'ppi ustidan o'ralgan oppoq salla, egnida ma'rakalarda kiyadigan zarbof to'n, Salohiddin zargar qayoqqadir ketayotganga o'xshardi. U qo'lidagi shamni «puf» deb o'chirib, mehmonxonaga kirdi, o'g'liga «eshikni yop!» deb imo qildi-da, to'rga o'tdi. Lekin o'tirmay o'g'lini kutib turdi. Eshikning zulfinchasini solib o'girilib qaragan mavlono Muhiddin otasining sovuq nigohiga ko'zi tushib, eti uvishib ketdi.

– Suyukli ustoding... Muhammad Tarag'ay ibn Shohruh Mirzo Ulug'bek olamdan o'tibdi!

Mavlononing qo'lidagi kumush shamdon uchib ketib, ipak gilamga tushdi. Salohiddin zargar yugurib borib shamni oldi va ko'zlari yonib o'g'liga qaradi.

– Qachon? – dedi mavlono Muhiddin shivirlab.

– Shu bukun... boshi tanasidan judo qilinibdur.

– Kim judo qiladi?

– Kim bo'lar edi? – Salohiddin zargar zaharxanda bilan kuldi. – O'z pushtikamaridan bo'lgan zurriyoti, shahzoda Abdullatif!

– Yo Rab!

– Endi qirg'in boshlanur! – dedi Salohiddin zargar, o'g'lining vahimali shivirlashiga e'tibor bermay. – Ustozingning barcha xesh-u aqrabolari, do'st-u shogirdlari shahzodaning qabriga yo'liqadur, ta'qib ostida qoladur...

– Nechun?

– Nechun? – Salohiddin zargar kalaka qilganday ishshaydi. – Shungayam aqlingiz yetmaydimi? Hamma davr, hamma zamonda

shunday bo'lgan, o'g'lim! Eski to'n yangi xo'jayinga to'g'ri kelmaydur. Ko'plar qirg'inga uchraydur, ko'plar, rahmatli Mirzo Ulug'bek yanglig', kallasidan judo bo'ludur!

Mavlono Muhiddin qizlarnikiday serkiprik ko'zlarini yumib, lablarini pichirlatib yuziga fотиha tortdi. U oyog'ida zo'rg'a turar, agar yonida darg'azab otasi bo'lmasa, hozir yiqilib tushar edi.

Salohiddin zargar buni payqadi chamasi, sal yumshab:

– Haq taologa shukrkim, buni bilganday Nizomiddin Xomush hazratlariga pirim deb qo'l bergan ekanmen, – dedi. – Sening takabbur shohingga inonib o'ltira berganda, bilmam, holimiz ne kechar ekan... Men pirim huzuriga ketdim. Hazratim seni ham chaqirtiradilar. Borasen! Beayb Parvardigor, gunohimni afv etgaysiz, deb oyog'iga yiqilasen. Shayton yo'ldan ozdirganini aytib, yig'laysen. So'zim ayonmu? Nechun gungday bezrayib turibsen?

– Ayon, valine'mat...

– Foniyl dunyo yumushlaridan yuz o'girganimga ko'p bo'lgan. Va lekin buni aytmoqqa takabbur shohdan qo'rqar edim, dersan.

– Valine'mat!.. Jannatmakon ustoddan ko'p yaxshilik ko'rgan edik...

– Yaxshiliklar ko'rgan bo'lsang... so'zla! Masjidi jomening minbariga chiqib jar sol! – Qaltiroq bosgan Salohiddin zargar, xuddi o'g'lini uradiganday, mushtlarini tugib, uning yoniga keldi. – Yaxshilik emish! Ulardan ko'rgan jabr-u jafo yodingdan ko'tarildimu? Suyukli o'g'li, do'zaxiy Abdulaziz ne qildi? Ollodan tilab olgan qizing Xurshida, ko'zimning nuri, guluzorim g'unchasi ne bo'ldi?

Mavlono Muhiddin ko'zini otasining cho'g'day yongan ko'zlaridan olib qochdi, oqarib ketgan lablarini zo'rg'a qimirlatib:

– Ustod shahzodaning bu mash'um qilmishidan bexabar bo'lg'an, – dedi.

– Bexabar emish! – Salohiddin zargar g'alati hihilab kuldi. – Borakallo senday koinot sirlarini bilgan allomayi munajjimga! Alloma emas, besavod avom sendan yaxshidur! Bilib qo'y, hey, muallim-ul avval Arastu! Erta bir kun qirg'in bo'lganda hammadan burun sening boshing ketadur. Hamma allomalar orasida birinchi bo'lib sening kallang qilichdan o'tadur. Sening uyingga o't qo'yiladur. Sening!

Salohiddin zargar o'g'lining musht egan odamday chayqalib ketganini ko'rib, birdan hushyor tortdi. Uni qo'ltiqalab olib, darcha oldidagi kursiga o'tqazdi, tokchadagi choynakdan choy quyib, qo'liga tutdi. Mavlono Muhiddin, tishlari piyolaga shaq-shaq tegib, bir-ikki ho'plam choy ichdi... Salohiddin zargar

o'g'liga tikilganicha uning tepasida bir lahza turdi, so'ng, shaxtidan tushib:

– Afv et, o'g'lim, – dedi ohista. – Men qattiq so'zlasam... sening taqdiringni, xonadonimizning taqdirini o'ylab so'zlaymen. Xonadonimiz tepasida qora bulutlar aylanib yuribdi. Biz Amir Temur... – Oлло tāolo alarga bog'i rizvonni makon qilg'ay! – Amir Temur avlodidan yaxshilik ko'rgan bo'lsak, yomonlik ham ko'rdik. Va lekin, shahzoda Abdullatif ustodingning shogirdlarini qidirganda hammadan burun bizga ishora qiladigan g'animlar bordur, bolam. Sen sabiylik yoshidan chiqqansen. Buni anglamog'ing kerak, o'g'lim...

Mavlono Muhiddindan sas chiqmadi. U boshini osiltirganicha bir nuqtaga tikilib o'tirar, yolg'iz shamning zaif shu'lasida uning so'nik yuzi murdaday jonsiz va allaqanday qo'rqinchli tuyilardi. Salohiddin zargar qovog'ini solib:

– Pirim huzuriga ketdim, – dedi. – Chaqirtirsa borarsen, boyagi so'zlarimni aytarsen! Bilib qo'y: boshqa chora yo'qdur, bolam! – u bir-bir bosib xonadan chiqdi.

Otasi chiqishi bilan mavlono holsizlanib to'shakka cho'zildi. Lekin uxlay olmadi. Ko'zini yumsa nigohi oldiga qilichdan qochib, boshini qo'llari orasiga yashirgan ustod kelar, tanasidan ajralib, qon aralash tuproqda yumalab yotgan kallasi xayolidan chiqmas, yuragi o'ynab, o'rnidan turib ketardi. U tong otguncha o'zi bilan o'zi olishib chiqdi. Shuning uchunmi, boshqami, ishqilib, subhidam Salohiddin zargar aytgandek, hazrat Nizomiddin Xomushdan odam kelganida, mavlono Muhiddin hatto bir oz engil tortdi.

Bomdod namozini o'qib bo'lib, eski namatiga o'ranib supaga cho'zilgan Qalandar birov qattiq turtganini sezib, ko'zini ochdi. Tepasida eski kulohini bostirib kiyib olgan Qashqir laqabli g'ilay qalandar ishshayib turardi. – Senga ne kerak, Qashqir?

– Oltin! – dedi Qashqir boshini likillatib. – Ammo Xomush hazratlariga oltin emas, sen kerak ekansen. Xurjun-purjuningni yig'ishtir, darvesh!

«Ey, darig'! Tag'in ne falokatni topib keldi qashqir terisidagi bu tulki?»

Qalandar Qarnoqiy sovuqda qaqshab qolgan oyoqlarini uqalay-uqalay o'rnidan turdi.

Kechasi ko'tarilgan shamol tingan hisob, sevalab o'tgan yomg'irdan keyin havo salqin, musaffo edi. Oqara boshlagan

tiniq osmondagi bitta-yarimta yulduzlar go'yo sovqotayotganday holsizgina miltirardi.

Necha kundan beri shahar uzra qora qanot yozib, ko'kda suzib yurgan qora tahlika hamon tarqamagan, ko'chalar, dahalar kimsasiz, jimjit, eshiklar, darvozalar qulf. Faqat «Mozori kalon»ga boradigan tor ko'chada bir-ikkita do'kon — chilangarlar, temirchi va tunukasozlar ustaxonasi ochilgan, u yerdan temirlarning taraqqiyo'g'i eshitalardi.

Hazrat muridlari Qalandar Qarnoqiyni darvozada kutib olishdi, chinor tagidagi o'choqlarga doshqozonlar osilgan tashqari hovlidan olib o'tib, to'g'ri ichkariga boshlashdi. Uch tomoni mahobatli koshonalar bilan o'ralgan ichkari hovlining o'rtasida tanish marmar hovuz. Hovuzning kumush favvoralaridan otilgan suv, tagiga guldor sopol parchinlar yotqizilgan ariqchalarga quyilib, jildirab oqmoqda... Oldinda borayotgan murid, devorlari och firuza rangga bo'yalgan dahlizdan o'tib chap qo'ldagi o'ymakor eshikni ochdi va Qalandarga yo'l berdi... Qalandar bir zum to'xtab, nafasini rostladi-da, salom berib ichkariga kirdi, kirdi-yu, nechundir yuragi «shig'» etib, poygakda to'xtadi. Eri va devorlari takaturkman gilamlaridan gul-gul yongan tanobiy xonaning to'rida, janob Nizomiddin Xomushning chap yonida, qat-qat shohi ko'rpachalar ustida... Hoja Salohiddin zargar o'tirardi...

Boshida oppoq salla, egnida zarbof to'n. Salohiddin zargar qo'lidagi mittigina chinni piyolaga sharbat quymoqda edi. Qalandar Qarnoqiy qo'l qovushtirib salom berib kirganida, u yalt etib qaradi, lekin tanimadimi yo tanisa ham o'zini tanimaganlikka oldimi, indamay bosh irg'adi-da, qo'lidagi munaqqash piyolani hazratga uzatdi. Hazrat uning qo'lidan piyolani olib sharbat ho'plarkan:

— O'tir, darvesh! — deb buyurdi.

Qalandar kamoli ehtirom bilan qo'l qovushtirganicha ostonaga tiz cho'kdi. Nizomiddin Xomush o'siq baroq qoshlarini bir-biriga tutashtirib, yer ostidan unga tikilib o'tirardi.

— Xo'sh? Ul dargohi kufriyotda ne xabar bor? So'zla, darvesh!

Qalandar o'tirgan joyida bir tebranib qo'ydi.

— Osoyishtalik, pirim...

— Hm... Xo'sh, ul dargohga ko'milgan Amir Temur tillalaridan xabar topdingmu?

— O'limdan xabarim bor, va lekin tilladan xabarim yo'qdur, pirim.

– Boshingni ko'tar, darvesh! Ko'zinga qarab so'zla!

Qalandar boshini ko'tarib, hazratning cho'g'day yonib turgan ko'zlariga tik qaradi.

– Billohi azim, pirim! Osiy banda pushtipanoḥ pirimning amrini vojib bilib, bir hafta rasadxona darvozasidan jilmadim. Kelgan-ketganlarni tun-u kun nazorat qildim, hazratim...

– Xo'sh?

– Birda-bir murtad qadam bosganini ko'rmadim, pirim.

– Burnog'i kun xuftonda qayda erding?

Qalandarning miyasida «biladi!» degan so'z yashinday «yarq» etdi.

– Burnog'i kun xuftonda...kun sovuq bo'ldi, pirim... Faqir isinmoq niyatida soyda ot boqib yurgan yilqichilarga tushdim. Isinib, qornimni to'ydirib qaytdim, pirim...

– Hm... – Hazrat oppoq simobiy sallasining uzun pechini jahl bilan orqaga siltadi: – Xorijiy ellardan kelgan bedinlar kitobi, makruh risolalar, kufr yozuvlar, sharmi hayosiz suratlar joyida turibdormu?

«Yo'q, bilmaydi. Ali Qushchining ishlaridan bexabar...»

– Joyida bo'lmog'i darkor, pirim. Ul dargohga pashsha ham kirib chiqmasa, kitoblar qayon ketur, hazratim?

– Xo'sh, ul beparhez shoh... Mirzo Ulug'bekning shogirdi... nomuborak nomi yodimdan ko'tarilmish...

– Ali Qushchi... – dedi Salohiddin zargar. – Mavlono Ali Qushchi...

– Ali Qushchi qayda?

«Yo Rabbii! Bilib so'raydimi bu yo bilmay so'raydimi?»

– Bir hafta darvozada o'ltirib, ul zotni ko'rmadim, pirim...

– Borakallo, darvesh! Tilla joyida, bedinlar bitgan kitoblar joyida. Nobakor shohning betavfiq shogirdi joyida, hammasi joyida... – Janob Nizomiddin Xomush zaharxanda bilan yostig'ining ostiga qo'l yugurtirib, urchuqdekkina shaqildog'ini olib shaqillatdi. Ostonada tanish murid paydo bo'ldi.

– Mavlono Muhiddin keldimu? Kelsa avt, kirgay!

Qalandar Qarnoqiy yalt etib Salohiddin zargarga qaradi. Zargarining yupqa lablarida sovuq tabassum jilva qildi.

Mavlono Muhiddin eshikni tovushsizgina ochib kirdi, lablari pichirlab tovushsizgina salom berdi-da, oyoq uchida yurib, ko'rsatgan joyga jimgina cho'kkaladi.

Qalandar Qarnoqiy yuragi gurs-gurs urib boshini osiltirib o'tirar, besh-olti yil tahsil ko'rgan ustozining yuziga qarashga

jur'at etolmas, go'yo hozir mudhish bir narsa ro'y berishidan qo'rqqanday qaltirar edi.

– Mavlono Muhiddin! Alhol siz bul darvesh birla shakkoklar uyasi bo'lmish... – hazrat kinoyaomuz kulib qo'ydi. – Sizga yaxshi ma'lum bo'lgan sharorat uyasiga borursiz!..

Qalandar qiziqsinib yer ostidan ustoziga ko'z tashladi. Mavlono Muhiddin, boshida otasinikidan ham katta oq salla, egnida movut chakmon ustidan kiygan uzun oq rido, ingichka qo'llari ko'ksida, ko'zlarini yerga tikib o'tirar, uning o'tirishida, butun vujudida qandaydir bo'lakcha bir mutelik bor edi.

– Nechun indamaysiz, mavlono?

Mavlono Muhiddin allaqanday pitirlab:

– Sizning so'zingiz barcha ahli mo'minga hukmi joriydir, pirim, – dedi g'udranib.

– Yodingizda bo'lsin, mavlono: siz bandayi g'ofil ham ul dargohi kufriyotda zalolatga yuz tutgan erdingiz. Va lekin... alma'murin ma'zurin... Siz ul shohi sharir xizmatida erdingiz. Alhamdulilloh, bul savob yumushlar ila gunohingizni yuvgaysiz. Alqissa, ul dargohga yig'ilgan bedinlar kitobining birisi ham yo'qolmasligi darkor. Siz bul kitoblarni bilursiz, mavlono. Bas, manov darvesh birla borib, ko'rib kelgaysiz: ul kitoblar joyida turibdormu yo shohi sharirning beimon shogirdlari yashirmoqqa yuz tutmishmu? Kalomim ayonmu, mavlono?

Mavlono Muhiddin lablari bilinar-bilinmas qimirlab:

Hamvor – tekis.

– Ayon, pirim! – dedi.

– Kamina yana bir sirdan voqifdurmen, – dedi janob Nizomiddin. – Murtad shoh Mirzo Ulug'bek ul fotihi muzaffar... – pokiza ruhlari ravzayi rizvonda masrur bo'lg'ay! – Amir Temur javohirotni shul dargohga yashirgandur. Diyonatsiz shogirdi Ali Qushchining qo'liga topshirgandur. Ahbobingiz Ali Qushchiga ayting... – «ahbobingiz» deganda hazratlari Salohiddin zargarga qarab yana bir kulimsirab qo'ydi. – Qaysarlik qilmasin. Uqdingmu, bolam?

– Uqdim, pirim...

– Ali Qushchiga etkaring, jannatmakon Amir Temur ganjini yashirmoq gunohi azimdur. Yana etkaring: shahzodayi valiahd ham voqifi asrordur³⁶.

Hazrat Nizomiddin Xomush ko'zlarini yumib, lablarini pichirlatib oq fotiha berdi. So'ng nechundir: «Qo'rqmang, mavlono, yoningizda sipohlar ham bo'ladur», deb qo'shib qo'ydi.

³⁶ Voqifi asror – sirlardan xabardor.

Mavlono Muhiddin shoshqaloqlik bilan o'rnidan turdi. Turayotib ko'zi beixtiyor Qalandar Qarnoqiyning ko'ziga tushdi-yu, ozg'in, zahil yuziga qon tepib, sallasi tagidan chiqib turgan katta quloqlari lovillab ketdi. «Uyaldimi yo qo'rqdimi?» – dedi Qalandar xayolida. U mavlononi kutib turmasdan orqasi bilan yurib xonadan chiqdi.

2

Mavlono Muhiddin janob Xomushning huzuriga tashrif buyurarkan, ko'nglining bir chetida uning nimalar deyishini tusmollar edi. Lekin bu dargohda Qalandar Qarnoqiya duch kelaman, degan o'y etti uxlab tushiga ham kirmagan edi. Xayriyat, u ham bu foniyl dunyodan yuz o'girib zohidlikni ixtiyor etibdi. Bil'aks, kirmagan ko'chasi, ko'rmagan balosi qolmagan bu Qalandarning oldida nima qilar edi, hazratlarining savollariga nima deb javob berar edi?.. Uni endi faqat bir o'y – bir xayol tashvishga solar edi: Ali Qushchi uni qanday qarshi oladi? Nima deydi? U o'zi Ali Qushchining ko'ziga qanday qaraydi? Unga nima deydi?

Bu o'y, bu tashvish hatto darvozada kutib turgan uch nafar suvoriyni ko'rganda ham xayolidan ko'tarilmadi. Mavlono Muhiddin Ali Qushchini yaxshi bilar, uning bir so'zli odam ekanini, aytganidan qaytmaydigan bir qaysar ekanini ko'rgan edi. Yo u ham Mirzo Ulug'bekning fojiali taqdirini eshitib, o'ylanib qoldimikin? Shoyad shunday bo'lsa! Shoyad! – Mavlono Muhiddin, dilida tug'yon, ko'z oldida qandaydir tuman, go'yo kalima keltirayotganday «shoyad» so'zini takrorlay-takrorlay, rasadxonaga etganini ham bilmay qoldi. Faqat kuz oftobi charaqlab turgan rasadxonaning yuksak peshtoqlarini ko'rgandagina hushiga keldi, keldi-yu, go'yo yigirma yil umri o'tgan rasadxonaga emas, mudhish bir chohga yaqinlashayotganday, ot ustida g'ujanak bo'lib oldi.

Aksiga olib, darvozani Ali Qushchi o'zi ochdi. Egnida uzun qora chakmon, boshida mudarrislar kiyadigan uchlik qora taqya, sovuq bo'lishiga qaramay ko'ksi ochiq, Ali Qushchi har narsani kutsa ham, mavlono Muhiddinni kutmagan edi, ko'zlarini katta ochib, bir Qalandarga, bir otda g'ujanak bo'lib o'tirgan mavlonoga qaradi. Nihoyat, kutilmagan «mehmonlar»ning maqsadiga tushundi chamasi, labida bilinar-bilinmas kulgu bilan mavlono Muhiddinga qarab ta'zim qildi. – Xush kelibsiz, birodari aziz!

Mavlono Muhiddin qizlarnikiday katta, tim qora ko'zlari javdirab, bir qizarib, bir oqarib g'udrandi:

– Hazrat Nizomiddin Xomush rasadxonadaga kitoblarni ko'zdan o'tkazib, son-sanog'ini bilmoqni tiladilar...

Ali Qushchining lablaridagi kinoyali tabassum so'nib, ko'zlari qisildi:

– Mavlono qachon hazratlariga yukunmishlar?

Otdan tushgan mavlono tili g'uldirab bir nima dedi, lekin uning so'zini anglab bo'lmas edi.

– Xo'p. Siz kitoblarni ko'zdan o'tkazar ekansiz, navkarlarning muddaosi nedur?

Boshiga dubulg'a kiygan cho'tir sipoh qovog'ini uyib:

– Biz endilikda rasadxonani qo'riqlab turamiz, – deb javob berdi.

Ali Qushchi yer ostidan Qalandar Qarnoqiya qaradi.

– Sipohlar rasadxonani qo'riqlar ekan... Sizning muddaongiz nedur, darvesh?

Qalandar to'satdan ko'zlarini o'ynatib:

– Bu savolga mavlono Muhiddin javob bergay! – dedi.

«Borakallo, Qalandar!» – Ali Qushchi ichida unga tahsin aytib, mavlono Muhiddinga yuzlandi, rangidan qoni qochib:

– Balli, mavlono! – dedi. – Salkam chorak asr tahsil ko'rib, boshqalarga ta'lim bergan bu tabarruk dargohga sipohlarni boshlab kelibsiz. Istang o't qo'ying, istang zer-u zabar qiling. Ixtiyor sizdadur, birodari aziz!

Cho'ziq yuzi ganchdan yasalganday oppoq oqarib ketgan mavlono Muhiddin novcha, ozg'in qaddi ikki bukilib, ko'zlarini yumib bir nafas turdi, keyin tekis yerda qoqilib-surinib rasadxona tomon yo'naldi. Lekin yong'oqdan yasalgan ikki tavaqali eshikning quyma halqalariga qo'l cho'zarkan, yana to'xtab, lablari pichirlab yuziga fotiha tortdi.

Ha, mavlono Ali Qushchi haq, uning salkam chorak asr umri mana shu muhtasham binoda, qishin-yozin birday salqin, birday osoyishta, nim qorong'i xonalarda, tubsiz falakka qaratilgan olat va usturloblarning yonida, kitoblar bilan liq to'la javonlar oldida o'tgan edi. Ajabo: u hozir marmar zinadan turib, pastga qarab ketgan mis olatning silliq yaltiroq sathini va bu noyob olatga ro'baro' qilib ochilgan qubbali shift o'rtasidagi tuynuklarni ko'rganda negadir birdan o'pkasi to'lib, ko'ziga milt-milt yosh oldi. Ha, mavlono Muhiddin rasadxonaning eng pastki oshyonasida o'tirib, bu g'aroyib olat va usturloblarning yordamida ko'kka tikilganda foniy dunyo tashvishlari xayolidan butunlay

ko'tarilar, dili bo'lakcha bir zavq va hayratga to'lar, nazarida, hududsiz koinot bilan, allaqanday ilohiy kuchlar bilan, milt-milt yongan sirli sitoralar bilan uzoq va osuda suhbat qilar edi... E, Parvardigori olam! Nechun u mas'ud damlardan, ilhom parisining mehribon qanotlari ostida o'tgan u yorug' kunlardan mahrum qilding? Nechun uning gardaniga mavlono nomiga nomunosib bu tuban ishni yuklading, boshiga bu tashvish, ko'ngliga bu g'am-andulni solding?..

Bu o'y, dilini chulg'ab olgan bu tiniq mung kutubxonaga kirganida yana ham avjiga chiqdi: kutubxona ustod davrida qanday bo'lsa shunday turar, tokchalardagi kumush shamdonlarda shamlar yonar, qator kursilar oldidagi xontaxtalarga dasta-dasta kitoblar taxlangan, burchakdagi Mirzo Ulug'bekning yo'lbars terisi yopilgan baland kursisida uning zarbof to'ni bilan qora duxoba taqyasi yotardi. Go'yo Mirzo Ulug'bek hayot, go'yo u hozir kirib kelib o'z joyiga o'tiradi va sal bo'g'iq, vazmin ovozda falakiyot sirlari to'g'risida suhbat boshlaydi...

Ali Qushchi qo'llarini ko'ksida qovushtirganicha eshikdan kirgan joyda devorga suyanib turardi. Mavlono Muhiddin esa bu sokin va muazzam ilm koshonasida hokim bo'lgan allaqanday sirli va ilohiy ruhdan a'zoyi badani jimir-jimir qilib, javonlar yonidan bir-bir bosib to'rga o'tdi. U kitoblarga qo'l tekkizmadi, ko'k, sariq, yashil va pushtirang charmdan qilingan qalin qo'lyozmalarni ushlab ko'rmadi, ipak va movutga o'ralgan risolalarga tegmadi, lekin shiftga taqalgan javonlarga ko'z tikib, to'rga o'tayotgandayoq bildi: eng nodir asarlar, ehtiyotkorlik bilan saqlanib kelayotgan ko'p qo'lyozmalar yo'q edi! Xususan to'rda, bo'lakcha e'tibor va ehtiyotkorlik bilan saqlanadigan Movarounnahr fozillari va allomalarining qalin-qalin kitoblari, ipak matolarga o'ralgan qo'lyozmalari ko'rinmas, ularning o'rnida boshqa kitoblar turar edi. Ha, mavlono Muhiddin bu yerdagi har bir kitob, har bir qo'lyozma, har bir risolani bilar, topib ber, desa ko'zini yumib topib bera olar edi... Mana bu yerda, harir ipak parda bilan to'silgan alohida javonda ustodning qo'lyozmalari va risolalari saqlanardi. Bu yerda uning qora charm muqovaga solingan to'rt jildlik «To'rt ulus tarixi» degan kitobi turar, ipakday mayin oq qog'ozga bitilgan «Ziji Ko'ragoniy» jadvallari ham shu yerda saqlanar, jadvallarning yonidan sharhlovchi risolalar joy olgan, yuqoriroqdagi tokchalarga esa ikki ustod – jannatmakon Qozizoda Rumiylar bilan G'iyosiddin Jamshid kitoblari terilgan edi.

«Bu nodir qo'lyozmalar, har biri bir qadoq tilla bahosidagi ul kitoblar qayda? Ularni kim oldi? Ali Qushchimi? Kitoblarni yashirgan bo'lsa, tillalar ne bo'ldi? Yashirsa ham qayga yashiradi? Bu xatarli yumush bir o'zining qo'lidan kelarmi? Kelsa nechun tunov kuni yordam so'rab bordi?..»

Lekin kitoblar yo'q, eng noyob qo'lyozmalar gumdon qilingani shak-shubhasiz edi!..

Mavlono Muhiddin orqasida Ali Qushchi turganini sezar edi. U Alining odatini, ahdidan qaytmaydigan o'jar odam ekanini bilar, hatto shu tobda poygakda g'azabdan qaltirab turganini ham his etar edi... Yo'q, Aliga hech narsa demaydi, janob Nizomiddin Xomushning so'zlarini unga aytmaydi...

Xayoli quyunday to's-to'polon bo'lib ketgan mavlono Muhiddin, nima qilishini bilmay, to'rga borgan joyida uzoq turdi, keyin qo'rqibgina eshik tomon yurdi. U Ali Qushchiga lom-mim demay chiqib ketmoqchi edi, lekin Ali Qushchi gavdasi bilan eshikni to'sdi.

– Xo'sh, birodari aziz, barcha kufr kitoblar joyida ekanmi?

– Ha, ha, – dedi mavlono Muhiddin shoshib. – Joyida, joyida...

– Bu so'zni Xomush hazratlariga ham aytadilarmu?

– A? – Mavlono Muhiddin yalt etib Ali Qushchiga qaradi. Ali Qushchi ko'zlari qisilib, qiyg'ir burnining kataklari g'azabli pirpirab, unga qadalib turar, rangidan qoni qochgan, lablari qattiq qisilgan edi.

– Ha, ha, aytamen, – dedi mavlono Muhiddin dovdirab, – aytamen...

– Senga bir savolim bor, mavlono, – dedi Ali Qushchi. Uning ovozi to'satdan o'zgarib, bo'g'iq eshitildi. – Shu bu kun tunda... a'lohazratlari... ustod Mirzo Ulug'bek qatl qilinganidan xabaring bormu?

«Yo sarvari koinot! O'zing madad qilgaysen!» – dedi mavlono Muhiddin ichida. U go'yo Ali Qushchining tarsaki tushirishidan qo'rqqanday, g'ujanak bo'lib devorga suyanib turardi.

– Ha, bu kun barcha ilm ahli qora motam tutmishdur! Toki barcha ahli urfon ustodi, ma'rifatparvar inson Mirzo Ulug'bek johil maddohlar qo'lida qatl bo'ldi. Nechun indamaysen? Sukut – alomati rizo! Barini bilursen. Bilib turib, egningga qora kiyib motam tutmoq o'rniga, uning muqaddas dargohini titmoq va talamoq niyatida kelibsen!..

– Birodarim Ali! – dedi mavlono Muhiddin yig'lamsirab. – Ne qilay, men bir nogiron bandayi ojiz bo'lsam...

– Yo‘q, bandayi ojiz emas, bandayi nobakorsen! Bor, o‘sha qotillar birla qotil shahzodangga ayt: bu tabarruk dargohdagi barcha kitoblar yo‘qolgan de! Bu dargohga o‘t qo‘ymoq kerak de! Va lekin bir narsa yodingda bo‘lsin: tepangda shahid o‘lgan Olloning begunoh bandasi, allomalar sarvari ustod Mirzo Ulug‘bekning arvohi turibdur!

Mavlono Muhiddin to‘satdan turgan joyida chayqalib ketib, devorni ushlab qoldi.

– Mavlono Ali, – dedi allaqanday dardli ovozda. – Nechun bu haqorat, nechun bu ta‘na-malomat? Bu ko‘rgulik Haq taolodan bo‘lsa men bechora ne qilay? – u oppoq nozik barmoqlari bilan ko‘z yoshlarini artib, Ali Qushchiga qaradi. – Parvardigori olam shohid, bu mash‘um xabarni eshitib, yuragim qon bo‘ldi. Lekin ne qilay, singan ko‘zani tuzatib bo‘lmaydur, mavlono. Faqir esam... Faqir esam... – Mavlono Muhiddin o‘ziga, o‘zining hozirgi ayanchli holatiga rahmi kelib, o‘pkasi to‘lib yig‘lab yubordi... Ali Qushchi yuzi burishib, teskari burildi. U hammadan ko‘ra mavlono Muhiddinning ko‘z yoshidan qo‘rqardi. Chunki bu odam hamisha shunday qilar, boshiga mushkul tushib, irodasi sinaladigan paytlarda doim ko‘z yoshi to‘kib qutulib ketardi... Ali Qushchi alam va g‘azab ustida ko‘ngliga kelgan eng achchiq, eng ayovsiz so‘zlarini ichiga yutib, qo‘lini siltadi:

– Kamina ko‘nglimda bor so‘zni aytdim, qolgani vijdoningga havola, mavlono. Senga aytadurg‘an boshqa so‘zim yo‘q! – u shunday deb, eshikni bir tepib ochdi. Mavlono Muhiddin ketish-ketmasligini bilmaganday bir lahza kalovlanib turdi, keyin engining uchi bilan ko‘z yoshlarini artib, tik pillapoyalarni bir-bir bosganicha pastga tushib ketdi. Ali Qushchi vujudida qattiq holsizlik sezib, o‘zini kursiga tashladi-da, ko‘zini yumdi...

Ha, u tunov kungi uchrashuvdan keyin mavlono Muhiddindan yaxshilik kutmagan edi. Lekin qo‘lini yuvib qo‘ltig‘iga urmagan ham edi. Ko‘nglining bir chetida zaifgina bir nur, bir umid miltirab turar edi, endi bu nur ham so‘ndi. Endi hamma og‘irlik, hamma sinov yolg‘iz uning zimmasiga tushadi. U barcha sinov, barcha og‘irliqqa bardosh bermog‘i kerak bo‘ladi...

Ali Qushchi kimdir yelkasiga qo‘lini qo‘yganini sezib, ko‘zini ochdi.

Yonida Qalandar Qarnoqiyl bilan Miram Chalabiy turardi.

– Mavlono Muhiddin ketdimu?

– Ketdi, – dedi Qalandar.

– Sipohlar-chi?
– Ikki sipoh darvozani qo'riqlab qoldi. Birovi mavlono bilan ketdi...

– Sen nechuk ketmaysen?

– Men... – Qalandar Miram Chalabiyga qarab ko'zini qisdi.
– Faqir beg'am, betashvish bir gado edim. Endi bu mas'ud kunlar o'tib ketdi. Mavlono Muhiddin Xomush hazratlariga borib sirni ochsa... uyim kuyadi, ustod...

Ali Qushchining lablariga kulgi yugurdi.

– Uying bo'lmasa nimang kuyadur? Qo'rqma. Ayrilsang, eski kulohing bilan yirtiq jandangdan ayrilasen. Endi qayg'a ketmoqchisen, inim?

– Endi... – Qalandar katta kulohini boshiga ishqab yelkasini uchirdi. – Endi... lahimni ochib bersangiz... Usta Temurbek Samarqandiyning g'origa borib turamen. Siz ne qilursiz, ustod?

Ali Qushchi ma'yus bosh chayqab, javondagi kitoblarga tikildi.

– Kamina hech qayg'a ketolmasmen, darvesh.

– Ehtiyot bo'lmoq darkor, ustod.

– Bilamen. Va lekin... Yo'q, hech qayg'a bormaymen. Qirq yil qirg'in bo'lsa, ajali etgan o'ladur, darvesh. Ketsang, mana, Miram Chalabiyini ham olib ketgaysen.

Ko'm-ko'k ko'zlari javdirab turgan Miram Chalabiy qovog'ini solib boshini chayqadi.

– Yo'q, ustod. Siz qayda bo'lsangiz, men ham yoningizda bo'lamen...

Ali Qushchi uni yelkasidan mehr bilan quchdi-da, belidagi kalitlar orasidan birini tanlab olib, tik zinalardan pastga, lahimga olib tushadigan qorong'i yo'lkaga tusha boshladi.

3

Shahzoda Abdullatif kechasi tun yarimdan oshguncha, to Mirzo Ulug'bek orqasidan ketgan amir Sulton Jondor u kutgan xabarni keltirmaguncha mijja qoqmadi. Xabar kelgandan keyin esa go'yo yelkasidan tog' ag'darilganday engil tortib, o'zini Amir Temurning oltin kursisiga tashladi-yu, uxlab qoldi. U qancha uxlagan bilmaydi. Bir mahal, xuddi tepasida birov turganday, cho'chib uyg'ondi.

Shiftidagi jimjimador qandilga terilgan shamlar nechundir o'chib qolgan, faqat eshik ustidagi tokchada bittagina sham

miltirab turar, uning zaifgina shu'lası poygaknigina yoritar, ulkan xonaning qolgan burchaklari nim qorong'i edi!..

Shahzoda yuragi gurs-gurs urib, o'rnidan sekin turdi. Nazarida o'rdaday keng, shohona xonaning qorong'i burchaklarida, chir aylana saf tortgan oltin kursilar tagida, to'rga osilgan og'ir darparda orqasida kimlardir yashirinib olganu, undan ko'zlarini uzmay xatti-harakatlarini kuzatishar edi!

«Yo Xudovandi karim! O'z panohingda saqlagaysen!..»

Shahzoda xonani chulg'ab olgan mudhish jimlikka quloq solib, tirnoqlarigacha jimirlab bir lahza turdi, keyin go'yo burchak-burchakdagi soyalarni cho'chitib yuborishdan qo'rqqanday, oyoq uchida yurib, tokchalardagi shamlarni yoqdi... Qorong'i xona yorishib, tilla suvi yuritilgan nozik bezaklar go'yo jon kirganday yarqirab ketdi... Shahzoda a'zoyi badani bo'shashib, o'zini yana tilla kursiga tashladi-yu, boshini qo'llari orasiga oldi...

«Unga ne bo'ldi? Nechun yuragi tuzoqqa tushgan qushday pitirlaydi? Nechun ko'nglini bu mudhish qo'rquv chulg'ab oldi? Nedan qo'rqadi? Alhol barcha xavf-xatarga chek qo'yilmadimi? Endilikda butun Movarounnahrğa hokimi mutlaq bo'lmadimi? Xalloqi olam unga saxovat qilib, yavmi saodatga etkarmadimi? Yo amir Sulton Jondor keltirgan shumxabar uni qo'rqitib yubordimi?..»

Yo'q, u kun bo'yi amir Jondorning yo'lini ko'zi to'rt bo'lib poyladi. Har safar eshik taqillab, bo'sag'ada balxiy saroybon ko'ringanda yuragi bir hapriqib, o'rnidan turib ketar, undan «amir Jondor!» degan so'zni kutar, boshqa bir kimsa tashrif buyurganini eshitganida esa hafsalasi pir bo'lib, joyiga o'tirib qolar edi. Nihoyat, tun yarmidan oqqanda eshik to'satdan shitob bilan ochilib, amir Sulton Jondor kirib keldi.

Amir, yelkasida qora xurjun, oysimon egri qilichini eshikka sharaqlatib urib, shaxt bilan kirib keldi-da, poygakka tiz cho'kib, sajda qildi. Shahzoda yuragi tomog'iga kelib tiqilganday tuyilib, lablarini zo'rg'a qimirlata oldi: «So'zla!..»

Soxt-sumbati kelishgan amir Sulton Jondor, barvasta qaddini rostlab, kaftining qirrası bilan tomog'ini ishqaladi: «Boshini tanidan judo qildik!»

Shahzoda, a'zoyi badanini sovuq ter bosib: «Qayda?» deb shivirladi. Amir Jondor yelkasidagi xurjunni «gurs» etib yerga tashladi-da, uni kavlay boshladi. Shahzoda yuragi muzlab orqaga tısarılarkan: «Yo'q, yo'q! Ko'rsatma!» degan ma'noda qo'l siltadi. Amir Jondor g'alati kulimsirab xurjunning og'zini yoparkan: «Qayga dafn eturmiz?» deb so'radi.

Shahzoda bu mash'um xabarni qanchalik sabrsizlanib kutmasin, nechundir dafn to'g'risida o'ylamagan edi. Nima deyishini bilmay tili lol bo'lib qoldi.

– Go'ri Mirgami? – dedi amir Jondor shivirlab, shahzoda yana sarosima ichida bosh chayqadi: «Yo'q, yo'q! Aslo!»

– Balli sizga, davlatpanoh! – dedi amir Jondor. – Dini Muhammadiyga qilich ko'targan bu dajjolni fotihi muzaffar maqbarasiga dafn qilsak gunohi azimga qolurmiz. Uni bedinlar uyasi bo'lmish o'z madrasasiga erlamog' darkor...

Shahzoda ijirg'anib, qo'l siltadi.

– Bas! Ne qilsang-da, tezroq qil. Lekin tirik bir jon bilmasin! Amir Jondor ko'zini qisdi.

– Tuya ko'rdingmi, yo'q, biya ko'rdingmi, yo'q, pushtipanoh!

Amir g'alati ishshayganicha orqasi bilan yurib chiqib ketdi. Shahzoda esa ustidan tog' ag'darilganday bo'lib, o'zini oltin taxtga tashladi.

– Olloga shukr. Mana endi...

Nogahon qibla tomondagi devorga tutilgan ipak parda orqasida bir nima g'ichirlaganday bo'ldi... Shahzoda shitob bilan o'girilib qaradi. Ha, parda chindan ham qimirlar edi!..

Shahzoda ko'zlari ola-kula bo'lib, jon holatda qilichini qinidan sug'urib oldi-yu, bir sakrashda to'rga o'tib, parda qimirlayotgan joyni qulochkashlab chopdi... Maxfiy eshikning qulfiga tekkan qilich, yulduz sachratib, sharaqlab ketdi. Parda kesilgan joyda quyma po'lat eshik qorayib ko'rindi: hech kim yo'q edi!..

Shahzoda peshanasidan shig'illab oqqan sovuq terni sidirib tashlab, o'zini yana kursiga otdi.

«Voajabo! Unga ne bo'ldi? Nechun titraydi? Nechun iztirob chekadi? Padari buzrukvor atalmish betavfiq shoh qatl bo'lsa, shahzodaning gunohi ne? Uni qatl qilgan o'z g'animi Sayid Abbos emasmi? Kim unga dini islomga muqovamat qilib, barcha ulamoyi zabardastlar, sayyidlar, barcha ummati mustafoni haqorat qil dedi?.. Parvardigori olamning qahridan qo'rqmay, arshi a'lo hisoblanmish koinot sirlarini ochmoqqa jazm etgan ekan, o'z jazosini oldi. Zotan, shahzoda undan, qiblagoh deb atalmish bu bemehr mutakabbir shohdan ne yaxshilik, ne mehr-saxovat ko'ribdiki, unga kuyinadi? Padar bo'lib, bir marotaba bag'riga bosmadi, o'g'lim deb boshini silamadi! Bor mehr-saxovatini, bor shirin so'zini farzandi arjumandi shahzoda Abdulazizga baxsh etdi. Uni suydi, bag'riga bosdi. Abdullatifni

esa bemehr, bag'ritosh enagasi Gavharshod beginning tarbiyasiga topshirdi. Ko'hlik bo'lsa ham chehrasi sovuq, yupqa lablariga tabassum qo'nmaydigan bu shaddod xotin esa uni nechundir bolaligidanoq yomon ko'rib qoldi. Gavharshod begim barcha nabiralari orasida yolg'iz Mirzo Boysunqorning arzanda farzandi xomsemiz Alouddavlani suyar, yolg'iz uni erkalar, sirdosh tutar edi. Abdullatif esa bobosi Shohruh Mirzoning dabdabali muazzam saroyida tirik etimcha bo'lib, ko'ngli o'ksib o'sdi... Bolaligi ham mayli, yigit bo'lganida ne inoyat, ne yaxshilik ko'rdi bu otadan? Buzrukvor hisoblanmish bu zot uni hamisha kamsitib, hamisha tahqirlab, suyuklisi Abdulazizni ulug'lashga harakat qildi. Bil'aks, Abdullatifning Tarnob jangida ko'rsatgan jonbozligini, uning Alouddavla ustidan qozongan fathi nusratini Abdulazizning g'alabasi, deb fatvo berarmidi? Basharti o'shanda, Tarnob qirlarida Mirzo Abdullatif o'z suvoriylari bilan suron solib kelib, padariga yordam qo'lini cho'zmaganda ahvoli ne bo'lur edi uning? U ham mayli, Alouddavlani tor-mor etib, Hirotni zabt etganda ne qildi? Ixtiyoriddin qal'asiga yashirib qo'ygan Abdullatifning tilla va javohirlarini tortib olmadimi? Xazinaga tilla kerak, degan bahonada, uning barcha boyligini, bobosi Shohruh Mirzo in'om etgan qimmatbaho buyumlarini, barcha zeb-ziynatlarini, Amir Temurdan qolgan oltin ma'budalarni — barini tortib olib, Samarqandga jo'natmadimi? Unisi ham mayli, sal o'tmay, kuch to'plab kelgan Alouddavla Hirotni qamal qilganda, padar bo'lmish bu zot unga yordam qo'lini cho'zdimi? Yo'q, yordam qayda? Alouddavla Hirotni zabt etgach, uning — Abdullatifning ko'nglini ko'targan bo'lib, Balxni berdi-da, o'zi shu shon-shavkati, shu mahobati bilan Movarounnahrga biqinib oldi. Unga arzimagan Balxni berib, go'zal dorussaltanani farzandi munisi Abdulaziz tasarrufiga topshirdi...

Shahzoda bo'lib o'tgan nizo-nifoqlarni eslagan sayin, tomir-tomirlarida qoni jo'sh urib, o'rnidan turib ketdi. U kechadan beri shu o'ylar bilan o'zini tinimsiz qamchilar, ko'ngliga tukkan hamma kek, hamma adovatni eslashga tirishar edi. Shunday qilmasa qalbini allaqanday shubha kemira boshlar, bu shubhalar ko'nglining bir chetida mudrab yotgan iliq esdaliklarini qo'zg'ab, pushaymonga aylanishidan qo'rqr edi.

«Ha, padari pok atalmish bu zot unga biron-bir yaxshilik qilmadi! Bil'aks, uning shon-shavkatiga, dovrug'i va lashkar-boshilik salohiyatiga raxna soldi, xolos... Oxirgi uchrashuvda esa shukrona bildirib, unga oq fотиha bermoq o'rniga yomon-

likni bashorat qildi. O'z qiblagohiga qilich ko'targan zurriyot abadulabad baraka topmas, dedi. Uning qilich ko'targanini bu betavfiq ota qaydan bildi? Bu sirni unga kim ochdi? Bukun tunda sodir bo'lgan bu ishni erta Samarqand ahli eshitsa ne deydi? Bu munofiq Sayid Abbos bilan badxoh amir Jondorga inonsa bo'lurmu? Boya amir nechun ko'zini qisib ishshaydi?..»

Shahzoda, to'satdan xayoliga kelgan mudhish shubhadan karaxt bo'lib, turgan joyida qotib qoldi: «Ha, ha, bu qattol amirning ishshayishi bejiz emas. Uning sovuq basharasida, qisiq ko'zlarida, qalin po'rsildoq lablarida yomon bir ifoda bor. U go'yo hamma sir-asroringdan voqifman, endi qo'limda bir o'yinchoq bo'lursen, deganday qilmadimi? To'xta! Bu sirni kimlar biladi? Sayid Abbos, amir Sulton Jondor, uch-to'rt navkar va yana kimlar! Ha, darvoqe, hoja Muhammad Xisrav bor! Lekin hojani qo'rqitib qo'yilsa bas, oltmishdan oshgan taqvodor chol, tilini tiyib gung bo'lur. Lekin qolgan badxohlar... – Shahzoda to'satdan xayoliga kelgan fikrdan o'zi ham cho'chib, taxt atrofini gir aylanib chiqdi. Lekin o'z ixtiyoriga qarshi ko'nglining bir chetida tug'ilgan bu mudhish niyat tobora oydinlashib, qat'iy qarorga aylandi: – Ha, bu kun tunda ro'y bergan voqeani sir tutishning yolg'izgina yo'li bor: bu voqeaning shohidi bo'lgan, Mirzo Ulug'bekni qatl qilishda ishtirok etgan kimki bor, barchasining boshi olinmog'i, barchasi mahv etilmog'i darkor. Bu ishni oldin amir Sulton Jondorga toshpirmoq kerak, keyin uning o'zini gumdon etmoq darkor...»

Shahzoda shitob bilan yurib borib eshikni ochdi.

– Kim bor?

Kursida g'ujanak bo'lib uxlab qolgan balxlik saroybon apiltapil o'rnidan turib ta'zim qildi.

– Ma'zur ko'rgaylar, ko'zim ilinib...

– Amir Sulton Jondor tarxonga chopar yo'llang! Darhol yetib kelsin!

Saroybon boshini quyi egdi.

– Davlatpanoh ijozat etsalar, bomdod namozini o'qib olsam...

«Tong otibdir-da, o'zingga shukr, Parvardigori olam!» – Mirzo Abdullatif engil tortib bosh irg'adi:

– Mahramlarga ayting: obi tahorat keltirsin!

Shahzoda maxfiyxonaga o'tdi va marmar obrez yoniga cho'nqayib tahorat oldi, keyin xuddi jang-jadal paytidagiday zarbof to'nini qibla tomondagi burchakka yozib, sajdaga bosh qo'ydi. Namozdan keyin ko'zlarini yumib va xayolan

ko'kka tavallo qilib, hifzi himoyat tilab uzoq o'tirdi. Nihoyat, ko'ngli xiyol taskin topib, endi o'rnidan qo'zg'algan edi, qo'shni xonada ikki kishining tapir-tupur olishayotgani eshiltildi. Mirzo Abdullatif zarbof to'nini yig'ishtirib apil-tapil o'rnidan turdi. Shu payt eshik sharaqlab ochilib, ostonada... shahzoda Abdulaziz paydo bo'ldi.

Yalang bosh, yalang oyoq, tizzasiga tushgan ko'k shoyi ko'ylagining yopasi kindigigacha yirtilgan Abdulaziz, qo'rquv va g'azabdan ola-kula bo'lib ketgan ko'zlarini Abdullatيفا qadaganicha, eshikdan kirgan joyda to'xtadi.

Uning iyagi qandaydir osilib qolgan, tishlari bir-biriga tegmay shaq-shaq qilar, dir-dir titragan nogiron, qoqsuyak vujudi, yonib turgan ko'zlari shunday vahimali va ayanchli ediki, Mirzo Abdullatif qilichini mahkam ushlaganicha, beixtiyor orqaga tisarildi.

«Yo Rab! Bunga ne bo'ldi! Aqlidan ozib, telbalanib qoldimu? Hibsdan qanday chiqdi bu telba? Qanday kirdi bu yerga? Kim kiritdi?»

Abdulaziz dir-dir titragan qo'li bilan jundor ko'kragini silaganicha bir qadam oldinga yurdi, iyagi qaltirab:

– Ppadari buz...buzrukvorimni ne qilding? – dedi. – Sen... qqotil!

«Eshitgan! Qaydan eshitgan? Kim aytgan bunga?»

Abdullatif qilichini qinidan sug'urib, ovozining boricha:

– Kim bor? Saroybon! – deb baqirdi.

– O'z qiblagohiga qilich ko'targan senday rrazil xxunrezni nechuk yer yutmaydi? Nechuk osmon ag'darilib bboshingga ttushmaydi? – Abdulaziz, taqir boshi sarak-sarak qilib, ko'zlari sovuq chaqnab, yaqinlashib kelardi. Abdullatif devorga suyanganicha qilichini ko'tardi, lekin Abdulaziz to'xtamadi, u hamon iyagi qaltirab, tishlari shaqillab yaqinlashib kelardi. – Mmehribon, bbuzrukvorim!.. Ne qilding uni? Ne qilding, mal'un ppadarkush?.. – Abdulazizning ko'zlaridan tirqirab oqqan yosh tomchilari qorayib ketgan so'lg'in yuzini selday yuvib, taralmay patak bo'lib ketgan soqoliga quyilardi.

«Hozir chopamen! Chopib tashlaymen!» – o'yladi Mirzo Abdullatif, qo'rquv aralash sovuq jur'at bilan. U devorni paypaslaganicha orqaga tisarilarkan, eshikda paydo bo'lgan balxlik saroybon bilan yasovulboshini ko'rib, ovozining boricha baqirdi:

– Ushla bu telbani! Ushlanglar!

Bo'ya shahzoda Abdulaziz bilan olishganda baxmal to'ning yoqasi tilka-pora bo'lgan saroybon bilan yasovulboshi yugurib kelib, Abdulazizga tirmashishdi. Abdulaziz ularning qo'ldan chiqishga urinib, talpinarkan:

– Hhazar! Alhazar, ssenday ppadarkushdan! – dedi xirillab. – Barcha avliyo va anbiyolarni shafe keltirib, qasamyod qilamen: bboshingni olib, oyog'ingdan ddorga osamen. Men osmasam, inshoolloh, Olloning qahriga yo'liqasen! Er yutar seni! Er!

– Olib ket bu telbani! Olib ket yo hozir chopib tashlaymen!

– Chop! O'z qiblagohini chopgan qattol, meni ham chop! – G'azab va alamdan ko'zlari qonga to'lgan Abdulaziz, jon talvasasida, eshikka tarmashdi, lekin balxlik barzangi yasovul uni bir yulqishda eshikdan uzib, sudrab olib chiqib ketdi. Shahzodaning ko'z yoshi aralash bo'g'i ovozi qo'shni xonadan xirillab eshitildi:

– Mal'un ppadarkush! Arvohlar qqarg'ishiga yo'liqasen! Er yutadur senday oqqadarni! Er yutadur!..

Mirzo Abdullatif lovullab yongan peshanasini oltin taxtning muzday suyanchig'iga qo'ydi.

«Ey darig'! Aqldan ozgan bu telba qaydan eshitdi? Kim aytdi unga? Qay teshikdan taraldi bu mash'um xabar? Uni hibsdan yotgan bu telbaga yetkazgan azozil butkul dorussaltanaga, butkul Movarounnahrga tarqatmasmu? Bu mal'un g'animlarning raqobat va adovatlaridan o'zing asragaysen, o'zing badnom qilmagaysen, Xudovandi karim! Butkul saroy kazzob, badxohlarga to'la! Har qadamda riyokor fosiqlar ko'lagasi! Kimga inonmoq, kimga suyanmoq darkor bu mash'um saltanatda?..»

Shahzoda cho'g'day qizigan peshanasini oltin taxtning sovuq suyanchig'iga tiraganicha uzoq o'tirdi. Ko'zlari yumuq, yuragida mudhish qo'rquv, istig'for aytar, ko'kka tavallo qilar, xayolan yalinib-yolvorar, lekin quloqlari tagidan shahzoda Abdulazizning xirilloq ovozi ketmas edi: «Mal'un ppadarkush! Inshoolloh, Xudoning qahriga yo'liqursen. Er yutadur seni! Er!..»

Mirzo Abdullatif xonada oyoq tovushlarini eshitib, zilday boshini ko'tardi. Tepasida amir Sulton Jondor turardi... Shahzoda uning qandaydir besaranjom ko'zlarini, nechundir g'alati ishshaygan do'rdoq lablarini ko'rdi-yu, yoqasidan ushlab, silkidi.

– Sening qabih kirdikorlaringni butkul dorussaltana, butkul Movarounnahr biladur! Kimdan chiqdi bu shumxabar! Kim tarqatdi uni?

Amir Sulton Jondor rangi o'chib, boshini likillatdi.

– Mehriboni boshafqat! O'limdan xabarim bor va lekin...
– Va lekin bundan xabaring yo'qdur! Ul diyonatsiz shohni sen qatl qilasenu, men badnom bo'lamen, iblisi lain!

Amir Jondor og'ir hansiradi.

– So'zimda bir yolg'on bo'lsa tepamda Haq taolo turibdur, shahzodam!

– Yo'qol ko'zimdan, iblis! – Mirzo Abdullatif yuzi bujmayib, amirning ko'kragiga musht urdi. Amir Jondor orqasi bilan tisarilib borib, devorni ushlab qoldi.

Mirzo Abdullatif qo'lini orqasiga qilib, keng xonani bir aylanib chiqdi. Taxtning yonidan o'tayotib devorga tutilgan havorang ipak pardaning bog'ichini siltab tortdi. Parda ochilib, yuqoridagi darchadan yerga bir jom nur quyildi-da, xonaning firuzarang shifti, devorlaridagi nozik bo'yoqlar, tepadagi oltin qandil yal-yal yonib, charaqlab ketdi, yerga to'shalgan sheroziy gilamlar qirmizirang tovlanib, ko'zni qamashtirdi. Mirzo Abdullatif beixtiyor to'xtab, darchadan ko'ringan bir parchagina moviy osmonga, osmonda do'mbaloq oshib uchgan ikkita kaptarga tikilib qoldi. Nahot g'urbatga to'la bu olamda shunday tiniq osmon, shunday mo'jaz kaptarlar, shunday charaqlab turgan oftob bo'lsa?..

Mirzo Abdullatifning dilida hasadga o'xshagan bir narsa milt etdi. Lekin burchakda turgan amirga ko'zi tushdi-yu, yumshagan yuragi yana muzlab ketdi. Amir Jondor, garchi boshini osiltirib tursa ham, uning vajohatida qandaydir sovuq, qattiq tahqirlangan odamlarda bo'ladigan bo'lakcha bir viqor bor edi.

«Suyangan tog'im yolg'iz shu amir... ehtiyot shart!»

Shahzoda birdan shaxtidan tushib:

– Xo'sh, amirim, so'zlang, – dedi «siz»lab. – Ne bo'ldi?

Amir Jondor qovog'i ochilmay:

– Dafn etdik! – dedi. – Bir bandayi mo'min ko'rmasin deb, madrasa hovlisining bir burchiga erlatdim, pushtipanoh...

– Kimlar bor edi marosimda?

– Kimlar?.. Sayid Abbos bilan to'rt nafar navkar...

– Hm... – Mirzo Abdullatif siyrak murtini silab, amir Sulton Jondorga sinovchan tikildi. U bir daqiqagina ikkilanib turdi-da, so'ng bir-bir bosib amir Jondorning yoniga bordi.

– So'zimga quloq solgaysiz, amir Jondor! Kimki... – Shahzoda «qatl» deyishga tili bormay, so'z qidirib peshanasini tirishtirdi. – Kimki bu yumushning tepasida turgan bo'lsa... barining boshi ketmog'i darkor...

Amir Jondorning mo'ylovi dikkayib, ko'zlarida hadiksirash alomati ko'rindi.

– Bari... barining boshi ketmog'i darkor?..

– Qo'rqmang, siz emas, boshqalarni aytamen... Siz mening eng ishongan amirim, suyangani tog'im, o'ng qo'lim bo'lursiz. Shu sababdan bu yumushni sizga topshiraman. Nechun indamaysiz? Boshqa chora yo'q, amir! Zero, bu hodisadan bir kimarsa boxabar bo'lsa ikkovimiz ham badnom bo'lamiz...

– Davlatpanoh... Takabbur shohni qatl qilgan siz emas, Sayid Abbos! U o'z qiblagohi uchun xun olmoq azmida qilgandur bu ishni!

– Bas! Biz ham uni qatl qilmog'imiz kerak!.. Sayid Abbos qayda?

– Pushtipanohimga yukunmoq niyatida darvozada yer o'pib o'tiribdi...

– Darhol hibsga olgaysiz! Sheriklariga qo'shib shu bu kun...

– shahzoda «boshini ol!» degan ma'noda kaftining qirrasini tomog'iga ishqadi. – Shu bu kun. Angladingmu?

Amir Jondor rangi o'chib bosh irg'adi.

– Tojdorimning amri vojibdur!

– Balli, amirim! Dorussaltanada ne so'z, ne xabar bor? Har kun etkazib turg'aysiz. Kalomim ayonmu?

– Ayon, pushtipanoh... – Amir Jondor boshini ko'tarib shahzodaga qaradi va yana boyagiday g'alati kulimsirab qo'ydi.

– Dorussaltanada ne so'z, ne xabar bor – Nizomiddin Xomush hazratlaridan so'ramoq darkor. Zero, ul tabarruk zotning muridlari bilmagan so'z, kirmagan teshigi yo'qdur.

Mirzo Abdullatif «ma'qul» degan ma'noda bosh irg'adi. – Shahzoda Abdulla bilan Mirzo Abu Sayidga ehtiyot bo'lg'aysiz!

– Oyoq-qo'llarini kishanlab, zindon qilganmiz, davlatpanoh, – dedi amir Jondor.

– Saroybonga ayting – kirsin!

Bu uning «ketaver», degani edi. Amir Jondor qo'l qovushtirganicha orqasi bilan yurib chiqib ketdi. Ketma-ket bo'sag'ada saroybon paydo bo'ldi.

– Ul telba shahzoda... nechuk unga salomxonaga kirmoqqa ijozat berding?..

Balxlik zanjisifat saroybon kimxob to'nining yirtilgan yoqasiga ishora qildi.

– Pushtipanoh!..

– Yasovullar qayda edi?

– Yasovullar shahzodaning yo‘lini to‘smoqqa jur‘at qilmaydur, davlatpanoh...

– Hm... bakovullarga ayt... ovqat va sharob keltirsin!

Saroybon qo‘l qovushtirganicha salomxonadan chiqdi.

«Telba shahzodaning so‘zlarini bu ham eshitdi. Yasovulboshi ham eshitdi... Bularni ham yo‘q qilmoq darkor...

Mirzo Abdullatif ko‘ngliga kelgan bu mudhish fikrdan o‘zi ham cho‘chiganday, bo‘shashib kursiga o‘tirdi...

4

Bir hafta o‘tdi. Bir haftagacha shahzoda saroydan chiqmadi, taxtdan bir qadam jilmadi, hech kimni qabul qilmadi, faqat amir Sulton Jondor bilan Balxdan kelgan eng yaqin mahramlari va lashkarboshilaridan bir necha kishinigina huzuriga kiritar, shular bilan maslahatlashar, boshqa biror kimsani yo‘latmas edi.

Ikkinchi kuni tun yarmida amir Jondor yana qora xurjun ko‘tarib kirib keldi. Xurjunda Sayid Abbosning oq lattaga o‘ralgan boshi bor edi.

Mirzo Abdullatif «ko‘rsat», deb ishora qildi. Lekin amir Jondor qovog‘ini solganicha qonga bo‘yalgan yum-yumaloq taqir boshni patak soqolidan ushlab, xurjunning ko‘zidan sug‘urib olganida tirnoqlarigacha muzlab: «Yo‘qot! Yo‘qot!» deb baqirib yubordi.

Amir Jondorning uddaburonligi va shafqatsizligi shahzodani ham hayratga soldi, ham qandaydir hadiksiratib qo‘ydi. Lekin amirning sodiqligini hisobga olib, oldingi rejasidan, uni ham pinhoniyo‘q qilish niyatidan qaytdi. Amirni «muqarrabus sultonlar»³⁷ qatori saroyda qoldirib, Abdulazizni ham uning qo‘li bilan qatl ettirishni ko‘ngliga tugib qo‘ydi.

Shahzoda Mirzo Ulug‘bekning o‘limi haqida gap tarqatishi mumkin bo‘lgan Sayid Abbosdan qutulsam ko‘nglim taskin topar, degan umidda edi. Lekin amir Jondor xurjunni ko‘tarib chiqib ketishi bilan yana o‘sha mash‘um vasvasa yopirilib kelib, irodasini karaxt qiluvchi bir qo‘rquv yuragini chulg‘ab oldi. U qancha harakat qilmasin, nigohi oldidan patak soqoli qonga bo‘yalgan, yum-yumaloq taqir bosh ketmas, bir lahza ko‘zi ilinsa go‘yo tepasida birov turganday bo‘lib cho‘chib uvg‘onar, burchak-burchaklarda qora ko‘lagalar yashirinib turganday sigina sharpaga yuragi o‘ynab ketardi.

³⁷ Muqarrabus sulton – eng yaqin mahram.

Mirzo Abdullatif bir-ikki kundayoq lunjlari o'yib olinganday ichiga botib, ko'zlari katta-katta bo'lib, cho'pday ozib ketdi. Lekin dardini birovga aytishdan, kechalari yoniga odam chaqirishdan cho'chir, bu og'ir, mudhish dardga uchraganini boshqalar bilib qolishidan, saroy va dorussaltanada yovuz gap tarqatilishidan hadiksirar edi... Goho shahzoda vujud-vujudini qaqshatgan bu vasvasadan qutulish umidida kechalari kosa-kosa sharob ichar, lekin sharob ham yordam bermas, bil'aks, bir lahza engil tortgandan keyin, xayolini avvalgidan ham zimiston, kuz bulutiday sovuq o'ylar chulg'ab olardi...

Bu kun kechqurun yana o'sha badbin sovuq vasvasa yopirilib kelayotganini sezgan shahzoda, haramdan kanizlar chaqirtirishga ahd qildi. U otasining haramida go'zal kanizlar kam ekanini bilar, lekin shahzoda Abdulaziz husnda beqiyos bir ohuni qo'lga tushirganini eshitgan edi. Shahzoda shu ohuni chaqirtirmoqchi bo'lib turgan edi, eshik ochilib, balxlik saroybon kirib ta'zim qildi:

– Janob Xomush hazratlari tashrif buyurmishlar...

Shahzoda negadir yuragi «shig'» etib, saroybonga zimdan ko'z tashladi, u hazratning xayrixohligini bilsa ham, bir haftadan beri murshidi muqtado, deb qo'l bergan piri bilan ko'rishmagan edi. Hazratlari dorussaltanadagi hamma voqealardan voqif bo'lmog'i kerak, hozir nima der ekan, namozshomdan keyin tashrif buyurishdaya muddaosi ne?

– Ayting, marhamat qilsinlar...

Shahzoda hazratlarining istiqboliga chiqib kamoli ehtirom bilan salom berdi va oltin kursiga taklif qildi. Lekin janob Xomush hamon o'tkir ko'zlarini undan uzmay qadalib turar, oppoq, xushsurat chehrasida, qalin qoshlarining chimirilishida allaqanday qahr, yo'q, qat'iyat bor edi. Shahzoda sovg'otganday eti junjikib ketdi. Nihoyat, kahrabo tasbeh ushlagan qo'llarini ko'tarib, ko'zlarini yumib, uzun duo qildi:

– Ilohim shahnatun najaf, humoyun oliylarining imonini basalomat qilgaysen, balong yukini ko'tarmoqqa quvvat va muhabbating mehnatini tortmoqqa sabot bergaysen... Ilohi omin!..

Hazrat yuziga fотиha tortib, yumshoq kursiga o'tirarkan:

– Senga ne bo'ldi, salomatlig'ing baxayrmu, shahzodayi juvonbaxt? – deb so'radi. Uning ovozi past, lekin o'ktam edi.

– Alhamdilloh, baxayr, pirim... – Yo bir dardga chalindingmu, tojdori musulmonon? Shahzoda birdan engil tortib, chuqur tin oldi. – Ha, bosh og'rig'i qiynaydur, pirim... – Bosh og'riyduzmu yo azozil dilingga vasvas solibduzmu, shahnatun najaf?

«Yo, Xudovandi karim, ko'nglimdagini qaydan biladi?»

– Agarchi shayton vasvas qilsa, laylu nahor³⁸ Olloga madh-u sano o'qib, arzi ixlosni ado qilib, bari anduhni ko'nglingdan haydagaysen, shahzoda. Vallohi a'lam bissavob.

Hazrat Nizomiddin Xomush shahzodaga sinovchan tikilib bir zum jim qoldi, so'ng to'satdan:

– Sayid Abbosni hibsga olibsen, deb eshitdim, nechun? – deb so'radi.

«Kallasi olinganim eshitmabdi! Eshitsa ne deydi?»

– Sababi... bandayi ojiz sha'niga har xil fisqi fasod so'zlar tarqatibdur...

– Sening sha'ningga fisqi fasod so'z tarqatgan Sayid Abbos ermas, padaringning betavfiq shogirdlaridur, o'g'lim!

Shahzoda yalt etib qaradi, hazrat qo'lidagi muzayyan tasbehini bitta-bitta o'girib, bir nuqtaga tikilib o'tirar, oppoq, xushsurat chehrasida, yarim yumuq ko'zlarida, butun vajohatida bo'lakcha bir qat'iyat, kuch, iroda bor edi.

Janob Xomush yer ostidan shahzodaga bir qarab oldi. Shahzoda qo'llarini tizzalariga qo'yib, bir nuqtaga tikilib o'tirar, uning ozib, qorayib ketgan yuzidan qoni qochgan, lablari qisilgan edi.

– Shahzodayi navjuvon... Mirzo Ulug'bekning suyukli shogirdi bo'lmish Ali Qushchi degan battolni tanirsen? Shahzoda bosh iring'adi: «Taniymen». – Muhammad Tarag'ayni yo'ldan ozdirgan bul iblis rasadxonada o'ltirib, hanuz ummati mustafoni yo'ldan ozdirur, shahzoda. Bandayi ojiz bir so'z eshitdim: bul murtad alloma rasadxonadagi barcha kitoblar ila qo'lyozmalarni olib chiqib, yashirgan emish...

– Qayg'a yashiradur?

– Qayg'a yashirganini senday sultoni sohibqiron bilmasa, faqir qaydan bilurmen? – Janob birinchi marta miyig'ida kulimsirab, shahzodaga qaradi. U jo'rttaga «sultoni sohibqiron», dedi va bu gapi shahzodaga yoqqanini sezib, davom etdi:

– Tag'in bir xabar bor, shahzoda. Xazinadan bobong amirulmo'minin... – Tangri taolo alarga firdavsi a'loni makon qilg'ay! – bobong Amir Temur javohiroti yo'qolgan ermish... Bul so'z muhaqqaqmu?

Shahzoda bosh iring'adi: «Haqiqat».

– Balli. Otang shoh bul javohirotni yashirmoq niyatida shogirdi Ali Qushchiga bergan ermish. Ul diyonatsiz battol ersa, bul ganjni ham kufr kitoblarga qo'shib yashirgan ermish. Bu

³⁸ Laylu nahor – kecha-yu kunduz.

ishdan voqifi asror ikki kimsa bordur. Biri – Mirzo Ulug‘bekning shogirdi bo‘lmish mavlono Muhiddin. Beayb Parvardigor. Ul zot o‘z gunohlariga iqror bo‘lib, haq yo‘lga qaytgandur. So‘ngra Ollo gadoyi Dovulbekdurkim, ma‘qul ko‘rsang uni saroyga yo‘llaymen. Yasovul qilib olsang, qobili bedod³⁹ quling bo‘lur.

– Bosh ustiga, pirim...

Janob Nizomiddin Xomush qo‘llarini oltin kursining suyanchig‘iga tirab, o‘rnidan turdi. Uning chehrasidagi boyagi qat‘iyat va norozilik otalarcha bir muloyimlik bilan almashgan, zero, hazrat bu suhbatdan benihoyat mamnun edi. Darhaqiqat, hazratlari Mirzo Ulug‘bek bilan mana shunday so‘zlasha olarmidi? Unga mana shunday shafqatsiz gaplarni aytishga jur‘at eta olarmidi? Jur‘at etganda ham u takabbur shoh shahzodaday mutelik bilan bosh egib, sukut saqlab o‘tirarmidi? Mutelik qayda? Bil‘aks, darhol mubohasaga o‘tar, ilmi kalomdan va‘z o‘qib, aql o‘rgatar edi. Shahzoda esa... Xomush hazratlari u bilan bir yildan beri muxobarada⁴⁰ bo‘lib o‘z izmiga tushirib olgan bo‘lsa-da, uni bunchalik muloyim bo‘ladi, deb o‘ylamagan edi. Har qalay, boshda, taxtni olishda tavoze bilan qo‘l qovushtirib tursa-da, taxtga o‘tirgandan keyin temurzodaligini ko‘rsatar, deb o‘ylagan edi. Yo‘q, shahzoda nechundir vasvasaga tushib, ipakday mayin bo‘lib qolibdi. Shunday bo‘lgani ham ma‘qul. Mirzo Ulug‘bekka o‘xshab takabbur bo‘lsa bormi?

– Shahzodayi juvonbaxt, – dedi hazrat Nizomiddin Xomush, boyagidan ham muloyimroq tovushda. – Basharti lozim ko‘rsang tag‘in bir nasihatim bordur.

– Bosh ustiga, pirim. Faqir sizning nasihatingizga hamisha musallamdurmen⁴¹ ...

– Sen faqir ermas... As salotin zillollohu fil arz, inchunin, Xudovandi karimning yerdagi soyasidursen, shahzoda. Mana, dinul islom yo‘lida, payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom yo‘lida ustuvor turganing sabab, inshoolloh, Tangri taoloning inoyatiga musharraf bo‘lding, yavmi saodatga yetib, firdavsmonand bul elga sulton-u salotin bo‘lding, endilikda ko‘nglingdagi bul ko‘hi g‘am⁴², bul ishtibohni haydagaysen, bolam, zero, butkul Movarounnahr ahli mo‘minlari Haq taolodan inoyat tilab, senga duo qiladurlarkim, ummati mustafolar duosi, inshoolloh, mustajob bo‘lg‘ay!...

³⁹ Qobili bedod – ashfolarga ko‘nuvchi, mute.

⁴⁰ Muxobara – yozishma.

⁴¹ Musallam – itoat qilmoq.

⁴² Ko‘hi g‘am – g‘am tog‘i.

Janob Xomush yuz siypab, fotiha qildi-da, novcha, kelishgan sumbatini asta tebratib, eshikka tomon yurdi. Shahzoda uni kuzatib qo'ymoqchi bo'lgan edi, hazrat «keragi yo'q» degan ma'noda qo'lini ko'tardi.

Shahzoda o'zini oltin taxtga tashlab, ko'zini yumdi. U charchagan edi, lekin bu charchoq boyagi darmonni qurituvchi holsizlikdan boshqacha edi. Mirzo Abdullatif a'zoyi badaniga rohat ~~baxsh~~ bir narsa taralayotganday bo'lib, mastona suzilgan ko'zlarini ochdi, ochdi-yu, hayron bo'lib qoldi. Nazarida, bul janob kelishidan oldin allaqanday sovuq tuyilgan bu muzayyan xona go'yo oftob chiqqanday charaqlab ketgan, baland qubbasimon shiftning firuza bo'yoqlari, devordagi nafis bezaklar, tilla suvi yuritilgan nozik naqshlar, yerdagi sheroziy gilamlar, gir aylana terilgan oltin kursilar, hammasi allaqanday sho'x jilo sochib, yarqirab ketgan edi.

Darhaqiqat, shahzoda bu muazzam koshona, bu toj-u taxt, bu saltanat uchun kurashgan bo'lsa... barcha beparhez diyonatsizlar, kofirlikka yuz tutgan barcha ilm ahlini qatliom qilmoq niyatida kurashdi. Shafqatsizlik qilsa, shariati mustafo buni taqozo etdi. Nedan qo'rqadi?

Mirzo Abdullatif tilla shaqildog'ini olib, shaqillatdi va eshikda paydo bo'lgan saroybonga yuzlanib, qat'iy amr qildi:

– Devonbegiga ayt: darhol farmon bitib amir Sulton Jondorga chopar yuborsin: shu bukun rasadxonaga borib, Ali Qushchi bilan uning shogirdlarini hibsga olsin!

5

Qalandar Qarnoqiyl bir haftagacha usta Temur Samarqandiyning g'oridan chiqmay yotdi.

U kunduz ustaga qarashar, damni bosar, cho'g'da toblangan temirlarni sandonga qo'yib, og'ir bosqon bilan usta xohlagan shakllarga keltirib berar, qozon-tovoq, choydosh va qumg'onlarni tuzatar, qozon qaynatar, xullas, bir amallab kun o'tkazar edi.

Goho ustaning g'origa hamsoya hunarmand va kosiblar, temirchilar, chilangarlar, misgarlar, suyaktarosh va sangtaroshlar, sandiqchi va beshiksozlar, mixchi va taqachilar, etikdo'z va gilamdo'zlar yig'ilishar, ustozlari Temur boboga atalgan sovg'a-salomlarni qo'ltiqlashib, og'a-ini Qalqonbek bilan Bosqonbek kirib kelishar, shunday paytlarda o'choqda qora qumg'on biqirlab, suhbat qizir, dorussaltanadagi barcha yangiliklar

o'rtaga tashlanar edi. Shaharda ahvol og'ir, xususan, kosib va hunarmandlarning ishi kasod, do'konlar hamon berk, narxnavo esa kundan kunga oshib borardi. Axir pirovardida gap aylanib yana Mirzo Ulug'bek davridagi osoyishta zamonlarga borib taqalar, shunday paytlarda yosh ustalar, ayniqsa, og'a-ini Qalqonbek bilan Bosqonbek qizishib ketib:

– Attang! Poshsho hazratlari bizday kambag'allarni yordamga chorlamadi-da! – deb qolishardi. – Barcha darvozalarni taqataq yopib, bu nobakor shahzodani shaharga yo'latmas edik!

Ko'pchilik bu gaplarni ma'qullar, Qalandar esa, ustodning ko'z yoshi aralash aytgan so'nggi vasiyati esiga tushib, o'rnidan turib ketardi-yu, bir chetga chiqib, uf tortib yotib olardi. Yolg'iz usta boshidagi kigiz qalpog'ini to'g'rilab:

– Hey, xom sut emgan bandalar! – deb kulib qo'yardi. – Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko'r, deganlar. Shahar qamal bo'lsa kimga qiyin? Boz siz-u bizday yo'qsillarga qiyin. Qamal bo'lib, a'yon-u boyonlar cho'zilsa, bizday yirtiq choponlar uziladi. Qamaldan so'zlamang, bolam!

Bu suhbatlar bilan kun o'tgani bilinmas, lekin uzun qish kechalari uyqusi qochib, tong otguncha to'lg'anib chiqar edi. Asta-sekin hududsiz kengliklarga o'rganib qolgan dasht farzandiga boshda g'aroyib ko'ringan ustaning g'ori ham qorong'i go'rday tuyilib, yuragi siqiladigan bo'lib qoldi. Goho u to'lib ketib, g'ordan chiqqisi, tevarak-atrofdagi qishloqlarni aylanib qaytgisi kelardi. Lekin birinchi kuni kechasiyoq Miram Chalabiy kelib, Ali Qushchining salomini topshirdi: «Ehtiyot bo'lsin, shaharga chiqmasin!»

Qalandar vidolashib ketgan kuni kechasiyoq rasadxonaga Qashqir boshliq bir guruh darveshlar kelib, uni rosa qidirishgan, «topib berasen», deb Ali Qushchiga zug'um qilishgan emish. Qalandar Qarnoqiy buni Ali Qushchi aytmasa ham bilar, chunki g'oyib bo'lganini eshitgan hazratning vajohatini tasavvur qila olar, kecha-yu kunduz izg'ib yurgan darveshlarning «Yo Ollo, do'st, yo Ollo»si ham uni yer-ko'kdan qidirishayotganlaridan dalolat berardi.

So'nggi kunlarda, ayniqsa, kechalari, Qalandar o'z eli, suyakli Qarnoqni, bolalik chog'lari o'tgan qir va adirlarni, baliq tutib, cho'milib yurgan tiniq soylarni, bahor paytlari qo'ynini dovuchchaga to'ldirib o'ynab o'sgan o'rikzor bog'larni ko'p o'ylaydigan bo'ldi. Buni o'ylaganida negadir qipchoqlar olib qochib ketgan suyakli singlisini ko'p eslar edi. Ba'zan, nazarida, singlisi Qarnoqqa qaytib kelganday, qaytib kelib, Qorovultepa

yonbag'ridagi ulkan go'ristonda, ota-enasining qabri tepasida yig'lab o'tirganday tuyilardi. Go'yo singlisi ham go'ristonda o'tirib uni o'ylayotganday, xayolan unga iltijo qilib:

«Qayda qoldingiz, qaylarda yuribsiz, og'ajonim? – deb bo'zlayotganday bo'lardi. – Kindik qoningiz to'kilgan elingizni tashlab qaylarda tentirab yuribsiz? Ota-enamizning qabriga siz chiroq yoqmasangiz, kim yoqadi, yolg'izim?»

Shu shu tong otguncha mijja qoqmas edi. Ko'z oldidan ikki soy o'rtasidagi tepalikka joylashgan ko'hna qal'a ketmay qolardi. Qal'a baland kungurador paxsa devor bilan o'ralib, aylanasi dan chuqur xandaq o'tardi. Qal'a katta emas, undagi hamma uylar, tor ko'chalar bir-biriga tutashib ketar, tom da o'ynagan bolalar bir zumda butun qal'ani aylanib chiqishar edi. Erta ko'klamda uylarning yassi tomlari yam-yashil maysa bilan qoplanar, ba'zi tomlarda hatto lolaqizg'aldoqlar ochilar, shunday paytlarda tom ustlari varrak uchirgan bolalar, koptok o'ynagan qiz-kelinchaklarga to'lib, qal'a allaqanday yashnab ketardi... Keyin soyning u yuzidagi Qorovultepaga posbonlar qo'yilib, erkaklar, yosh-u qari bab-baravar qo'shga chiqishar, adirlarga arpa-bug'doy sochishar, bog'larda, tokzorlarda ishlashar edi. Nihoyat, bog'lardagi o'riklar dovuchcha tukkada qishloq ayollari, barcha qiz-juvon, yosh-yalanglar sayilga chiqishardi. Tor qal'ada qamalib o'tgan uzun qish kunlaridan keyin bu sayil ajib bir shodiyonaga aylanardi. Yov bostirib kelib, Qalandarning suyuqli singlisini olib qochib ketgan o'sha mash'um kun ham xuddi shunday yaxshi boshlangan edi...

Ularning bog'i soyning u yuzida, «Qorovultepa»ning shunday tagida, qalin qayrag'ochlar bilan o'ralgan qishloq qabristonining yonida edi.

U mahalda Qalandar endi o'n oltiga kirib, ayni kuchga to'lgan, qo'shni qizlarning diliga cho'g' solib yurgan xushqomat, norg'ul yigit edi. Otasi o'sha kuni tuyakashlar bilan Yassi bozoriga mayda-chuyda olib ketgan edi. Qalandar qora qashqa yo'rg'asini chetan aravalariga qo'shib, onasi, singlisi va yana bir guruh qo'shni qizlarni bog'lariga o'zi olib chiqdi. Ko'ylagining englarini bilagiga cha shimarib, qora tepchima do'ppisini chakkasiga qo'ndirib olgan Qalandar, ochiq ko'ksini shabadaga tutib, tol xipchinini o'ynatib borarkan, nazarida go'yo aravada emas, qanot bog'lab osmonda uchib ketayotganday tuyilardi. Chunki aravada, singlisini qurshab olgan dugonalari orasida, ko'pdan beri uning yuragiga cho'g' solib yurgan o'n olti yashar bir qiz ham bor edi... Boshiga guldor qizil

durra o'ragan, egniga bo'zdan bo'lsa ham, o'ziga yarashgan qizil ko'ylak kiygan bu qiz, Qalandar qaraganda, katta-katta hurkak ko'zlarini qayoqqa yashirishni bilmay, «lov» etib yonib ketar, yonidagi dugonalari esa qiyqirib kulishib, bechorani uyaltirishar edi.

Aravalar bog'larga etishi bilan qiz-kelinchaklar sadafday sochilib ketishdi.. Qalin o'rikzor va shaftolizorlar orasida qizlarning ko'k, qizil, sariq ro'mollari lip-lip uchardi. Qalandarining nazarida bular qizlar emas, ko'katlar orasiga sochilgan lolaqizg'aldoqlar, daraxt shoxlarida uchib-qo'nib yurgan mitti kapalaklar edi... U kun bo'yi go'yo tush ko'rayotganday xay-oliy bir holatda yurdi. U goh qiz-kelinchaklarga o'choq qurib berar, goh suv tashir, goh o'rikka chiqib, dovuchcha otarkan, qiz-kelinchaklar orasida faqat qo'shni qizni ko'rар, ulkan bog'da undan boshqa hech kim yo'qday tuyilar edi. Qiz ham dam-badam unga murojaat qilar, goh o'tin yorib berishini, goh soydan suv keltirishini iltimos qilar, goh nozlanib, o'rik shoxlarini egib berishini so'rар, lekin Qalandar sal dadilroq harakat qilsa, o'zini chakalakzorlarga urib, kiyikday tutqich bermas edi...

Qisqagina bahor kuni go'yo shirin tushday bir lahzada o'tdiketdi. Kechqurun tovoqlariga yalpiz somsa, ro'molchalariga dovuchcha tugib, quloqlariga binafsha rang noxatak, chuchmo'ma va bo'tako'zlar taqib olgan qiz-kelinchaklar yana aravalarga chiqishdi. Qir yonbag'rida ko'klam shabadasiday yoqimtoy laparlar, hazin yor-yorlar yangradi. Lekin aravalar birinchi bog'lardan chiqib, hali soyga yetmagan ham ediki, orqadagi «Qorovultepa» tomondan «Qoch, ha, qoch! Yov keldi, yov!» degan qichqiriqlar eshitildi-yu, ko'p o'tmay, yer-ko'kni ot tuyoqlarining dupuri tutdi.

Qalandar qora qashqa yo'rg'asini ayovsiz qamchilab, aravani taraqlatib borarkan, bir zum o'girilib qaradi. «Qorovultepa»da ko'ringan yuz chog'liq otliqlar qilich va cho'qmorlarini boshlari uzra o'ynatib, allaqanday sovuq qiyqiriq bilan qora bo'ronday bostirib kelardi. U yer-bu yerda yovga qarshi ot choptirib borayotgan qishloq yigitlari ko'rinar, lekin ular juda oz edi. Qir bag'rini xotin-xalajning faryodi, yosh bolalarning yig'isi tutdi...

Qalandar jon holatda atrofiga alangladi. Soy bo'yiga arqonlab qo'yilgan va jang nafasini sezib, yer depsinib kishnayotgan kimningdir arg'umog'ini ko'rdi-da, yo'rg'aning jilovini singlisiga tutqazib, aravadan sakrab tushdi. Betoqat yulqingan arg'umoqni no'xtalab sapchib mindi, aravani gir aylanib, cho'qmorini oldi va enasining faryodiga quloq solmay orqaga — yov tomonga ot soldirib ketdi.

– Bog‘lar orasidan sho‘ng‘ib chiqqan, ustlariga qora jun chakmon, boshlariga qora kigiz telpak kiygan o‘n chog‘lik sahroyi, «Yov qochdi, ho, yov qochdi!» degan qiyqiriq bilan to‘g‘ri unga tomon bostirib kelardi...

Qalandar zorli kishnagan arg‘umog‘ini yov to‘dasiga solarkan, rapidaday keng yuzi vahimali bujmaygan, og‘zi qiyqiriqdan bir tomonga qiyshayib ketgan birinchi otliqni mo‘ljalga oldi. Otlar to‘qnashib, osmonga sapchiganda qo‘lidagi cho‘qmorini dast ko‘tarib yalpoq yuzli sahroyining boshiga zarb bilan tushirdi-yu, egardan qalpoqday uchirib yubordi. Qalandar ketma-ket yetib kelgan ikkinchi otliqni ham chapaqaylab urib yiqitdi, lekin quyunday yopirilib kelgan o‘n chog‘liq suvoriy uning arg‘umog‘ini surib ketdi, o‘zi esa boshiga tushgan so‘yilning zarbidan ko‘zlaridan yulduzlar chaqnab, ag‘darilib tushdi. Otdan yiqilayotganda so‘ng bor ko‘rgani singlisining katta ochilgan ko‘zlari-yu, qo‘shni qizni otiga uloqday o‘ngarib olgan qora chakmonli qalmoq bashara sahroyi bo‘ldi... U qanday omon qolganini bilmaydi. Chamasi, egardan uchib ketganida yov uni o‘ldiga chiqarib, ustidan ot choptirib o‘tib ketdi... Vodarig‘! Nechun o‘sha mash‘um jangda omon qoldi? Bu darbadarlik, bu ko‘rgiliklardan ezilib, musofirlikda xor bo‘lib yurguncha o‘sha jang-jadalda o‘lib ketsa bo‘lmasmidi?

Bu qirg‘indan keyin bir hafta o‘tar-o‘tmas, sal o‘ziga kelgan Qalandar yuz chog‘liq qishloq yosh-yalanglari bilan yov ustiga otlandi. Yassidan quyiroqda, dashtda beomon jang bo‘ldi. Qarnoq yigitlari arslonday olishdi, lekin g‘animlar ko‘plik qildi. Go‘yo butun sahro qarnoqliklarga qarshi otlanganday, to‘p-to‘p bo‘lib yopirilib kelaverdi. Bu jangda Qalandarning qiblagohi halok bo‘ldi. Uning o‘zi ham biqinidan o‘q edi. Yigitlar uni qonga belangan holda, jang maydonidan behush olib chiqishdi... Shu-shu, madad so‘rab bu yoqqa keldi-yu, darbadar bir musofir bo‘lib qoldi. Endi uni bu elda ushlab turadigan ne qoldi? Birdan-bir umidi Xurshida bonu bo‘lsa... Haq taolo undan ham ayirdi, umrining oxirida milt etgan bu nur, bu bevafo dunyoda yalt etgan o‘sha yolg‘iz yulduzni ham ko‘p ko‘rdi. Ha, u endi ketmog‘i lozim. Na o‘ziga, na elga nafi tegdi, endi aqalli qiblagohi bilan volidayi mehribonining qabriga sham yoqsin, tirikliklarida farzandlik burchini o‘tay olmadi, loaqal o‘lganlarida ruhlarini shod etsin...

Ertalab nonushta mahalida Qalandar ustaga yorildi. ko‘nglidagi bor dardini aytdi.

Usta Temur Samarqandiy qo'y terisidan tikilgan ag'darma telpagini to'g'rilab, nayakidan sarg'ayib ketgan soqolmo'ylovlarini tutamlab, uzoq sukutga toldi. Tepadagi tuynukdan quyilib turgan bir hovuchgina shu'lada uning qora qurum bosgan serajin yuzi, jimir-jimi, terlagan yaltiroq peshanasi, qimtilgan lablarida teran bir mahzunlik aks etardi.

– Bolam Qalandar, – dedi usta nihoyat. – Sen bu g'arib kulbanga kirib kelganingda, faqir terimga sig'may suyungan edim. O'g'lim yo'q edi, Xudo men g'aribi notavonga ham farzand ato qildi, o'lsam qabrimga sham yoqib, qur'on o'qiydurgan bir zurriyot in'om etdi, deb suyungan edim. Ne deyman, zorim bor, zo'rim yo'q, o'g'lim.

Ustaning chehrasidagi mahzunlik, ovoqidagi dard Qalandarning yuragiga nashtardek sanchildi. U nima deyishini bilmay:

– Otaxon, – dedi y'er chizib. – Inshoolloh, qabringiz shamsiz, ruhingiz duosiz qolmas. Dorussaltanada sizni bilmagan, siz tabarruk zotni izzat-u ikrom qilmagan bir bandayi mo'min yo'qdur. Bir yoqda kosiblar, bir yoqda shogirdlaringiz Qalqonbek bilan Bosqonbek, bir yoqda mavlono Ali Qushchi...

– Olloga shukr, o'g'lim, – dedi usta uning og'zidan so'zini olib. – Bu gapni aytishdan murod – seni niyatingdan qaytarmoq emas, mehrim-muruvvatimni izhor qilmoq edi, xolos. Usta Temur Samarqandiy musofirlik neligini biladi, bolam... Birovning yurtida sulton bo'lg'uncha, o'z yurtingda ulton bo'l, derlar. Qa'da qarimaydur. O'z elingga borib, ota-enang mozorini tavof qilib, ruhlarini shod etmoqni niyat qilibsen, ilohim niyatingga et, o'g'lim. Lekin yo'ling olis, safaring xatarli, bolam. Ne kerak? Bu g'arib kulbada ne bor – tilaganingni ol, bolam! Mavlono Ali Qushchiga ayt – tilladan bersin...

– Yo'q, otaxon, menday bir gadoga tilla ne kerak? O'zingiz aytar edingiz: devonaning ishini Xudo o'nglar deb. Bir-ikki kunlik non-tuz bo'lsa bas, yo'lda ne ko'p, el ko'p, yurt ko'p... Mavlono Ali Qushchi bilan albatta vidolashamen, ammo tilla kerak emasdur, otaxon...

Usta Temur Samarqandiy katta qoqsuyak kaftini uning tizzasiga qo'yib, ma'yus kuldi.

– E voh, yoshlik qilasen, bolam, sen ko'p diling pok yigitsen, bilamen. Va lekin bu osiy bandalar shu iblis ma'danni deb, bir-birining boshini esa, fisqi fasod qilib, bir-biriga choh tavlasa ne chora? Bu sariq ma'dan birda kishiga ofat keltirsa, birda izzat-u ikrom keltiradi. Qari bilganini pari bilmas, so'zimga

inon, bolam: yigit kishiga goho boylik ham kerak bo'ladi... Bas! Sen uyalsang, o'zim aytamen Aliga.

Qalandar kun bo'yi yo'l hozirligini ko'rdi. Usta Temur Samarqandiy qayoqqadir ketib, qo'y junidan to'qilgan issiq chakmon bilan qo'y terisidan tikilgan o'zinikiday qora telpak topib keldi, o'zi yasagan po'lat xanjarini in'om qildi. Qalandar Qarnoqiy xurjunning bir ko'ziga non, tuz, qalampir, tolqon, ikkinchi ko'ziga kiyim-kechak va og'ir yo'lda kerak bo'ladigan mayda-chuyda buyumlar – qumg'on, piyola, qoshiq, tovoq solib taxt qilib qo'ydi.

Maslahat bilan u tunda, g'or tevaragida ivirsib yurgan turqi tarovati sovuq g'alamislar yo'qolib, ko'chalar tinchiganda g'ordan chiqib, rasadxonaga boradigan bo'ldi. Lahim orqali rasadxonaga kirib Ali Qushchi bilan vidolashadigan, so'ng Qalqonbek bilan Bosqonbek shay qilib turadigan otga minib, yo'lga chiqadigan bo'ldi.

Lekin negadir allamahalgacha g'or tevaragida qalang'i-qasang'ilarning sharpasi tinmadi. Nihoyat, vaqt tun yarmidan oshganda tinchiganday bo'ldi-yu, Qalandar chakmonini kiyib, belini bog'ladi.

Moychiroq shu'lasida usta Temur Samarqandiy Qalandarni bag'riga bosib, ko'ziga yosh olib xayrlashdi, peshanasidan o'pib, oq yo'l tiladi. Lekin xuddi shu mahal; usta ketmondan kaftlarini ochib oq fotiha berayotganida, nogahon eshik taqillab qoldi. Qalandar darhol o'zini panaga tortdi. Usta esa qo'lga moychiroq olib, eshik tomon ketdi.

– Kim bu, qora tunda uyqu bermay, daydib yurgan?

Tashqaridan ingichka, hayajonli ovoz eshitildi:

– Ma'zur ko'rgaysiz, usta, bu – men, Miram Chalabiymen...

– Ne deding? Qaysi Miram?

Qalandar yelkasidagi xurjunini yerga tashlab, ustaning orqasidan qorong'i yo'lkaga sho'ng'idi.

– Otaxon! Mavlononing shogirdi bu! Ijzat bering, eshikni ochav!

Miram Chalabiy g'orga kirdi-yu, yurishga chamasi kelmaganday, devorga suyanib qoldi. Moychiroqning xira shu'lasida yalang oyoq, yalang bosh Miram majnunsifat bir devonaga o'xshar, o'ziyam sovuqdanmi, qo'rquvdanmi dir-dir titrar, tishi tishiga tegmay shaqillar edi.

– Ne bo'ldi? So'zla, inim! – dedi Qalandar, yuragi mudhish bir tuyg'udan muzlab.

– Ustod... ustodni zindonga soldilar.

– Qachon?

– Kecha xuftonda. Shomi g'aribonda besh-olti nafar yasovul rasadxonaga bostirib kirdi, hamma yoqni ostin-ustin qilib, axiyri oldilariga solib olib ketdi...

– Kecha olib ketsa... nechuk tunda kelmading? Nechuk darhol xabar bermading?

– Sababi... – Miram Chalabiy gapirolmay quruqshagan lablarini yaladi. – Sababi momom... Tillabibi bor edilar. U kishi yig'layverib esimni oldilar.

– O, bechora! – dedi usta. – Qaysi zindonga solmishlar? Xabar topdingmu?

– Topdim. Ko'ksaroy zindoni!..

– Yo Rabbiy! – ustaning qo'lidagi moychiroq qaltirab ketdi.

Qalandar Qarnoqiy zabardast qomati bilan tor yo'lkani qoyaday to'sib turar, uning hushi boshidan uchib, xayollari to'zg'ib ketgan, faqat ko'nglining bir chetida bir haftadan beri tuzgan rejaları, uyqusiz tunlarda qilgan orzu-umidlari – hammasi ipi uzilgan marjonday sochilib ketganini, endi hech qayoqqa ketolmasligini, to ustodning taqdiri bir yoqli bo'lmaguncha, bu yurtdan jilolmasligini tushundi, nazarida, so'nggi paytlarda ko'p eslagan singlisi ham o'z enasi emas, go'yo Tillabibi to'g'risida qayg'urib yig'laganday tuyildi.

– Yasovullarning qidirgani ne? Kitoblarmu?

– Kitoblar, – dedi Miram Chalabiy. – Tag'in oltin qidirmishlar. Rasadxonada oltin bor emish. Astag'firullo!..

«Mavlono Muhiddin! – dedi Qalandar ko'nglida. – Mavlono Muhiddin sirni ochgan! Mavlono emas, mal'un ayg'oqchi! Alloma emas, riyokor josus!..»

U ko'zini yumib devorga suyandi: «Ne qilmoq kerak? Bu yerda qolganda uning qo'lidan ne keladi? Ustodga yordam bera oladimi, yo'qmi? Ammo... yordam berolmayman, deb ustodni, qanoti qayrilgan qushchaday eshikda qaltirab turgan bu yosh talabani, lol bo'lib qolgan bu keksa ustani arosatda qoldirib ketmoq vijdondan bo'lurmi? Odamiylikka kirurmi?»

– Bolam Qalandar, – dedi usta. – Mullavachcha sovuqda dildirab qolibdi, bir piyola issiq suv ber bunga, bolam!..

«Mavlono Muhiddinning uyiga bormoq kerak! Borib yoqasidan g'ip bo'g'moq kerak! Yo so'zidan qaytsin, yo...»

– Ha, ha, to'rga o'ting, mulla, – dedi Qalandar. U tisarilib Miram Chalabiyga yo'l berdi. Cho'g'day qizigan miyasida esa xayollar quyunday charx urar, bir-biridan dadil, mardona rejalar

quyilib kelmoqda edi: «Bog' tomonda eshik bor! So'nggi marta Xurshida bonu bilan uchrashishga ahdlashganida Qalandar boqqa kirib, bonu yotadigan uyning kichkinagina darichasini qoqqanda, ul gulruksor shu eshikdan chiqib kelgan edi. Bog' tomondagi shu eshikdan kira olsa bas – mavlononing mehmonxonasiga o'tib olish oson. Mehmonxonaga kirib, mavlonoga yuzma-yuz kelsa bas – unga ne deyishini o'zi biladi. Ha, darhol bormoq kerak; fursatni boy bermay, mavlononi g'ippa bo'g'moq, uni bu yo'ldan qaytarmoq lozim, bil'aks, ustodning hayoti...»

6

Uyning to'rida qizil Samarqand baxmaliga zar tikib o'tirgan Xurshida bonu hovlida ship-ship oyoq tovushini eshitib, boshini ko'tardi. Yo'q, bu dadasining zaifgina odimlashiga o'xshamas, kavushning asabiy «duk-duk»iga asoning «taq-taq» «i qo'shilar, bu – bobosi Salohiddin zargar edi. Boya xuftonda to'rt nafar otliq navkar kelib otasini olib ketgandan beri bobosi bir lahza o'tirmadi. Asosi bilan yerni qattiq taqillatib, kavushini duk-duk bosib ko'chaga chiqadi-kiradi, chiqadi-kiradi... Bobosi har chiqib-kirganida bonuning yuragi uvishib, igna tutgan nozik barmoqlari titrab ketadi; boya qorong'ida to'fonday yopirilib kirgan yasovullar ko'z oldiga kelib, o'tirgan joyida karaxt bo'lib qoladi. Har safar yasovullarning dag'al ovozlari, nag'al qoqilgan etiklarning betakalluf gursillashini, ayniqsa, qo'rquvdan ikki bukilib, titrab-qaqshab qolgan otasining dir-dir titrashini eslasa, yodiga shu yil ko'klamda sodir bo'lgan boshqa bir mudhish voqea tushib, yuragi o'ynab ketadi...

To'y bo'lganiga uch oydan oshgan, Qalandardan tamom umidini uzgan Xurshida bonu, taqdirga tan berib, o'z mirzasiga o'rgana boshlagan paytlar edi. Bir kun kechqurun Ko'ksaroy devonida xizmat qilgan yosh mirza uyga rangi o'chib, allanimadan vasvasaga tushib kirib keldi. Xurshida bonu xuddi shu bugungiday o'z xonasida zar tikib, xayolga cho'mib o'tirardi. Eshikda qaltiroq bosib turgan mirzani ko'rib, yuragi muzlab ketdi. Mirza sekin yurib kelib uni qo'lidan ushlab o'rnidan turg'azdi-da, yuziga uzoq tikildi. Mirzaning bejo ko'zlarida ham qo'rquv, ham unsiz iztirob, ham allaqanday shafqatsiz bir narsa bor edi. Uni birinchi bor bu holatda ko'rgan Xurshida bonu beixtiyor orqasiga tisarilib: «Sizga ne bo'ldi, mirzam?» – dedi. Mirza javob bermay, uni nozik belidan quchib o'ziga tortdi-yu,

lablaridan, yuzidan, ko'zlaridan o'pa boshladi. Uning bo'sasida ehtiros emas, kishini cho'chitadigan telbalarcha bir narsa bor edi. Nihoyat, u o'pishdan to'xtab:

– Darhol kiyim-kechagingni yig'ishtir! – dedi qaltirab. – Zeb-ziynatlaringni qutiga sol! Issig'roq kiyin! Hozir uzoq safarga chiqurmiz. Tezroq bo'l! Tezroq! – Mirza shunday dedi-da, yugurganicha xonadan chiqib ketdi.

Xurshida bonu yuragini chulg'ab olgan sovuq shubha va qo'rquvdan garangsib, dam zeb-ziynatlar to'la qutichalariga, dam kiyim-kechaklar solingan sandiqlarga yugurdi.

Nihoyat, xiyol hushini yig'ib, ichidan olmaxon mo'ynasi qoplangan qora movut kamzulini, oyog'iga kobuliy etikchasini kiydi, boshiga oq tuyaning junidan to'qilgan issiq ro'molini o'radi, zeb-ziynatlarini tilla qutichaga solib, daricha yoniga bordi.

Hovlida yugur-yugur boshlangan, shivir-shivir ovozlari eshitilar, eshiklar sharaq-shuruq ochilib-yopilar edi. Qosh qorayib qolgan, yaqindagi masjiddan azon aytgan muazzinning mungli nidoga o'xshash ovozi quloqqa chalinar, lekin hovli va uylar zimziyo, hech qayerda milt etgan chiroq yo'q, faqat kashta tikish uchun sham yoqqan Xurshida bonuning xonasigina yorug' edi.

Sal o'tmay mirza qaytib kirdi. U boshiga tulki tumoq, egniga po'stin kiyib, belidagi kumush kamariga qilich taqib olgan edi. U Xurshida bonuni yangi libosda ko'rib, yana boyagiday bir daqiqa tikilib qoldi.

Keyin yana boyagiday yuzlaridan, ko'zlaridan telbalarcha o'parkan:

– Nechuk Ollo senga bu jamolni bermish? – dedi alamli dard bilan. – Nechun men g'aribni sehringga bandi qilmish? Yig'ishtirilib bo'ldingmu? Zeb-ziynatlarni oldingmu? Yur, otlar tayyor... – mirza gapini tugatmay, to'satdan qulog'ini ding qilganicha qotib qoldi. Tashqi hovlida qandaydir to'polon boshlangan, ot tuyoqlarining dupuri, qilichlarning sharaq-shurug'i eshitilar edi. Mehmonxonada kimdir dod solib uvvos tortdi, zaifalar qiy-chuv ko'tardi... Bu qiy-chuvdan hushyor tortgan mirza eshikka otildi, o'ziga bo'ysunmagan qaltiroq qo'llari bilan zulfinlarni solishga urindi. Lekin shu mahal, hovlida nag'al qoqilgan etiklarning seskantiruvchi gursillashi eshitildi. Zum o'tmay, kimdir eshikni shitob bilan tepdi. Uzilib ketgan eshik zulfini behush turgan Xurshida bonuning qulog'i ostidan o'tib, tokchaga borib tushdi-yu, kumush barkashlarni daranglatib yubordi.

Mirza jon holatda qilichni yalang'ochlab qora to'fonday yopirilib kirib kelayotgan navkarlarga tashlandi. Lekin yopirilib

kirgan navkarlarning bir qismi uni chalib qulatib, ustiga chiqib olishdi, bir qismi Xurshida bonuga tashlanishdi. Kimdir uning boshiga qora mato tashlab, bo'g'ib oldi, kimdir dast ko'tardi... Xurshida bonu navkarlar qo'lida qushday pitirlab, boshidagi qora matoni yulqilab ocharkan, yerda bo'g'izlangan qo'yday talpinayotgan mirzani ko'rdi. Navkarlardan biri uni ayovsiz tepkilar, yana biri qo'llarini orqasiga qayirib, chilvir bilan bog'lar edi...

Xurshida bonu Ko'ksaroyda hushiga keldi. U shifti qubbasimon charog'on xonada, qalin ipak ko'rpalar ustida yotar, bo'yinlari va qo'llaridagi qat-qat zeb-ziynatlarini nafis jaranglatib yugurishib yurgan yosh kanizlar uning burniga billur shishachalarni tutishib, allaqanday o'tkir va xushbo'y dorilarni hidlatishar, peshanasiga, yonoqlariga atirgul suvlarini surtishardi. Sal o'tmay, haram bekasi kirib zo'rlab og'ziga quyganday qilib bir piyola sharob ichirdi-da, hammomga olib ketdi. Keyin oldiga shahzoda kirdi...

Xurshida bonu shahzodaning sarak-sarak qilgan boshi, shahvat bilan yongan ko'zlari, negadir dir-dir titragan uzun nimjon gavdasi esiga tushdi-yu, tirnohlorigacha zirqirab ketdi...

«Ajab! Boqqa qaragan daricha tiqirlaganday bo'ldimi?» — Xurshida bonu ko'ylagining yoqasini ushlaganicha bo'yi baravaridagi tosh panjarali darichaga tikilib qoldi. Aksiga olib, enagasi ham uxlab qolgan edi. Bechora kampir, dadasining qaytishini poylay-poylay hozirgina boshi yostiqa tekkan edi, darhol pinakka ketdi... Bonu yosh boladay g'ujanak bo'lib yotgan enagasiga qo'rqibgina ko'z tashladi... Ho', qo'rqqanga qo'sha ko'rinur degandek, unga daricha tiqirlaganday tuyilgandir... Yo'q, yana tiqirladi. To'xtab-to'xtab uch marta tiqirladi... «Yo Parvardigor! Yolg'iz u, shoir Qalandar Qarnoqiy mana shunday to'xtab-to'xtab uch marta tiqirlatar edi!» Xurshida bonu hayajondan qimir etolmay, ko'zlarini katta ochganicha darichaga tikilib o'tirardi... Nahot Ollo gadoyi Qalandar bo'lsa? Umi? Boshqami? Qalandar ne qiladi kelib? Muddaosi ne?... Xayriyat, jimib qoldi. Shamolga o'xshaydi... Bonu o'sha mash'um voqeadan bir hafta oldin Qalandarni darvozalari yonida ko'rgani esiga tushib, beixtiyor ko'ziga yosh oldi...

Uning to'yidan keyin Qalandar tarkidunyolikka yuz tutganini bonu eshitgan edi. Lekin uni bu ahvolda ko'raman deb boshida eski kuloh, egnida juldur janda, soch-soqoli o'sib ketgan bir devona qiyofasida ko'raman deb, o'ylamagan edi. Shuning uchunmi, «mirzam!» deb yuborganini o'zi ham bilmay qoldi.

Xayriyat, ko'rgan tushi esiga tushib, mirzadan devonaga xayri ehson berishini so'radi-yu, bek hech narsani sezmedi, oltin tangani Qalandarning oyoqlari ostiga daranglatib tashladi-da, hovliga kirib ketdi...

O'sha kechasi mirzaning betoqat bo'salari, ehtirosli quchishlari misoli og'u bo'lib tuyildi bonuga. O'ziyam, mirza uxlagach, tong otguncha yig'lab chiqdi. Bir zum ko'zini yumsa nigohi oldida Qalandarning qiyofasi, «mirzam», deganida charaqlab ketgan ko'zlari namoyon bo'lardi-yu, esiga burungi shoir Qalandar tushar, shu uy, shu mehmonxonada bir-birlariga she'rlar o'qib o'tgan mas'ud damlar xayolida jonlanib, tingan ko'z yoshlari qayta tirqirab oqardi... Yo Rab! Daricha yana tiqirladi! Bir... ikki, uch... to'xtab-to'xtab uch marta tiqirladi!..

Xurshida bonu yuragi gurs-gurs urib, enagasiga qaradi... Shoir Qalandar Qarnoqiy unga oshiq bo'lib, daricha chertib kelib yurgan mahalda avval hamisha enagasi chiqib xabar olar, shundan keyingina bonu chiqardi... Ana, yana chertdi! To'xtab-to'xtab uch marta chertdi...

Xurshida bonu shosha-pisha o'rnidan turdi, boshiga issiq tivit ro'molini o'radi, movut kamzulini yopinib, oyog'iga bejirim kobuliy kavushini ildi-da, oyoq uchida yurib xonadan chiqdi. U yer-bu yerida tosh fonuslar miltiragan o'rdaday hovlidan o'tib, bog' eshikning oldiga borganda Xurshida bonu nafasi og'ziga tiqilib, yana to'xtadi... Shoir Qalandarmi, boshqami? Qalandar! Undan boshqa kim bo'ladi? Saroy sipohlari bog'dan kelib, daricha chertib yurmaydi! Biroq u bo'lsa... Nechun keldi? Muddaosi ne?.. E, Parvardigor, o'zing madad bergaysen!

Xurshida bonu xira shu'la tushib turgan bobosining darichasiga bir qarab qo'ydi-da, eshik zanjirini ohistagina oldi. Yaproqlari to'kilib, huvillab qolgan bog' ustida, ariq bo'yida quloch yozgan keksa yong'oq tepasida, go'yo masjid gumbaziga qadalgan kumush hilolday bir tilim oy yaltillab turar, uning zaif shu'lasida bog' allaqanday g'arib tuyilar, yalang'och daraxtlar yupun gadolarday dildirab qolgan edi.

Darichaning tagida hech kim ko'rinmadi. Xurshida bonu dukduk urgan yuragini hovuchlaganicha yong'oq tomonga yurdi. U yerda bir nima chirs etib singanday bo'ldi. Xurshida bonu to'xtab, qorong'iga tikildi. Yong'oq shoxlari orasida boshiga kuloh kiygan barvasta bir odamning qorasi ko'rindi... O'sha! Shoir Qarnoqiy!..

Xurshida bonu darmonsizlanib ariq bo'yidagi tolga suyandi. Yong'oc tagidagi qora ko'laga qalin shoxlar orasidan mo'ralab, sekin shivirladi:

– Enagajon! Qo'rqmang, bu – men, devona Qalandar...

– «Qalandar!..» – Xurshida bonu nechundir o'pkasi to'lib, ko'ziga yosh oldi-yu, tol tagidan chiqdi.

– Xurshida bonu?.. Siz... Sizmu?

– Ha, men... – Qalandar Qarnoqiyning tovushidagi qo'rquv va hayajon Xurshida bonuga xiyol dadillik berdi. U ohista yurib, yong'ocqa yaqinlashdi. U yerda osilib yotgan shoxlarni jur'atsizgina surib, Qalandarning yuziga qiyo boqdi. Qalandar osmondagi oyga teskari turgani uchunmi, uning janda kiygan barvasta gavdasi, soqol bosgan yuzi qop-qora va allaqanday vahimali ko'rinardi. Ilgari, bu xonadonga tez-tez kelib yurgan mahalda u qo'yday yuvosh, qizlarday tortinchoq ko'rinar, chehrasi ham boshqacha, juda muloyim edi. Faqat sinovchan qadalgan ko'zlari qorong'ida allaqanday chaqnab turardi...

– Afv etgaysiz, bonu, – dedi Qalandar, – qiblagohingiz... mavlonoga bir og'iz so'zim bor. Iloji bo'lsa yo'qlab bersangiz...

Qalandarning tovushi notanish, bo'g'iq edi.

– U kishi... uyda yo'qdur... – Xurshida bonu yana o'pkasi to'lib, entikib-entikib gapirdi. – Sipohlar kelib, u kishini Ko'ksaroyga olib ketmishlar...

– Qachon?

– Boya xuftonda. To'rt nafar sipoh uyimizga bostirib kirib, olib ketmishlar...

– Ey darig'! – Qalandar beixtiyor bonuga tomon bir qadam tashladi.

Yong'oc shoxlari orasidan quyilib turgan oy shu'lasida bonuning chehrasi hech o'zgarmaganday tuyildi unga. O'sha, iyagiga tomon ingichkalanib ketadigan uzunchoq muloyim yuz, keng, silliq peshana, go'yo usta san'atkor chizganday qop-qora qoshlar tagida ma'sum mo'ltirab turgan serkiprik ko'zlar, o'sha, xiyol himarilib turadigan, uchlarida chuqurchalari bor latif lablar... Faqat juda ozganu, burungidan ham xipcharoq, nozikroq ko'rinadi.

Xurshida bonu uning tikilib qaraganini ko'rib, ko'zlarini olib qochdi, beixtiyor quyilib kelayotgan ko'z yoshlarini yashirishga tirishib, boshini egdi...

«Topib yolg'iz, dilim rozin bayon etmoqqa ojizmen,
Uzun tunlar xayolingda o'tur bedor, bilmaysen...»

Qalandarning yuragini ma'yus kuyday tiniq bir his chulg'ab oldi. U ilgari, mavlono Muhiddinning ta'limxonasida bonu bilan yolg'iz uchrashgan mahallarida shunday bo'lar, iyagini kaftlariga qo'yib, uning she'rlariga jimgina quloq solib o'tiradigan bu ma'suma Qalandarning dilida qaynoq ehtirosdan ham nash'ali, cheksiz bir mehr uyg'otardi... Qalandar ko'ngli bir xil bo'lib:

– Qo'rqmang, bonu, – dedi. – Padaringizga shikast yetmas.

– Inshoolloh, aytganingiz kelsin, – dedi Xurshida bonu pichirlab. – Mana, tun yarimdan oshdi, hanuz darak yo'q...

– Qo'rqmang, burni ham qonamaydi padaringizning! Qalandarning ovozidagi kinoyani sezgan bonu boshini ko'tardi.

– Siz qaydan bilasiz?

– Bilamen, bonu. Toki... – Qalandar oydinga javdirab turgan ma'sum ko'zlarga ko'zi tushib, tilini tishladi. Xayolidan: «Nega bu bechoraga qahrimni sochamen, uning gunohi ne?» degan fikr o'tdi. Bechora bonu! U xuddi shu yerda, shu yong'oq ostida, mana shunday osuda tunda yurak yutib uning yoniga chiqqan emasmidi? Shu nozik qaddi-qomati, yoshligi, ma'sumlighi holida u bilan qochishga jur'at qilgan emasmidi? Umrda yo'qchilik va qiyinchilik nimaligini bilmagan qiz, suyukli xonadonini tark etib, u bilan darbadar hayot kechirishga, yo'qchilik va qahatchiliklarga bardosh berishga bel bog'lagan emasmidi? Shunda Qalandar shu ma'suma tengi bo'lolmay, uning irodasini bukib, ahdidan qaytargan emasmidi? Endi nega unga zarda qiladi? Nega otasining gunohini uning yuziga solib yuragini tig'laydi?

Xurshida bonu sabrsizlanib:

– Nechun indamaysiz? – deb so'radi.

– Sababi... bu sir-asrorni siz bilmaganingiz yaxshidur, bonu.

– Nega? – Bonuning ovozidagi taraddud, chehrasidagi tortinchoq muloyimlik sovuq bir qat'iyat bilan almashdi.

– Negakim, bu sirni aytsam dilingiz og'riydi, bonu...

– Dilimni og'ritishdan qo'rqsangiz nechun so'z ochdingiz? So'z ochib yana nechun yashirasiz? So'zlang! – Xurshida bonu issiq qo'lini Qalandarning qo'liga qo'ydi. – Boshimda qilich tursa ham so'zlang!

Uning ovozi nafrat aralash bo'lakcha bir alam bilan yangrab ketdi-yu, buning sababiga tushungan Qalandar beixtiyor boshini egdi.

– Kechirgaysiz, bonu, faqir sizning oldingizda gunohkormen...

– Qo'ying! – dedi bonu pichirlab. – Barini Ollodan ko'rdim.

– Billoh, chin so'zim shu! Ayb sizda emas, mavlonoda ham emas, kaminadadur...

– Ne chora?..

– Ne chora! – Qalandar jandasining yoqasini yulqib ochdi, nafasi yetmay bo‘ynini, jundor ko‘kragini ishqadi. – O‘sha paytda nechuk so‘zingizga kirmadim, nechuk siz bilan birga elimga qochmadim, nechuk sahroda g‘animlar qo‘lida o‘lib ketmadim? Mana, necha oy bo‘ldikim, shuni o‘ylaymen, shu dard yuragimni tig‘laydi, bonu!

Xurshida bonu boshini bir tomonga egib, pastki labini tishlab jimgina turardi. Uning ko‘nglidagi boyagi alamli tug‘yon so‘nib, ko‘ziga yana yosh keldi. O‘sha yoz oqshomi, Qalandarni ilk bor devona qiyofasida ko‘rganida ham xuddi shunday bo‘lgan, dilidagi barcha adovat, barcha gina-kuduratlari esidan chiqib, kechasi bilan yig‘lab chiqqan edi... Mana endi, uning dardlarini o‘z og‘zidan eshitib, yana ko‘ngli vayron bo‘ldi, negadir uning bir mahallar in‘om etgan she‘ridan bir bayt esiga tushdi:

«Dardi holimdin sanam g‘ofil agar ogoh esang,
Hech g‘amim yo‘q, sen menga gar dilbar-u dilxoh esang...»

«Yo Rab! Gadolik yo‘lini ixtiyor etgan bu darvesh eski dardni qo‘zg‘ab ne qiladi? Nechun keldi? Muddaosi ne uning?»

Xurshida bonu uzuklari yalt-yalt qilgan barmoqlari bilan kipriklaridagi yoshlarini artib, Qalandarga qaradi.

– Mendan bir sirni yashirmoqqa urinasiz?!

– Bonu...

– So‘zlang! Boshga tushganini ko‘z ko‘rar. Qo‘rqmang! «O‘zidan xavfsiraydi. Endi so‘zlamasam ko‘ngliga yomon shubha tushadi...» Qalandar ko‘kragini to‘ldirib nafas oldi, so‘ng:

– Siz ustod Mirzo Ulug‘bek qatl qilinganidan xabaringiz bormu? – deb so‘radi.

– Yo Rab! Qachon?!

– Bir hafta bo‘ldi... Ne chora, o‘z farzandi shahzoda Abdullatif qatl qilmish...

– Yo Parvardigor! – Xurshida bonu ko‘zlarini yumib lablarini sekin pichirlatdi. Uning nigohi oldiga Ko‘ksaroy haramining serhasham xonasi, xonaga kirib, harir ipak parda orqasida to‘xtagan a‘lohzratlari keldi, quloqlari ostida uning allaqanday g‘amgin tovushi eshitilganday bo‘ldi: «Bonu! Shahzoda sizni qattiq xo‘rlabdur. Men uni qattiq koyidim. Lekin ne chora? Bo‘lar ish bo‘libdur. Endi ne qilasiz? Haramda qolasizmu yo o‘z xonadoningizga ketasizmu?»

– A'lohazratlari ijozat etsalar, ketar edim...

– Tilagingiz vojib bo'lur. Saroybonga aytamen, shu bukun eltib qo'yadur. Otangiz bilan bobongizga duoi salomimni yetkazgaysiz. Onhazrat shahzodaning bu tuban yumushi uchun uzr so'raydur, degaysiz. Yoshsiz. Ollo taolo emdi sizga saodat ato qilg'ay, qizim!..

Xurshida bonu quruqshagan lablarini yalab:

– Yo Parvardigor! – deb takrorladi. – Farzand o'z buzrukvorini qatl qilsa! Qay kunlarga qoldik? Ne safolat, ne qabohat bu?..

– Ha, tengsiz safolat, tengsiz qabohat! – dedi Qalandar bo'g'ilib. – Lekin zurriyotlari qanchalar razil bo'lsa, ustod shunday pok edi. Farzandlari bir zulmat bo'lsa, ul zoti oliy misoli bir oftob edi. Bu oftobning ziyosidin yolg'iz bizday musulmlar emas, sizday musulmalar ham bahramand edingiz...

Xurshida bonu «haq so'z» deganday ohista bosh irg'adi. Qalandar oy shu'lasida bosh egib turgan bu ma'sum sanamga tikilganicha bir zum jim qoldi. U yana boyagiday sirni ochish-ochmasligini o'ylab qiynalar, ochay desa, uning yuragini qon qilishdan qo'rqar, ochmay desa... Bonu butun vujudi quloq bo'lib kutib turardi.

– Ustod Mirzo Ulug'bek qirq yil shohlik qilib orttirgan xazinasini asrab qolmoq niyatida, bu fojidan bir hafta muqaddam, mavlono Ali Qushchini chaqirib, xazinani unga topshirgan edi...

– Xazina?!

– Ilm xazinasini aytamen. Rasadxonadagi barcha nodir kitoblarni, barcha noyob qo'lyozmalarni aytamen. Bu kitoblardan ba'zilarini ko'rgandursiz, bonu?

– Ha, ha, ko'rganmen... – Bonuning esiga lop etib otasi bergan risola tushdi. A'lohazratlarining olis tarix hodisalarini hikoya qiluvchi bu risolasini bonu sarguzasht qissaday qiziqib o'qib chiqqan, shuning uchun ham uni bo'lakcha bir mehr bilan oqqa ko'chirib bergan edi!.. So'zlay bering! – dedi bonu shivirlab. Ustod bu xazinaning taqdirini mavlono Ali Qushchig'a topshirgan edi. Mavlono Ali Qushchi ustodning vasiyatiga amal qilib, ehtiyot choralarini ko'rgan edi. Butkul dorussaltanada bu sirdan bor-yo'g'i uch kishi voqif edi...

– Shulardan biri... qiblagohimdur?

– Balli!

– Siz bu sirni otam oshkor qilmog'idan qo'rqasiz?

– Ne chora, shubha qifmoqqa sabab bordur.

– Yo‘q! – Xurshida bonu qorong‘ida ko‘zlari charaqlab, Qalandarga tik boqdi. – Buzrukvorim bu tubanlikka bormaydi!

– Inshoolloh, aytganingiz kelsin. Va lekin... – Qalandar bonuning porlab turgan ko‘zlaridan ko‘zini olib qochdi. – Har qalay, mavlono bilan bir suhbatlashmoq niyatida keldim, bonu.

Xurshida bonu chuqur tin olib:

– Sabr qilg‘aysiz, – dedi. – Otaxonim bilan o‘zim so‘zlashamen! Agar-chi, siz aytganday Ko‘ksaroydan beshikast qaytsa o‘zim so‘zlashamen.

– Faqir erta buruskun kelamen, – dedi Qalandar va javob kutib bonuga qaradi. Lekin Xurshida bonu indamadi. U boshidagi oppoq tivit ro‘molining uchini barmoqlariga o‘rab, ko‘kdagi oyga tikilib qolgan, lablari qimarilgan, muloyim chehrasida, bo‘taning ko‘zlariday katta-katta ko‘zlarida cheksiz bir mung aks etib turardi...

– Kelmasam bo‘lmas. Sababi... jannatmakon Mirzo Ulug‘bek hazratlarining noyob xazinasigina emas, mavlono Ali Qushchiday ilm oftobining taqdiri ham buzrukvoringizning qo‘lidadir, bonu...

– Men so‘zlashamen, – dedi Xurshida bonu. Lekin uning ovozidagi boyagi qat‘iyat so‘ngan, bu qat‘iyat teran bir o‘ychanlik bilan almashgan edi.

– Tashakkur, bonu, – dedi Qalandar.

Gap tugagan edi. Lekin Qalandar Qarnoqiy ketgisi kelmas, boshini xam qilib chuqur o‘yga cho‘mib qolgan bu nozik sanamga tikilib, uning qo‘llaridan ushlab uzoq turgisi, bag‘riga bosib yupatgisi, nechundir oyog‘iga tiz cho‘kib qayta-qayta kechirim so‘ragisi kelardi. Lekin uzr aytish ham ortiqcha, boshqa so‘zga ham hojat qolmagan edi. Buni bonu ham tushundi chamasi:

– Xayr sizga, – dedi eshitilar-eshitilmas. – Omon bo‘lg‘aysiz...

– Xayr, bonu... – Qalandar og‘ir xo‘rsinib, yong‘oq tagidan chiqdi-da, oyoq ostidagi xazonlarni shatirlatib, bog‘ oxiridagi jarlikka tushib qetdi. Xurshida bonu bir-bir bosib orqaga qaytdi. Bog‘ eshikka etganda butun vujudi bo‘shashib, eshikka suyanib qoldi. So‘ng negadir birdan o‘pkasi to‘lib, issiq peshanasini muzday paxsaga qo‘yib yum-yum yig‘ladi...

7

Yo‘q, bu Ali Qushchi o‘ylagan quduqday chuqur, mudhish zindon emas, uzuniga uch-to‘rt, eniga ikki-ikki yarim qadam keladigan zimiston bir ungur edi. Kechasi Ali Qushchini olib

kelib qamaganlarida, bu zim-ziyo xona unga chin zindonday mudhish tuyilib, tirnoqlarigacha zirqirab ketgan edi. Asta-sekin hushini yig'ib, qamoqxonani bir aylanib chiqdi. Ali Qushchi umrida zindon ko'rmagan bo'lsa ham, uning dahshatlari to'g'risida bir-biridan vahimali ko'p gaplar eshitgan edi. Har qalay, bu hibsonaga shukr qilsa bo'lardi. Yolg'iz bir narsa yomon, hibsona saroy otxonalariga yondosh bo'lsa kerak, dimog'ni yorib yuborguday qo'lansa bir hid kelar, g'adir-budir tosh devorlar oftob o'tkazmagani uchun juda sovuq va zax edi. Lekin ne chora? Uni Ko'ksaroyga, ilgarigiday Mirzo Ulug'bekning gulgun ziyofatlariga, shoirlar va fozillar davrasida o'tadigan dilkash suhbatlarga emas, tamom boshqa joyga, boshqa muddaoda olib kelmishlar... Bu mudhish, kambar hibsonadan uning qachon chiqishini, zotan tirik chiqadimi, yo'qmi – buni yolg'iz Parvardigori olam biladi, xolos. Bundan buyon unga yolg'iz bir narsa – sabot kerakdur, sabot!.. – Ali Qushchi o'zini bosishga qancha urinmasin, go'yo qafasga tushgan sherday betoqat bo'lib, hibsonada gir aylanar, qorong'ida turtinib g'adir-budir devorlarni, temir qoplangan og'ir eshikni qayta-qayta paypaslab ko'rardi, go'yo nafas yetmayotganday tuyilib bo'g'ilar, to'lg'anar edi. Goho-goho hushiga kelib, qadamini sekinlashtirar, tor hibsonani ohista aylanarkan, uning uchun endi bitta-yu bitta chora qolganini, u ham bo'lsa sabr-u toqat ekanini qayta-qayta ko'nglidan kechirar, lekin sal o'tmay bu ahdi esidan chiqib, yana toqatsizlana boshlar edi. Nihoyat, holdan toydi chamasi, ko'z oldi qorong'ilashib, burchakdagi eski bo'yraga chordana qurib o'tirdi, o'tirgani hamon nechundir esiga enasi tushdi.

Kecha kechqurun enasi Tillabibi yana kelgan edi. Mushtipar kampir! U Oqsaroydan rasadxonaga no'xat solingan bir lagan palov ko'tarib kelibdi. Ali Qushchi, garchi kampirning taomlarini yaxshi ko'rsa ham, uning tez-tez kelishini, kelib o'g'lining dunyodan so'qqabosh o'tayotganidan nolib, ko'z yoshi qilishlarini yoqtirmas edi. Lekin bu safar ertalabdan nechundir ko'ngli g'ash bo'lib, o'zini noxushroq sezib yotgani uchunmi, enasini ko'rib suyunib ketdi. Miram Chalabiyga aytib, tanchaning qo'rini yangilatib, kampirga joy solib berdi. So'ng uchovlon tancha atrofiga o'tirib, dasturxonni ochishdi. Ziravorlar solinib, Ali Qushchi suygan qora murch sepilgan issiq palovning xushbo'y hidi tor hujrani to'ldirib yubordi. Lekin ular hali palovga qo'l urmagan ham edilarki, tashqarida allaqanday g'ala-g'ovur ko'tarilib, xonaga uch-to'rt nafar navkar yopirilib kirdi.

Navkarlarni ko'rgan Ali Qushchi bilan Miram Chalabiy o'rinlaridan sakrab turishdi. Tillabibi esa avval o'tirgan joyida bosh saraklab, behush serrayib qoldi, keyin Ali Qushchini olib chiqib ketayotganlarini ko'rib, apil-tapil o'rnidan turdi-da, pildirab kelib, o'g'lini bo'ynidan quchoqlab oldi...

Enasining unsiz yig'isi, so'nik ko'zlaridan tirqirab oqqan yosh tomchilari esiga tushgan Ali Qushchi vujud-vujudigacha qaqshab sekin^{*} ingrab yubordi. U ko'zlarini yumib, tishini tishiga bosib uzoq o'tirdi, so'ng asta-sekin hushini yig'ib, o'zini koyishga tutindi: «Nechuk to'lg'anasen, nechuk yosh boladay besabr-betoqat bo'lasen, senga ne bo'ldi, Ali? Haq taoloning sinovlaridan, bu mudhish hibs-u zindonlardan qo'rqsang, nechuk ustodning tilagiga rizolik berding? Boshda, ustod Ko'ksaroyga chaqirib, gardaningga bu xatarli yumushni yuklaganida... nechuk xo'p deding, nechuk bir bahona topib o'zingni chekkaga olmading? Yo shahzoda Abdullatif hazrat Nizomiddin Xomush yanglig' bid'at va xurofot maddohlarining qo'lidagi bir qora cho'qmor ekanini bilmas edingmi? O'z padari pokiga qilich ko'targan bu mustabid hech bir kimsaga shafqat qilmasligini, mehr-u oqibatdan mahrum bir maxluq ekanini bilmas edingmi? Yo'q, bilar eding! Ustodning boshida turgan qilich sening boshingda ham yarqirab turganiga, ustod toj-u taxtdan judo bo'lsa, sening boshingga ham ko'p savdolar tushishiga aqling yetar edi. Aqling yetib turib, bu xatarli yumushga bel bog'lagan eding. Ilm-ma'rifat yo'lida, bo'lg'usi avlodlarga Ulug'bek ziyosidan bir nur qoldirmoq niyatida bu yumushga rizolik bergan eding! Bas! Boshda hammasiga aqling yetib turib, bu xatarli ishga bel bog'labsen, alhol nechun titraysen? Nechun telbalanib, o'zingni u yoqdan-bu yoqqa otasen? Sabr-u toqat o'rniga boshingni devorga urib, faryod qilasan? – Ali Qushchi yana boyagiday istehzoli kulib qo'ydi. – Bilib qo'y, ey, allomayi zamon! Bu hibsxona, bu mislsiz sinov sen uchun hali bir halvodir! Ollo biladi, boshingda hali ne savdolar, ne sinovlar bor? Ehtimol, ustodning qutlug' boshini kesgan mash'um qilich sening boshingni ham tanangdan judo qilur? Ehtimol, qolgan umring shu tor, zax, zimiston go'rda o'tib ketar! Ehtimol, endi hech qachon o'zing suygan cheksiz koinotni, tunlarda milt-milt yongan sirli yulduzlarni ko'rmasen? Ularning unsiz rozini eshitmasen?.. Qarindosh-urug', yor-birodarlaring, volidayi mehriboning bilan abadulabad diydor ko'rishmasen? Sen-ku boshingga tushganini ko'rarsen, etmishdan oshgan mushtipar enangning holi ne kechadi?»

Ali Qushchi suyak-suyaklarigacha zirqirab, iztirob ichida o'rnidan turib ketmoqchi bo'ldi-yu, yana o'zini bosib, ma'yus bosh tebratdi: «Sabot qilg'aysen, birodari aziz! Hibsga tushganingga bir kun o'tmay bunday betoqat bo'lsang, keyin ne qilasen? Boshingga bundan qattiq musibat, bundan yomon savdolar tushganda holing ne bo'ladi, azizim? Yo Parvardigor! Osiy bandangni bu yolg'on dunyodan o'z rahmatingga chorlagaysen va lekin yulduzlar to'la koinotni ko'rmoq va mushohada qilmoq, falak sirlarini idrok etmoq saodatidan mahrum qilmagaysen!»

Rasadxonani eslashi bilan Ali Qushchining ko'zi oldiga yana ustod kelib, ko'ngli xiyol ravshan tortdi.

Ustod saltanat yumushlaridan bezgan yo ko'ngli allaqanday g'am-anduhga to'lgan mahalda hamisha rasadxonaga kelar, qo'liga olatlarni olib, falakka ko'z tikib, tong ottirar edi. Gohida yulduzlarni kuzatib charchagan yoxud mutolaadan toliqqan paytlarida qo'liga suyukli tanburini olardi...

Ustod tanbur chertishda benazir edi. Shahodat barmog'iga oltin nohin taqib, ko'zlarini yumib, tanburni ohista chertganida, kishining dilini allaqanday tiniq, kuz oftobiday mayin bir mung chulg'ab olar, kishi nechundir yig'lagisi kelar, lekin ko'zdan oqqan bu yosh yurakni ezmas, aksincha, butun anduh, butun dard, butun g'uborni yuvib ketardi... Nohin taqilgan barmoq tagidan oqib chiqayotgan bu hazin kuy, tasvir etish qiyin bo'lgan bu teran mung kishini qandaydir sofroq, yaxshiroq, mehribonroq bo'lishga undardi...

Ustod o'zi ham, tanburni chertib bo'lib, kipriklarida miltiragan ko'z yoshlarini artarkan: «G'alat narsa-da bu kuy! – deb qo'yardi. – Goho bu foniyl olamga kelganimdan pushaymon bo'lamen. Umar Xayyom hazratlari aytgandek, bu dunyoga nechun keldimu, nechun ketdim, degan xayollarga borib, to'lib ketamen. Va lekin bir marotaba «Chorgoh»ni eshitsam, barcha ko'hi g'amdan qutulib, kecha tug'ilgan go'dakday musaffo bo'lamen. Filhaqiqat, bu dunyoga kelib, inson farzandi yaratgan bu bir kuyni eshitib ketmoq o'zi bir saodat emasmu, o'g'lim Ali?...»

Ne chora? Tengsiz salohiyat egasi bo'lmish shunday inson bu baxti qaro elning peshanasiga sig'madi! Ne chora?..

Ali Qushchi tagidagi bo'yradan mahsisining ichiga qandaydir hasharotlar g'ivirlab kirganini va darhol oyoqlari jazillab ketganini sezib, o'rnidan turib ketdi... Hibsxonaning qo'lansa hidi, zaxligi va sovuqligi yetmas' edimi? Endi burga-yu kanaga yem bo'lish goldimi?

Ali Qushchi bir o'yi tong otdi chamalab, bir o'yi o'zini ovutish umidida, tahoratga suv so'rab, eshikni qoqdi, hech kim javob bermagach, qo'llarini tuproqqa surtib, tayammum qilgan bo'ldi-da, chakmonini yozib namoz o'qidi. Namozdan keyin yana xayol dengiziga sho'ng'idi. Qancha fursat o'tdi? Tong otdimi yo unga shunday tuyildi? Basharti tong ottirish shunday qiyin bo'lsa, bir umr hibsga mahkum qilingan mazlumlarni qanday bardosh qilar ekan?..

Vaqt o'tmoqdammi yo to'xtab qoldimi, bilib bo'lmas edi, daqiqalar shunday sekin o'tar ediki, nazarida tabiatning azaliy qonuni buzilgan, kun chiqib botishi, qorong'i tun yorug' kun, zulmat ziyo bilan almashishi to'xtagan, butun mavjudot harakatsiz joy-joyida qotib qolgan edi. Tun bilan kunning farqini u faqat bir narsadan bilar, kechasi devor kavaklaridan chiqadigan kana va burgalar ko'payar, kunduzlari negadir kamayar edi. Har kuni ikki mahal temir tasmalar qoqilgan og'ir eshikning kaftdekkina darichasi ochilib, qorovul piyolaning yuzidekkina arpa kulcha bilan bir cheti kemtik sopol kosada sovuq suv berardi. Ali Qushchi bu suvning yarmini ichib, yarmi bilan yuz-qo'llarini yuvgan bo'lar, arpa kulchani uchga bo'lib, bir qultum suv bilan uch mahal tanovul qilardi.

Hibsga tushganining uchinchi yoki to'rtinchi kuni tun yarmidan oshgan edi chamasi, kana-yu burgalar bilan olisha-olisha endi ko'zi ilingan Ali Qushchi eshik zulfinlarining shaldir-shuldirlini eshitib, cho'chib uyg'ondi. Temir qoplangan og'ir eshik yog'lanmagan g'ildirakday zorli g'ichirlab ochildi-da, qo'llarida mash'al ushlagan odamlar ko'rindi. Bir kecha kundan beri yorug' ko'rmagan Ali Qushchi mash'alga tob berolmay ko'zini yumdi. Ko'zini qayta ochganida esa beixtiyor yuragi hapriqib ketdi. Bo'sag'ada... labini qilich kesib, tirtiq bo'lib qolgan, bir ko'zi g'ilay ko'sa yasovul bilan (Ali Qushchi uni qayerdadir ko'rgan edi) amir Sulton Jondor tarxon turar, ularning orqasida mash'al ushlagan ikki nafar yasovul ko'rinardi.

Oyog'iga qizil saxtiyon etik, ustiga ko'k movut chakmon kiyib, belini kumush kamar bilan bog'lagan, boshiga esa qunduz telpak kiyib, uchiga qizil popiltiriq taqib olgan (bu popiltiriq amirlik alomati edi) amir Sulton Jondor tarxon ichkariga kirmoqchi bo'lib bir qadam bosdi-da, ikkilanib to'xtadi. Uning qalin qoshlari ostiga yashiringan sal qisiq ko'zlari Ali Qushchiga sinovchan tikilgan, go'yo uning irodasi bukilganmi, yo'qmi, bilmoqchi edi. Nihoyat, u barvasta qaddini og'ir tebratib;

– Mavlono Alouddin ibn Muhammad Ali Qushchi hazratlari salomat bo'lsinlar! – deb xitob qildi.

«Kinoya qilmoqchi! – xayolida dedi Ali Qushchi. Beixtiyor ustodga xiyonat qilgan lashkarboshilar to'g'risidagi mish-mishlar esiga tushdi. – Bundan chiqdi, Mirzo Abdullatif bilan til biriktirib, ustodga choh qazigan amirlardan biri shu kazzob Sulton Jondor ekan-da! Ming hiyla-yu nayranglar bilan ustodning kamoli ishonchini qozonib, amirlik lavozimiga ko'tarilgan, katta davlat orttirib, nom chiqargan bu iblis alhol uni mazax qilarmishmi?» – Ali Qushchi shu tobda ajal bilan o'ynashayotganini bilsa ham, pichingdan o'zini tutolmadi:

– Shahriyori falak-iqtidor Mirzo Ulug'bek hazratlarining o'ng qo'li bo'lmish amir Sulton Jondor tarxon janoblari bu gulshani firdavsga xush keptilar!

Amir Jondorning ko'zlaridaga sinovchan ifoda so'nib, peshanasi tirishdi. U yer ostidan g'ilay yasovulga bir qarab qo'ydi. So'ng bir hatlab ichkariga kirdi-da, norg'ul gavdasi bilan eshikni to'sib, qilichining bandini ushlab-ushlab qo'ydi.

– Mavlono Ali, – dedi u qovog'ini solib. – Kamina ilm-fandan yiroq, qo'rs bir navkar edim. Ammo siz... sizni aqli zukko alloma deb ehtirom qilar edim. Taassuflar bo'lg'aykim, qattiq yantlishibmen.

– Hayhot! Fikrimiz bir yerdan chiqqandur!

– Ne fikr?

– Bandayi g'ofil ham sizni rahmatli ustoddan ko'p yaxshilik ko'rgan, uning eng sodiq amirlaridan biri deb o'ylagan edim. Nadomatlar bo'lgaykim, faqir ham qattiq yanglishibmen!

Amir Sulton Jondor bir qadam oldinga yurdi. Uning uyqusizlikdan kirtayib qolgan ko'zlarida hayratga o'xshash bir narsa milt etdi, lekin ikkinchi daqiqada bu hayrat so'nib, qilichini yarmigacha sug'urib oldi, keyin negadir qayta «shaq» etib qiniga soldi, taqasimon chiroyli mo'ylovining uchlari g'alati dikrayib, g'ilay yasovulga yuzlandi: «Olib chiq!»

U shunday deb bosh irg'adi-da, shitob bilan yurib hibsonadan chiqdn. G'ilay yasovulning ishorasi bilan uning ketidan Ali Qushchi ham chiqdi.

Mirzo Abdullatif Ali Qushchini hibsga olishga farmon bergan kuniyoq usiz ham yopilgan rasadxona bilan Ulug'bek

madradasining darvozalariga qulf urib, hamma tolibi ilmlarni tarqatib yuborishga, ilm ahli ustidan esa nazorat olib borishga hukm chiqardi. Shahzoda bu farmonga imzo chekib, muhr bosarkan, qo'li qaltiramadi ham, zotan, hazrat Nizomiddin Xomush kelib ketganidan keyin uning ko'ngli xiyla tinchidi. Dorussaltana va Ko'ksaroydagi hayot asta-sekin o'z iziga tusha boshladi. Har subhidam unga yukunib, arzi ehtirom qilgani bareha zoti shariflar, arkoni harb va arkoni davlat, a'yon va boyonlar, bek va bekozodalar Ko'ksaroyga tashrif buyurishadigan bo'ldi. Egnilariga la'l va dur qadalgan zarbof to'n, avrasi kimxob, tulki va suvsar po'stin, boshlariga qimmatbaho qunduz telpak, tulki tumoq va oltin rang suvsar bo'rk kiygan bu kibr-u havo asilzodalar, Mirzo Abdullatifning chiqishini kutib, salomxonada lashkarday saf tortib turishadigan, shahzoda ko'ringanda esa go'yo Mirzo Abdullatif emas, sohibqiron Amir Temur Ko'ragoniy tirilib kelganday, ikki bukilib sajda bosh egadigan bo'lishdi. Ular shahzodaning har bir so'zini jon quloqlari bilan eshitishar, har bir gapini farmoni humoyun deb bilishar edi. Kecha ertalab dorussaltana savdogarlari nomidan elchi bo'lib, bir guruh savdogarlar yukunib kelishdi. Ular quruq kelishmagan, o'n ikki nortuyaga toy-toy shoyi va ipak, movut va kimxob matolar, hind choyi va Chin mamlakatining billur idishlarini hadya qilib olib kelishgan edi. Savdogarlar Abdullatيفا sihat-salomatlik, ulug' baxt va shon-shavkat tilab chiqib ketishdi. Ular chiqishi bilan saroybon kirib, ta'zim qildi:

– Shoir Miryusuf Xilvatiy davlatpanohimga izhori ixlos niyatida tashrif buyurmishlar!

– Shoir Miryusuf Xilvatiy?..

Shahzoda bu shoirning nomini qayerdadir eshitgan, hatto uning devoniga ham ko'zi tushgan edi, u masjidi jomega shoshayotgan bo'lsa ham, negadir suyunib ketib, shoirni taklif qildi.

Eshikdan boshiga gullik gilam do'ppi, egniga uzun banoras to'n kiygan yumaloqqina bir odam kirib, poygakka tiz cho'kdi-da, kaftlarini gilamga tekkizib, lablariga, qosh-ko'zlariga surtdi.

Shoirning bu xatti-harakati shunday tez va kulgili chiqdiki, shahzoda beixtiyor iljayib, uni kursiga taklif qildi. Lekin Miryusuf Xilvatiy ko'zlarini yumganicha labi-labiga tegmay bidirlay ketdi:

– Faqir-u haqir sizday adolat maskanining shamsi ziyosi, saltanat tojining durri gavhari, nazm ilmining malikul kalomi⁴³ sha'niga bir she'r bitgan edim, sizday ta'bi nazm lozim topsangiz o'qib bersam...

⁴³ Malikul kalom – so'z podshosi.

Shahzoda yana o'zini kulgidan tutolmay:

– Sizday so'z sultoni lutfan she'r bitibdur, nechun lozim topmasmen? – dedi. – Bosh ustiga. O'rningizdan turing, azizim!

Miryusuf Xilvatiy banoras to'ning keng etaklari orasida oyoqlari chalishib, o'rnidan turdi, qo'ltig'idan ipak matoga o'ralgan bir kitobchani olib ochdi va anorday qip-qizil, yum-yumaloq yuzi ilhomdan lov-lov yonib, ovozi hayajondan titrab, o'qiy ketdi:

Bobongiz fath etib shuhrat qozondi jumla dunyoni,
Bu olam ko'rmagay emdi aningdek zoti a'loni.
Padari pokingiz umrin nuri rahmatga to'ldirdi,
Olib shohista otig'a Xoqoni Said unvoni.
Falak asroriga ilkin ko'tarib noravo sulton,
Falak qahriga uchrab o'z boshiga soldi g'avg'oni.
Amirul mo'minin taxti uzukka mos la'l yanglig',
Yarashgay, qutlug' o'lsun, mulki islom ahli sarboni...

Oxirgi misralarga etganda Xilvatiyning ovozi hayajondan titrab ketdi-yu, ko'zlarini kitobdan uzib, shahzodaga qo'rqibgina qaradi.. Uning ilhomdan gul-gul yongan yumaloq yuzida, qo'rquv cho'kkan ko'zlarida shunday zo'r bir iltijo bor ediki, shahzoda beixtiyor:

– Tasanno sizga, azizim, tasanno! – deb yubordi.

Bo'sh vaqtlarida o'zi ham she'r mashq qilgan va butun bir devon bitgan Mirzo 'Abdullatifga Miryusuf Xilvatiyning she'ri uncha ma'qul bo'lmadi. Garchi so'nggi bayti labida tabassum uyg'otsa ham, shahzoda bunday yalang'och nazmni emas, ma'nosi pardaliroq nozik she'rlarni xush ko'rardi. Lekin... saroyga mashhur shoirlar va fozillarni yig'ib, as'asa-yu dabdabali hayot kechirish ishqida yongan Mirzo Abdullatif uchun bu... birinchi qaldirg'och edi. U saroybonni chaqirib, Xilvatiyning egniga zarbof to'n yopishni buyurdi va uni o'zi bilan masjidi jomega taklif qildi.

Bugun Mirzo Abdullatif hazrat Nizomiddin Xomushning tilagi bilan Bibixonim masjidiga lutfan tashrif buyurib, xutba o'qishi lozim edi. Shahzoda Ko'ksaroydan birinchi bor chiqishi edi. Shuning uchunmi boshda ko'ngli negadir g'ash bo'lib, saroybonga ko'proq sipoh tayin qilishni buyurdi. Saroybon ellik nafar suvoriy tayinlagan ekan, bunga saroy mahramlari va devon ahli qo'shilib, Samarqand ko'chalaridan ot choptirib o'tishganda, go'yo katta qo'shin bostirib kelayotganday, hamma

yoq tasir-tusir bo'lib ketdi. Ko'chalarda hamon odam siyrak edi. Ko'ksaroydan Bibixonim masjidiga boradigan katta ko'chaning ikki yuzidagi do'konlarning aksariyati berk, faqat kulollar va sangtaroshlar rastasida g'ur-g'ur va taraq-turuq ovozlari eshitilar, hatto guzar va chorrahalar ham ilgariqanday gavjum emas edi. Bu holat negadir shahzodaning ko'nglini xijil qildi, u shahar dorug'asi Mironshohga aytib, barcha savdogar va do'kondorlarga do'konlarini ochdirmoqni diliga tugib qo'ydi. Registon maydonidan o'tayotganida ham shunday bo'ldi. Allaqanday huvillab qolgan Mirzo Ulug'bek madrasasining bo'm-bo'sh sahniga ko'zi tushganida, qatl kechasi xurjun ko'tarib kirgan amir Sulton Jondorning sirli ishshayishi esiga tushib eti uvishib ketdi... Bu mudhish tuyg'u faqat masjidi jomega yaqinlashgandagina xiyol tarqadi...

Bibixonim masjidining qo'sh tavaqali zalvarli darvozasi oldida uni hazrat Nizomiddin Xomush boshliq butkul dorussaltana ulamoyi zabardastlari, shahar dorug'asi Mironshoh boshliq a'yon va boyonlari qarshi oldi.

Hazrat Nizomiddin Xomush xutbayi davlat o'qib⁴⁴, barcha ummati mustafolarning pushtipanohi, saltanatning qiblagohi, shahzoda haqiga uzoq duo qildi. Yana o'n ming namozxonning baravar «ilohi omini»dan yuksak peshtoqlardagi kaptarlar «duv» ko'tarilib, masjidi jome larzaga keldi.

Bu namozdan keyin shahzodaning dilidagi shubhalar to'zg'ib, ko'ngli yana ham ravshan tortdi. Rost, Balxdan kelgan xufiyalar noxush xabar keltirishdi. Hirot hokimi, amakivachchasi Sulton Muhammad Mirzo Ulug'bek qatl qilinganini eshitib, Movarounnahrga qo'shin tortib kelmoqchi bo'lgan emish. Lekin, birlamchi, Mirzo Abdullatif unga sulh saloh taklif etib, darhol boshqa elchi yubordi, ikkilamchi, Sulton Muhammad qish faslida yurish qila olmasligiga ko'zi yetar edi. Xullas, bu jihatdan ham tinchidi. Faqat bir narsa uni hamon qiynar, kechalari yopirilib keladigan mudhish vahimadan qutula olmas edi. Ko'zi bir zum ilinsa bas, go'yo xonaga birov kirganday: shamshirini yalang'ochlab tepasida turganday tuyilib, uyg'onib ketardi. Uyg'ongandan keyin esa har bir sharpadan yuragi o'ynab, tong otguncha mijja qoqmay yurib chiqardi. Shunday paytlarda xayolini biri biridan sovuq, biri biridan mudhish o'y-fikrlar chulg'ab olar, dorussaltanada unga qarshi fitna uyushtirilayotganday, bu fitnaning tepasida o'z jigarbandlari Mirzo Abdulla bilan Abusaid Mirzo turganday tuyilar, nazarida,

⁴⁴ Xutbayi davlat o'qimoq — hukmronlikni e'lon qilmoq.

fitnachilar bu ikki shahzodani hibsdan ozod qilib qochirib yuborganday bo'lardi-yu, kechalari ular yotgan zindon va yerto'lalarni aylanib kelgisi kelar, faqat saroydan chiqishga jur'at etolmas edi. Ertalab esa salomga kelgan amirlarning ko'zlariga qadalib-qadalib qarar, kimki ko'zini olib qochsa, unga nisbatan ko'nglida yomon bir shubha uyg'onardi. Saroy mahramlari, hatto balxlik mulozimlaridan ikki kishi xilvatda suhbatlashib turganini ko'rsa yuragi orqasiga tortib ketar, nazarida, ularning shivir-shivirlari bejiz emasday, go'yo unga qarshi ig'vo qilishayotganday bo'lardi.

Aksiga olib, boya namozi jumadan qaytayotganlarida hazrat Xomush yana mavlono Ali Qushchidan so'z ochib, xiyol tinchigan ko'ngliga qayta g'ulu soldi: bir qancha allomayi betahoratlarning nomi va xorijiy bedinlar yurtidan keltirilgan kitoblar ro'yxatini tutqazib, ehtiyot bo'lmoq kerakligini, zero, saltanat osoyishtaligini buzadiganlar shu betavfiqlar ekanini uqtirdi, fitna ham, mo'min-musulmonlarni yo'ldan uruvchi rindona kayfiyatlar ham shulardan kelishini qayta-qayta ta'kidladi.

«Fitna» so'zini eshitgan shahzoda titrab ketdi. U saroyga qaytgan zahotiyoyq Ali Qushchini chaqirtirib so'roqqa tutmoqchi bo'ldi-yu, tunda keladigan uyqusizlik balosini o'ylab, bu yumushini kechasiga qoldirdi. Mana hozir devonbegi keltirgan barcha muxobarayi digarlarga⁴⁵ imzo chekib bo'lib, unga ijozat berdi-da, amir Sulton Jondorni Ali Qushchiga yubordi. O'zi esa taxtga o'tirib xayolga toldi.

Ajabo, bu uchrashuv uni negadir qattiq hayajonlantirar, hatto cho'chitar edi.

Mirzo Abdullatif mavlono Ali Qushchini bir necha bor ko'rgan edi. Hirotidan Movarounnahrga kelib, otasi Mirzo Ulug'bek bilan ovga chiqqan paytlarida, Ko'ksaroy va «Bog'i maydon»da berilgan ziyofatlar chog'ida ko'rgan, hatto otasi ikkisining falakiyot sirlari to'g'risida qilgan suhbatlarini ham eshitgan edi. Esida bor, bu uchrashuvlarda shahzodani bir narsa hayratga solgan, u ham bo'lsa Ali Qushchining chehrasidagi qat'iyat va allaqanday kishini o'ziga asir qiluvchi salohiyat edi. Qorachadan kelgan bu novcha, qotma odamning jussasidan kuch yog'ilib turar, keng peshanasi, o'tkir ko'zlarida chuqur zakovat aks etar, qiyg'ir burunli uzunchoq yuzida bo'lakcha bir shiddat, mardlik, bir so'zli odamlardagina bo'ladigan zo'r iqtidor sezilib turardi.

⁴⁵ Muxobarayi digar – kechki yozishmalar.

Shahzoda bu odamga qiziqib qolib, o'sha mahaldayoq uning koinot sirlariga, ilmi riyoziyot va handasaning murakkab masalalariga bag'ishlangan risolalarini topdirib o'qib chiqqan, o'qib chiqib, uning daqiq fanlar borasidagi zakovatiga, ilmining o'tkirligiga, salohiyatiga dilida tahsinlar aytgan edi. Ha, hazratning so'zida jon bor, Mirzo Ulug'bek o'z bisotidagi boyligi va yiqqan kufr kitoblarini yashirmoqqa jazm etgan ekan, Ali Qushchidan ishonchliroq bir kimsani topolmas edi.

Shahzoda hozir Movarounnahrda Xurosongacha dong'i ketgan, Mirzo Ulug'bekning o'ng qo'li hisoblangan bu odam bilan yuzma-yuz keladi, yulduzlar sirini, demakkim, osiy bandalar muqaddarotini⁴⁶ bilgan allomayi munajjim bilan munozara qiladi. Yo'q, munozara emas, uni so'roqqa tutmog'i, yo'qolgan tillalarni, makruh kitoblarni toptirmog'i kerak... Shahzoda buni o'ylaganda yana Ali Qushchining shiddatli chehrasi, qahr bilan chaqnab turgan o'tli nigohi, mardonavor qiyofasi esiga tushdi-yu, bir o'yida amir Jondorni qaytargisi, mavlononi so'roq qilishni uning o'ziga yuklagisi keldi. Lekin ajabo, hazratlari Ali Qushchi to'g'risida so'zlagandan beri bu odam uning xayolidan chiqmay qoldi, uni ko'rgisi, u bilan bahs qilgisi, uning o'ylarini bilgisi kelar edi. Mana hozir ham, xayoliga g'alati bir fikr kelib, o'rnidan turib ketdi. Basharti Ali Qushchi yaxshilik bilan o'z gunohiga iqrar bo'lib, oltin va javohirlarni qaytarsa, kufr kitoblar yashiringan joyni ko'rsatsa, uni devonga olsa bo'lmasmi? Mag'ribdan mashriqqacha dong chiqargan bu munajjim saroyda, shahzodaning yonida bo'lsa yomon bo'ladimi? Mirzo Ulug'bekning eng salohiyatli shogirdi va maslahatgo'yi hisoblanmish bu allomayi zamon Ko'ksaroyda, shahzodaning muqarrablari qatorida qo'l qovushtirib tursa... shu bilan barcha fisqi fasod gaplar, qabih mishmishlarga chek qo'yilmasmi?.. Ali Qushchi kelsa, Mirzo Ulug'bekning boshqa shogirdlari, mashhur shoirlar, muarrixlar, barcha ilm ahli saroyga kelmasmi?.. Bukun shoirlardan biri o'z izmi ixtiyori bilan kirib keldi, lekin shahzoda Miryusuf Xilvatiyday sertakalluf, ammo to'pori shoirlarni emas, Ali Qushchiday dong'i olamga ketgan allomayi davronlarni tiz cho'ktirgisi kelardi...

Qo'shni xonada oyoq tovushlari eshitildi. Shahzoda negadir yuragi o'ynab, shoshqaloqlik bilan o'zini oltin kursiga tashladi-da, uning silliq suyanchiqlarini mahkam ushlab oldi. Raxlariga tilla tasmalar qoqilib ziynatlangan og'ir eshik sekin ochilib, amir Sulton Jondor ko'rindi.

⁴⁶ Muqaddarot — taqdir.

– Bandini kelturdim, davlatpanoh...

Shahzoda «Kirsin!» degan ma'noda bosh irg'adi.

Amir Jondor orqaga chekinib, uning o'rniga Ali Qushchi kirdi, kirdi-yu, bilinar-bilinmas bosh irg'ab salom bergan bo'ldida, madori quriganday ko'zlarini yumib, devorga suyandi.

Mirzo Abdullatif qahri kelib: «Tiz cho'k, ey nobakor!» deb baqirgisi keldi, lekin dilida uyg'ongan qiziqsinish ustun kelib, hayrat bilan tikilib qoldi. Boshiga darveshlarning kulohiga o'xshagan mo'risimon qalpoq, egniga qora jun chakmon kiygan bu novcha, qoqsuyak odam, go'yo hech o'zgarmagan edi. Qoramag'izdan kelgan uzunchoq ozg'in yuzida, lablarini qimtib, ochiq ko'ksini kerinqirab, go'yo shahzodani ko'rmaganday ko'zlarini yumib turishida birinchi ko'rishidayoq shahzodani hayratga solgan o'sha shuur, o'sha qat'iyat bor, faqat qisqagina cho'qqi soqoliga bitta-yarimta oq tushgan... «Ustozi qanday takabbur bo'lsa, bu ham shunday takabbur!» – xayolidan o'tdi shahzodaning.

Ali Qushchi, go'yo uning fikriga tushunganday ko'zini ochdi-yu, qandildagi shamlarning charog'on shu'lasiga tob berolmay, qayta yumdi...

Hayhot! Atigi bir hafta-o'n kun avval bu charog'on xonada, bu oltin taxtda jannatmakon ustod o'ltirgan edi! Xuddi shu oltin kursida o'tirib, unga – Ali Qushchiga ko'nglidagi dardlarini izhor etgan, so'nggi vasiyatlarini, tilaklarini aytgan edi. Endi bu kursida... o'z pushtipanohini qatl qilgan bu riyokor qotil, u padarkush o'tiribdi... Ha, uning riyokor bir qotil, xunxo'r bir padarkush ekani chehrasidan, siyrak mo'ylovining sovuq dikrayishidan, bejo yongan ko'zlaridan ko'rinib turibdi. Ko'kimtir tusga kirgan zahil yuzida yomon bir xastalikning nishonasi, ko'zlarida allaqanday qo'rquv, yo'q, qo'rquv emas, telbalik bor!..

«Ko'zlarini ochmaydi. Menday sohibi tojdan hayiqmaydi!»

Shahzoda qo'llarini oltin kursining suyanchig'iga tirab, shitob bilan o'rnidan turdi.

– Mavlono Ali! – dedi u kinoya bilan. – Bu dargohga uxlagani kelmagandursiz? Oching ko'zingizni!

Ali Qushchi kafti bilan ko'zlarini shu'ladan to'sib, boshini ko'tardi.

– Afv etgaysiz, shahzoda. Zulmatga o'rgangan ko'zim bu shu'laga chidamaydur...

– Zulmatdan qutulmoq mavlononing o'z izmi ixtiyoridadur! – dedi shahzoda ma'nodor kulimsirab.

«Kamina seni qilichidan qon tomgan bir qattol desam, tulkilikni ham bilasenmi?..»

– So‘zingizni anglamadim, shahzoda?..

Mirzo Abdullatif yal-yal yongan sheroziy gilamlarni tovushsizgina bosib, eshikka yaqinroq keldi. Uning ko‘kimtir, kasalmand chehrasida, chuqur botgan sarg‘ish ko‘zlarida allaqanday ichki bir dard, qandaydir mungli ifoda paydo bo‘ldi-yu, ustodning mahzun chehrasiga o‘xshab ketdi.

– Mavlono Ali, men sizday donoyi davronni behad hurmat qilamen. Shu boisdan bilmoqchimen: siz faqirni kim deb bilasiz? – shahzodaning ovozi favqulodda g‘amgin eshitildi.

«Yo darig‘! Bu nobakor ne deydi? Muddaosi ne? Ko‘nglimni eritmoqmi? Ko‘nglimni eritib o‘ziga tobe qilmoqmi?»

Ali Qushchi shahzodaning g‘amgin nigohidan ko‘zini uzib, bir nuqtaga tikilib qoldi.

– Nechun indamaysiz, mavlono? – dedi shahzoda allaqanday o‘ksib. – Menga ayon: siz meni... o‘z valine‘mati... o‘z qiblagohi bilan toj-u taxt talashgan bir nobakor zurriyot, el-ulus osoyishtaligini buzgan bir mustabid, ahli urfon g‘animi bo‘lmish johil bir gumroh deb bilasiz!.. Va lekin!.. – Shahzoda ko‘ziga yosh kelgan odamday to‘satdan qult-qult yutiniib, indamay qoldi.

Ali Qushchi uning g‘amgin ko‘zlariga ko‘zi tushishidan qo‘rqib, hamon yerga qarab turar, xayolidan esa boyagi fikr chiqmas, shahzodaning maqsadiga tushunolmay qiynalardi. Darhaqiqat: o‘z padari poki bilan saltanat talashgan, toj-u taxt deb uni qatl qilgan, hokimlik jilovi qo‘liga tekkan hamon barcha ma‘rifat dargohlariga qulf osdirib, barcha ilm ahlini tumtaraqay qilgan bu hokimi mutlaq nechun uning oldida, hibsda yotgan bir bandi oldida o‘zini oqlamoqqa urinadi, nechun ko‘z yoshi to‘kadi?

– Va lekin... – dedi shahzoda o‘zini bosib olib. – Osiy banda o‘z padarimni taxtdan sarnigun qilgan bo‘lsam... bu yumushni mulki islom yo‘lida qilganmen, mavlono! Menga ayon: siz ul zotni ustod deb bilasiz. Va lekin, ne qilay, ul zot hadisni hukmi om bilmay, shariati mustafoni dasturilamal tutmay, betavfiqlik qilsa ne chora? – dedi shahzoda va go‘yo Ali Qushchi e‘tiroz bildirishidan qo‘rqqanday, bir yutiniib davom etdi: – Yo‘q, mening ilmi fununga qarshilik qilmoq niyatim yo‘q, mavlono. Faqat ilm deb, Haq taoloni unutmoq joiz emasdur...

Ali Qushchi yuragida uyg‘ongan tug‘yonni zo‘rg‘a bosib:

– Beayb Parvardigor, shahzoda! – dedi sekin. – Ul bandayi pokni Haq taolo bu fano dargohidan o‘z oromgohiga chorlamishdur. Xudovandi karim dargohiga parvoz etgan osiy bandani yomonlamoq, uning qilmishlarini so‘zlamogunohi azimdur, shahzoda.

Ali Qushchi shahzodaning yuziga qaramadi, lekin uning gap topokmay dami ichiga tushib ketganini sezdi. Ancha sukutdan keyin shahzoda:

– Ne chora? – dedi uf tortib. – Bir-ikki mal’un xunxo‘rlar bu mash’um ishni qilgandir. Parvardigori olam shohid, mavlono. Eshitib qon yig‘ladum. Bu mash’um yumushga bosh qo‘shgan barcha qotillarni tutdirib, barining kallasini oldirdim, mavlono!..

Ali Qushchi yuragi muzlab, shahzodaga yalt etib qaradi. Mirzo Abdullatif oltin kursiga suyanib, qaqqayib turar, uning rangi o‘chgan, qilich bandini changallab olgan qo‘li dir-dir titrar edi.

Ali Qushchi yana ko‘zini olib qochdi.

«Bas! Bu mislsiz tubanlik, bu riyokorlikka chek qo‘ymoq darkor!»

– Shahzoda! Kaminaga bu so‘zni so‘zlamodan murodingiz ne?

– Murodim, – dedi shahzoda. – Murodim... Sizday ilm ahliga haqiqatni etkazmoqdur!

«Haqiqatni aytmogmi yo uni yashirmogmi?..»

Shahzoda Ali Qushchidan javob kutib sukut saqlardi. Lekin Ali Qushchidan sas chiqmas, u hamon yerga tikilib, qovog‘ini solib turar, uning bu turishida qandaydir isyonkor bir narsa bor edi. Shahzoda qalbida uyg‘onayotgan g‘azab bilan olishib:

– Men bilamen! – dedi. – Barcha ilm ahlining dilida ne borlig‘ini bilamen! Maqsadlari ne? Barini bilamen, mavlono!..

– Shahzoda! – dedi Ali Qushchi. – Siz haqiqatdan so‘z ochdingiz. Agarchi siz aytgan so‘zlar haqiqat bo‘lsa, ilm ahli ne deydi – bundan qo‘rqmag‘aysiz. Zero, bandasi ne demasin, haqiqat – haqiqatligicha qoladur. Basharti muddaongiz shu bo‘lsa...

– Muddaom – bu haqiqatni barcha ahli mo‘minga etkazmoqdur. Faqir bu ishda sizday fozillarning yordamiga muhtojmen, mavlono!

«Yo tavba! Qachondan beri bu padarkush faqir bo‘lmish?»

Shahzoda Ali Qushchining sukutini o‘zicha tushundi chamasi:

– Ma‘zur tutgaysiz, mavlono, – dedi yana ovozi muloyimlashib. – Nobakor amirlar sizday allomalar sarbonini

beruxsat hibsga olibdilar. Bas! Alhol martabangiz burungidan ham yuksakroq bo'ladur!

Ali Qushchining esiga sovuq, zim-ziyo hibsxona tushdi, kana va burgalar bijg'ib yurgan g'adir-budir devorlar ko'z oldiga kelib, a'zoyi badani jimirlab ketdi.

– Tilasangiz devonga olamiz, devonbegi bo'lasiz, tilasangiz saroyda muarrixlik⁴⁷ qilasiz... Yoningizga o'zingiz istagan fuzalo va shuaroni olib, saltanat yumushlarini qalamga olib o'ltirasiz...

«Ha, Yonimga istagan shoirlar va fozillarni olib, senday padarkushning razil yumushlaringni yashirib kitob bitamen, bo'lg'usi avlodlardan qatl-u qirg'inlaringni berkitib, madh-u sano o'qiymen, shon-shuhratingni ulug'lab risola-yu qasidalar yozamen... Yo Rabbiy! O'zing madad ber! Ustodning pokiza ruhini shod etmoq o'rniga, unga qilich ko'targan u padarkushni madhlab tong-la mahsharda ul bandayi pokning ko'ziga qay ko'z bilan qaraymen?»

Ali Qushchi xayolini chulg'ab olgan tumandan qutulmoqchi bo'lganday boshini qattiq silkib, ko'zini ochdi. Shahzoda uning ro'parasida turar, uning kirtaygan ko'zlarida soxta tabassum jilva qilardi.

– Kechirgaysiz, shahzoda. Kamina muarrix emasman kim, saroy yumushlarini kitobga bitsam...

– O'zingiz bitmasangiz, ahli donishlarga bosh bo'lasiz! Tilasangiz Hirotidan mashhur muarrixlar chaqirtiramiz...

– Afv etgaysiz. Ul zukko muarrixlar bandayi o'jizning rahnamolig'iga muhtoj emasdurlar...

Shahzodaning yupqa lablaridagi soxta tabassum ohista so'nib, ko'zlari qisila boshladi.

– Muarrixlik qilmasangiz, saroyda munajjimlik qilasiz.

– Bu ishda ham ma'fudurmen⁴⁸, shahzoda. Kamina ilmi nujumdan bexabarmen...

– Bas! – Mirzo Abdullatifning qisilgan ko'zlarida sovuq uchqunlar chaqnadi. – Men sening murodingni bilamen, betavfiq! Sen... sen qiblagohimni yo'ldan urgan, Ollohning qudratiga shak keltirgan kofirsen! Sen barcha allomalarni chalg'itgan murtadsen, murtad!..

Ali Qushchi uning nigohida xuddi quturgan itning ko'zlarida bo'ladigan mudhish bir ifodani ko'rib ko'zini yumdi...

«Yo tavba! Nahot barcha ilm ahlining taqdiri, butkul Movarounnahr taqdiri aqli hushidan ayrilgan shu telbaning qo'liga tushsa?»

⁴⁷ Muarrix – tarixchi.

⁴⁸ Ma'fu – uzrli.

– Tilla qayda? – to'satdan so'radi shahzoda.

– Qaysi tilla?

– Ul diyonatsiz shoh bobom Amir Temur xazinasidan o'g'ir-lab, senga topshirgan quyma tillalarni aytamen! Diyonatsiz shoh topshirgan xorijiy bedinlar bitgan kitoblarni aytamen!

– Shahzoda! O'z padari pokingizni diyonatsiz shoh demoq...

– Bas! So'zla, iblisi lain! Bedinlar bitgan kufr kitoblarni yashirmoqdin muddaong ne? Barcha bandayi mo'minlarni yo'ldan urmoqmu? Haq yo'lidin qaytarib, kofirlar diniga kiritmoqmu? Ayt, iblis! – Shahzoda, labining chetlari ko'pirib, Ali Qushchini yoqasidan ushladi. – Oltin va javohirlarni yashirmoqdin maqsading ne, fitna qo'zg'ab, meni sarnigun qilmoqmu?

Ali Qushchi yuziga sachragan tupukdan ijirg'anib ketdi. Uning dilida uyg'ongan va bir zum a'zoyi badanini karaxt qilib qo'ygan mudhish qo'rquv to'satdan zo'r ichki tug'yon bilan almashdi.

U shahzodani siltab tashlamoqchi bo'ldi-yu, to'satdan negadir hujrada yiqilib qolgan enasi Tillabibi esiga tushib, bir daqiqa ikkilanib turdi, so'ng qalbidagi tug'yon ustun kelib, qaddini rosladi.

Qaltiroq bosgan shahzoda hamon uning yoqasiga yopishib silkir, ko'pik sachratib takrorlar edi:

– Top tillalarni! Yo darhol topasen, yo...

Ali Qushchi omburday metin panjalari bilan uni bilaklaridan ushlab qattiq siqdi.

– Tort qo'lingni, shahzoda! – dedi hansirab. – Tilasang shamshiringni olib chopib tashlarsen, tilasang zindoningda chiritarsen! Ammo qo'lingni tort yoqamdin! – U shahzodaning qo'llarini yoqasidan uzib, ko'kragidan itarib yubordi. Mirzo Abdullatif gandariklab borib taxt oldiga, zinaga qoqilib ketdi-yu, oltin kursini ushlab qoldi. U nima bo'lganini tushunolmay, bir zum talmovsirab turdi, keyin ovozinig boricha:

– Saroybon! Amir Jondor! Kim bor? – deb baqirdi.

Eshikda bir-birini turtgan amir Jondor bilan boshiga surmarang salla o'ragan zanjisifat saroybon ko'rindi.

– Olib chiq, bu azozilni! Olib chiqib kishanla! Endilikda umri zindonda o'tsin! – Shahzoda saroybonga qarab shunday dedi-da, hansirab amir Jondorga yuzlandi. – Mavlono... kim edi... mavlono Muhiddin qayda?

– Mavlono Muhiddin darvozaxonada... Davlatpanohimga arzi ixlos bildirmoqqa muntazirdur...

– Ayt, kirsin!

Xonadan chiqayotgan Ali Qushchi mavlono Muhiddinning ismini eshitib to'xtadi. Balxlik saroybon bilan amir Jondor uning qo'llariga yopishdi. Lekin Ali Qushchi ularni siltab tashlab, shahzodaga o'girilib qaradi. Ko'zlarining kosasi o'ynagan Mirzo Abdullatif bir nuqtaga tikilganicha xonaning o'rtasida oyoqlarini kerib turar, u go'yo hamma narsani unutgan, allaqanday mudhish o'ylar bilan band edi.

– Shahzoda! – Ali Qushchi eshik kesakisiga oyoqlarini tirab to'xtadi. – Ehtimolkim, boshqa ko'rishmasmiz. Shu boisdan so'nggi so'zimni aytamen: sen ustodday donoi davronning ilm durdonalarini yo'q qilmoqni niyat qilibsen. Padari poking arvochini o'rtaga solib, bashorat qilamen: yo bu tuban niyatingdan qaytasen, yo ikki dunyo xor bo'lasen!

– Inshoolloh, men emas, senday noshar'iy ishlar qilgan bedinlar xor bo'lur! – Shahzoda yana boyagiday og'zidan ko'pik sachratib, yaqinlasha boshladi. – Xalloqi olam o'z bandasi uchun hamvor qilib yaratgan ro'yi zaminni kurrayi arz⁴⁹ degan, kavokibi sobitalarni⁵⁰ esa falakda charx urib aylanur deb, Qur'oni majidga shak keltirgan senday betavfiqlar duchor bo'lur Olloning g'azabiga!

Alamli tug'yonda yongan Ali Qushchi kulmoqchi bo'ldi-yu, kulolmadi:

– Vo ajabo! – dedi u bo'g'ilib. – Ustod yaratgan falak ilmiga shubha qilsang, nechuk boya faqirni munajjim qilmoq istagini bildirding? Nechuk...

Shahzoda betoqat qo'l siltab:

– Olib chiq uni! – deb baqirdi.

– Daf bo'l, amir. O'zim chiqamen! – Ali Qushchi amir Jondorni siltab tashlab, eshikni bir tepib ochdi-da, salomxonadan o'zi yurib chiqdi.

9

Mavlono Muhiddin darvozaxonaning tagidagi yerto'lada o'tirar, to'g'rirog'i, dam o'tirar, dam oyoq ostida ivirsib yotgan temir-tersak, eski qurol-aslaha, egar-jabduqlar orasida turtinib-surtinib, betoqat aylanar edi. Erto'la zindonday zim-ziyo, umrida zindon ko'rmagan mavlono Muhiddin zindonga tushganiga amin edi.

⁴⁹ Kurrayi arz – Er shari.

⁵⁰ Kavokibi sobita – harakatsiz yulduzlar.

Uydan chiqishda mavlono uni Ko'ksaroyga so'roqqa chaqirganlariga, so'roqdan keyin qo'yib yuborishlariga amin edi. Qiblagohi Salohiddin zargar ham qulog'iga shunday deb shivirlagan edi. Shuning uchunmi, boshqami, ishqilib, yo'lda kelayotganlarida mavlono so'roq haqida emas, ko'proq Ali Qushchi bilan bo'ladigan yuzlashish to'g'risida o'ylagan, chunki uni o'ylashi bilan rasadxonadagi to'qnashuv esiga tushgan edi. Bu uchrashuv sira xayolidan chiqmas, har eslaganda Alining: «Yodingda bo'lg'ay, mavlono Muhiddin! Tepangda ustodning arvohi bordur!» degan so'zlari quloqlari ostida yangraganday bo'lardi. Ko'ksaroyga yetib otdan tushayotganlarida ham go'yo hozir Ali Qushchi kutib oladiganday yuragi orqasiga tortib ketdi. Lekin uni Ali Qushchi emas, turqi tarovatlari sovuq, qo'rs yasovullar qarshi olishdi, darvozaxonadan olib o'tishgach, xuddi quduqqa tushayotganday tik zinalardan yurib, qandaydir yerto'laga boshlab tushishdi-da, shu zim-ziyo zindonga itarib yuborib, eshikni zanjirlashdi. Hamisha Ko'ksaroyga chaqirilganida serjilo, charog'on xonalarda, shohi va kimxob ko'rpachalarda o'tirib, ustodning gulgun suhbatlarini tinglashga o'rgangan mavlono Muhiddin, es-hushidan aytilganday, qayerga kelib qolganini tushunolmay uzoq turdi. Uni oyoqlari ostida izg'ib yurgan kalamushlar hushiga keltirdi. U sochlari tikka bo'lib, o'zini eshikka otdi. Jon talvasasida nimjon mushtlari bilan eshikni do'pposladi, og'ir mis halqalaridan ushlab yulqidi. Lekin temir bilan qoplangan zilday eshik qimirlamadi ham, qo'rquv va dahshatdan sovuq ter bosgan mavlono, eshikni qo'llari qonagunicha do'pposladi, keyin uni ochishga ojiz ekani, bu sovuq qabrga tiriklay ko'milganini o'yladi-yu, yerga tiz cho'kib, yosh boladay ho'ngrab yubordi...

«Yo Parvardigori olam! Osiy bandangni o'zing kechirgaysen!»

U ko'zlaridan tirqirab oqqan yosh tomchilarini qo'llari bilan artib, yum-yum yig'larkan, bu jahannamga tiriklay ko'milgani bejiz emasligini, Haq taolo oldida kechirilmas gunoh qilganini o'ylab, o'zidan koyinishga tutindi. Ha, u kecha-yu kunduz toat-ibodat qilib, xilvatda istig'for aytib o'tirish o'rniga, dahriy shohga shogird tushib, dahriy ilmlar ila shug'ullandi. Ul sarvari koinotning dargohi ilohiysiga ko'z tikdi, Ollodan qo'rqmay falakiyot sirlarini ochmoqqa jazm qildi. Shaytonning izmiga kirib, ko'p noshar'iy ishlar qildi. Endi Haq taolodan qo'rqmoq o'rniga uning noshukr bandasi Ali Qushchidan qo'rqib o'tiribdi...

Egar-jabduq va temir-tersaklar orasida izg'ib yurgan

kalamushlar yana oyog'idan tortqiladi. Mavlono o'rnidan sakrab turdi. Yana boyagiday sochi tikka bo'lib, o'zini eshikka otdi-yu, butun vujudi quloqqa aylanib qotib qoldi: tik pillapoyalardan tushib kelayotgan dukur-dukur oyoq tovushlari eshitilardi:

«Yo Parvardigor! O'z hifzi himoyatingga olg'aysen!..»

Dukur-dukur oyoq tovushlari yaqinlashib, qulf-kalitlarning sharaq-shurug'i eshitildi. Og'ir eshik g'irchillab ochilib, tor yo'lakda mash'al ushlagan ikki yasovul ko'rindi.

– Mavlono Muhiddin!..

– Men! Kamina! – Mavlono Muhiddin o'zini mash'alga otdi.

Mash'al ushlagan g'ilay sipoh uni yelkasidan ushlab, qattiq silkidi.

– To'xta! Aqlingdan ozibsen, mavlono! Orqamdan yur!..

Mavlono Muhiddin tor yo'lkaning sovuq devorlarini paypaslab tik zinaning pog'onalaridan apil-tapil hatlab, yuqori ko'tarilarkan, yana o'pkasi to'lib, ko'ziga yosh oldi.

«Vo darig'! Nahot tag'in bu yorug' dunyoni ko'rmoq nasib bo'lur?»

Zimiston yo'lakdan o'tgach, oldinda borayotgan yasovullar uni qandaydir bostirmalar, otlar kishnagan otxonalar, gurs-gurs bosqon urilib, temir-tersaklar taraq-turuq qilgan yerto'lalar yonidan olib o'tishdi. Hovliga chiqqanlari hamon mavlononing ko'zi osmon to'la yulduzlarga, Ko'ksaroy gumbazining ustida osilib qolgan va go'yo sof tilladan yasalganday tiniq yaltillagan yarim oyga tushdi, tushdi-yu, darhol ko'zini olib qochdi. Nazarida, ko'kda milt-milt yongan yulduzlarga qarash shakkoklik bo'ladiganday tuyilib: «Gunohkor bandangni o'zing kechirgaysen, Tangrim!» deb qo'ydi.

U qayoqqadir shoshar, lekin nega shoshayotganini o'zi ham bilmas, hamma narsa tushida bo'layotganday tuyilar edi. Quduqday chuqur, mudhish yerto'ladan keyin ular kirgan charog'on xonalar, oltin shamdonlarda yongan yuzlarcha shamlar, qubbasimon lojuvard shiftlarda tovlangan tilla qandillar, oyoq ostiga to'shalgan mayin ipak gilamlar – uni g'alati holatga solib qo'ydi. U go'yo bu muzayyan serhasham xonalardan tushida o'tib borayotganday bo'lar, boyagi mudhish go'r ham, bu charog'on xonalar ham, hammasi tush bo'lib chiqishini tilar edi. U faqat chetlariga dur va inju qadalgan o'ymakor eshik oldida to'xtab, ko'k kimxob to'n kiygan sersavlat odamni ko'rgandagina hushiga keldi. Bu odamni u qayerdadir uchratgan edi. Ha, uni qudasi amir Ibrohim tarxonning uyida ko'rgan edi. Ismi sharifi amir Sulton Jondor tarxon edi, chamasi...

Amir Jondorning qip-qizil sersoqol yuzida achinish ifodasi jilva qildi. U qovog'ini uyib:

– Tugmalingizni soling, sallangizni tuzating, mavlono! – dedi. – Hozir davlatpanohga qulluqqa kirasiz...

Mavlono Muhiddin shosha-pisha movut chakmonining tugmalarini soldi, ixtiyoriga bo'ysunmagan qaltiroq qo'llari bilan sallasini tuzatgan bo'ldi. Ichkariga kirib ketgan amir Jondor qaytib chiqib, imo qildi:

– Kiring!

Mavlono Muhiddin yana tush ko'rayotganday bo'lib, ichkariga kirdi, kirdi-yu, odatda ustod Mirzo Ulug'bek o'tiradigan oltin taxt yonida qovog'ini solib turgan, siyrak mo'ylovi g'alati dikraygan zahil yuzli novcha odamni ko'rib, poygakka tiz cho'kdi.

Qo'llarini ko'ksida qovushtirib, taxt yonida oyoqlarini kerib turgan Mirzo Abdullatif yer ostidan amir Jondorga ko'z tashladi: «Mavlono Muhiddin shumi?»

– Shu! – bosh irg'adi amir Jondor.

– Hm... – shahzoda istehzoli jilmayib labini tishladi. U mavlono Muhiddinni birinchi ko'rishi edi. Lekin dong'i Ali Qushchidan kam bo'lmagan bu odamning risolalarini ham mutolaa qilgan edi. Mutolaa qilgan paytlarida mashhur risolalarning muallifi unga nechundir tamom boshqacha, nigohi o'tkir, soqoli ko'ksiga tushgan, kalondimog' bir alloma bo'lib tuyilgan edi. Shahzoda bu odamning – o'z e'tiqodidan voz kechib, bosh egib kelgan bu allomaning Ali Qushchidan ham zabardast va shiddatliroq bo'lishini istar edi. Bu yerda esa... qora movut chakmoni ozg'in tanasida qopday shalviragan, nimjongina bir kimsa oyoqlari ostida yumalab yotardi.

Mirzo Abdullatif bir-bir bosib, uning tepasiga bordi.

– O'rningizdan turing, mavlono!..

Mavlono Muhiddin shosha-pisha o'rnidan turib, shahzodaga ko'z qirini tashladi-da, singan tayoqday ikki bukilganicha qotib qoldi. Shahzodani uning ko'zlari hayratga soldi. Mavlononing qo'rquvdan katta ochilgan ko'zlari xuddi go'zal nozaninlarning ko'zlariday serkiprik va allaqanday ma'sum edi. Shu sabab bo'ldimi, negadir shaxtidan tushib:

– Nechun qaltiraysiz, mavlono? – dedi. – Yuqori o'ting, o'ltiring...

Mavlono Muhiddinning javdirab turgan ma'sum ko'zlarida qo'rquv aralash taajjub aks etdi. U xuddi uyqudan uyg'ongan odamday talmovsirab:

– Qulluq, valine'mat... – deb g'udrandi. – Kamina oyog'ingizga yukunmoq tilagida keldim...

– Yuqori o'ting, o'ltiring, mavlono! – shahzoda kulib, ustiga ipak ko'rpacha yopilgan kursini ko'rsatdi. Shahzodaning kulganini ko'rib, amir Jondor ham kulimsiradi.

– O'ting, mavlono, o'ting...

Mavlono Muhiddin, go'yò bu kutilmagan takallufga inonmaganday, jur'atsizgina yurib borib, shahzoda ko'rsatgan kursiga o'monatgina o'tirdi. Shahzoda qo'llarini ko'ksida qovushtirganicha unga yaqinroq kelib to'xtadi.

– Mavlono Muhiddin! Men sizning ilmi riyoziyot va falakiyot bobida bitgan risolalaringizni mutolaa qilgan edim...

U so'zini tugatmagan ham edi, mavlono Muhiddin apil-tapil o'rnidan turib, ta'zim qildi.

– Davlatpanoh afv etgaylar! Bandayi g'ofilni shayton yo'ldan ozdirgan edi...

Mirzo Abdullatif ijirg'anib yuzini bujmaytirdi. U mavlono Muhiddindan bu gapni kutmagan, bil'aks, mavlono o'z e'tiqodlarini himoya qilishini istar, chunki Ali Qushchi bilan bo'lgan to'qnashuvdan keyin u negadir ilmi falakiyot bobida bahs qilishni, dong'i olamga ketgan bu allomaga o'z ilmi, aql-idrokining o'tkirligini ko'rsatib, so'ng uni Haq yo'lga qaytarishni tilar edi. Mavlono bo'lsa...

– Hm... Shayton yo'ldan ozdirgan deng, mavlono?..

– Shunday, valine'mat. Shayton!

– Demakkim, o'zingiz bitgan risolalarga emdi o'zingiz inonmaysiz?

– Inonmaymen, davlatpanoh!

Shahzoda kinoyali kulimsirab, yer ostidan amir Jondorga qaradi. Amir esa «mavlono yaxshi odam», degan ma'noda iljaydi. Shahzoda undan yuz o'girib, yana qovog'ini soldi. Qiziq, uning irodasiga so'zsiz bo'yin egishga tayyor turgan bu nimjon mavlono nechundir shahzodaning g'ashini keltirmoqda edi. U hozir nima istaydi – o'zi ham bilmas edi. Agar mavlono Muhiddin Ali Qushchiga o'xshab, o'z so'zi, o'z e'tiqodida qattiq turganida shahzoda ehtimol boyagidan ham darg'azab bo'lar, balki uni jallodga topshirishdan ham toymas edi. Lekin ajabo: dahriy shohning suyukli shogirdi hisoblangan, dong'i mag'ribdan mashriqqacha ketgan bu fozilning subutsizligi ham unga nechundir yoqmadi. U ko'nglining bir chetida Ali Qushchiga qarshi chiqqan alloma Ali Qushchidan ham iqtidorliroq bo'lishini istardi. Mavlono esa...

Mirzo Abdullatifning dilidagi qiziqish birdan so'ndi-qoldi. U amir Jondorga «olib ket uni!» deb buyurmoqchi bo'ldi-yu, kitoblar esiga tushib, mavlonoga yuzlandi.

– Rasadxonadagi kitoblar sonini bilursiz, mavlono?..

Mavlono Muhiddin ko'zlari yana sadoqat bilan miltirab, bosh iring'adi:

– O'n besh-o'n olti ming jild, ehtimolkim undan ham ko'proqdir, pushtipano.

– Qaysi kitob, qaysi qo'lyozmalar yo'qolganini yaxshi bilasizmu?

– Bilmoq qiyin emasdur, davlatpanoh.

– Xo'sh?

– Mirzo Ulug'bek hazratlari barcha nodir kitoblarni...

– Kufr kitoblarni deng!

– Afv eting, davlatpanoh! Barcha kufr kitoblarni ajratib, alohida saqlar edi. Bular orasida Rum va Chindan, Misr va Farangistondan, Hind va Istambuldan kelgan kitoblar, noyob qo'lyozmalar bo'lar edikim, bari yo'qolgandur. Movarounnahr va Xuroson donishlarining asarlari alohida saqlanar edikim, bular ham bir necha ming jilddan ortiq edi...

– Bu kitoblarni Ali Qushchi yashirganini qaydan bilasiz?

Mavlono qult etib yutindi.

– Mavlono Ali Qushchi o'z og'zi bilan iqrar bo'lgan edi, davlatpanoh.

– Oltin va javohirlarni yashirganiga ham o'z og'zi bilan iqrar bo'lganmu?

– O'z og'zi... – Mavlono Muhiddin gapirolmay dudug'lanib qoldi.

– Xo'sh? – Shahzoda bir hatlashda uning yoniga keldi va o'rnidan turmoqchi bo'lgan mavlononi yelkasidan bosib o'tqazdi.

– So'zlang, mavlono!..

– Ustod... Mirzo Ulug'bek hazratlari... – Mavlono Muhiddin rangi o'chib jim qoldi.

– Xo'sh? – baqirib yubordi shahzoda.

– Padari buzrukvoringiz... toj-u taxtdan judo bo'lishidan bir hafta muqaddam Mavlono Ali Qushchini chaqirib, bu gunoh yumushni unga yuklagan ekankim, ul zot kaminani bu sir-sinoatdan voqif qilgan edi...

– Ne maqsadda sizni voqif qilgandur?

– Maqsadi... bu gunohi azim yumushga kaminani ham tortmoq edi...

– Siz bosh qo‘shmadingiz?

– Aslo, davlatpanoh. Faqirni bu gunoh yumushdan Haq taolo o‘zi asramish...

– Hm... – Shahzoda yer ostidan yana amir Jondorga qaradi. Bo‘shashib turgan amir Jondor ko‘kragini kerdi, qaddini rostlab:

– Chaqiraymi? – dedi. – Mavlono Ali Qushchini... olib kiraylikmi?

Ali-Qushchini ismini eshitgan mavlono Muhiddin yalt etib amir Jondorga qaradi, javdiragan serkiprik ko‘zlarida qo‘rquv aralash bir iltijo jilva qildi.

Amir Jondor rangi o‘chib:

– Mavlonoda ayb yo‘q! – dedi yolvorgan tovushda. – Imonsiz Ali Qushchi...

Shahzoda siyrak mo‘ylovi g‘alati dikrayib:

– Yo‘q! – dedi qat‘iy. – Mavlononi ul murtadning yoniga elting! Ikkovini bir zindonga tashlang! Mavlono bu so‘zlarni ul betavfiqning bo‘yniga qo‘ysin. So‘ngra birga olib kelasiz!..

Mavlono Muhiddin kursidan holsizgina sidirilib tushib, shahzodaning oyoqlari ostiga yiqildi:

– Shafqat qilgaysiz, davlatpanoh!

– Olib ket buni! – Shahzoda ko‘zlari yonib, baqirib yubordi. Rangida qoni qolmagan amir Jondor nimjongina mavlononi qo‘ltig‘idan oldi.

– Sabr qiling, mavlono...

Mavlono Muhiddin amirning so‘zlariga quloq solmay uning qo‘lida yosh boladay talpinar, ko‘z yoshlarini yuziga surtib, yum-yum yig‘lar edi. Shahzoda afti burishib, teskari burildi.

10

Salohiddin zargar o‘g‘lini kutib, tong otguncha mijja qoqmadi. Tiq etgan tovush eshitilsa yuragi o‘ynab, eshikka tikilib tong ottirdi. Mavlono Muhiddindan darak bo‘lmadi. Uni Ko‘ksaroyda olib qolganlariga endi shubha qolmadi. Ko‘ksaroyda olib qolishning ma‘nosini yaxshi tushungan, saroy tagidagi zindon va yerto‘lalar to‘g‘risida bir-biridan mudhish gaplar eshitgan Salohiddin zargar, vahima bosib, o‘zini qayerga qo‘yishni bilmay qoldi. Umri bino bo‘lib, xastalikdan chiqmagan, qizday nimjon va nogiron farzandi bu zax hibsxonalarga, kana va burgalarga to‘la mash‘um zindonlarga tushsa... ne bo‘ladi? Holi ne kechadi? Necha kunga bardosh bera oladi? Nahot

u qarigan chog'ida yolg'iz o'g'lidan, ko'zining gavharidan ayrilib qolsa? O'zing madad bergaysen, Parvardigori olam!.. Bir oyog'i yerda bo'lsa, bir oyog'i go'rda turganida u qayga boradi? Dodini kimga aytadi? Arz qilib boradigan birdan-bir odam janob Xomush bo'lsa... Zargar uning aytganini qilaman deb, bu uqubatga giriftor bo'ldi. Lekin hazratdan boshqa kimga boradi? Kim uning joniga ora kiradi?

Salohiddin zargar o'ylay-o'ylay yana hazratning oyog'iga bosh urishga ahd qildi. U bomdod namozini o'qib bo'lgach, egniga tuya junidan to'qilgan iliq chakmonini, boshiga gullik, olacha taqyasini kiyib, ustidan oq shoyi sallasini o'radi. Tokchadagi po'lat quti-chalarning birini ochib, nafis tovlangan zeb-ziynatlar orasidan biri firuza, biri yoqut ko'zli ikkita tilla uzuk oldi. Odatda u hazratni yo'qlab borganida bitta qimmatbaho ziynat in'om qilar edi, bugun nechundir uning yoniga yana bittasini qo'shdi, so'ng bandiga dur qadalgan serhasham asosini qo'liga olib, uydan chiqdi.

Osmon oqara boshlagan, bog'dagi yuksak oq teraklarning uchlari yaltirab qolgan, lekin hali oftob chiqmagan edi. Salohiddin zargar hovlidagi toklarning tagidan o'tib, darvozaga borib qolganida, orqadan:

– Buva... buvajon! – degan ovoz eshitildi.

Yengilgina kiyingan Xurshida bonu, yuziga tashlab olgan harir durrasini hilpiratib, chopqillab keldi... Rangi o'chgan, uyqusiz ko'zlarida mungli iztirob, lablari yig'lashga tayyor go'dakning lablariday pirpirab uchardi:

– Buvajon, qayga?.. Bizni tashlab qayga borasiz?

Salohiddin zargar suyukli nabirasining ko'zlari jiqqa yoshga to'lganini ko'rib, o'zi ham qult etib yutindi:

– Qo'rqma, bolam. Tezda qaytamen. Dadangdan... xabar olib qaytamen.

– Ko'ksaroyga borasizmu? – dedi bonu shivirlab. – Ko'ksaroy... Ko'ksaroyga bormang, buvajon!

Chol sekin bosh chayqadi.

– Yo'q, Ko'ksaroyga emas, boshqa bir joyga borib kelamen... Dadangdan xabar topmoq darkor, bolam...

– Dadam... – Xurshida bonu gapirolmay kaftlarini yuziga bosib, yig'lab yubordi. – Dadam bechoraga qiyin bo'lur, buvajon, men bilamen, qiyin bo'lur...

Salohiddin zargar sergaklandi. Oppoq qoshlari bir-biriga tutashib:

– Neni bilasen? – deb so'radi.

– Buvajon! Mavlono Ali Qushchi zindonga tushgan emish. Shahzoda barcha ilm ahllarini qirg'in qilmoq niyatida emish...

– Kim aytdi? Qaydan eshitding bu so'zni? – Salohiddin zargarning cho'qqi soqoli dikkayib, ko'zlari ola-kula bo'lib ketdi. Xurshida bonu aytmaydigan gapni aytib qo'rganini sezib, boshini egdi.

– Eshitdim... eshitib, qo'rqib ketdim, buvajon...

Salohiddin zargar qovog'ini soldi.

– Qo'rqma, bolam. Shahzoda ilm ahlini emas, dahriylarni, dini islomiyaga qilich ko'targan diyonatsiz kofirlarni quvg'in qilur. Sening dadang esa Haq taoloni tilidan ham, dilidan ham qo'ymagan bir faqir-u haqirdur. Inshoolloh, Tangri taolo uni o'z panohida saqlar... Bor, yumushingni qil, bolam! – Salohiddin zargar nabirasining peshanasidan o'pdi-da, darvoza tomon yo'naldi.

«Yo Rabbim! Bu mash'um xabarni, mavlono Ali Qushchi zindonga tushganini qaydan eshitmish?»

Bostirmaning tagida chelakka o't yoqib, isinib o'tirgan qorovul Salohiddin zargarni ko'rib, o'rnidan sakrab turdi. Belbog'idagi kalitlar orasidan bittasini olib, darvozaga qarab chopgan edi, zargar to'xtatdi.

– Tunda hovliga birda-yarim odam kelmadimi?

– Yo'q, hojam, odam tugul, pashshani ham yo'latmadim!

– Hm... sergak bo'l... Kaminadan beruxsat bir odam kirs a kallangni olamen! – Salohiddin zargar qo'lidagi asosi bilan yerni do'q-do'q urib, darvozadan chiqdi. Lekin Xurshida bonuning aytganlari-yu, bu so'zlarni qaydan eshitdi, degan fikr «Mozori kalon»ga yetib borguncha ko'nglidan chiqmadi.

«Mozori kalon»ga yondosh hazratning hovlisi oldidagi ochiq maydonning har joy-har joyida qalandarlar guruh-guruh bo'lib, gulxan yoqib isinib o'tirishar, masjid ro'parasidagi xonaqohning oldida boshqa bir guruh darveshlar qozon qaynatishardi.

Salohiddin zargar tashqari hovlidagi chinor tagida o'tirib hazratning chaqirishini kuta boshladi. Odatda u kamdan-kam kutar, zargar kelishi bilan hazrat darhol chaqirtirib olardi. Bu safar hazrat huzurida mo'tabar bir zot bo'lsa kerak, ichki va tashqi hovlidagi muridlar oyoq uchida yurishar, bir-birlarining quloqlariga shivirlashib so'zlashar, turnaqator bo'lishib, oshxonadan ichkariga kumush barkashlarda ovqat tashishar edi... Ahyon-ahyonda allaqanday qalandarlar, tund yuzli yasovullar ot choptirib kelishar, ularni hech kim kuttirmas, kelishlari bilan

ichkari hovliga olib kirib ketishar edi. Nihoyat, qizday nozik yosh murid kelib, zargarni ichkariga taklif qildi...

Salohiddin zargar yosh muridning ketidan ichki hovliga tomon yurarkan, go'yo hozir hazratdan noxush gap eshitadiganday, yuragi uvishib ketdi. Salohiddin zargar poygakka tiz cho'kib kamoli ehtirom bilan salom berdi. Janob Xomush tiz cho'kib, kamoli ehtirom bilan salom bergan Salohiddin zargarga yer ostidan bir qarab qo'ydi-da, boshini xam qilib, tasbeh o'g'irishda davom etdi.

– Ne arzi ixlosing bor, hoja Salohiddin, – dedi. – Fursat ziq.

Salohiddin zargar o'tirgan joyida tavoze bilan ta'zim qildi.

– Olloga shukrkim, sohibnazar pushtipano himning muborak qo'llarini olmoqqa musharraf etmishdur...

– So'zla, zargar. Dorussaltanada ne so'z bor? Ahli tijorat orasinda ne xabar bor?

Salohiddin zargar yuragi uvishib:

– Pirim, – dedi ovozi qaltirab. – Shu kecha Ko'ksaroydan sipohlar kelib, yolg'iz farzandim... mavlono Muhiddinni olib ketgan edilar. Qaytib kelmadi, pirim...

Hazratning lablariga bilinar-bilinmas kulgu yugurdi.

– Qaytmasa... zurriyotingiz mavlono Muhiddin shahzodaga yoqib qolgandur?..

– Pirim...

– Yoxud, bil'aks, mutaraddid⁵¹ farzandingiz o'z birodari Ali Qushchi bilan yuzlashganda bu dargohi tabarrukda qilgan ahd-u iqrorini tardid⁵² qilgandur?

Salohiddin zargar tili kalimaga kelmay g'uldirab qoldi:

– Beayb Parvardigor... osiy banda... gunohini afv etgaysiz, pirim!

– Osiy banda, – dedi hazrat soqolini serkillatib. – Seni yaxshi bilamen, zargar. Ul takabbur shohni pushti-panoh aylab, uning mehr-u muruvvati ila boylik orttirib, endi tavba-tazarru qilasen!

– Pirim. Sadoqati zohir qulingiz...

Salohiddin zargar ikki bukilganicha peshanasini gilamga qo'yib, jim qoldi. Mudhish qo'rquv uni gangitib qo'yan, xayolida faqat: «Yo Rabbano. O'zing shafe bo'lg'aysen!» degan fikr takrorlanar, lekin tili kalimaga kelmas edi.

– Innalloho maassobirin. Sabr qiling, zargar... – Hazrat Xomush yostig'i ostidan shaqildog'ini olib, shaqillatdi. Eshikda darhol yosh murid paydo bo'ldi.

⁵¹ Mutaraddid – beqaror.

⁵² Tardid qilmak – rad etmoq.

– Devona Dovulbek keldimi?

– Kelmish, pirim.

– Ayt, kirsin.

Salohiddin zargar kimdir yoniga «gurs» etib cho'kkalaganini eshitib, qo'rqibgina ko'z qirini tashladi. Uning yonida juldur kiyimli darvesh emas, beliga oysimon egri qilich taqqan, boshiga dubulg'a kiygan bir ko'zi g'ilay sipoh cho'kkalab o'tirardi.

– Xo'sh, qochoqdin xabar topdingmi, darvesh?

– Yo'q, pirim...

– Bir qochoq Qarnoqiyni topolmasang... nechun seni qalandarboshi qildim? Nechun uddaburon deb, Ko'ksaroyga yasovulboshi qildim, Qashqir?

– Gunohkormen, pirim. Ne chora, dorussaltanada titmagan joyim, kirmagan teshigim qolmadi...

Qalandar Qarnoqiyning nomini eshitgan Salohiddin zargar boshini sal ko'tarib, quloq soldi. Nechundir nabirasining boyagi so'zlari esiga tushib, yuragi shig' etdi.

Qashqir o'tirgan joyida pitirlab:

– Inshoolloh, topamiz, pirim, – deb bidirladi. – Er yutsada, topamiz u badbaxtni.

Janob Xomush ko'ngilsiz gapni boshqa yoqqa burmoqchi bo'lib:

– Xo'sh, – dedi. – Bu odamni taniysenmi, darvesh?

Qashqir Salohiddin zargarga qiyo boqib, ishshaydi.

– Bu zoti sharifni tanimaydurg'on kimsa butkul Movarounnahrda yo'qdur, pirim.

– Bul zotning zurriyoti mavlono Muhiddin hibsga olingan emish, xabaring bormu?

Qashqirning labidagi tabassum soxta g'amginlik bilan almashdi.

– Nadomatlar bo'lg'aykim, bu noxush yumush faqirga yuklangan edi, pirim.

– Xo'sh? So'zla...

– Mavlono Muhiddin hibsdagi batavfiq Ali Qushchi bilan bir joyda yotibdi, pirim.

– Nechun? Yo so'roq qilinmadimu?

– Yo'q, so'roq qilingandur. Mavlonoga tasannokim, piringa qilgan ahdi iqroridin qaytmabdur.

– Bo'lmasa... sabab hibsga soladur?

Qashqir yelkasini uchirdi.

– Davlatpanoh buni lozim topsa, bandasi ne qilsin, pirim? Davlatpanoh aytmishkim, so'zlagan so'zing haqiqat bo'lsa, bu

so'zni Ali Qushchining bo'yniga qo'yasen. Bo'yniga qo'yib, ul palidni insofga keltirasen, so'ng hibsdin ozod qilamen...

– Pirim! – Salohiddin zargar ingrab yubordi. U o'zini hazratning oyoqlari ostiga tashlamochi edi, lekin janob Xomushning: «Bas! Farmoni humoyun amri vojibdur!» degan xitobini eshitib, yalt etib qaradi.

Salohiddin zargar hazratning shiddatli chehrasidan, allaqanday ilhom bilan porlagan sehrli nigohidan ko'zlarini olib qocharkan: «Yo Rabbii! O'zing madad qilgaysen! – deb pichirladi. – Nechun Ali Qushchining so'zini bularga etkazdim? Nechun aning sirini ochdim?...»

– Ko'zingni art, zargar! – dedi hazrat. – Ul osiy zurriyotingga hifzi himoyatni bandasidan ermas, Tangri taolodan so'ragaysen. Kalimayi shahodatni arz qilib, laylu nahor istig'for aytgaysen. O'rningdan tur, ey bandayi beroh.

Salohiddin zargar nigohini chulg'ab olgan tuman orasidan eshikni arang topdi va gandiraklab xonadan chiqdi. Dahlizda ko'ksini changallaganicha bir zum devorga suyanib turdi. Shu payt qo'li yon cho'ntagidagi tilla uzuklarga tegdi, tegdi-yu, ko'ngli bir xil bo'lib ketdi. Piriga atagan uzuklarni bermay qayta olib ketish yomon bir narsaning alomati edi. U bir o'yi qaytib kirmochi bo'ldi-yu, jur'at etmadi. Yuragini chulg'ab olgan mudhish tuyg'udan darmonsizlanib, gandiraklay-gandiraklay uydan chiqdi.

11

Xuftonda usta Temur Samarqandiyning g'oridan chiqib ketgan Qalandar Qarnoqiy tun yarmidan oshganda qaytib keldi-da, bosqonning yonidagi po'stakka yuztuban tushib yotib oldi. Ustaning savoliga qisqagina qilib: mavlono Muhiddin ham zindonga tushibdi, otaxon, deb qo'ya qoldi. U xayolan hamon Salohiddin zargarining bog'ida yurar, ko'z oldida hamon Xurshida bonuning yosh bilan yuvilgan ma'yus yuzi turar, quloqlari ostida hamon uning o'ksik ovozi yangrar edi.

Bukun u mavlono Muhiddinning uyiga ikkinchi marta bordi, borib yana tunov kungiday boqqa qaragan tanish darchani chertdi. Odatdagiday uch marta chertdi. Xurshida bonu uni kutib o'tirgan ekanmi, lahza o'tmay bog' eshik ochilib, kimdir chiqdi. Kobuliy kavushlarning engil «ship-ship»idan Qalandar darhol tanidi: bonu!

Xurshida bonu bir-bir bosib kelib, yong'oq tagida turgan Qalandar Qarnoqiyning ro'parasida to'xtadi. U salom berdimi, yo'qmi, Qalandar bilmay qoldi. Bonu, go'yo salom qilganday, boshini egganicha jimgina turardi. Egnida to'pig'iga tushgan uzun ko'ylak ustidan kiygan qora baxmal mursak, boshida ro'mol o'rniga qora duxoba yopinchiq, hatto yuziga tutgan harir ipak durra ham qop-qora bo'lib tuyildi Qalandarga. Qorong'ida uning yuzi aniq ko'rinmas, lekin duxoba yopinchiq o'ragan boshini egib, jimgina turishi yaxshilikdan darak bermas edi. Qalandar quruqshagan lablarini yalab:

– Inshoolloh, yaxshilik bo'lg'ay, – dedi. – Mavlono... qaytdimi, bonu?

Xurshida bonu sekin bosh chayqadi:

– Yo'q...

– Astag'firullo! Nechuk?

Xurshida bonu boshini ko'tarib qaradi. Uning yirik ohu ko'zlari qorong'ida qandaydir sovuq nur sochib, yaltillab kettanday tuyildi.

– Men qaydan bilay? Har nechuk, mavlono Ali Qushchiga choh qazigan kimsani zindonga tashlamaslar...

Qalandar o'zini tutolmay:

– Vodarig'! – deb yubordi. Bonuning so'zlaridagi alamli ta'na uning yuragiga zaharli nashtar bo'lib qadaldi. Xurshida bonu bo'g'ilib ketayotganday entikib-entikib nafas olardi.

– Siz... qo'rqmang degan edingiz... Dadangizga shikast yetmaydi, tezda qaytadi, degan edingiz. Qani qaytgani?

Qalandar, yuragi uvushib, bonuning chaqnab turgan ko'zlaridan ko'zini olib qochdi.

– G'ofil banda, gunohimdan o'tgaysiz, bonu...

– Dadam bechora nogiron bir odam. U kishini zindonga solib, chiritamen deb, qo'rqitmoq osondur. Biroq Ollo shohid: u zot vijdonini sotmaydi. O'z ahhobiga xiyonat qilmaydi...

Xurshida bonu ko'z yoshlaridan «g'ip» bo'g'ilib, gapirolmay qoldi. Qalandarning ko'ksiga qadalgan zaharli nashtar, go'yo buralib-buralib yuragini tilka-tilka qilib yuborganday bo'ldi.

– Kechirgaysiz, bonu, – zo'rg'a deya oldi u. – Men o'ylagan edim, g'ofil banda...

– Nogiron, ojiz odam zindonga qanday bardosh qiladi? – dedi Xurshida bonu. – Holi ne kechadi? Bechora otam!

Bu safar bonuning alamli ovozi Qalandarga nechundir darvoza oldidagi o'sha mash'um uchrashuvni eslatdi. O'shanda ham bonuning «mirzam!» deb chaqirgan ovozi alamli faryodga to'la

edi, hozir ham. Garchi u hozir ohista gapirsa ham, so'zlarida o'sha dard, o'sha faryod, yo'q, qandaydir chuqur bir iltijo bor, go'yo boshiga tushgan bu savdoda yolg'iz undan, Qalandardan najot kutardi!

E voh! Qalandar bonuga, yuzini kaftlari bilan yashirib, unsiz yig'layotgan bu sanamga nima deydi? Uni qanday yupatadi?

Qalandar, go'yo motam tutganday qora liboslarga o'ranib olgan bu nozik sanamni bag'riga bosib, yosh to'la ko'zlaridan o'pib tinchitgisi kelar, allaqanday dil so'zlarini topib, yupatishni isgar, lekin ko'ngliga qattiq ozor bergan odam, unga yaqinlashishga jur'at qilolmas edi.

– Qo'ying, bonu, yig'lamang, – dedi u nihoyat. – Noumid shayton. Olloning mehri daryodur...

Bonu unsiz titrab yig'lashda davom etar, uning so'zlariga quloq solmas edi.

– Inshoolloh, biz ham qarab turmasmiz. Bir yo'lini topamiz, harakat qilamiz, bonu...

Xurshida bonu boshini bir tomonga egib, unga qiyo boqdi. Uning yosh to'la ko'zlarida umid uchqunlari miltiradi.

– Bobom bechora qayga borishni, kimga arz qilishni bilmaydur.

– Ha, qiyin, – dedi Qalandar fig'oni chiqib, – bu berahm mustabid barcha ilm ahlini yo'q qilmoqqa jazm etgandur. Ustod yoqqan ilm-u ma'rifat mash'alini so'ndirib, butkul Movarounnahrni zulmat qa'riga cho'ktirmoqqa azm qilgandur. Lekin, inshoolloh, bu qora niyatiga yetmas! Zero, ma'rifat mash'alini o'chirib, elni zulmatga solmoqni niyat qilgan birdan-bir mustabid mash'um maqsadiga yetmagandur!..

Qalandar buning hammasini yonib-o'rtanib gapirdi-yu, birdan jim qoldi: uning oldida bosh egib piq-piq yig'lab turgan bu sanam undan bunday ulug' xitoblar emas, ko'ngliga tasalli beradigan so'zlarni kutar, najot tilardi.

– Inshoolloh, bir yo'li topilib qolar, bonu, – dedi u. – So'zimga inoning, biz ham qarab yotmasmiz, shu bu kundan harakat qilamiz... – Qalandar so'zini tugatolmadi. Shu payt, bog' eshik sharaqlab ochilib, oldin ayol kishi, uning ketidan yana bir odamning soyalari ko'rindi.

– Xurshida! Qaydasen, bolam?

– Enagam! Buvam! – qo'rqib shivirladi Xurshida bonu. U qo'lini Qalandarning qo'liga qo'ydi. Bonuning muloyim kafti cho'g'day edi.

Qalandar cho'g'day yongan bu qo'llarni qisarkan, butun vujudi lovullab ketdi.

– Qo'rqmang, bir yo'lini qilamiz, bonu! Men tag'in kelamen!.. – U orqaga tisarilib, o'zini daraxtlar panasiga olarkan, Xurshida bonuning:

– Labbay, buvajon! – degan muloyim tovushini eshitdi.

Qalandar qorong'i ko'chalardan, pana-pastqam joylardan yurib, orqaga qaytarkan, xayolidan: «Ne qilmoq darkor?» degan bir fikr chiqmas, nigohi oldidan bonuning yosh bilan yuvilgan ma'sum chehrasi ketmas edi. Uning quloqlari ostida hamon bonuning achchiq ta'nalari yangrar edi, lekin bu so'zlar qanchalik alamli bo'lmasin, Qalandar bukun bir narsani aniq sezdi: bonu undan nimanidir kutar, unga suyanmoq istardi. Bu istak, Xurshida bonuning ovozidagi bu pinhoniylar iltijo uni ham suyuntirar, ham allaqanday cho'chitar, «Ne qilmoq darkor? Bu ikki ustodni qanday qutqarmoq kerak?» degan fikrni qayta-qayta esiga solib, yuragini zirqiratar edi.

Qalandar to'satdan oldinda «yarq» etgan olov ko'rib, to'xtadi. Qo'llarida mash'al ushlagan ikki navkar unga yetmay chapga burilib ketdi.

U qayoqqa ketayotgan edi? Boshi og'ib qayoqqa kelib qoldi? Ha, u Tillabibidan xabar olgani Go'ri Amir tomonga, Ali Qushchining Oqsaroy yonidagi hovlisiga ketayotgan edi.

Qalandar yon-veriga sinchiklab qaradi. U zargarlar rastasidan o'tib, Ko'ksaroyga yaqinlashib qolgan edi. Oldinda, balandlikda, kungurador devor bilan o'ralgan qora gumbazlar qorong'ida cho'ng qoyalarday sovuq mahobat bilan yuksalib turar, u yerda milt etgan chiroq ko'rinmas, muazzam saroy, go'yo hayotsiz tashlandiq bir qasrday jimjit va vahimali tuyilardi...

Go'yo tashlandiq qasrga o'xshagan bu saroy, teran sukutga cho'mgan bu gumbazlar negadir yod bo'lib ketgan. misralarni esiga soldi:

Totlig'-totlig' eganlar,
Turluk-turluk eganlar,
Oltun taxt o'lturg'anlar,
Tufroq aro yotmishlar...

Mavlonolar tushgan zindon qabristonga o'xshagan bu saroyning qayerida? Unga tuynuk ochib bo'ladimi?

Qalandar daraxtlarni panalab oldinga yurdi, lekin sal o'tmay qal'a tomondan yana mash'al ushlagan posbonlar ko'rindi. Aftidan posbonlar tun bo'yi saroy atrofida aylanib yurishar edi.

Qalandar sharpasiz odimlab orqaga chekindi. Pana-pastqam joylardan, darveshligida ko'rgan tor ko'chalardan yurib, Oqsaroyga o'tdi. O'tishga o'tdi-yu, lekin ko'ngli vayron bo'ldi. Tillabibi qattiq isitmada, cho'g'da yotganday to'lg'anib, alahsirab yotgan ekan, Qalandarni o'g'li Ali deb o'ylab, bo'yniga osilib oldi, yosh chiqmagan nursiz ko'zlarini yumib, yuz-ko'zlaridan o'pdi, keyin o'g'li emasligini bilgach, uvvos tortib yig'ladi-yu, yiqilib qoldi...

Qalandar Tillabibining alamli faryodini qayta eshitayotganday bo'lib, boshini chaponiga burkab, g'ujanaklanib yotib oldi. Uni hatto ustani ko'rgali kelgan Qalqonbek bilan Bosqonbek ham o'rnidan turg'izolmadi. Og'a-ini temirchilar odatdagiday hazillashib: «E, og'a, qo'ying, shu yolg'on dunyoning tashvishlarini! Devonaning ishini Xudo o'zi o'nglabdi!» deb, tegajaklik qilib ko'rishdi ham, bo'lmadi, Qalandar turmadi, o'zi bilan o'zi olishib, ich-etini eb yotaverdi.

Vaqt tun yarmidan og'ib, Qalqonbek bilan Bosqonbek endi qo'zg'alishgan edi, eshik yana taqillab qoldi.

Qo'liga lip-lip etgan moychiroqni olib, qorong'i yo'lakka kirib ketgan usta, eshikda kim bilandir uzoq gaplashib turgach, Miram Chalabiyni ergashtirib kirdi.

– Bu yigit bir kimsani boshlab kelibdi, – dedi usta Qalandarga. – Begona odam, kirsinmi?

Miram Chalabiy salom berib oldinga o'tdi.

– Mavlono Koshiy! Barcha tolibi ilmlar uni sizga yo'llabdur, shoir.

– Menga yo'llabdi?! – Qalandar hayron bo'lib o'rnidan turdi. – Qani? Chaqir! Kirsin!

Ulug'bek madrasasining eng yosh mudarrisi hisoblangan mavlono Koshiy ibn Muiniddin g'orga korgach, qorong'iga o'rganolmay kafti bilan ko'zlarini to'sib bir laha turdi. Keyin go'yo Qalandar Qarnoqiy emas... butun olamga dong'i ketgan ulug' alloma bilan ko'rishayotganday kamoli ehtirom bilan salom berdi. Qalandar ham yosh bo'lsa-da, ustodning hurmatini qozongan bu mashhur allomani ko'rib suyunib ketdi. Uning kelishi, har nechuk bu og'ir, qora kunlarda olamda yaxshilar ham borligidan dalolat berardi.

Usta olovdondagi issiq qo'rni ag'darib, ustiga saksovul tashladi, supaga namat yozib, mehmonlarni o'tirishga taklif

qildi. Qalandar hamon g'orga ko'nikolmay, ko'zlari alang-jalang bo'lib o'tirgan Koshiyning tizzasiga qo'lini qo'ydi.

– Sizni kaminaga mullavachchalar yuborgan emish, birodar? Ular kaminani qaydan eshitibdur?

Mavlono Koshiy iyagidagi siyrak soqolini silab kuldi, gulxan shu'lasida uning so'lg'in yuziga qon yugurib, ko'zlari chaqnab ketdi.

– Sizning dōng'ingiz butun Movarounnahrda ketgandur, shoir. Alxusus, siz darveshlikni tark etib, mavlono Ali Qushchining qanotlari ostiga qaytganingizni eshitgan tolibi ilmlarning hurmati cheksizdur.

Qalandar Qarnoqiy g'amgin kulimsirab, gulxanga tikildi. Mavlono Koshiyning so'zlari uning qalbidagi yarani qayta tirnadi. «Darveshlikni tark etib, ilm dargohiga qaytganidan ne foyda, na hibsdagi ustozlarining joniga ora kira oldi, na bonuning dardiga malham bo'la oldi!»

Qalandar og'ir xo'rsinib, Koshiyga qaradi:

– Xo'sh, ilm ahli orasida ne so'z, ne xabar bor, birodar?

Koshiy o'ychan ko'zlarini gulxandan uzmay:

– Barcha talabalar, barcha ilm ahli g'am-anduhdadur, shoir, – dedi. – Bilasiz – madrasalar yopilgandur. Ilm ahlining taqdiri ne bo'ladi, hanuz qorong'idur.

– G'am-anduhdin ne foyda? G'am-anduh kishiga yor bo'lmaydi, birodar.

– Haq gap! – dedi Miram Chalabiy, gulxan shu'lasida ko'zlari chaqnab. – Tolib ilmlar aytgan emish: Ali Qushchini darhol qutqarmoq kerak, degan emish. Nechun buni aytmaysiz, mavlono Koshiy?

Koshiy ko'ra yonida gulxan yoqib o'tirgan aka-ukalarga hadiksirab qaradi, Qalandar kulimsirab: «Qo'rqmang, azizim, bular o'zimizning yigitlar», degach:

– Ha, – dedi bosh irg'ab. – Kecha oqshom kaminaning huzuriga bir guruh talabalar keldilar. O'zlarini chohga otishga hozir mullavachchalar, boshimiz ketsa ham mavlono Ali Qushchini qutqaramiz, deyilar.

– Qay yo'sin?

– Yotgan zindonini bilsak tuynuk ochar edik, deyilar.

Dam bosayotgan Qalqonbek Koshiyning so'zlariga quloq solib turgan ekan:

– Borakallo! Zap yigitlar ekan! – deb xitob qildi. – Ne deysiz, og'a?

– Ne deyman, balli, deyman, inim! – kuldi Bosqonbek, qora qumg‘onni olovdan olarkan. – Ko‘kragida yoli bor bunday yigitlar topilsa biz ham qo‘shilamiz! Qalandar og‘amday tun-kun g‘am chekib yotmaymiz. Qalqon bo‘l desa, qalqon bo‘lamiz, bos desa, bosamiz. Labbay, Qalandar og‘a?

Qalandar aka-uka temirchilarning gaplariga bir kulib qo‘ydi, lekin ko‘z oldiga kungurador devor bilan o‘ralgan qasr, mash‘al ko‘tarib saroy tevaragida aylanib yurgan boyagi posbonlar kelib o‘ylanib qoldi. Usta esa boshini saraklatib:

– He, xom sut emgan bandalar! – deb kuldi.

– Nechuk kulasiz, otaxon? – dedi Qalqonbek.

– Shuning uchunkim, bu saroy, bu zindonlarni kim qurganini bilmaysiz. Bu zindon, bu saroylarni olamni zer-zabun qilgan, kimsan Amir Temur qurdirdigandur!

– Bo‘lmasa ne qilamiz, otaxon?! – dedi Miram Chalabiy kuyinib. – Maslahat bering: ne qilamiz?

– Ha, yo‘l topmoq kerak. – Qalandar boshini qo‘llari bilan siqib, og‘ir tebrandi. – Yo‘l topmoq kerak!

Usta katta yalpoq kafti bilan serajin yuzini silab, gulxanga tikilib o‘tirar, mo‘ylovga o‘xshagan qalin qoshlari ostidagi ko‘zlari yumuq, lablari qimtilgan edi.

– Faqir buni ko‘p o‘yladim. O‘ylay-o‘ylay shu xayolga keldim: ularni qutqarsa oltin qutqaradi. Boshqa chora yo‘q!

– Oltin? – hamma birdan jimib qoldi. Hatto Qalqonbek ham dam bosishdan to‘xtab, yaqinroq kelib o‘tirdi.

– Ha, oltindan boshqa narsa bu ishda yordam berolmas, – dedi chol. – Eslaringda bo‘lsin: shahzodaning sarkardalari orasida bir odam yo‘qkim, oltinga sotilmasin! Qarmoq tashlab, ulardan birini ilintirmoq darkor. Ali Qushchining qutlug‘ boshini qutqarmoq uchun oltin-javohirlarni ayamaslik lozim. Mirzo Ulug‘bekday donishmand ham buni o‘ylagan bo‘lsa ajab ermas! – Chol, sir-asrorni ochib qo‘ymadimmi, degan ma’noda Qalandarga qaradi. Lekin Qalandar so‘na boshlagan gulxanga tikilib, hamon xayolga tolib o‘tirardi. Usta oltindan gap ochishi bilan uning esiga negadir Qashqir tushdi. U boya xuftonda Qashqirni uzoqdan ko‘rgan edi. Qashqir yasovullar kiyimida, boshida dubulg‘a, belida oysimon egri qilich, ostida bo‘liq to‘riq arg‘umoq, rasadxona yonida o‘n chog‘lik suvoriy bilan ot choptirib o‘tib ketdi. U otda shunday savlat to‘kib o‘tirar ediki, Qarnoqiy o‘z ko‘zlariga ishonmay qoldi!.. Ha, chol ham, Qashqirga qarmoq tashlab ko‘rmoq kerak, dedi. Tavba! Nechuk bu fikr uning xayoliga avvalroq kelmadi?

Koshiy Qalandarning sukutiga boshqa ma'no berdi chamasi:
– Oltin bilan ish bitsa bir iloji topilur, – dedi. – Barcha talabalar, barcha ilm ahli qo'lidan kelgan yordamini ayamas!

– Oltindan burun usta aytgan qarmoqqa ilinadurgan baliqni topmoq kerak! – dedi Qalandar.

Koshiy aka-uka temirchilarga yana bir qarab qo'ygach:

– Baliq ham topilur, – dedi ovozi pasaytirib. – Kamina amir Sulton Jondor degani bir odamni bilamen. Uzoq qarindosh bo'lur...

– Amir Sulton Jondor? U vijdotsiz amir shahzodaning o'ng qo'li emish!

– Demakkim, nahang ekan-da! – kuldi Miram Chalabiy.

– Nahangkim, nahanglarning nahangi. Ammo, qaydam, tuzoqqa tushadimu, yo'qmu?

– Qo'rqma, bolam. Nahang bo'lsa... qarmoqqa tushmasa ilmoqqa tushadi! Ammo xo'rak kattaroq bo'lmog'i darkor! – Usta Temur Samarqandiy shunday deb, qo'lini fotihaga ochdi. – Bu yumushda Xudovandi karim omad bergay, ovlarining o'ngidan kelgay, bolalarim, ilohi omin!

12

Ko'ksaroydan itday charchab qaytgan amir Sulton Jondor to'shakka kirib, endi ko'zi ilingan ham edi, kimdir yelkasidan sekin turtdi.

– Ma'zur tutgaysiz, amirim, Ko'ksaroydan chopar kelmish.

Amir Jondor ko'zlarini zo'rg'a ochdi. Tepasida yosh mahrami tavoze bilan qo'l qovushtirib turardi.

– Saroydin keldi?

– Saroydin, amirim...

– Chaqir! – Amir Jondor uf tortib, ko'zini yumdi. Mana, necha oydurkim, har kuni ahvol shu: tun-u kun tinchlik yo'q. Shahzoda kechani kecha demay, kunduzni kunduz demay chopar yuborgani yuborgan, go'yo u qadimiy asilzodalar avlodidan bo'lgan baobro' lashkarboshi amir Sulton Jondor tarxon emas, zoti past bir mahramday mayda-chuyda yumushlarni ham unga yuklagani-yuklagan.

Shahzoda faqat otasini emas, jigargo'shasi Abdulazizni ham uning, amir Jondorning qo'li bilan qatl qildi...

Amir Jondor o'sha mash'um kechani o'ylarkan, qatl paytida iyagi qaltirab, yosh boladay yum-yum yig'lagan Abdulaziz go'yo uyga kirib kelayotganday bo'ldi-yu, yalt etib eshikka

qaradi, so'ng vujudini sovuq ter bosib: «Osiy bandangni o'zing kechirgaysen, Parvardigor!» – deb pichirladi.

Ha, bu mal'un shahzoda ko'p tuban yumushlarni uning qo'li bilan qildi. O'zi bo'lsa... o'zi so'nggi paytlarda yomon bir odat chiqardi. Tun yarmigacha, aksariyat tong otguncha uxlamaydi, saltanat ishlarini, devonga oid barcha yozishmalarni tunda qiladi, ish yo'q paytlarida esa bazm quradi. Lekin uning bazmlari ham qiliqlariday sovuq. Ilgari, Mirzo Ulug'bek davrida, dorussaltananing mashhur shoir va fozillari, mashshoq va xonandalari to'planadigan chorxari bazmixonada yolg'iz o'zi o'tirib, boda ichadi, allaqanday mungli xayolga cho'mib, og'ir tebranib, mashshoqlarning g'amgin kuylarini eshitadi, ahyon-ahyonda haram kanizlaridan bir-ikkitasini chaqirtirib, raqsga tushiradi, lekin aksariyat, kanizlarni haydab yuborib, yana mashshoqlarga mahzun kuylar chaldiradi. O'qtin-o'qtin ko'ngli suhbat tusab qolgan paytlarda amir Jondorni yoxud qo'shni xonada kutib o'tirgan devon beklaridan bitta-yarimtasini taklif qilib, qo'liga bir kosa boda tutib mehmon qilgan bo'ladi... Ey, Parvardigori olam! Uning boshiga ne ko'ylarni solding? Amir Sulton Jondor tarxon Mirzo Ulug'bekdan yuz o'girib, Mirzo Abdullatifga yukunganida uning umidi shu edimi? Shahzodaning o'ng-qo'li, inongan tog'i, sadr a'zami⁵³ bo'lamen, deb o'ylamagan edimi? Shahzoda shunchaki nomiga taxtda o'ltirar, saltanatni esa men tebratamen, butkul Movarounnahr oyoqlarim ostida bo'ladi, degan umidda emasmidi? Barcha zoti shariflar, barcha bek va bekdodalar, boy va savdogarlar, arkoni harb va arkoni davlat, a'yon va boyonlar mening darvozamda qo'l qovushtirib turadi, mening davlatim, mening koshonam dorussaltanada eng badavlat, eng muhtasham bo'ladi, haramimga esa Movarounnahrning eng xushro'y nozaninlarni yig'amen, degan ishonchda emasmidi? Shu umidda shahzodaning barcha buyruqlarini farmoni humoyun deb bilgan, eng tuban, eng razil topshiriqlarini bajo keltirgan emasmidi? Xo'sh? Buning evaziga undan ne yaxshilik ko'rdi? Boyligi, shon-shavkati ortdimi? Haramidagi birorta malakni in'om qildimi? Yo'q! Amir Jondor Salohiddin zargarning nabirasiga ko'z tikkan edi, zargarga shar'iy kuyov bo'lib, dong'i butkul dorussaltanaga ketgan bu sanamni nikohimga olaman, degan niyatda edi, bu niyatiga ham etolmadi. Endi sovchi yuboraman, deb turganda, shahzoda mavlono Muhiddinni hibsga oldi-yu, bu yumush to'xtab qoldi. Amir Jondor qancha urinmasin, mavlono Muhiddinning joniga

1613. Sadr a'zam – birinchi vazir.

ora kirolmadi. Boshqa amirlar esa uni shahzodaning eng yaqin muqarrabi, deb o'ylaydilar, uning qo'lidan kelmaydigan ish yo'q, degan xayoldalar. Shu boisdan unga yomon ko'z bilan qarab hasad qiladilar, saltanatda bo'layotgan barcha maraz ishlarni undan ko'radilar, barcha qatl-u qirg'inga amir Sulton Jondor sabab, deb o'ylaydilar. Amir bo'lsa, o'z jonini zo'rg'a saqlab yuribdi. Zotan, yolg'iz amir Jondor emas, sharafsiz Xuroson yurishidan keyin, xususan, shahzoda Abdulazizning dorussaltanada qilgan zug'umlaridan so'ng, Mirzo Ulug'bekdan norozi bo'lib, Abdullatif tomonga o'tgan amirlarning hammasi bukun pushaymon. Zero, shahzoda ular kutgan yuksak rutba va oliy lavozimlarni in'om etmadi, u faqat janob Nizomiddin Xomush rahnamolig'ida ish tutmoqda, yolg'iz shu takabbur zotni tan olib, tun-u kun uning oyog'iga bosh urmoqda. Hatto shayxulislom Burhoniddin ham bir chetda qolib ketdi... Amir Sulton Jondor esa... telba shahzoda har kuni uning ko'zlariga tikilib qaraydi, uning so'zlariga, ichgan qasamlariga inonmaydi, bosgan har bir qadamini zimdan kuzatadi, so'roqqa tutib qiynaydi...

Amirning qalbini unga yot bo'lgan qandaydir chuqur g'amginlik chulg'ab oldi. Nechun u Mirzo Ulug'bekdan yuz o'girdi, nechun uning yaxshiliklarini unutib, kufroni ne'matlik qildi?

Amir qattiq uf tortib, o'rnidan turayotganida eshik sekin ochilib, Qashqir kirdi: «Mana, orqamdan yana bir ayg'oqchi qo'ymish!»

– Xo'sh? – dedi amir dag'allik bilan. – Tun yarmida tag'in ne yumush chiqdi, g'ilay?

Qashqir g'alati ishshayib javob berdi:

– Buni davlatpanohimdan so'raysiz, amirim!

Amir Jondor g'ilayni so'kib yuborishdan o'zini zo'rg'a bosib, teskari burildi. Barvasta gavdasini sipohiy liboslarga siqib kiyinarkan, Qashqirning favqulodda yumshoq, muloyim ovozi eshitdi:

– Shavkatli amirim! Siz faqirga inonmaysiz. Bilamen. Va lekin, shahzodaning bu ishlari kaminaga ham yoqmaydur.

«Shaytonga dars beradigan bu Qashqirning niyati ne? Ko'nglinga qo'l solib, sir olmoqmu yo boshqa muddaosi bormu?»

Amir Jondor kumush kamarini bog'lagan bo'lib, unga qaramay so'radi:

– Qaysi yumushlarini aytasen?

– Qaysi birini aytay, amirim? O'ziga mahram qilib oldi. Durust. Ammo mahramlikdan ne foyda?

«Ey darig'! Bu ne hol? Jonimni, boshimni tikib xizmatini

qilsam ham inonmaydi, ayg'oqchi ustiga ayg'oqchi qo'yadi!»

Tunov kuni mavlono Koshiy kelib qo'yniga qo'l solib ko'rdi. Allaqanday norozi odamlar to'g'risida so'zladi, hamma yoq notinch, fuqaroning ahvoli tang, dorussaltanada qahatchilik, savdo-sotiq kasod, deb arz qildi, axiri Ali Qushchi bilan mavlono Muhiddinni surishtirib, oltin va javohirlarga shama qildi. Amir Jondor bir o'yi uni so'zi ustida shap ushlab, shartta zindonga tiqmoqchi ham bo'ldi-yu, qarindoshlik andishasida urishib-so'kib, haydab chiqardi. Bukun bo'lsa... Ilonning yog'ini yalagan bu mug'ambir qo'yniga qo'l solib ko'rmoqda!..

Amir Jondor qilichini taqish bahonasida hamon Qashqirga qaramay:

– Senga hayronmen, g'ilay, – dedi. – Mirzo Ulug'bek davrida ko'cha-ko'yda tilanchilik qilib yurgan bir gado bukun shahzodaning muruvvati bilan yasovul bo'lding. Tag'in ne kerak senga, Qashqir?

– Yasovullikdan ne foyda? Nomi ulug', suprasi quruq, amirim!

– Suprang quruq bo'lsa men ne qilay, yasovul bo'lding, harakat qil, Qashqir!

– Yolg'iz otning changi chiqmas! Qars ikki qo'ldan chiqadur, amirim! Bir yumush bor.

– Ne yumush?

– Xo'p desangiz aytamen, ammo qo'rqmang. Ko'p sodiq odamlar bor...

«Sodiq odamlar? Farishta to'nidagi bu iblis ne deydi? Fitna bormi... yo meni sinab ko'rmoqchimi?»

Amir Jondor shartta burilib, Qashqirni giribonidan ushlab o'ziga tortdi.

– Joningdan umiding bo'lsa to'g'risini so'zla: kim senga meni sinamoqni topshirdi? Shahzodami yo Nizomiddin Xomush hazratlarimi? Qorningni yorib, ichagingni salla qilamen. So'zla, iblis! – Amir Jondor yasovulning tomog'ini g'ippa bo'g'ib oldi. Uning qo'llari burgutning panjasiday qattiq edi. Yasovulning g'ilay ko'zi qinidan chiqib, olayib ketdi.

– Kim yubordi, so'zla, ifrit!

– Billoh yolg'on so'zlasam! Berdisini aytguncha belimni sindirmang, amirim...

– Berdisi ne? Fitnami?

– Yo'q, oltin, amirim, oltinu javohir!..

– Barcha fitna, barcha qabohat oltinu javohirdan boshlanur! Xo'sh, qay ko'chada yotgandur oltinu javohirlar?

– Ko‘chada emas, sizning qo‘lingizda, zindonda yotibdi, amirim!

«Zindonda yotibdi! Piriga do‘st bo‘lmagan bu shayton basir ne deydi? Kimni aytadi? Shahzoda Abdullonimi yo shahzoda Abu Saidnimi?»

Amir Jondor Qashqirning giribonidan ushlagan qo‘llarini qattiqroq siqdi.

– Ko‘zingni ynatmay ochiq so‘zla, shayton!

Qashqir-jon talvasasida uning qo‘lida pitirlab xirilladi:

– Ikki alloma... Ali Qushchi bilan mavlono Muhiddin...

«Ajdahoning ko‘zini cho‘qigan quzg‘un! Ikki mavlononi qutqarib ne qiladi? Oltin-javohirlarni kim beradi? Salohiddin zargarmi?»

Amir Jondor Qashqirni qattiqroq bo‘g‘moqchi bo‘ldi-yu, negadir Koshiy bilan bo‘lgan suhbat esiga tushib, qo‘yib yubordi. Qornidan toyib ketgan kumush kamarini to‘g‘rilab, eshikka tomon yurarkan, piching qildi:

– Bilib qo‘y, Qashqir! Ikki kemaga oyoq qo‘ygan g‘arq bo‘lur! Amir Sulton Jondor oltin-javohirlarga sotilmaydi!

Kunduz yoqqan qor yaxlab, ayoz boshlangan edi. Sovuqda pishqirib, yer depsinib turgan otlar, tuyoqlari ostidan ko‘chgan muz parchalarini sachratib, tosh yo‘lni qarsillatib chopib ketdi.

Shahar ko‘chalari go‘ristonday jimjit va zimiston edi. Har kuni bu mahal eshitilib turadigan qorovullarning shaqildog‘i ham eshitilmas, qalandarlarining «Haq do‘st, yo Ollo»si ham quloqqa chalinmas, kechasi mash‘al yoqib daha-dahalarni aylanib yuradigan suvoriylar ham ko‘rinmas edi.

Amir Jondor oldinda ot choptirib borarkan, hamon Qashqirning so‘zlarini o‘ylardi. U shaytonga tuzoq qo‘ygan bu yasovulning ilmog‘iga chap berganidan xursand edi. Toki boshiga kuloh, egniga xirqa kiyib, ko‘cha-ko‘yda gadolik qilib yurgan bu darveshni anchadan beri tanir, uni saroyda yasovul kiyimida ko‘rib avval ajablangan, keyin bu ishda janob Xomushning qo‘li borligini payqab qolgan edi... Ha, hazratning shaxsiy ayg‘oqchisi hisoblanmish bu odamdan ehtiyot bo‘lmoq darkor. Lekin ayni zamonda Qashqirning so‘zlari unga tinchlik bermas, hamon xayolidan chiqmas edi... Qashqir «ko‘p sadoqatli odamlar bor», dedi. Qanday odamlar? Maqsadlari ne? Nahot dorussaltanada fitna bo‘lsa-yu, amir Sulton Jondor bexabar bo‘lsa? Qayerdadir Mirzo Ulug‘bekning suyukli navkari Bobo Husayn Bahodir yashirib yuribdi. Uning nomini eshitsa shahzoda ham dag‘-dag‘ qaltirab qoladi. So‘nggi kunlarda shahar dorug‘asi Mironshoh

ham kamnamo bo'lib qoldi. Shayxulislom Burhoniddin esa boshdayoq shahzodaga ro'yxush bermagan edi, hozir qorasini ham ko'rsatmaydi.

Ehtiyoti shart. Har nechuk, Qashqir aytgan odamlarni bilib qo'ymoq darkor. Zero, bu telba shahzodaga suyanmoq – ko'lankaga suyanmoq bilan barobar. Boyqushning ko'zlariga o'xshagan ko'zlari yomon... Bu ko'zlardan qo'rqmoq joiz...

Amir Jondorning xayolini Ko'ksaroy oldidagi maydonda gulxan yoqib o'tirgan yasovullarning ovozi bo'ldi. Otiqlarni ko'rib, o'rnilaridan sakrab turgan yasovullar, amir Jondor bilan Qashqirni tanib, joylariga qaytishdi. Amir Jondor, otining jilovini darvozada qarshi olgan soqchiga tutqazib, ichkari kirdi. Uni sarhovuz yonida kutib olgan balxlik zanjisifat saroybon salomxonaga emas, negadir haramga yondosh mehmonxonaga boshladi.

Mirzo Abdullatif haramga yondosh bu shohona xonaning to'rida qavat-qavat shohi ko'rpachalarda yonboshlab yotar, oldidagi xontaxtada bir lagan bedana kabob bilan shaffof may to'la billur xitoy idishi turardi. Shiftdagi qandil va tokchalardagi oltin shamdonlarga terilgan shamlarning ko'pchiligi o'chirilgan, mehmonxona g'ira-shira edi. Shuning uchunmi, to'rida yonboshlab yotgan shahzoda amir Jondorning yuragida allaqanday yomon bir shubha uyg'otdi. U qo'l qovushtirganicha poygakka cho'kkalamoqchi edi, lekin shahzoda o'rnidan qo'zg'alib, «beri kel!» deb ishora qildi. Uyqusizlikdan kirtayib qolgan ko'zlarini amirning ko'zlariga qadab, odatdagi savolini berdi:

– Xo'sh, amir? Dorussaltanada ne mujda bor?

«Tag'in behurmat qilib sanlaydi!» – Amir Jondor uning ko'zlaridan ko'zini olib qocharkan, boshini quyiroq egdi:

– Inshoolloh, osoyishtalik, davlatpanoh.

– Osoyishtalik bo'lsa nechun ko'zingni yashirasen?

Amir Jondor zo'raki jilmaydi:

– Soyaboni marhamatimning nurli chehrasidan ko'z qamashadur...

– Xushomadni bilasen, tulki! – dedi shahzoda mastona kulimsirab. – Va lekin bilib qo'y, amir, yuragingda ne muddaong bor – ko'zingdan ko'rib turibmen.

– Zoti oliylariga shon-shavkat tilamoqdan boshqa murodim yo'qdur. Saltanat-ingiz bundan ham ziyod...

– Bas! Saltanat tashvishlaridan charchaganmen! – dedi shahzoda. – Ko'nglim boshqa bir nimarsani istaydi, shuaro tili bilan aytganda, gul iskamoqni tilaydi, amirim!

Amir Jondor birdan engil tortib, shahzodaga qaradi, ko'zlari mastona suzilib, jilmayib o'tirganini ko'rib, o'zi ham jilmaydi.

– Siz pushtipanohim iskamoq tilasa haramda gul ko'pdur...

– Men istagan gul haramda yo'qdur! – shahzoda shunday deb, yostig'i tagidan tilla shaqildog'ini olib, shaqillatdi. Eshikda balxlik saroybon ko'rindi.

– Haram bekasiga ayt! Kirsin!

Saroybon o'rtasi bilan yurib chiqqach, shahzoda amirga bir piyola may quyib uzatdi.

– Kamina bir gulning ta'rifini eshitdim, amir. Ko'ngil shu gulni iskamoqni tilaydur...

Jodulikdin har dam ul ohu ko'zing jon kuydurur,
Gul misoli ikki labing la'li marjon kuydurur...

– Xo'sh, she'r nechuk, amir?

– A'lo, valine'matim! – amir Jondor bir sipqarishda piyolani bo'shatdi, allaqanday shubhadan ko'ngli g'ash bo'lib: – Sizday oftobi olam iskamoqni tilagan bu gulruxsor qaysi gulshanning guli ekan? – deb so'radi.

Mirzo Abdullatif unga javob bermay, eshikni sekin ochib kirgan haram bekasiga yuzlandi. Yuziga harir havorang parda tashlab olgan beka, eshikdan kirgan joyida ikki qo'lini ko'ksiga qo'yib, salom berdi.

– Ul gulruxsorning ta'rifini mana, bekam aytadur, – dedi shahzoda. – Keling, bekam, o'ltiring, tortinmang.

Haram bekasi uchiga dur qadalgan zardo'zi kavushi bilan gilamni tovushsizgina bosib kelib, shahzodaning ro'parasiga nazokat bilan tizza bukdi. Shahzoda iljayganicha unga ham bir piyola may quyib tutdi. Haram bekasi ta'zim bilan piyolani oldi, qo'sh-qo'sh uzuk taqilgan nozik barmoqlari bilan yuzidagi harir ipak pardani ko'tarib, maydan bir ho'pladi-da, suzuk ko'zlarini Mirzo Abdullatifga tikdi.

Beka o'ttizdan oshgan, lekin hanuz latofatini yo'qotmagan, oppoq yuzining o'ng tomonida katta qora xoli bor, ko'hlik juvon edi. Amir Jondor uning pushtirang ipak ko'ylak va qizil movut mursak ostida loursillab turgan bo'liq qomatiga, piyolani olayotganda ochilgan oppoq qo'llariga tikilib, qult etib yutindi. Buni payqab qolgan shahzoda qovog'ini soldi.

– Bekam, ul gulning ta'rifini qiling amirga...

Haram bekasi o'rtasiga ko'kimtir xol ho'yilgan qiyg'och qoshlarini chimirib, amirga qaradi:

– Amirim ul gulruxsorni ko'rmasa-da, ta'rifini eshitgandur. Shahzoda Abdulaziz husnda tengsiz u nozaninni amir Ibrohimbek o'g'lidan tortib olgan edi...

Amir Jondor cho'chib shahzodaga qaradi. Mirzo Abdullatif Abdulazizning nomini eshitgan hamon chehrasidagi tabassum so'nib, yupqa lablari qimarildi, ayni zamonda negadir ko'zlari qisilib, amir Jondorga qadaldi. Amir beixtiyor ko'zini olib qocharkan, xayolidan: «Ey, darig'! Bu ne ko'rgulik! – Degan fikr o'tdi. – Bir umidim shu malak edi...»

– Xo'sh? Nechuk indamaysen, amir? – dedi shahzoda...

– Ul gulning ta'rifini eshitganmen, valine'mat. Va lekin...

– Xo'sh? So'zla!

Amir Jondor peshanasidan quyilgan sovuq qatralarni sidirib tashlab, yer ostidan haram bekasiga ko'z tashladi. Shahzoda buni payqab qolib, bekaga imo qildi: «Chiqib tur!»

Beka istar-istamas o'rnidan turib, eshikka tomon yo'naldi. Shahzoda toqatsizlanib amirga yuzlandi.

– Ne so'zing bor? So'zla, amir!

Amir Jondor nima qilishini, nima deyishini bilmay talmovsirab qoldi.

– Davlatpanoh! Ul sanam shahzoda Abdulazizning haramida bo'lgan. Ochilmagan gul-gunchalar ko'pdur.

– Goho ochilmagan guldun ochilgan gulning isi xushbo'y bo'latur, amir...

– Ikkilamchi, ma'lumingiz bo'lg'ay, bu gul hibsda yotgan mavlono Muhiddinning gulshanidan bo'lur. Hibsda yotgan bir kimsaning ojizasini haramga olmoq... Sizday saltanat sohibining shon-shavkatiga loyiq bo'lurmu, hazratim?

– Hm... – Mirzo Abdullatifning peshanasi tirishdi, ingichka mo'ylovi asabiy qimirlab:

– Xo'sh, – dedi. – Mavlono Ali Qushchi qalay? Hamon iqrar bo'lmadimu?

– Xudodan qo'rqqan banda iqrar bo'lur, valine'mat. Bu qaysar nobakor...

– Bas! – shahzoda qo'llarini paru yostiqlarga tirab qaddini rostladi. – Iqrar bo'lishni tilamasa zindonda chirib ketsin! Ammo mavlono Muhiddinni qamoqdan chiqargaysen!

Amir Jondor dami ichiga tushib, indamay qoldi. Shahzoda yana bir piyola sharob quyib unga uzatarkan:

– Ma, ich, amir, – dedi va kuldi. – Bilib qo'y, bizday amir almo'minin qo'lidan yolg'iz sen may ichursen.

– Qulluq, davlatpanoh. Tangrining marhamati yog‘ilib, saltanatingiz bundan ham ulug‘ bo‘lsin, ilohi omin!..

– Omin. Xo‘sh, ul gulruxsor qachon muhayyo bo‘ladi?

Amir Jondor yuragiga bir narsa sanchilganday bo‘lib, yana shahzodaga qaradi, qaradi-yu, uning sinovchan qadalib qolganini ko‘rib iljayishga majbur bo‘ldi.

– Har qalay, maslahat shukim, bir hafta sabr qilgaysiz, davlatpanoh. Salohiddin zargar dorussaltanada eng davlatmand, eng baobro‘zotlardandur. Uning kamoli izzatini yerga urmay, o‘rtaga odam qo‘ymoq darkor, davlatpanoh...

– O‘zing sovchi bo‘lasen, amir! Ammo ul gulruxsorga ko‘zingni tikmagaysen. Gulga tikilgan ko‘zingni o‘yib, boshingni sapchadek uzib tashlaymen, amir!.. – Shahzoda to‘satdan ko‘zlarini qisib, xaxolab kulib yubordi.

«Bu iblisning hazili ham turqi tarovatiday sovuqdir!» Amir Jondor og‘ir, norg‘ul gavdasini bazo‘r ko‘tarib o‘rnidan turdi, ko‘z oldi qorong‘ilashib, xonadan chiqdi-yu, devorni ushlab qoldi. Xayolida yana o‘sha alamli fikrlar quyunday charx urdi.

«Ey darig‘! Boshimga ne savdolar solding? Ul dahriy shohdan yuz o‘girib, bu shahzodaning etagini tutib, ko‘rgan yaxshiligim shu bo‘ldimi? Bir umidim shu gulruxsor edi, bu umidim ham Chin-mochin chinnisiday chil-chil sindimi?» – Amir Jondor xonada qandaydir sharpa eshitib, ko‘zini ochdi. Eshikda balxlik zanjisifat saroybon turar, saroybonning mushuk ko‘zlariga o‘xshagan ko‘k ko‘zlarida taajjub, yo‘q, allaqanday shubha bor edi. Amir Jondor qaddini rostlab, belidagi kamarini to‘g‘riladi.

– G‘ilay qayda?

– G‘ilay? – dedi saroybon tushunmay. – G‘ilay yasovulni aytamen! – Amir Jondor bir ko‘zini qiyshaytirib ko‘rsatdi. Saroybon tushunib kulib yubordi. – Darvozaxonada o‘ltiribdi.

Amir Jondor ko‘ksidagi tug‘yonni bosib, og‘ir odimlab xonadan chiqdi.

13

Qashqir bir joyda o‘tirolmay torgina darvozaxonada qafasga tushgan bo‘riday betoqat aylanib yurardi. Devorlariga suvoriy sovutlar – jibo va dubulg‘a, qilich va qalqon osilgan darvozaxonada Qashqirdan boshqa hech kim yo‘q, yasovullar darvoza oldidagi maydonda gulxan yoqib, isinib o‘tirishardi. U dam-badam to‘xtab, saroy tomonga quloq solar, lekin u kutgan

tovush – nag'al qoqilgan og'ir etiklarning tanish gurs-gursi eshitilmas, hamma yoq jim-jit edi.

Qashqirning talvasaga tushishi bejiz emas, u amir Jondordan, to'g'rirog'i, amir uning boyagi gaplarini shahzodaga aytib qo'yishidan qo'rqardi. Bu gap og'zidan qanday chiqib ketganini Qashqir o'zi ham bilmay qoldi, lekin so'nggi kunlarda uning boshiga shunday savdolar tushdiki, ko'nglidagi rozini aytmay chorasi qolmadi.

Bundan bir hafta muqaddam Qashqirni yana janob Nizomiddin Xomush chaqirtirdi, undan Ko'ksaroyda sodir bo'layotgan voqealarni, shahzodaning boshqa el-uluslar bilan olib borayotgan yozishmalarini, sarkardalarning o'zaro munosabatlarini, devon beklarining yumushlarini – barini bir-bir surishtirdi. Mirzo Ulug'bek navkarlari va shogirdlari, ilm ahlidan kimlar hibsga olinib, kimlar erkka chiqarilganini, xullas, so'rab-surishtirmagan sir-asrori qolmadi. Qashqir piriniig barcha so'roqlariga javob berdi, hazrat undan rozi bo'lganday edi, lekin so'roq oxirida so'z aylanib yana nom-nishoni o'chgan Qalandar Qarnoqiya borib taqaldi-yu, piri uni qattiq koyidi. Unga inonib, saroyga tayinlaganida, shahzodaning shaxsiy yasovullaridan biri qilib qo'ygani, qayoqdagi musofir bir gadoni tutolmasang ne qilib yuribsen, degan so'zlarni aytib, shunday koyidi, shunday pisanda qildiki, Qashqir pirining oldidan yer bo'lib, ko'ngli cho'kib chiqdi.

Oysiz, zim-ziyo, sovuq bir kecha edi. G'ilay alamini arg'umog'idan olmoqchi bo'lganday, ust-ustiga qamchi bosdi, lekin qabriston yonidagi darveshlar xonaqohiga yaqinlashib hamd-u sano o'qiyotgan qalandarlarning «yo Ollo do'st, yo Ollo»sini eshitganida, to'satdan ko'ngli bir xil bo'lib ketdi. Isiriq hidi anqigan xonaqohga kirib, juldur kiyimli Ollo gadolari orasida o'tirgisi, ularga qo'shilib zikr tushgisi, ko'knori otib yo nasha chekib uzoq xayolga tolgesi keldi. Bu bevafo foniylar dunyoning barcha tashvishlarini, ko'nglida zil bo'lib yotgan hamma g'am-anduhlarini esidan chiqarib, bir zumga bo'lsa ham beg'am-betashvish gadoga aylanish istagi uni yo'ldan burilishga undadi.

Shifti qubbasimon yarim qorong'i xonaqohda biri zikr tushib, biri nayaki chekib, yana biri kun bo'yi eshikma-eshik yurib topgan chaqalarini sanab, qora dud orasida ariday g'uivillashib o'tirgan zohidlar Qashqirni qiy-chuv bilan qarshi olishdi. Birovi uni dargohi ilohiyni tark etgan murtad va kofir, deb so'ksa, birovi boshidagi dubulg'asi va egnidagi sovutlariga yopishib

kulgi qildi, yana birov darhol qo'liga nasha tutuni buruqsigan chilim tutdi. Nasha juda o'tkir ekanmi yo Qashqir anchadan beri chekmay yurgani uchunmi, bir-ikki tortishdayoq ko'z oldini allaqanday tuman qopladi, ko'nglidagi barcha qayg'ulari to'zg'ib, o'zini boshqa bir olamga kirib qolganday his qildi. U boshidagi dubulg'asi, egnidagi sovutini yechib, kuloh kiyib, zikr tushdi, keyin bir kaft ko'knori ichib uzoq xayolga toldi, gadolikda, yo'qsilikda o'tgan umrini o'ylab o'pkasi to'lib yig'ladi, nihoyat xonaqohning qorong'i bir burchiga kirib uxlab qoldi.

U uyg'onib ketgach, qancha uxlaganini, qayerda, kimlar orasida yotganini anchagacha eslay olmadi. Xonaqohda faqat bitta moychiroq tutab turar, juldur xirqalariga o'ranib olgan darveshlar yerga tashlangan bo'yralarda bir-birining pinjlariga kirib, pinakka ketishgan edi. Qashqir dubulg'asi bilan qilichini arang topib, qo'lansa hidga to'la xonaqohdan chiqqanida tun yarmidan oshib ketgan, bulutlar orasida bir hovuch cho'g'day miltiragan hulkar tikkaga kelgan edi.

Qashqir sovuqda depsinib turgan betoqat arg'umog'iga minib, qamchi urdi... «Mozori kalon» bilan Ko'ksaroy orasi ancha bor, yo'l shahar chekkasidagi bog'lar, kambag'al-kosiblar dahasidagi tor ko'chalar, pastak do'konchalardan iborat rastalar, pana-pastqam joylardan o'tar edi. Yalang'och bog'lar, tokzorlar huvillab yotar, hamma yoq go'ristonday osuda edi... Qashqir bog'lardan o'tib, bozor maydoniga chiqdi. So'ng eskifurushlar rastasi oldidan ot choptirib o'tib, anhor bo'ylab ketdi. Anhor bo'yida temirchi va chilangarlik do'konlari joylashgan bo'lib, bu yerda ham qorovullar ko'rinmas edi. Qashqir to'satdan nechundir yuragi huvillab, otini yana qamchiladi. Temirchilik oxiridagi chorrahadan o'ng qo'lga burilib kulolchilar rastasiga chiqilar, so'ng beshiksoz va egarsozlar rastasidan o'tib Ko'ksaroy maydoniga borilar edi.

Qashqir temirchilik rastasining oxiriga borganida, banogoh oldidan uch nafar otliq chiqdi. Qashqir ularni tunda shahar oralab yurgan suvoriylar deb o'ylasa ham, seskaninqirab, o'zini sal chapga oldi. Lekin otliqlar unga yo'l berish o'rniga quyunday bostirib kelishardi. Qashqir jon holatda otining boshini burmoqchi bo'ldi, lekin shu payt suvoriylardan biri yon tomondan bostirib kelib boshiga qora jun qopga o'xshagan bir narsani tashladi-da, ipidan tortib, tomog'idan g'ip bo'g'ib oldi. Qashqir qop ichida pitirlab qilichiga yopishdi, lekin kimdir qo'llaridan «shap» ushlab orqasiga qayirdi-da, chilvir bilan

mahkam bog'ladi. So'ng egarga o'ngarib olib, ot choptirib ketdi. Qashqir olacha qop ichida nafasi qaytib talpinib ko'rdi. Baqiray desa kimdir qopning bog'ichini qattiqroq tortardi-yu, tomog'ini yana «g'ip» bo'g'ib olardi... Otlqlar, Qashqirning chamasida, bir-ikki farsax yo'l yurishdi, qandaydir jarliklardan, ariqlardan o'tishdi. Nihoyat, to'xtab, uni otdan ag'darib olishdi-da, xuddi go'rg' sudrab kirib ketayotganday sudrab ketishdi. Qashqir dahshat ichida «tiriklayin ko'mmoqchilar!» degan xayolga bordi. «Voy-dod!» deb baqirgan bo'ldi-yu, hushidan ketdi.

Qashqir hushiga kelganda chindan ham go'rsimon bir ungurda yotar, tepasida soqol-mo'ylovlari o'sib ketgan uch-to'rt odam turardi. Qo'llaridagi moychiroq shu'lasida yuz-ko'zlarini tang'ib olgan, soqol-mo'ylovlari o'sib ketgan bu odamlar Qashqirning ko'ziga ajal bo'lib ko'rindi-yu, a'zoyi badani muzlab, ko'zini qayta yumdi. Kimdir yoniga tiz cho'kib, yuziga bir piyola suv sepdi.

– Bas, Qashqir! Mug'ambirlik qilmay ko'zingni och!

Do'rillab eshitilgan bu tovush allanechuk tanish edi. Qashqir ko'zini sekin ochdi-yu, tili kalimaga kelmay angrayib qoldi: tepasida engashib turgan, soqol-mo'ylovi o'sib ketgan bu kimsa... Qalandar Qarnoqiy edi.

– Qalandar! – dedi Qashqir shivirlab.

– Qalay, o'xshaymanmi? – Qarnoqiy ko'zini qisib kuldi.

– Qani, o'rningizdan turing, yasovulim! Gadolik yo'lini tark etgan bu qochoqni ushlab zindonga soling!

Qarnoqiy shunday deb, Qashqirni yoqasidan ushlab o'rnidan turg'azdi.

– Xo'sh, janda o'rniga bu sovut, kuloh o'rniga dubulg'a, aso o'rniga qilich muborak bo'lg'ay, iblisi lain?

Qashqir tushimmi, o'ngimmi deganday, ko'zini yana yumib ochdi. Yo'q, bu ko'rayotganlari tush emas, u chindan ham go'rday sovuq, yarim qorong'i g'orda turar, atrofini qora chakmon kiyib yuz-ko'zlarini qora mato bilan tang'ib olgan, soqol-mo'ylovlari o'sib ketgan qaroqchisifat odamlar qurshab olgan, ular orasida uch oydan beri dom-daraksiz ketgan devqomat Qalandar Qarnoqiy ham bor edi...

Qo'rquvdan dir-dir titragan Qashqir, hamon garangsib, ko'zlari olazarak bo'lib turardi.

– Ha, yasovul? Nechuk indamaysen? Yo jandangni sovutga almashganing uchun Xudoning qahriga uchrab gung bo'lib qoldingmi?

Qashqir boshini ko'tarmay ming'irladi:

- Ne qilay? Kamina bir faqir-u haqir... Olloning xohishi...
- Bu faqir-u haqir qancha begunohning yostig'ini quritib, qancha mo'min-musulmonning boshini qilichdan o'tkardi? Qancha bechorani zindonga tashladi?

- Xudoning xohishi shu esa, ne chora?

- Xudoga til tekkizguncha o'z gunohingdan so'zlab tavbat-zarru qil, ey kazzob! Mavloho Ali Qushchi bilan mavlono Muhiddinni hiboga olgan senmi?

- M-men. Lekin, yolg'iz qilmadum bu yumushni...

- So'zingni anglamadim?..

- Amir Jondor tarxon bosh-qosh bo'lmish.

- Bas! Bu ikki zot qayda yotganini bilasenmi?

Qashqirning dilida, go'yo zimistonda sham yonganday, nimadir milt etdi. U ohista boshini ko'tardi. Yuzlarini bog'lab olgan noma'lum kimsalar hamon uni qurshab turar, lekin hech biri indamas, hech birini tanib ham bo'lmas, yolg'iz soqolmo'ylovi o'sib ketgan pahlavonjussa Qalandar Qarnoqiy uning ro'parasida turib so'roqqa tutmoqda edi.

- Bilamen...

- Bilsang... ularni qutqarmoqning iloji bormi?

- Qutqarmoq?

- Qochirmoqning iloji topilurmi, mug'ambir?

Qashqirning dilida milt etgan sham, go'yo yorug'roq yonib, ko'ngli yorishib ketdi. U «iloji topilur!» deb yuborgisi keldiyu, ko'zi Qalandarning o'qday qadalib turgan ko'zlariga tushib, tili g'uldirab qoldi.

- B-buni o'ylab k-ko'rmoq darkor. Hibsxonaga amir J-jondorsiz kirib bo'lmas.

Qalandar uni bilagidan ushlab qattiq siqdi.

- So'zimga quloq sol, Qashqir, bu razil yumushlarning evaziga padarkush shahzodadan qancha tilla olding?

Qashqir allaqanday ko'ngli o'ksib:

- Bir bechora gadoga tillani kim beradur, - dedi. - Marhamat qilsa qornimizni to'ydirar, bo'lmasa u ham yo'q...

- Bo'lmasa so'zimni eshit, Qashqir: agarchi bu ikki mavlononi qutqarmoqqa yordam bersang... qo'lingga yuz tilla sanab beramen!..

«Yuz tilla! - dedi Qashqir ichida. - Yuz tillani qaydan oladi bu gado!»

To'satdan Ali Qushchining qo'lida qolgan Amir Temur oltinlari to'g'risidagi mishmishlar esiga tushib, Qashqirning ko'zi charaqlab ketdi.

– Qaydam, odamlarning ko'ngliga qo'l solib ko'rmoq darkor, – dedi u ehtiyotkorlik bilan. – Bu yoqda amir Jondor bor, bu yoqda devonbegi, zindonbegi, soqchilar...

Qalandar uning bilagini qattiqroq siqdi.

– Muddaong savdolashmoqmi? Narxini oshirmoqmi?

– Yo'q, yo'q! Qiyinligini aytamen.

– Qiyinligini faqir ham biladi. Oson bo'lsa yuz tilla va'da qilmas erdik.

– Maqsad ayon. Chorasini qidirib ko'ramen, – dedi Qashqir, qo'lini bo'shatishga urinib.

– To'xta, Qashqir! Mavlonolar yotgan zindon saroyning qay yerida? Aniq bilib kelasen. Ularni qochirmoq qiyin bo'lsa... zindonga tuynuk ochib kirmoqning chorasi bormi? Buni ham bilib kelasen...

– Qulluq... – Qashqir yana qo'lini bo'shatmoqchi bo'ldi, lekin Qarnoqiy boyagidan ham qattiqroq siqdi.

– To'xta! Endi oxirgi so'zimni eshit, Qashqir: men bilamen, sen Nizomiddin Xomush hazratlarining amri bilan faqirni izlab yuribsen. Hazrat mening boshimg'a tilla va'da qilg'andur. To'g'rimu?..

– To'g'ri...

– Yaxshi bilib qo'y, Qashqir, faqirning boshini tillaga sotmoqni o'ylasang, o'z boshing ketadi! Bu sirni oshkor etsang, bizdan qochib qutulmassen! Osmonga chiqsang, oyog'ingdan sudrab tushamen. Og'zimdan yutib, qulog'imdan chiqaramen. Uqdingmi? Bas! Senga bir hafta muhlat beramen. Bir haftadan keyin... Ko'hak tog'ining etagidagi yong'oqzorda, tun yarmida uchrashurmiz... Bu so'z ma'qul bo'lsa, kalomulloi sharifni qo'lingga olib qasamyod qilgil!

Yuziga niqob tortgan sersoqollardan biri yostiqday keladigan Qur'onni qo'lga tutqazdi. Qashqir uni olib o'pdi, ko'zlariga surtdi...

– Billohi azim...

Qashqir lablarini pichirlatib qasamyod qilib bo'lgan hamon davradagilardan biri qo'lidan Qur'onni tortib olib, boshiga boyagi qora jun qopni tashladi, boshqalari qo'llarini qayirib bog'ladi, keyin yerga yiqitishib, go'yo bir qop go'shtday sudrab ketishdi. G'ordan chiqqanlaridan keyin bo'lsa kerak, uni ko'tarib egarga o'ngarib olishdi-da, qayoqqadir ot choptirib ketishdi. Ular yana boyagiday uzoq yo'l yurishdi, qandaydir jarliklardan, ariqlardan ot sakratib o'tishdi. Nihoyat, bir joyda egardan tushirishib, qopning bog'ichini echdilar-da, o'zlari tasir-tusir ot choptirib ketishdi... Qashqir jon talvasasida bog'ichni

bo'shatib, boshini qopdan chiqarganida suvoriylarning qorasi o'chgan, faqat uzoqlashib borayotgan ot tuyoqlarining dupurigina eshitilar, chilviri beliga bog'langan arg'umog'i yonida deysinib turardi... Qashqir tevarak-atrofiga razm soldi. Uni Zarafshon bo'yidagi to'qayzorga tashlab ketishgan, olisda Qalandar aytgan Ko'hak tog'i elas-elas qorayib ko'rinardi... Qashqir ust-boshini paypaslab ushlab ko'rdi. Qaroqchilar hech narsaga tegmagan – belidagi qilichi, boshidagi dubulg'asi – hammasi o'rnida edi... Qashqir otiga minib, shahar tomon yo'l oldi... U bir necha kungacha go'yo buning hammasini tushida ko'rganday xayoli parishon bo'lib yurdi. U nima qilishini bilmas edi. Bir-ikki marta hazratlarining oyog'iga yiqilib, sodir bo'lgan voqeani aytib berishga jazm qildi, lekin har safar buni o'ylaganida ko'z oldiga qabrga o'xshagan g'or, uni qurshab olgan qaroqchisifat kimsalar kelar, Qalandarning «Bilib qo'y, Qashqir, bu sirni oshkor etsang bizdan qochib qutulmassen. Osmonga chiqsang oyog'ingdan tortib tushiramiz!» degan so'zlari esiga tushardi.

Qashqir hamon tush ko'rayotganday parishonxotir bo'lib yursa ham, Qalandarning topshirig'ini unutmadi, ba'zi narsalarni zimdan surishtirib ko'rdi. Lekin Ali Qushchi bilan mavlono Muhiddin yotgan hibsonaga kirish amri mahol edi. Buning uchun yo amir Jondorni qo'lga olish, yo devonbegining muhri bosilgan farmon bo'lishi, yoxud zindonbegining qo'yniga qo'l solib ko'rish kerak edi. Qashqir o'ylay-o'ylay, axiri amir Jondorni qo'lga olishga ahd qildi. U ko'pdan beri amir Jondorni zimdan kuzatib yurar, so'nggi paytlarda amir allaqanday besaranjom bo'lib qolganini ham sezar edi. Yolg'iz amir Jondor emas, barcha saroy ahli osoyishini yo'qotgan, hamma bir-biridan qo'r qar, bir-biriga ayg'oqchilik qilar, zotan, saroyda farog'at qolmagan edi.

Qashqir qulay fursat topolmay yurib, axiri shu bugun yorilgan edi. Lekin amir Jondor hushyorlik qildi. Ko'nglini ochmadi...

– Ha, Qashqir, nechuk qafasga tushgan och qashqirday tinim bilmay aylanasen?

Qashqir yomon bir ish ustida qo'lga tushganday yalt etib qaradi. Darvozaxonaning eshigida amir Jondor turar, uning baroq qoshlari ostiga yashiringan ko'zlari sinovchan qisilgan, qovog'i uyilgan edi.

«Shahzodaga sirni ochibdi. Uyim kuydi!»

Amir Jondorning miyig'iga kulgu yugurdi.

– Nechuk qaltiraysen, Qashqir? Mana farmon! Bor, mavlono Muhiddinni hibsdan chiqarib olib kel!

Qashqirning ko'zlari ola-kula bo'lib ketdi.

– Ali Qushchi gunohiga iqror bo'lganmi?

– Ali Qushchi o'lganda iqror bo'lur! Mavlono Muhiddinni aytamen.

– Ali Qushchi iqror bo'lmasa, nechuk mavlono Muhiddin hibsdan bo'shatilur?

– Sababi... – Amir Jondor zaharxanda bilan kuldi. – Sababi, davlatpanohning ishq i mavlono Muhiddinning ojizasiga tushibdi.

– Qaysi ojisasi? – dedi Qashqir hayron bo'lib. – Shahzoda Abdulaziz xushtor bo'lib, amir Ibrohimbekning o'g'lid an tortib olgan malak emasmi?

– Sen bilmagan sir-asror yo'q, mug'ambir!

– Bilamen. Sababi... Qalandar Qarnoqi y degan bir darvesh...

– Qashqir so'zini oxiriga etkazmay g'udranib qoldi.

– Qaysi Qarnoqi y? Ne deb g'uldiraysen, shaytoni basir?

– E-e, amirim, bir devona bor edi, shu sanamni deb hushidan ayrilg'an... Xo'sh, zindonga tushamizmi?

– O'zing tushib, olib chiq!

– Siz tushmasangiz, zindonbegi faqirga inonmas, amirim.

– Xo'p, yur! – dedi amir, lekin darvozadan chiqishdan oldin Qashqirning yelkasidan ushlab to'xtatdi. – To'xta, Qashqir. Boya bir so'z aytgan eding...

– Qaysi so'z?

– Ishonchli kishilar bor degan eding...

Qashqir hadiksirab eshikka qaradi, so'ng amirning qulog'iga egilib shivirladi:

– Ko'ksaroy bu so'zni aytadurg'an joy emasdur, amirim... Boshqa payt aytamen.

14

– Yana yig'lamoqni boshladingizmi, mavlono? Uch oy bo'ldi tun-u kun ko'z yoshi to'kasiz? Foydasini ko'rdingizmi. – Ali Qushchi qo'llarini ko'ksida qovushtirganicha muzday devorga suyanib turardi. Zimiston xonaning bir burchidan mavlono Muhiddinning yig'i aralash zaif ovozi eshitildi:

– Foydasi bo'lur edi, agarchi siz so'zimga kirsangiz...

– Taassuflar bo'lg'aykim, sizning so'zingizga kirolmasmen. Yuz marotaba aytdim...

– Qaysarlik qilasz. Bu qaysarligingiz bilan o'zingizni ham, kaminaday nogiron bir faqirni ham bu jahannamga tiriklayin

ko'mmishsiz!.. – Qorong'ida piq-piq yig'i ovozi eshitildi. Milsiz mung va iztirobga to'la bu ingichka tovush Ali Qushchining ko'ksini teshib o'tganday bo'lib, qo'llari bilan quloqlarini bosdi, ko'zlarini chirt yumib oldi. Mana ikki oydan oshdi, ahvol shu: tun-u kun yig'i, nola, ta'na-malomat... Ali Qushchi boshiga tushgan hamma musibatga – ochlikka, sovuqqa, nafasni bo'g'uvchi qo'lansa hidga, kana va suvaraklarning xurujiga – hammasiga bardosh qilishga tayyor, lekin bu ovoz, nogiron go'dakning yig'isiday bu zorli yig'i yuragini tilka-tilka qilayotganday qiyinalar, iztirob chekar edi. Birinchi kunlari u mavlononing yig'isini eshitganda o'zi ham ko'z yoshlarini tiyolmay to'lg'andi, uni yosh boladay yupatishga urindi, sabr-toqatga chaqirib, yalinib-yolvordi, uzoq-uzoq nasihatlar qildi. Lekin bu nasihatlar mavlononing qulog'iga kirmas, ko'z yoshlarini buloqday oqizib, nola chekkani-chekkan edi. Bir tomoni mavlonoga ham qiyin, u hibsga tushgan dastlabki kunlari qattiq yotib qoldi, kechalari olovday yonib alahlab chiqar, yomon tushlar ko'rib uvvos tortib uyg'onib ketar, ko'zlariga allanimalar ko'rinib qorong'i burchakka tiqilib olar va bir nimalar deb pichirlar edi. Shunday paytlarda Ali Qushchi uning aqlidan ozishidan yo o'lib qolishidan qo'rqib vahimaga tushar, go'yo bunga o'zi aybdorday kechasi bilan mijja qoqmay qiynalib chiqar, ayni zamonda yuragidagi sirni ocha olmasligini, bu sirni ochishga haqi yo'q ekanini tushunib ikki o't o'rtasida yonar edi. U mavlono Muhiddinga qo'lidan kelganicha yordam berishga, uning joniga ora kirishga urinardi, kelgan ovqatning ko'proq qismini unga berar, kechalari chakmonini uning ustiga yopib, o'zi tong otguncha tor xonani aylanib chiqardi. U endi faqat shunday paytlarda, mavlono Muhiddin uyquga ketib, o'zi esa sovuqdan tishlari tishlariga tegmay tor hibsxonani gir aylanib yurgan paytlaridagina orom oladigan bo'ldi. Shunday bedor tunlarning birida uning xayoliga g'alati bir fikr keldi...

So'nggi yillarda Ali Qushchi katta bir risola yoza boshlagan edi. «Risolayi dar falakiyot» deb nomlangan bu kitob koinot ilmining eng murakkab masalalariga bag'ishlangan edi.

U risolaning muqaddimasini, to'g'rirog'i, muqaddimaning birinchi qismini yozib tugatgan edi ham. Handasa ilmining asoslariga bag'ishlangan bu qismda, Ali Qushchi nuqta, chiziq, sath, to'g'ri va egri chiziq, mutasavi, to'g'ri mutasavi chiziqlar va nihoyat, doira tushunchalariga batafsil to'xtagan, lekin tabiat masalalariga doir ikkinchi qismini hali boshlay olmagan edi.

Ali Qushchi kechalari, mavlono Muhiddinning ko'zi ilinganda, zimiston xonani sekin aylanarkan, nogahon xayoliga shu risolani davom ettirib, uni nihoyasiga etkazish fikri keldi. Rost, qog'oz-qalamsiz koinot ilmining chigal masalalarini echish qiyin. Lekin ne chora? Qog'oz-qalam yo'q deb, umri behuda o'tadimi? Bir chorasini qilmoq kerak. U risola ustida qayta-qayta o'ylarkan, bu ish ko'ngliga katta tasalli berishini sezib qoldi. U tor xonani ohista aylanib falak ilmining murakkab qonunlarini idrok etarkan, hibsda yotgani batamom esidan chiqar, ko'nglidagi barcha tashvish, barcha g'am-anduh go'yo to'zg'ib ketar, hatto qalbidagi so'nmas dard, enasi Tillabibi to'g'risidagi notinch o'ylar ham xayolidan ko'tarilar edi. Mana bugun ham mavlono Muhiddin mizg'ib ketganday bo'lib, hibsxona jimib qolishi bilan Ali Qushchining xayoli yana o'sha suyuqli risolasiga ketdi. Lekin fikrlarini bir joyga to'plab, endi chor unsur – o't, havo, suv va tuproqdan tashkil bo'lmish jismlarning tarkibi haqida o'ylashga kirishgan ham edi, mavlono Muhiddin uyg'onib ketib, yana ko'z yoshini boshladi. Shu sababmi, uning nolasi bugun har kungidan ham battar ta'bini xira qildi. «Bu ne fozilkim hayotni teran idrok etmasa, idrok etib, sabr-toqat qilmasa? – dedi u kuyinib. – Nahotkim, bu zot o'sha riyoziyot ilmida hech bir alloma bas kelolmaydigan mashhur va ma'lum mavlono Muhiddin hazratlari bo'lsa? Ey, Parvardigori olam! Boshimga ne savdolar solsang solgaysen va lekin bu bandangday beqaror va subutsiz qilmagaysen!»

Zimiston xonaning bir burchidan mavlono Muhiddinning ingichka, nogiron ovozi eshitildi:

– Ey, Parvardigor! Bu qaysarlikdan endi ne foyda? Bu kufr kitoblar alhol kimga kerak?!

Ali Qushchi go'yo yuragiga birov nishi urganday qaltirab ketdi.

– Ne dedingiz, birodari aziz? Kufr kitoblar?! Bu... bu qabih so'zni aytmuqqa qanday yuzingiz chidadi, mavlono Muhiddin?!

– Vijdondan so'zlamang! Noshar'iy kitoblar bitib, gunohi kabirga botmasak, Ollo taolo boshimizga bu kulfatlarni solmas edi, mavlono!

Ali Qushchi asabiy kuldi.

– Bu so'zni bir bandayi g'ofil aytsa ajablanmas edim... Lekin sizday yetuk allomaning og'zidan eshitmoq... aqlga sig'maydi, mavlono. Zero, bu uqubatni siz bilan menim boshimga Haq taolo emas... – osiylik qilsam o'zing kechirgaysen, Parvardigori

olam!. – Haq taolo emas, o'z padari buzrukvoriga qilich ko'targan bir padarkush solgandur, mavlono!

– Tangri taolo lozim va lobid ko'rmasa bu g'urbat bo'lmas edi!

Ali Qushchining asabiy pirpiragan lablariga kinoyali tabassum yugurdi.

– Ha, Tangri taolo lozim ko'rsa shu bukun bu g'urbatdan soqit bo'lursiz!

– Insho'lloh, shunday. Va lekin buning uchun shahzodaga muqovamat⁵⁴ qilmay, gunohimizga iqror bo'lmog'imiz darkor.

– So'zingizda mantiq yo'qdur, azizim! Xo'p, kamina shahzoda bilan o'shal takabbur hazrat aytganday bedin kitoblarni yashirib g'ayrishar'iy yumush qilibmen va buning jazosini tortmoqdamen. Va lekin siz-chi? Siz jannatmakon ustodning vasiyatidan yuz o'girib, bu sirni ochdingiz. Kufr kitoblar yashirilganiga Qur'oni sharifni o'pib iqror bo'ldingiz. Haq so'zmi bu?

– Xo'sh?

– Haq so'z bo'lsa siz nechun jazo tortmoqdasiz? Tangri taolo nechun sizga bu jazoni loyiq ko'radur?

– Faqir sizning gunohingizga kuyganmen!

– Yo'q! – dedi Ali Qushchi hansirab. – Siz kaminaning gunohimga emas, o'z gunohlaringizga kuymishsiz. Ul allomalar sarvari, hokimi odil, ustod Mirzo Ulug'bekning so'nggi tilagini oyoqosti qilganingiz uchun Ollo taolo sizga bu intiqomni lozim va lobid ko'rmishdur. Zero... so'zimni bo'lmagaysiz, mavlono! Zero, Xudovandi karimning bandayi mo'minlari bo'lmish ahli donishlar bitgan bu nodir kitoblarni yashirmoq gunoh emas, ularni aqli fasod gumrohlari qo'lga topshirib, yo'q qilmoq gunohi kabirdur, mavlono!

– Yo'q qilmoq niyati yo'qdur!

– Yo'q bo'lsa nechun ahli donishlar yaratgan bu durdonalarni makruh deb ataydur? O, mavlono, mavlono! – Ali Qushchi yuragi tars yorilib ketayotganday bo'lib qattiq uf tortdi. – Ne chora, ustod Mirzo Ulug'bek peshanamizga sig'madi! Ul allomayi vohid Movarounnahr osmonida porlab turgan bir shams edi. Bu shamsni so'ndirgan johil ulamolarning muddaosi menga ayondur. Zero, uzluksiz urushlardan charchab, ustod davrida engil nafas olgan bu sho'rlik el, nadomatlar bo'lg'aykim, tag'in mustabid shoh changaliga tushdi. Mustabidlar esa ilm-u ma'rifatga do'st bo'lolmaydur. Zero, biri suv bo'lsa, biri olov, biri ziyo bo'lsa, biri zulmatdur, mavlono! – Ali Qushchi nafas yetmay tomog'ini siladi-yu, jim qoldi. O'rta cho'kkan jimlikda qayerdandir

⁵⁴ Muqovamat – qarshilik.

bir burchakdan mavlono Muhiddinning yig'lamsiragan mahzun tovushi keldi:

– Ne qilay, azizim, ne qilay?

– Sabot qiling, birodar. Zero, barcha mustabid shohlarning kuchi qilichida bo'lsa, ahli donishlarning iqtidori shundakim – ular zulmatdan so'ng oftob chiqishini biladur. Oyning yarmi qorong'i bo'lsa, yarmi yorug'dir. Faqat bu oftobni sabot bilan kuta bilmoq kerakdur. Toki sabot qilmoq ham muqovamat qilmoq bilan tengdur, mavlono!..

– Yo Rabbii! Bu g'urbatda ham muqovamatni o'ylaydur!

– Siz bo'lsa jon saqlamoqni o'ylaysiz! Lekin jon saqlamoq ahdda bu tuban padarkushning oyog'iga yiqilib, ustodning vasiyatiga xiyonat qilganda, ne bo'ldingiz? Kamina bilan bir zindonda yotibsiz.

– Agar-chi siz bu yo'ldan qaytsangiz edi...

– Yo'q, qaytmasmen! Qaytmasmen! – dedi Ali Qushchi qorong'ida entikib. – Ustodning pokiza ruhiga xiyonat qilib bu nodir xazinani mahv etgandan ko'ra faqir bu qabrga tiriklayin ko'milganim maqbuldur! Bu nuqusi aql⁵⁵ gumrohlarga bosh egib, bo'lg'usi nasllar, avlod va ajdodlar la'natiga qolgandan bu zindonda chirib ketganim yaxshidur!

Ali Qushchi jim qolishi bilan qorong'i burchakda yana mavlono Muhiddinning shikasta tovushi eshitildi:

– Ustod yo'lida o'z joningizga qasd qildingiz. Durust. Faqirga rahm-shafqat qilmadingiz. Durust. Va lekin enangizga rahm qilsangiz bo'lmasmi?

– A?

– Bechora kampir! Uning holi ne kechdi?

Ali Qushchi indamadi, qorong'ida uning og'ir entikib, allaqanday vishillab nafas olgani eshitildi, xolos.

Mavlono Muhiddin uning eng nozik joyiga tekkan, usiz ham bezillab turgan yarasini shafqatsiz tirnagan edi...

Hibsga tushibdiki, Ali Qushchining ko'z oldidan o'sha mash'um manzara – kutubxonaga to'satdan bostirib kirgan navkarlar va ostonada yiqilib qolgan enasi Tillabibi ketmas edi. Har safar Ali Qushchi buni eslaganida vujud-vujudigacha qaqshab, o'zini qo'yarga joy topolmay qolardi. Bu safar yuragi qattiq achishdi-yu, a'zoyi badani bo'shashib yerdagi bo'yraga o'tirib qoldi. •

U betinim bezillagan yuragiga qo'lini qo'yib, uzoq o'tirdi, nechundir ma'sum bolalik chog'lari, yozda enasi va padari poki

⁵⁵ Nuqusi aql – kaltabinlar ma'nosida.

bilan birga soyabon aravada qovun sayliga chiqadigan paytlari esiga tushdi.

Shahar tashqarisida, Obirahmat tomonlarda, ularning bog'lari, qovun polizlari bo'lardi.

Ali Qushchi, ayniqsa, qovun saylini yaxshi ko'rar, polizlar tepasiga tikilgan qamish kapalarni, asalday shirin qovunlar ko'ngliga tekkanda palak oralab xom sapcha topib, toshga yorib eyishlarini, kechqurunlari chaylalardan ko'tariladigan achchiq tutun hidini, hududsiz dashtda bo'ladigan ko'pkari suronlarini sevar, qishi bilan boqqa ko'chib chiqadigan bu zavqli damlarni sog'inib kutardi.

Qishloqda ularning qarindoshlari, son-sanoqsiz amma-xolalari bo'lardi. Yuzlari turshakday burishib qolgan, lekin tillaridan bol tomgan bu mehri daryo amma-xolalar kichkina Alini ko'rganda atrofida girgitton bo'lishar, yuz-ko'zlaridan o'pishib, biri hovuch-hovuch mayiz, biri turshak, biri yong'oq bilan cho'ntaklarini to'ldirib yuborishardi. Enasi Tillabibi bo'lsa, bu aylanib-o'rgilishlardan qo'rqrar, har kuni kechqurun isiriq tutatib, uning boshidan aylantirar, kechalari esa mushtdekkina bo'lib, uning boshida tong otguncha o'tirib chiqardi...

Mushtipar ona! O'g'lining bolalik chog'laridagina emas, Ali Qushchi kap-katta yigit bo'lib, uloq, poyga va chavgon⁵⁶ o'yinlariga qatnashib yuradigan paytlarida ham Tillabibi uning orqasidan qolmas, goho: «Ehtiyot bo'l, bo'talog'im!» deb qichqirgancha asov otlar orasiga kirib ketar edi. Enasining bu qiliqlaridan uyalgan Ali Qushchi harchand iltimos qilmasin, yalinib-yolvormasin, hatto qattiq-quruq so'zlamasin, foyda bermas, Tillabibi: «Bo'talog'im!» deb qichqirganicha orqasidan yugurgani-yugurgan edi...

Ali Qushchining xayolini yana mavlono Muhiddinning yig'lamsiragan tovushi bo'ldi:

– Dilingizga ozor bergan bo'lsam, kechirgaysiz, habibim. Ne qilay?..

Ali Qushchi indamadi. Shu payt tashqarida, qayerdadir olisda, dukur-dukur oyoq tovushlari eshitilganday bo'ldi. Ali Qushchi nafasini ichiga yutib devorga suyandi. Mavlono Muhiddin ham hiqillashdan to'xtab, birdan jimib qoldi. Tashqaridagi gurs-gurs qadamlar yaqinlashib og'ir qulflarning sharaq-shurug'i sukutni buzdi.

«O'zing shafe bo'lg'aysen, Parvardigor!» – pichirladi mavlono Muhiddin. Ali Qushchi hamon devorga suyanib tikka turar, yuragi uyushib, oyoqlari qaltiray boshlagan edi.

⁵⁶ Chovgon – to'p o'yini.

Temir qoplangan og'ir eshik ohista g'ichirlab ochilib, qo'lida sham ushlagan zindonbegi, uning ketida ikkita sipoh ko'rindi. Ali Qushchi shamning xira shu'lasida amir Sulton Jondor bilan g'ilay yasovulni tanidi. Amir Jondor tashqarida qoldi, g'ilay yasovul esa zindonbegining qo'lidan shamni olib ichkariga kirdi. Shamni boshi uzra baland ko'tarib:

– Mavlono Muhiddin! Qaydasiz? – deb so'radi.

Xonaning bir burchida g'ujanak bo'lib yotgan mavlono Muhiddindan sado chiqmadi. U behush yiqilib qolganga o'xshardi.

– Gung bo'ldingmi, mavlono? – dedi g'ilay sansirab. – Sohibi karam davlatpanohimning inoyati-la hibsdan ozod bo'lding! Tur o'rningdan!

– Labbay? Ha, ha!.. – Mavlono Muhiddin, g'ilayning so'ziga nihoyat endigina tushunganday apil-tapil o'rnidan turdi. Lekin yoruqqa chiqmadi. U qorong'i burchakda ivirsib nimanidir qidirar, allanimalarni pichirlab, go'yo aqldan ozgan odamday o'zini u yoqdan bu yoqqa otar edi.

– Mavlono, chiq zindondan! – dedi g'ilay baqirib. U qo'lidagi shamni balandroq ko'tarib devorga suyanib turgan Ali Qushchiga qaradi.

«Yo Rab! O'zing shafqat qilg'aysen!» – dedi Ali Qushchi yuragi muzlab. Lekin yasovul indamadi. U ko'zlarini g'alati o'ynatib bir ishshaydi-da, xonadan chiqdi.

«Nahot to'xtamas? Nahot bir so'z aytmay bu sovuq go'rda tiriklayin qoldirib ketar?»

Temir qoplangan og'ir eshik ohista g'ichirlab yopildi. Yo'lakdan tushib turgan xira yorug'lik so'nib, hibsxona yana mudhish qorong'ilikka cho'mdi.

Ali Qushchi a'zoyi badani bo'shashib bo'yraga tiz cho'karkan, mavlono Muhiddinga aytgan boyagi gaplari esiga tushdi, xayolidan: «G'ururi g'olib kelib aytgan boyagi takabbur so'zlar uchun ko'k yuborgan bir intiqom emasmi bu?» degan fikr o'tdi. Lekin ikkinchi daqiqada qalbida yana o'sha isyonkor tuyg'ular jo'sh urdi: «Vijdon amriga bo'ysungan sadoqati zohir bir qulingga bu jazoni lozim va lobid topib, tubanlikka yuz tutgan ul subutsizga mehr-shafqat in'om etsang... adl-u insof qayda, ey Parvardigori olam?» – dedi u xayolan, so'ng peshanasini g'adir-budir devorga qo'yib pichirladi:

«Boshga tushganni ko'z ko'rar, sabr qil, Ali, sabr!»

Qalandar Qarnoqiy aytgan Ko'hak qirining etagida yuziga niqob kiygan bir kimsa Qashqirni kutib oldi-da, jilg'a bo'yidagi yong'oqzor tomon boshlab ketdi. Lekin yong'oqzorga yetmay to'xtadi, kaftlarini-og'ziga tutib, zag'chaday qag'-qag' qildi. Darhol yong'oqzordan ham «qag'-qag'» lagan ovozlar eshitildi-da; uch nafar otliq ko'rindi. Otliqlar Qashqirni qurshab olib, yong'oqzorning orqasidagi jarlikka boshlab tushishdi. Jarlikning tubida Qalandar Qarnoqiy gulxan yonida isinib o'tirardi. Bu safar Qalandar uni ochiq chehra bilan qarshi oldi, hatto «Qashqir» ham demay, «E, xush kelibsiz, yasovulboshim!» – deb yonidan joy ko'rsatdi.

Qashqir Qalandarning yonidagi xarsang toshga cho'nqayarkan, tun yarmida chuqur jarlikda gulxan yoqib o'tirgan devsiymo Qalandar ham, uni qurshab olgan niqobli kimsalar ham yo'lto'sar qaroqchilarga o'xshab ketdi-yu, ko'ksiga pinhona tupurib qo'ydi.

Qalandar unga nayaki tutib:

– Xo'sh, ne mujda keltirding, gapir, yasovul?! – dedi.

Qashqir mujda emas, noxush xabar keltirganini o'ylab pitirlab qoldi.

– So'zla, yasovul! – dedi Qalandar burgutning changaliday panjalari bilan uning tizzasini qisib.

Qashqir qo'rqa-pisa gapni mavlono Muhiddindan boshladi. Lekin so'zini tugatmasdanoq Qalandar o'rnidan turib ketdi. Go'yo gap mavlono Muhiddin emas, o'z ustida borayotganday chuqur bir afsus bilan:

– Attang, attang! – deb qo'ydi. – Axir subutsizlik qilibdur-da! Suf unday allomayi zamonga! – U gulxanni chir aylanib Qashqirning ro'parasida to'xtadi. Qovog'ini solib:

– Xo'sh? – dedi. – Ali Qushchining ahvoli nechuk? Uni qutqarmoq yo'llari topildimi? Tuynuk ochishning iloji bormi? Chamalab ko'rdingmi?

– Ko'rdim... Qalandar... Tuynuk ochishning iloji yo'qdur. Zindonlar Ko'ksaroyning ostida. Poydevorlari mustahkam. Bo'lsa bir yo'li bordur – amir Jondorni qo'lga olmoq darkor.

– Amirni qo'lga olib bo'ladimu?

– Kamina qo'yniga qo'l solib ko'rdim.

– Xo'sh?

– Amir ham shahzodadan norozidur. Chamamda, shahzoda amir Jondorga, amir shahzodaga inonmaydi.

Qalandar zaharxanda bilan kuldi.

– Inshoolloh, aytganing kelsin! Jannatmakon ustodning yaxshiliklariga mislsiz yomonlik qilgan edi bu amir. Kimki yaxshilikka yomonlik qilsa yomonligi o'ziga qaytadi. Uni qo'lga olmoq lozim bo'lsa, darhol qo'lga olmoq darkor.

Qashqir gulxan shu'lasida ko'zlarini o'ynatib bir ishshayib qo'ydi.

– Qo'lga olmoq kerak, to'g'ri. Ammo amir Sulton Jondor tarxonning narxi faqirning narxidan yuqori turadi...

Qalandar qo'lini siltadi.

– Ha, mug'ambir! Ish bitsa bas – og'zingga sig'ganini olasen!

– Balli! Ammo tilla-tilla deb, ming so'zlagandan bir marta uning o'zini ko'rmoq yaxshidur, darvesh!

Qalandar Qarnoqiy po'ng'illab so'kindi-da, belbog'idan besh-olti tanga olib, Qashqirning oyoqlari ostiga tashladi. Toshga tekkan oltin tangalar qorong'ida daranglab yumalab ketdi. Qashqir shosha-pisha ularni yig'ishtirib olib, qo'yniga yashirarkan, Qalandarga qarab ko'zini qisdi.

– Senga aytadurgan tag'in bir so'zim bor, Qalandar.

– Ne so'z? Yaxshilikmu?

Qashqir gulxan atrofida o'tirganlarga hadiksirab qaradi.

– Bu xabarni yolg'iz senga aytmog'im ma'qul...

Qalandar beparvo kuldi...

– Bu yigitlarga o'zimga inonganday inonamen, Qashqir. So'zla so'zingni!

Qashqir yelkasini uchirdi.

– Mavlono Muhiddinning amir Ibrohimbekning o'g'liga nikohlangan bir ojizasi bor edi... Suluvlikda dong'i olamga ketgan...

Qarnoqiy betoqat bo'lib:

– So'yla, g'ilay! – deb baqirib yubordi.

– Bilasen, rahmatli shahzoda Abdulaziz amir Ibrohimbekning o'g'lini qatl qildirib, bu nozaninni o'z haramiga olgan edi...

Qalandar uning ko'krigidan «shap» ushlab o'rnidan turg'azdi.

– Nechuk cho'zasen? Tezroq so'zla, battol!

– So'zim shukim, – dedi Qashqir g'uldirab. – Bu gulruxsor nozaninga Mirzo Abdullatifning ishq tushibdur...

– Xurshida bonuni qaydan ko'ribdi bu xunrez?

– Hi-hi-hi, yoqamni qo'yib yubor, darvesh... – Qashqir Qalandarning qo'lidan zo'rg'a chiqib, bo'ynini siladi. – Shahzoda ul gulruxsorga ishq qo'ysa men bechoraning gunohim

ne? Qaydan ko'ribdi deb, hayron bo'lasen? Ko'rmasa ta'rifini yetkazganlar bordur, darvesh!

– Senga o'xshagan g'alamislar!.. Xo'sh, so'zla, muddaosi ne shahzodaning?

– Muddaosi haramga olmoq! Aysh qilmoq!..

– Og'zingni yum, quzg'un! – Qalandar boshini qo'llari orasiga olib og'ir tebrandi. – Qachon?

– ~~Buni bir~~ bilsa, amir Jondor biladi, xolos!

Qalandar boshini changallaganicha sukutga soldi. O'rtadagi gulxanning so'na boshlagan shu'lasida uning sersoqol yalpoq yuzi, bir nuqtaga tikilgan ko'zlari, butun vajohati allaqanday qo'rqinchli, go'yo u hozir o'rnidan sakrab turib hamma yoqni ag'dar-to'ntar qilib yuboradiganga o'xshardi. Gulxan tevaragida o'tirgan, qalpoqlarini qoshlarigacha bostirib kiyib olgan yigitlar ham jim, hech kimdan sado chiqmasdi. Qashqir bu yigitlarga tikilib qaragisi, ularni tanib olgisi kelar, lekin qo'rqar edi.

Qalandar boshidagi kulohini yulib olib, qattiq g'ijimladi.

«O, insof neligin bilmagan shahvatparast xoqon! Haramingda zanjirband etilgan o'nlab kanizlar, ipsiz bog'langan baxtsiz malaklar yetmasmidi? Endi kelib-kelib uning yolg'iz umidi, ko'zining nuri, ko'nglining guliga ko'z tikasenmu? Qalbida miltirab turgan so'nggi shu'lani so'ndirib, bor-yo'g'idan judo qilasenmu? Senda insof-u adolat bormi, ey nobakor palid?..»

To'satdan Qalandar shitob bilan o'rnidan turdi.

– Senga bir so'zim bor, Qashqir. Qancha tilla kerak bo'lsa ayamaymen: mavlono Ali Qushchini qutqarmoq yo'lini axtarib ko'rgaysen. Ungacha ovqat-povqat berib turmoqning chorasini topgaysen. Bu ishda menga aytadurgan so'zing bo'lsa... mana bu yigit vositachi bo'lur. – Qalandar chetroqda o'tirgan Bosqonbekka imo qildi. – Qachon, qay joyda uchrashmoqni so'zlashib olinglar.

Qalandar shunday dedi-da, «ketdik!» degan ma'noda qo'l siltab, qantarig'liq turgan otlarga tomon yo'naldi.

16

Xurshida bonu tong palla hovlidan eshtilgan allaqanday ovozlardan, u yoqdan-bu yoqqa yugurib o'tayotgan odamlarning oyoq tovushlaridan uyg'onib ketdi. Yonida yotgan enagasining to'shagi bo'sh, xonada hech kim yo'q edi. Xurshida bonu yuragi «shig'» etib, o'rnidan turdi-da, yelkasiga baxmal kamzulini tashlab, hovliga chiqdi.

Qarshidagi mehmonxonaning darichalari charog'on, shohi darpardalarda quchoqlashib ko'rishayotgan odamlarning soyalari aks etardi. «Dadam! Dadamlar qaytibdur!» degan fikr miyasida chaqmoqday chaqnadi-yu, uy to'la erkak ekani ham esidan chiqib, mehmonxonaga qarab yugurdi... Xurshida bonu kirganida dadasi, to'g'rirog'i, dasasiga ham o'xshagan, ham o'xshamagan, soch-soqoli o'sib, ko'zlari ichiga botib, cho'pday ozib ketgan qoqsuyak bir chol (ha, ha, dadasi xuddi bobosiday cholga o'xshab qolgan edi!) ko'z yoshlari tirqirab, odamlar bilan quchoqlashib ko'rishar edi. Xurshida bonu yosh boladay piq-piq yig'lagan bu yupun cholga tikilib, bir lahza lol bo'lib qoldi-yu, keyin ho'ngrab yuborib, o'zini uning quchog'iga otdi...

Bir lahzada uylari to'yxonaga aylandi. Qassoblar kelishib bog'larida qo'y so'yishdi, oshpazlar osh damlashdi. Kun bo'yi uylaridan odam arimadi. Qo'ni-qo'shnilar, qarindosh-urug'lar, savdogarlar, shoirlar va fozillar, erkak va ayollar, xullas, odam uzilmadi. Sochini oldirib, soqol-mo'ylovini qirtishlatib, boshiga oppoq salla o'rab, egniga zarrin to'n kiyib olgan dadasi hamon og'ir kasaldan turgan xastaga o'xshasa ham, bir-ikki kundayoq o'ziga kelib, odambashara bo'lib qoldi. Xurshida bonu dasasini, xususan, bir kundayoq egik qaddini rostlab, burungiday ildam odimlab, nufuzli mehmonlarni o'zi kutib olib, o'zi kuzatib qo'yayotgan buvasi Salohiddin zargarni ko'rganida, negadir qayta-qayta Qalandarning gaplari esiga tushar va mavlono Ali Qushchini o'ylar edi... «Mavlono Ali Qushchi ham hibsdan chiqqanmikin yo hamon zindonda kulfat tortib yotganmikin?... Yo dasasi... Yo'q, yo'q, dasasi Qalandar o'ylagan odam emas! Agar Qalandarning aytganlari rost bo'lganda dasasi uch oydan beri zindonda iztirob chekib yotmas edi. Bunday g'arib, bunday ayanchli holga tushmas edi!..»

Xurshida bonu dasasi bilan to'yib-to'yib suhbatlashgisi, undan hol-ahvol so'ragisi, ayni zamonda mavlono Ali Qushchining holini bilgisi kelar, lekin uylaridan hamon odam uzilmas edi. Bukun tushdan keyin keluvchilar xiyol siyraklashib, uylari bir oz tinchigan edi, kechqurun saroy mahramlariga o'xshash uch-to'rtta basavlat, kibor odamlar kirib kelishdi-yu, Salohiddin zargardan tortib, xizmatkorlarigacha – hamma yana sarosimaga tushib qoldi. Ular ketgandan keyin esa bil'aks, uylari allaqanday mudhish sukutga cho'mdi. Bu jimlik va uydagilarning xatti-harakatlari xuddi dasasini hibsga olib ketgan mash'um tundagi xatti-harakatlarga o'xshardi. Qattiq shamol turib, qor

aralash yomg'ir yog'a boshlasa ham, buvasi Salohiddin zargar avrasi movut suvsar po'stinini kiyib, shomi g'aribonda qayoqqadir ketdi, xizmatkor va qorovullar ʻeshik va darvozalarni taqataq yopib, hujralariga kirib olishdi, enagasi esa nechundir yig'lab kirib yotib qoldi. Ne bo'ldi? Yo dadasining boshiga boshqa bir uqubat tushdimi? Uqubat tushsa, undan, Xurshidadan nechun yashirishadi?

Katta mehmonxonaning darchalari yorug', chamasi, dadasi uyg'oq edi. Xurshida bonu egniga qunduz yoqali qizil barqut kamzulini tashlab, o'z xonasidan chiqdi. Dadasi mehmonxonaning to'rida, qora movut chakmoniga o'ranib, chordana qurib, sariq saxtiyon jildli katta bir kitobni o'qib o'tirardi. U qizining kirganini sezmadi ham. Xurshida bonu oyoq uchida yurib borib, uning ro'parasiga ohista cho'nqaydi. Cho'nqayganda kumush shamdondagi shamlar «lip» etdi-yu, dadasi cho'chib boshini ko'tardi. Uning chuqur botgan katta-katta ko'zlarida qo'rquv aralash taajjub aks etdi.

– Kel, qizim.

Dadasining ganch devorday oqargan so'lg'in yuzini, qo'rquv cho'kib ayanchli javdirab turgan mahzun ko'zlarini ko'rganida bonuning o'pkasi to'lib, «qult» etib yutindi.

– Dadajon... ko'p qiynalibsiz, azob chekibsiz...

Mavlono Muhiddin boshidagi uchlik qora duxoba taqyasini to'g'rilab, o'zining mayin, o'ksik tovushi bilan:

– Haq taoloning bu ko'rsatganiga ham shukr, qizim, – dedi.

– Mana, eson-omon diydor ko'rishdik...

– Ha, Parvardigorimga ming qatla shukur, bir baloi azimdan qutulmishmiz, – pichirladi bonu. U ko'ngliga tugib qo'ygan gaplarini aytishga iymonar, bu gaplar usiz ham arang o'tirgan otasining o'ksik ruhiga ozor berishidan cho'chir. ayni zamonda Qalandar Qarnoqiyning so'zlari yodidan hech ko'tarilmas edi. U Qalandarning aytganlari yolg'on bo'lib chiqishini, mavlono Ali Qushchi ham dadasi bilan bab-baravar hibsdan ozod qilinganini eshitgisi kelar, shunday bo'lishini dil-dilidan istar edi.

– Dadajon! – dedi u, xiyol o'zini bosib. – Bu mash'um zindonda yolg'iz o'zingiz yotdingizmi?

Mavlono Muhiddin ko'zlarini yumib, ohista bosh chayqadi.

– Yo'q, qizim, Ali Qushchi... o'zing bilgan mavlono Ali Qushchi bilan birga bo'ldik...

Xurshida bonu rangi o'chib, bir entikib qo'ydi.

– Mavlono Ali Qushchi... ul zoti sharif ham zindondan chiqdimi?

– Yo‘q, bolam, hanuz zindonda...

– Sabab, dadajon?

Mavlono Muhiddin vujudiga sovuq bir narsa tekkanday junjikib, qiziga qo‘rqinqirab qaradi. Uning chuqur botgan ma‘yus ko‘zlarida allaqanday shubha jilvalandi.

– Olloning xohishi shu bo‘lsa nachora, bolam?

Mavlono ko‘zini qizining nigohidan olib qochdi. Ganchday oqargan so‘nik yuziga qizillik yugurdi.

«Chin! Qalandarning so‘zlari chin!»

Xurshida bonuning xayollari quyunday to‘s-to‘polon bo‘lib ketdi.

– Dadajon! – dedi u yuragidagi dahshatli shubha bilan olishib. – U bechora... bechora mavlononing ahvoli og‘irmu?

Mavlono Muhiddin qiziga qaramay bosh irg‘adi.

– Og‘ir, qizim, og‘ir...

– Nechuk u bechorani qiynaydilar? Nechuk zindondan chiqarmaydilar, dadajon?

Mavlono Muhiddinning chehrasidagi qizillik ohista so‘nib, yuzi yana oqara boshladi, so‘rrayib qolgan uzun burnining kataklari kerildi.

– Ayb mavlononing o‘zidadur, qizim. Ul zot bisyor o‘jar, bisyor qaysardur. Bu zamonda... – Mavlono qorong‘i darichaga hadiksirab qarab qo‘ydi, ovozini pasaytirib davom etdi: – Taxtga... Mirzo Abdullatifday mustabid shoh o‘ltirganda qaysarlik qilib bo‘lurmu, qizim?

– Dadajon, men bir so‘z eshitdim... – dedi Xurshida bonu, dedi-yu, dudug‘lanib qoldi.

Mavlono Muhiddin boshini ko‘tarib qiziga qaradi. Uning ko‘zlari qisilgan, chehrasidagi mahzunlik allaqanday sovuq bir ifoda bilan almashgan edi.

– Qay so‘z?

Xurshida bonu otasining besaranjom ko‘zlariga tob berolmay yerga qaradi.

– Mavlono Ali Qushchi... Mirzo Ulug‘bek hazratlarining ko‘p nodir kitoblarini yashirg‘an emish...

– Bu so‘zni qaydan eshitding?

Xurshida bonu boshini ko‘tarmadi. Dadasining ovozida ham taraddud, ham allaqanday shafqatsiz bir ohang bor edi. Lekin bonuni bu shafqatsizlik emas, tamom boshqa narsa cho‘chitar, miyasini «Chin!• Chin! Bechora mavlono zindonda yotibdur!» – degan fikr ayovsiz parmalar edi.

– Bu so‘zni qaydan eshitding, deyman?

– Hamma aytadur...
– Hamma deb kimni aytasen?
– Hamma... hamsoyalar... Birga taqsil ko'rgan dugonalarim...
– Birga tahsil ko'rgan dugonalar!.. – dedi mavlono Muhiddin allaqanday ijirg'anib. – Mirzo Ulug'bek shariati mustafoni dasturilamal tutmagan takabbur shoh edi. Zero, musulmalar ham o'qisin deb, ularni yo'ldan urib, gunohga botgandur!

Xurshida bonuning esiga negadir yana o'sha ertakday qiziq yozilgan risola tushdi. Mirzo Ulug'bek bitgan va Movarounnahr tarixiga bag'ishlangan bu risolani bir kechadayoq o'qib chiqqani, so'ngra muhabbat bilan oqqa ko'chirib bergani yodiga keldi, keldi-yu, to'satdan ho'ngrab yubordi.

– Otajon! Sizga ne bo'ldi, dadajon?

Birdan sergaklangan mavlono Muhiddin qiziga hayrat bilan tikildi. Xurshida bonu yuzini kaftlari orasiga yashirib o'tirar, yoqut ko'zli nafis tilla uzuklar taqilgan oppoq nozik barmoqlari orasidan sizib chiqqan yosh tomchilari burnining chetlaridan yumalab tushib, iyagidagi chuqurchaga quyilardi. Mavlono Muhiddin unga Mirzo Ulug'bek bilan Ali Qushchini yomonlab xato qilganini darhol payqadi: u o'zini Mirzo Ulug'bekning eng suyakli shogirdiman deb faxrlanib yurganlaridan bonu xabardor edi. Hayhot! Endilikda faqat Ali Qushchi emas, o'z jigargo'shasi, suyakli farzandi, nuri chashmi ham undan hazar qiladi!.. Mavlono Muhiddin xo'rliigi kelib, ko'ziga yosh oldi.

– Qo'y, qizim, ul mash'um kunlarni esimga solma. Otang ko'rgan musibatni Ollo taolo hech bir bandasiga ravo ko'rmag'ay! Ne qilay, mavlono Ali Qushchining taqdiri kaminaning qo'lida emas. Dadang nogiron bir bechora! – Mavlono Muhiddin o'pkasi to'lib, gapirolmay qoldi. Lekin sezgir odam, bu safar ko'z yoshlari qizining ko'nglini eritilmaganini payqadi-yu, qattiq og'rinib, boshini xam qildi. U qiziga qattiqroq gapirgisi keldi. Lekin... boya Ko'ksaroydan amir Jondor boshliq bir-ikki nufuzli a'yonlar kelib, shahzodaning tilagini izhor etishdi, erta-indin Xurshida bonuni saroyga, Mirzo Abdullatifning haramiga olib ketishlarini, ungacha hozirlik ko'rib qo'yishlarini tayinlashdi... Yana Ko'ksaroy! Yana haram!.. Avval shahzoda Abdulaziz harami, endi Mirzo Abdullatif harami! Bu mash'um xabarni eshitgan Hoja Salohiddin zargar o'zini qayoqqa qo'yishini bilmay, axiri maslahat izlab qayoqqadir ketdi. Bu shumxabar Mavlononi ham titratib yubordi, lekin ko'z oldiga salkam uch oy yotgan mudhish hibsxona keldi-yu, rozilik berishdan boshqa

chora topolmadi. Hozir Xurshida bonu ohista kirib kelganda mavlono Muhiddin shuni o'ylab qo'rqib ketgan edi. Yo'q, enagasi bu shumxabarni unga aytmabdi chamasi, bonu mavlono kutganday arz qilib yig'lamadi, bil'aks, tamom boshqa narsadan so'z ochdi. Endi u qiziga ne deydi? Bu mash'um xabarni unga qanday aytadi?

Mavlono Muhiddin qizining so'zlari og'ir botganini bildirmay:

– Bor, qizim, – dedi. – Bu yumush ojizalarning yumushi emas. O'z yumushingni bil, bolam.

Xurshida bonu sekin o'rnidan turdi, unsizgina odimlab, eshikka tomon yo'naldi.

– Xurshida! Qizim...

Bonu to'xtadi, boshini bir tomonga egganicha, dadasiga qaradi. Shamning xira shu'lasida uning chehrasi aniq ko'rinmas, lekin boshini bir tomonga egib, jimgina turishida allaqanday majruhlik, yo'q, cheksiz bir dard bor edi. Mavlono Muhiddin yuragi zirqirab ketdi-yu, aytmoqchi bo'lgan gapini ichiga yutdi.

– Bu bechora padaringni kechirgaysen, qizim... Taqdiri azal shu narsani lozim ko'rsa ne chora? Enagang aytar... Afv et, qizim...

Mavlono Muhiddin lablari pirpirab, ro'molchasini ko'zlariga tutdi. Xurshida bonu birdan yopirilib kelgan allaqanday shubhadan eti uvishib, gandiraklaganicha mehmonxonadan chiqdi.

Tashqarida hamon qor aralash yomg'ir yog'ar, bo'ron quturar, bog'dagi kekse daraxtlar ayanchli g'iytilar, go'yo sovuqdan nola chekib zorlanar edi. Hovlida hech kim ko'rinmas, faqat darvoza tomonda qorovullarning gangir-gungir ovozlari eshitilardi. Xurshida bonu sevalab yog'ayotgan yomg'irni sezmasdan, hovlining o'rtasidagi ishkoning muzday ustuniga suyandi.

«Bu bechora padaringni kechirgaysen, qizim... Enagang aytar. Taqdiri azal shuni lozim ko'rsa ne chora?.. Neni loyiq ko'radi? Enagam neni aytadi?.. Afv et, qizim!.. O, dadajon! Dadajon!..»

Nogahon bonuning qulog'iga kimdir «Xurshida!.. Xurshida bonu!» deb shivirlayotganday tuyilib, seskanib ketdi. Ovoz bog' tomondan kelardi... Bonu yuragi gurs-gurs urib bir-ikki qadam yurdi. Bog' eshik qiyg'och ochiq edi.

– Bonu...

«Qalandar! Dadamlardan mavlono Ali Qushchini so'ramoq niyatida kelgandur...»

Xurshida bonu qayoqqa qochishini bilmay, atrofiga alangladi, lekin shu payt eshikda Qalandarning novcha, zabardast qomati ko'rindi.

– Bonu! To‘xtang, bir so‘zim bor sizga!..

Xurshida bonu qo‘rqa-pisa darvozaxonaga qaradi-da, oyoq uchida yurib, bog‘ eshikka yaqinlashdi. Qalandar chekinib o‘zini boqqa oldi.

– Bonu...

– Nechun keldingiz? – Xurshida bonu devorga holsizgina suyanib, yuzini kaftlari orasiga yashirdi. – Men bechorani qiyinab ne qilasiz?

– To‘xtang, bonu!.. – dedi Qalandar to‘satdan amirona ohangda. – Dadangiz... sizga hech narsa demadimi?

– Aytdi... Siz haq so‘zni so‘zlabsiz. Biroq ne chora? Dadam... nogiron bir bechora...

– To‘xtang, bonu. Bukun bu dargohga Ko‘ksaroydan birov keldimi?

Boya tushda kelgan notanish, ammo yurish-turishlaridan saroy mahramlariga o‘xshagan kalondimog‘ odamlar esiga tushgan bonu yana eti junjikib:

– Keldi, – dedi.

– Ular ne muddaoda kelganlar... – Qalandar so‘zini aytolmay dudug‘lanib qoldi-yu, o‘zidan g‘ijiniib, shafqatsizlik bilan: – Shahzoda sizni o‘z haramiga olmoq niyatida ekanini eshitdingizmi? – deb so‘radi.

Xurshida bonu yalt etib Qalandarga qaradi, qorong‘ida uning nafas yetmay entikkani eshitildi.

– Yo‘q...

– Bilmasangiz, bilib qo‘ying, bonu. Bu battol padarkush jamolingiz ta‘rifini eshitibdi, eshitib o‘z haramiga olmoqni niyat qilibdi...

Sovuq qaltiroq bosgan Xurshida bonu ko‘zlarini yumdi. Uning nigohi oldidan dadasining xasta chehrasi ketmas, quloqlari ostida uning g‘amgin ovozi qayta-qayta takrorlanar edi:

«Bu bechora padaringni kechirgaysen, qizim. Taqdiri azal shu narsani loyiq ko‘rsa ne qilay?...»

– Nechuk indamaysiz, bonu? – Qalandar uning muzday qo‘llaridan ushladi. – So‘zimni eshiting, bonu! Agar... Agarchi menga inonsangiz, shu bukun olib ketamen. Sodiq odamlar, jon ayamas yor-birodarlar bor. Bu xavf-xatar o‘tguncha yashirib turasiz. Nechun so‘zlamaysiz, bonu?

Xurshida bonu to‘satdan ko‘ziga yosh olib:

– Siz, – dedi titrab. – Siz tashlab ketmaysizmu?

Qalandar kutilmagan bir jur‘at bilan uni nozik belidan quchib, o‘ziga tortdi.

– Yo Rab! Men sizni tashlab qayga ketamen, bonu?

Xurshida bonu yosh bilan yuvilgan yuzini bir zum Qalandarning sersoqol yuziga bosdi. U tahqirlangan go'dakday o'ksib-o'ksib yig'lar, allanimalar deb pichirlar edi.

– Xurshida! Xurshida bonu!..

Xurshida bonu ko'z yoshlarini artib, Qalandarga qaradi.

– Xo'p. Qayga desangiz ketamen.

– Issiq kiyimlaringizni oling...

– Yo'q. Bu uyga qayta kirmaymen, – dedi Xurshida bonu.

– Yonimda siz bo'lsangiz sovuqdan o'lmasmen...

Qarnoqiy indamay bonuni dast ko'tarib oldi-da, sirpanchiq yerda toyinib-sirg'anib, jarlikka qarab ketdi.

17

Zimiston hibsonada bo'yraga chordana qurganicha chuqur xayolga tolган mavlono Ali Qushchi oyoqlari zirqirab o'rnidan turdi. Tomirlari tortib uvushib qolgan oyoqlarini uqalay-uqalay, qafasday tor xonani bir-ikki marta aylanib chiqdi. So'ng boshi aylanib, xayoli chuvalib ketayotganini sezib devorga suyandi.

To'satdan uning nigohi oldiga issiq uyda oyoqlarini tanchaga suqib, suvsar po'stinga o'ranib o'tirgan mavlono Muhiddin keldi, keldi-yu, oyoqlari battar zirqirab ketdi. U shunday toliqqan, oyoqlari shunday bezillab og'rir ediki, o'zini yana bo'yraga tashlab cho'zilgisi keldi. Lekin zax yerga to'shalgan bo'yraga o'tirish – muzga o'tirish bilan baravar edi. Ali Qushchi shu sovuq bo'yrada yotaman deb oyoqdan ayrildi... U ham mavlono Muhiddinga o'xshab shahzodaga bo'yin egga, oyog'iga yiqilib «Ajdar g'or»ga boshlab borsa bas, bu qorong'i go'rdan qutulib, charog'on uyda bez-bez og'rigan oyoqlarini shohi ko'rpa yopilgan issiq tanchaga suqib farog'atda yotmasmidi? Ilmi falakiyot masalalariga bag'ishlangan suyukli risolasini ham shu ko'rkam istirohatgohlarda issiq tancha yonida yozmasmidi? Axir Mirzo Abdullatif, yashirilgan kitoblarni topib bersang saroyga muarrix qilib olamen, deb o'zi aytmadimi? Aytdi! Tilasang muarrix bo'lasen, tilasang devonda munshiylik qilasen, dedi. «Nechun uning irodasiga bosh egmaysen? Eg! Nodir kitoblarni qayga yashirganingni ayt! So'ngra shohona oromgohlarda o'ltirib, shahzodaning ulug' ishlari, Movarounnahr eliga qilgan ezguliklari, ko'rsatgan mehr-muruvvatlarini tarannum etib, kitoblar bit, hamdlar o'qi! Bu kitoblar evaziga sandiq-sandiq

oltin olasen. Boylik va shon-shuhrat orttirasen. Bu mislsiz azob-uqubatlardan qutulib, matlub yorug'liqqa chiqasen». Ali Qushchi ma'yus kulimsirab qo'ydi, go'yo o'z o'ylaridan o'zi qo'rqib ketganday, yana tor xonada aylanishga tutindi. «Unga ne bo'ldi? Shayton vasvasasidan o'zing qutqarib, o'zing sabot va sabr-u qanoat m'om qil, Parvardigori olam!..»

Ali Qushchi xayolini chulg'ab olgan og'ir o'ylardan qutulishga tirishib, boshini qattiq silkidi, ko'nglidagi g'am-anduhni engish niyatida bor irodasini to'plab, yana risola ustida o'ylay boshladi... Boya qayerga kelgan edi? Ha, kususuf, ya'niki sayyoralarning tutilishi ustida, kusufo kulli va kusufo juz'iy hodisalari – oy va quyoshning to'la va qisman tutilishi to'g'risida o'ylagan edi. Kususuf hodisasi ikki kurra – qamar⁵⁷ va kurrayi arzning bir-biri va shams⁵⁸ tevaragidagi harakatiga bog'liqdir. Lekin buni qanday aytmoq, risolada qay yo'sin bayon etmoq darkor? Buni shunday pardalab aytmoq lozimkim, uni faqat ahli donishlargina tushunsin. Zero, «harakat» degan so'zning o'zi bu johil ulamolarni larzaga soladi. Yodida bor: bu chigal masala jannatmakon ustod Qozizoda Rumiyo bilan mavlono G'iyosiddin Jamshid hazratlari hayot mahalida ham ko'p munozara va mubohasalarga sabab bo'lgan edi. Lekin u mahallarda rasadxona hali ishga tushmagan, ko'p sayyoralarning falakdagi o'rni va harakati yaxshi aniqlanmagan edi. So'nggi yigirma yilda esa jannatmakon ustod rahnamoligida yulduzlararo, sayyoralararo harakatlar, avj, ya'niki eng yuqori, haziz, ya'niki eng pastki harakatlar mukammal jadvallarda qayd qilindi. Qani endi, bul jadvallar uning qo'l ostida bo'lsa?.. Zero, bu mukammal jadvallarsiz, qog'oz-qalamsiz bu murakkab risola ustida ishlab bo'lurmu? – Uning ko'z oldiga beixtiyor «Ajdar g'or» keldi. G'orga yashiringan sandiqlarning biriga 1022 yulduz va bu yulduzlarning falakdagi o'rni tasvir etilgan qirq olti surat – jadval joylangan... Mavlononing esida bor: ul bandayi xoksor, ustod Mirzo Ulug'bek kechalari nim qorong'i rasadxonada o'tirib, bu surat-jadvallarni tomosha qilishni yaxshi ko'rardi. Tilla suvi yuritilgan bu suratlar kechalari chinakam samoni eslatar, tilla nuqtalar bilan belgilangan yulduzlar esa qorong'ida chinakam yulduzlarday yaltillab ketardi...

Ali Qushchi «Ziji Ko'ragoniy» jadvallarini eslarkan, bundan besh-olti yil muqaddam ustod bilan hazrat Nizomiddin Xomush o'rtasida bo'lib o'tgan bir to'qnashuv yodiga tushdi. Lekin...

⁵⁷ Qamar – oy.

⁵⁸ Shams – quyosh.

Vo ajabo! Hazratning o'shanda aytgan gaplari tunov kuni shahzoda aytgan gaplarning baayni o'zi edi. Nahot bu gaplarni shahzodaga janob Xomush o'rgatgan bo'lsa? Yo bil'aks...yo'q, aksincha bo'lishi ehtimoldan yiroq. Shahzoda u mahalda bu johil hazratdan uzoqda, uzoq Hirotda edi...

Juma kuni edi. Bir guruh amirlar va nufuzli beklar bilan – ular o'rasida Ali Qushchi ham bor edi – ovga chiqqan ustod, juma kunlari masjidi jomeda o'qiladigan xutbaga shoshilar edi. Lekin har qancha shoshilmasin, ular borganda xutba o'qilib bo'lgan, namozxonlar tarqala boshlagan edilar.

A'lohazratlarini darvozada kutib olgan shayxulislom Burhoniddin masjidga boshlab kirdi. Lekin ular shosha-pisha tahorat olib, endi namozga kirishgan ham edilar, masjid hovlisida qandaydir g'ala-g'ovur ko'tarildi, kimningdir: «Hoy, ummati mustafolar!» degan do'rildoq ovozi eshitildi.

Eshikdan kirgan joyga tiz cho'kib, sajdaga bosh qo'ygan Ali Qushchi xayolini bo'lmaslikka har qancha urinmasin, bu o'ktam, do'rildoq ovozni baralla eshitar edi. Hovlidagi shovshuvni bosib, va'z aytayotgan kimsa esa dorussaltanada bedin allomalar ko'payib ketganini, ular arshi a'lo hisoblanmish osmoni falak sirlarini ochmoqqa jazm etib, barcha mo'min-musulmonlarni yo'ldan urayotganini so'zlar edi...

Rangi o'chgan, lablari qattiq qimtilgan ustod namoz tugagan hamon shitob bilan yurib, masjiddan chiqdi. Ustodning ketidan chiqqan Ali Qushchi, ayvonda turib, hovlidagi yuzlarcha namozxonlarga, oq rido va oq sallali ulamolarga qarata nutq irod qilayotgan janob Xomushga ko'zi tushdi. U mahalda hozirgidan ham basavlat, xushqomat va xushsurat hazrat, bir qo'lida aso, bir qo'lida kahrabo tasbeh, ichkaridan chiqqan ustodni ko'rib, asosini silkitdi, ko'zlari allaqanday chiroyli yonib:

– Mana! – dedi. – Ul betavfiq allomalar ustozi Mirzo Ulug'bek hazratlari o'zi iqrordur...

Ustod yiroqroqda to'xtab:

– So'zingizni anglamadim, taqsir! – dedi.

– Nechun anglamaysiz? Yo Ollo o'z bandasiga in'om etmish va hamvor hisoblanmish ro'yi zaminni kurrayi arz demoq gunohi kabir emasmu, bandayi beroh?

Ustodning ko'zlari qisilib, lablari asabiylasib pirpiradi.

– Ma'zur tutgaysiz, taqsir! Bu haqiqatni bizdan salkam besh yuz yil muqaddam muallimul avval Abu Rayhon Beruniy Muhammad ibn Ahmad hazratlari e'tirof etgandur!

– Ul zot rasul emaskim, aning so‘zi...

– Ha, ul zot rasul emas. Va lekin aql-idrokda tengsiz bir vohidi zamon erdi.

– Demakkim, arshi a’lo hisoblanmish osmoni falakni ummonga, Olloning shamchiroqlarini baliqlarga o’xshatmoqni ham o’shal betavfiq vohidi zamon o’rgatgandur sizga?

– Yo‘q, taqsir. Bu fikrga shogirdim Ali Qushchi... – Mirzo Ulug‘bek Alig‘a qarab kulimsirab qo‘ydi. – Mavlono Ali o‘z aql-idroki bilan etgandur.

– Ana! – Hazrat g‘olibona nazar bilan pastda bosh egib turgan ulamolarga yuzlandi. – Zerokim... Valaqad zanagan vassar dunyo binosohibiya va jahonnoha... Bu oyat yodingizdan ko‘tarilibdur, Mirzo Ulug‘bek.

– Yo‘q, bu oyat yodimdudur, taqsir. Va lekin Ollo o‘z bandasiga aql-idrokni shu maqsadda in‘om etmishkim, ilm va tafakkur ila olam sirlarini o‘rgansin...

– Filhaqiqat! – xitob qildi shayxulislom Burhoniddin. U boshidagi sallasini tuzatib, oldinga o‘tmoqchi bo‘ldi, lekin hazrat Xomush yana ko‘zlari chiroyli porlab:

– Daf bo‘l! – deb o‘shqirdi. – Shayxulislom bo‘lmish sen betavfiq, ahkomi dinni⁵⁹ oyoqosti qilding. Butkul...

– Bas! – Ustodning ovozi masjid gumbazini yangratib yubordi. – Yo xonaqohingizga borib, tariqat ila shug‘ullaning, yo navkarlarimga farmon beramen – darhol zindon qiladur. Toki bu mo‘tabar maskanni kufr dargoh deb, mo‘minlarni chalg‘itib yurgan anov tabarruk zotlar ermas, aqli raso din peshvolari ermas, – ustod maschit maydonida tavoze bilan yerga tikilib turgan ulamolarga ishora qildi, – men bul tabarruk zotlar oldida hamisha bosh egib kelganmen. Dorussaltanadagi bo‘layotgan tuban yumushlarga Siz va Sizga o‘xshagan bir hovuch bid‘at va xurofot bandilari sababdurlar.

Ustod shunday dedi-da, vazmin odimlab, ayvondan tushdi. Janob Xomush najot kutib, pastda bosh egib turgan ulamolarga qaradi. Lekin... ustod ayni kuchga to‘lgan, taxtda muqim o‘tirgan paytlar edi. Ulamolardan sado chiqmadi...

O’sha kuni kechasi tun yarmida ustod rasadxonaga kirib bordi. U bir joyda o‘tirolmas, dam o‘zi tuzgan jadvallarga, dam osmoni falakka tikilar, dam kutubxonani ohista aylanarkan, hadeb uf tortar va bir so‘zni takrorlar edi: «O, johillar, johillar, johillar!»

⁵⁹ Ahkomi din – din qoidalari.

Ha, Ali Qushchi o'shanda «harakat» so'zidan qochib, osmonni ummonga, yulduzlarni esa baliqlarga o'xshatib bir risola yozgan va buning uchun ustodning tahsiniga ham sazovor bo'lgan edi...

Yulduz emas, shaytonga qarshi otilgan tosh, kurrayi arsh emas, hamvor bo'lmish ro'yi zamin emish... O, johil ulamolar, g'aflat uyqusida yotgan g'arib mahdudlar!..

To'satdan Ali Qushchining xayoliga yomon bir fikr kelib, tizginsiz qayg'u yuragini yana changallab oldi: bu mislsiz jazo, bu uqubatlarga bardosh berolmay shu sovuq go'rda o'lib ketsa... «Ajdar g'or»ga yashiringan bu jadvallar, bu nodir xazinaning taqdiri ne bo'ladi? Bu sirdan yolg'iz Miram Chalabiy voqif. Lekin Miram Chalabiy sabiylik yoshidan chiqmagan bir mullavachchadir. Uning qo'lidan ne keladi?

A'zoyi badani bo'shashib devorga suyanan Ali Qushchi eshik darchasining g'ichirlab ochilganini eshitib, seskanib ketdi. Kaftdekkina darchadan tushib turgan zaif yorug'likda ichkariga cho'zilgan to'qach ko'rindi. Bu – odatda beriladigan piyolaning yuzidekkina arpa nonga o'xshamas, jo'xori unidan yopilgan, qalin yumaloq to'qach edi.

Ali Qushchi hayron bo'lib, to'qachni oldi. Olayotganda engashib darchadan yo'lakka qaradi. Og'ziga tolqon solganday sado chiqmaydigan zindon qorovuli bu safar ham indamay bir choydush suv cho'zdi.

Ali Qushchi choydushni olib, bo'yraga borib o'tirdi. U ochmi, to'qmi – yaxshi bilmas, ovqatga allaqanday befarq bo'lib qolgan edi. Lekin tamom holdan ketayotganini sezib, to'qachni sindirdi, sindirdi-yu, bir zum angrayib qoldi. To'qachning ichida naycha qilib o'ralgan xat bilan bir suyamcha keladigan xanjar chiqdi. Xanjarning yonida chinchiloqdekkina qalam ham bor edi... Go'yo arzi dodi arshi a'loga borib etganu, Parvardigor uning ko'z yoshiga rahm-shafqat aylagan...

Ali Qushchi yuragi gurs-gurs urib o'rnidan turdi. Eshikka suyanib, uning kaftidekkina darchasidan tushib turgan xiragina shu'lada naycha qilib o'ralgan qog'ozni ochdi.

«Mehribon ustod! Avvalo siz mehribon otaxonimizning duoi joningiz va sihatlaringizni Ollo taolodan tun-u kun tilab turib-miz. Ikkilamchi, bilmoqni istaymiz: qutlug' boshingizga tushgan bu uqubatni oson qilmoq uchun ne darkor? Shu qog'ozning orqasiga bitib, choydushga solib chiqargaysiz... Nasib etsa qalbingizga tuynuk ochib kirsak, siz soyaboni marhamatni bu zulmatdan xalos qilib, diydor ko'rishsak, degan rajodamiz⁶⁰.

⁶⁰ Rajo – umid.

Inshoolloh, bu tilagimizga eturmiz. Sadoqati zohir shogirdlaringiz».

Ali Qushchi nechundir ko'ngli erib ko'ziga yosh oldi. «Bu hifzi himoyatingga ming qatla shukr, ey Parvardigor!.. Lekin kim ekan bu «sadoqati zohir shogirdlaringiz» degan? Miram Chalabiymi? Yo'q, u yosh, bu ish qo'lidan kelmaydi. Yosh mudarris Mansur Koshiymi? ~~Qaydam~~, Koshiy ham mo'min-muloyimgina bir odam. Bir bo'lsa Qalandar Qarnoqiy bo'lur... – Ali Qushchi Qalandarning zabardast soxt-safabatini, sahroyilarga xos bo'lakcha mardligini va dangalligini eslab, mehr bilan jilmayib qo'ydi. – Xanjarni esa... Usta Temur Samarqandiy yasagandur. Lekin... vo ajabo! Ali Qushchi xanjarni ne qiladi? Qalam tarashlaydimu?»

Nogahon esiga yana maktub tushdi: «Nasib etsa qalbingizga tuynuk ochib kirsak, siz soyaboni marhamatni bu zulmatdan xalos qilib, diydor ko'rishsak, degan rajodamiz. Inshoolloh, bu tilagimizga eturmiz...» – Bu so'zlarning ma'nosi ne? «Qalbingizga tuynuk ochsak», deganlari zindonga tuynuk ochsak deganlari emasmi?.. – Ali Qushchi xayollari alg'ov-dalg'ov bo'lib, bir joyda turolmay qoldi, qo'llari bilan devorning g'adirdur toshlarini paypaslaganicha, hibsonani bir aylanib chiqdi.

Yo'q! Bu xarsang toshlarni emirib, bu metin devordan tuynuk ochib bo'lmas! Bu aqlga sig'maydurgan bir xom xayoldur! Kimsan Sohibqiron o'z rahnamoligida qurdirgan bu mash'um zindon, bu hibsonalarni ko'rmagan avomlarning xayoliy umidlaridur. Toki bu zindon son-sanoqsiz qullar va asirlar, gadolar va sipohlar yelkasida kelgan xarsang toshlardan barpo bo'lgandurkim, uni teshgan bir mardi maydon chiqqan emas!.. Sening g'amingda yurgan shogirdlaring bu haqiqatni bilmaydi. Sen esang bunga aqling eta turib, kimdandir umid qilasen, negadir hovliqasen? Kimdan umid qilasen, nechuk hovliqasen, o'pkangni bos, birodar!

Ali Qushchi chuqur xo'rsinib, yurishdan to'xtadi. Negadir esiga yana enasi Tillabibi tushib yuragini changallaganicha uzoq turdi, so'ng, tizginsiz g'am qayta xuruj boshlaganini sezdi-yu, o'zini koyib ketdi:

«Nechun buncha ko'z yoshi to'kasen, nechun buncha oh-faryod qilasen, mavlono Ali! Bundan ko'ra bemehr shahzodaga izhori ixlos qilib, oyog'iga bosh ur! Aytganlarini vojibul-iz'on, deb bil! Yo'qsa ko'z yoshingni tiy! Qaddingni tutib, xayolingni jilovlab, ishingni qil! Suyukli risolangni tugat! Zero, bunday sodiq shogirdlaring bor ekan, qilgan ishing hayf ketmaydi, o'zing favt bo'lsang-da, bitgan kitobing o'lmaydi!»

Ali Qushchi kaftdekkina daricha shu'lasida haligi maktub orqasiga «Qog'oz, qalam» deb yozdi. Bir lahza o'ylab turgach, «Enam, Tillabibi», deb qo'shib qo'ydi-da, shogirdlari aytganday, choydushga solib, zindon qorovuliga uzatdi. So'ng ko'ngli allaqanday ravshan torib, «nonushta»ga kirishdi.

Haram bekasi ta'rif qilgan tengsiz go'zal qaygadir qochganini eshitgan Mirzo Abdullatif, amir sulton Jondorga: «To bu behayoni topib, qo'l-oyog'ini bog'lab olib kelmaguncha ko'zimga ko'rinma!» deb haydab chiqargan edi. Mana, bir haftadan oshdi hamki, na sanamdan, na amir Sulton Jondordan darak bor! Bugun shahzoda o'zi amirga chopar yuborishga majbur bo'ldi: shu bukun kechqurun, namoz asr oldidan rasadxona hovlisida ma'jusiylar va bedinlar yurtidan keltirilgan kufr kitoblarni yoqish marosimi bo'lishi kerak edi. Janob Xomush va boshqa ulamoyi kiromlar ko'pdan beri bu savobi azim ishga jur'at etishni maslahat berib yurgan bo'lsa ham, shahzoda negadir ko'ngli chopmay, paysalga solib kelardi. U bir necha marta rasadxonaga borib, ikkinchi oshyonadagi kutubxonani ko'zdan kechirgan, hatto bir qancha kitoblarni saroyga oldirgan edi.

Darhaqiqat, kutubxonadagi kitoblar orasida hazrat aytgan xorijiy ellardan, ma'jusiylar yurtidan keltirilgan va noma'lum yozuvlarda bitilgan kitoblar ham bor edi. Lekin ajabo: shahzoda har safar rasadxonaga borib kutubxonaga kirganida va shiftga tegadigan zarhal javonlarga terilgan charm jildli og'ir kitoblarni, ipak va shohi matolarga o'ralgan nodir qo'lyozmalarni ko'rganda negadir ko'ngli bir xil bo'lib ketar va javonlarning oldidan jilolmay qolardi. Hirotda, bobosi Shohruh Mirzo qo'lida tarbiyalangan bo'lsa ham, faqat ulumi diniya⁶¹ emas, daqiq fanlar, falakiyot va riyoziyot ilmidan ham tahsil ko'rgan shahzoda bu kutubxonaning dovrug'i bejiz emasligini birinchi ko'rishdayoq tushundi. Garchi Ali Qushchi va uning shogirdlari ko'p nodir kitob va qo'lyozmalarni gumdon qilgan bo'lsa ham, shahzoda kutubxonani ko'zdan kechirayotib, bunga yana bir karra inondi! Haliyam yaxshi kitoblar ko'p, otasi Mirzo Ulug'bek chindan ham eng nodir asarlarni tergan edi.

Shahzoda bir necha bor rasadxonaga pinhona borib, bu kitoblarni ko'zdan kechirgan edi. «Pirim» deb yukungan hazrat

⁶¹ Ulumi diniya — diniy ilmlar.

Xomush yana huzuriga keldi. U odatdagidan ham muloyim va shirinsuxan edi.

Hazrat uzoq pand-u nasihat qilib, keyin bir istak bildirdi. Istagi shundan iborat ediki, shayxulislom Burhoniddin bilan Mirzo Ulug'bekni qatl qilish haqidagi fatvoga muhr bosishdan bosh tortgan Samarqand qozisi Hoja Miskin hazratlarini davlat yumushlaridan chetlatib, bu o'rinlarga sadoqat zohir ulamolarini tayinlash edi.

Shahzoda hazratning niyatini darhol tushundi-yu, shayxulislomlik mansabini olishni uning o'zidan iltimos qildi. Shundan keyin hazratning chehrasi batamom ochilib ketib, yana bir istak bildirdi: shahzoda tun-u kun Ko'ksaroyda o'ltiravermay, goho-goho fuqaroga ham ko'rinib turmog'i darkor. Bu ishni hazrat o'z zimmasiga oladi. Rasadxona hovlisiga barcha ulamolar, amir-u umaro, darveshlar, hatto ilm ahlini ham yig'diradi. Shahzodaning ulug' maqsadlari to'g'risida o'zi nutq qiladi. Lozim bo'lsa shahzoda ham yaxshi niyatlarini izhor etib, ahli mo'minlarni xushnud etadi.

Hazratning bu iltimosini qaytarib bo'lmas edi. Abdullatif rozilik berdi-yu, janob ketgach devonbegi bilan yasovulboshini chaqirtirib, balxlik sodiq suvoriylaridan ikki yuz nafarini rasadxonaga yuborishni, Ko'ksaroy bilan rasadxona orasidagi ko'chalarning hammasiga otliq posbonlar qo'yishni topshirdi. Bugun esa bunga ham ko'ngli to'lmay, amir Sulton Jondorga chopar yubordi. Negaki, shahzoda Movarounnahrni zabt etganiga to'rt oydan oshsa ham na el tinchidi, na uning ko'ngli! Yo tavba! U taxtda o'tirib ne yomonlik qilganini bilolmaydi. Hidoyat yo'lini tark etib, kufriyotga yuz tutgan barcha murtadlarni zindon qildirdi, ba'zilarining boshini tanidan judo ettirdi, murtadlar uyasi bo'lmish madrasalarni yopdirib, eshiklariga qulf urdirdi. Saltanat dushmanlarini, Mirzo Ulug'bekka yon bosgan barcha arkoni davlat, barcha sardor-u sarkardalarni shafqatsiz mahv etib, hamma yoqni tinchitganday bo'ldi. Lekin nechundir ko'ngli farog'at topmaydi. Nazarida o'tirgan taxti tebranib turganday, go'yo hamma yoqda unga qarshi fitna uyushtirilayotganday, hamon qaylardadur qochib yurgan Bobo Husayn boshliq bir guruh amirlar shamshir charxlab, uni sarnigun qilish payida bo'layotganday tuyiladi. Hamon kechalari uxlay olmaydi, bir zum ko'zi ilinsa, go'yo birov qilich yalang'ochlab eshikdan kirib kelayotganday, bo'lib uyg'onib ketadi-yu, tong otguncha mijja qoqmaydi... Kim biladi, janob Xomush yanglig' sadoqat

zohir ulamoyi zabardastlarning bu duoyi jonlari istiqbolining xayrli alomati, fayzi ilohiydur, ehtimol bukun bo'ladigan savobi azim yumush... ko'ngliga orom, diliga tavfiq ato qilur! Kim biladi, ehtimol murtad allomalarning eng qaysari bo'lmish Ali Qushchini ham yo'q qilmoq darkordur. Shahzoda uning takabbur boshini allaqachon tanidan judo qilar edi, faqat yo'qolgan kitoblar va gum bo'lgan oltin-javohirlar qo'lini bog'lab turibdi, bir kun bo'lmasa bir kun zindon uqubatiga bardosh qilolmay, sir-sinoatini ochar degan umid uni to'xtatib turibdi.

Eshik ohista ochilganini eshitgan shahzoda keskin burilib qaradi. Bo'sag'ada hazrat Xomushning taklifi bilan saroyga olingan g'ilay yasovul qo'l qovushtirib turardi.

– Xo'sh, amir Jondor qayda?

– Amir janoblari xastalanib to'shak yozib yotib qolibdur, davlatpanohim!

Shahzoda ko'zlari qisilib, yasovulga qadalib qaradi. Yasovul negadir qiyshanglab qoldi.

– Amirning xastaligini o'z ko'zing bilan ko'rdingmi?

– O'z ko'zim bilan, valine'mat...

– O'zing g'ilay bo'lsang neni ko'rasen?.. – Shahzoda zaharxanda kulib, Qashqirga yaqinlashdi. – Xo'sh, ul besharm-u behayodan darak bormi?

– Yo'q, pushtipanohim...

– Yo'q! Yo'q! Qachon «bor» degan mujda keltirasen? Mavlono Muhiddin ne deydi?

– Mavlono... – Qashqir boshini bir tomonga egib shahzodaga jur'atsizgina qaradi-yu, uning hamon qadalib turganini ko'rib, darhol ko'zini olib qochdi.

– Xo'sh? So'zla! Nechun g'ilay ko'zingni yashirasen? – dedi shahzoda, ingichka mo'ylovlari g'alati qimirlab.

– Podshohi olam! Mavlono Muhiddin... aqlidan ozmish...

– A?! – Shahzoda rangi o'chib, xiyol orqaga tisarildi. – Kimdan eshitding bu so'zni?

– Kecha tintuvga borgan yasovullardan eshitgan edim... Bukun Registonda ko'rdim. Yalang oyoq, yalang bosh, ko'y-lakchan chopib yuribdur. Padari Hoja Salohiddin zargar mahramlari bilan tutib kishanlab olib ketdi. Bechora...

– Bechora! – dedi shahzoda hansirab. – Kimki, imoni ixlosga shak keltirib, imonini iblisi lainga sotsa... holi shu bo'ladur! Bor! Saroy ahli hozir bo'lsin, alhol yo'lga tushamiz...

G'ilay yasovul keltirgan bu mash'um xabar shahzodaning dilidagi g'uluga g'ulu qo'shib g'ash qildi. Lekin Ko'ksaroyning

allaqanday sovuq koshonalaridan ochiq havoga chiqqach, ko'ngli birdan ravshan tortdi. Ajabo, bundan bir-ikki hafta oldin yoqqan qalin qordan asar ham qolmagan, bil'aks, kun shunday isigan ediki, ko'cha yuzlarini, uylarning tomini, hatto paxsa devorlarning ustini ko'm-ko'k barra maysa qoplagan, sharqirab oqayotgan ariq bo'ylaridagi tol shoxlari qizarib, kurtak yoza boshlagan edi. G'ir-g'ir esayotgan iliq shabada bahor g'iyohlarining xushbo'y hidini ufurmoqda, dimoqqa olis qirlar nafasi, binafsha va chuchmomalarning nozik bo'ylari, yovshan va shuvoqlarning sal taxir, lekin xushyoqim hidlari gup-gup urardi. Shahzoda chehrasi yorishib, to'yib-to'yib nafas olarkan, ko'z oldiga nechundir Hirot atrofidagi yam-yashil qirlar keldi. Bobosi Shohruh Mirzo bilan har ko'klam bu qirlarga chiqib, uloq chopgan, arg'umoq o'ynatib poygaga tushgan beg'ubor o'smirlik yillari esiga tushib, ko'ngli bir xil bo'lib ketdi-da, ostida betoqat depsingan qora arg'umog'iga qamchi urdi. Buni ko'rgan yonidagi mahramlar ham otlarining jilovini qo'yib yubordilaru, tosh yotqizilgan ko'chalar ot tuyoqlarining dupuridan qasir-qusur bo'lib ketdi. Ko'chaning ikki tomonida, Ko'ksaroydan rasadxonaga bora-borguncha har o'n besh-yigirma qadam joyda tig'larini ko'kka qaratgan nayzabardorlar turar, guzarlarda esa og'ir liboslari ustidan sovut kiygan sipohlar ot o'ynatib yurishardi.

Mirzo Abdullatif ot choptirib borarkan, ko'chaning ikki yuzida, tug'li nayza ushlagan sipohlarning orqasida, ta'zimda qotib qolgan minglarcha odamlarni ko'rardi. Guzarlardagi olomon ham jimgina sajdaga bosh egib turar, odamlar devor yoriqlaridan, eshik tirqishlaridan mo'ralab qarashar, bolalar esa tomlarga chiqib olishgan, ularning ko'zlarida taajjub, hayrat, qo'rquv aks etardi. Shahzodaning qalbi bukungi lojuvard osmonday charaqlab ketdi. Ha, u Movarounnahr uchun, Samarqandday shahri muazzam uchun behuda olishmagan! Bobokalon Amir Temur o'ziga dorussaltana qilgan bu shahri buzruk ko'chalaridan bir marotaba ot choptirib o'tmoq, olomonning tiz cho'kib, sajdaga bosh egib turganini ko'rmoq uchun bir emas, yuz jon bo'lsa ham tikmoqqa arziydi!.. O, naqadar ulug', naqadar shirin ekan bu saltanat, bu toj-u taxt! Shahzoda hozir otini jilovidan tortib to'xtatsa-yu, qo'l qovushtirib turgan bu olomonga tiz cho'kib, yer o'pmoqni amr qilsa, amri vojib bo'ladi. Tiz cho'k, desa cho'kadi, yer o'p, desa o'padi. Qani bir kimarsa amrini vojib qilmay ko'rsin-chi?..

Rasadxona oldidagi maydonga ham tumonat odam yig'ilgan edi. Yuzlarcha qalandarlar guruh-guruh bo'lib, qo'llaridagi isiriq tutatilgan isiriqdonlarini silkitishib, kuloh kiygan boshlarni bir me'yorda tebratishib, madh-u sano o'qishar, yalang oyoq, yalang bosh gadolar, qalang'i-qasang'ilar qoqsuyak qo'llarini cho'zib tilanchilik qilib yurishar, qilich yalang'ochlab olgan suvoriylar chor tarafdin oqib kelayotgan olomon ustiga ot choptirib, orqaga suray, sipohlarning hayqirig'i; yig'ilgan xaloyiqning guvillashi, qalandarlarning zikri va yuqorida, rasadxona minoralarida chalinayotgan nog'oralarning gumburi-yu karnaylarning suronli na'rasi osmoni falakni tutgan edi.

Rasadxonaning qo'sh tavaqali temir darvozasi lang ochiq, darvozaning ikki yonida, kun iliq bo'lishiga qaramay, ustlariga movut chakmon, tulki va suvsar po'stin, boshlariga qunduz telpak kiygan dorussaltana zodagonlari, imomlar va ulamolar yig'ilgan edi. Darvozadan kimgach, hovlining o'ng qo'l tomonida baland yog'och so'ri qurilib, unga sheroziy gilam va shoyi ko'rpachalar yozilgan. So'rining ikki tomonida to'nlari ustidan oq rido kiyib, boshlariga salla o'ragan ulamoyi kiromlar, egnilariga zarbof to'n, boshlariga dur va sadaf qadalgan qimmatbaho telpak kiygan, kumush kamarlariga tilla bandli qilich taqqan amirlar turishar, ular orasida shahar dorug'asi Mironshoh ham ko'rinar edi.

Shahzoda darvozada ko'ringan hamon, janob Xomush turgan o'rnidan qo'zg'aldi, so'rining ikki yonida turgan zoti oliylar, a'yon va boyonlar qo'l qovushtirganlaricha orqaga chekinib unga yo'l berishdi. Shahzodani o'z yoniga, shoyi ko'rpachalar yozilgan so'riga taklif qildi.

Sal o'tmay, hovliga boshlariga uchlik taqya kiygan, ust-boshlari yupungina yigirma chog'lik madrasa talabalari kirib kelishdi va ko'zlari javdirab to'xtab qolishdi. Ulardan keyin hamon mudarrislik kiyimlarini tashlamagan o'n chog'lik mavlonolar kirib, tolibi ilmlarning yonida saf tortib turishdi.

Hazrat «boshlaymizmi», degan ma'noda shahzodaga yuzlandi. Shahzoda «boshlayvering», deb bosh irg'adi.

Janob Xomush qo'lidagi kahrabo tasbehini o'g'irgancha o'rnidan turdi. Qora baxmal to'n ustidan kiygan oq ridosini to'g'rilab oldinga o'tdi va maydonga yig'ilgan olomonga qaraganicha nutq irod qildi.

Marosimda hukm surgan allaqanday ilohiy ruh, rasadxona hovlisi va darvoza oldiga to'plangan olomonning gurillashi,

hazratning hayajonli va'zi, yig'ilganlarning «ilohi omin» degan xitobi – buning hammasi unga istiqbolning xayrli alomati, fayzi ilohiy bo'lib ko'rindi-yu, ruhlantirib yubordi. Olomonning xitoblariga nihoyat darveshlarning hamd-u sanosi qo'shildi-da, shahzodaning vujudini boyagidan ham kuchli hayajon chulg'ab oldi. U go'yo qanot yozib ko'kka parvoz qilayotganday tuyilib, ko'zlarini yumdi, lablari ohista pichirladi: «Ey Xalloqi olam. Osiy bandangni o'zing kechirgaysen. O'z marhamatingni darig' tutmagaysen».

Uning xayolini shov-shuv bo'ldi. U yuragi «shig'» etib ko'zini ochdi. O'rtadagi gulxan hamon ko'kka chars-churs yulduzhalar sachratib lovillab yonar, lekin odamlarning ko'zi gulxanda emas, darvozada edi, u yerda esa qandaydir g'alayon davom etar, «ushla», «to'xtat» degan xitoblar eshitilardi. To'satdan g'alayon tindi-yu, darvozada... yalang oyoq, yalang bosh, ko'ylagining yoqasi kindigigacha yirtilgan, bir engi uzilib, osilib qolgan, soqol-mo'ylovi o'sib ketgan bir kimsa ko'rindi. Vajohati mudhish, majnunsifat bu kimsa... – yo Rabbii! – mavlono Muhiddin edi! Mavlono telba ko'zlarini lovullab yongan gulxanga qadaganicha, kirgan joyida bir zum turdi, so'ng qo'llaridagi kishanlarini sharaqlatib, yer depsinib o'ynay ketdi. To'satdan u o'ynashdan to'xtadi, darvoza tomonga yuzlanib: – Ushlang bul telbani. Ushlang! – Hazrat Xomushning ovozi shov-shuvni bosib yangradi. Mavlono Muhiddin, go'yo qulog'iga cho'g' kirganday, yalt etib qaradi, telba ko'zlari yonib hazratga bir daqiqa tikilib turdi-yu, «Hoy musulmonlar! – deb baqirdi. – Zindondan qochgan kofir Ali Qushchi topilmish! Mana, ul iblisi lain! Ushlanglar bu kofirni! Ushlanglar!»

Bir necha sipoh unga yopirilib, zanjirband qo'llarini qayirib olishdi. Lekin mavlono qandaydir g'ayritabiyy bir kuch bilan ularni siltab tashladi-da, shahzoda bilan hazrat tomon vaqinlasha boshladi. U hamon quturgan ko'zlari yonib: «Ali Qushchi! Ushlanglar bu kofir mavlononi!» deb baqirar edi. Uning ko'pigan lablari, quturgan ko'zlari, butun vajohatida shunday mudhish bir narsa bor ediki, shahzoda beixtiyor orqaga chekinib: «Tutinglar bu telbani!» deb qichqirib yubordi. Yana bir necha sipohlar va gulxanga kitob tashlayotgan qalandarlar mavlono Muhiddinga yopirilishdi. Mavlono yopirilganlar bilan olisharkan, bu safar telba ko'zlarini shahzodaga tikib, birdan: «Ha-a... Padarkush! – deb xitob qildi. – Hoy, musulmonlar! O'z padari buzrukvori, Mirzo Ulug'bek hazratlarini qatl qilgan padarkushni topdum! Ushlanglar

uni! Ushlanglar! Do'zax o'tida yonmog'i darkor bu padarkush!
O'tga tashlanglar uni! O'tga!»

Darvoza oldidagi maydonga yig'ilgan olomon, hatto hovlidagi a'yoni boyonlar, butun xaloyiq, go'yo tildan qolganday bir lahza gung bo'lib qoldi. Shu payt, darvozada... echilib ketgan sallasining bir uchi yerda sudralgan Salohiddin zargar ko'rindi, lyagi qaltirab, ko'zlaridan shashqator yosh oqqan Salohiddin zargar: «Pirim!» deb xitob qilganicha hazrat Xomushga qarab yugurdi, lekin hovli o'rtasida sipohlar bilan olishayotgan o'g'lini ko'rib, unga tashlandi. Biroq qalandarlar va sipohlar zargarga e'tibor bermay, mavlononi chalib yiqitishdi-da, qo'l oyoqlarini ushlab, sudrab ketishdi. Boshi toshga tegib yorilgan, ust-boshi qip-qizil qon bo'lgan mavlono Muhiddin esa hamon talpinar, hamon xirillab baqirar edi:

– O'tga tashlanglar bu padarkushni, musulmonlar. O'tga tashlanglar...

Salohiddin zargar yum-yum yig'lab sipohlar va qalandarlariga yopishar, ularni to'xtatishga harakat qilar, lekin birov unga qayrilib qaramas edi...

Shahzodaning ko'z oldi qorong'ilashib yer-u ko'k charxpalak bo'lib ketdi-yu, yiqilib tushishdan qo'rqib, hazratning qo'lidan ushlab qoldi.

– O'zingizni bosing, shahzoda. Barcha xaloyiqning ko'zi sizdadur. Qaddingizni tuting.

Janob Xomush yana uzoq va'z aytdi, lekin uning so'zi shahzodaning qulog'iga kirmas edi. Uning ko'z oldidan hamon mavlono Muhiddinning mudhish vajohati ketmas, quloqlari ostida hamon uning xirildoq ovozi yangrardi: «Padarkushni topdum, mo'minlar. O'tda yonmog'i darkor bu padarkush. O'tda...»

19

Norasidaning qabriday kichkinagina yangi qabr tepasida, ko'zlari yumuq, cho'kkalab o'tirgan Qalandar Qarnoqiy: «Turing, shoir, fursat ziq, turing», deb shivirlagan tovushni eshitib boshini ko'tardi. Uch-to'rt qadam naridagi sada tagida cho'kkalab o'tirgan bir odam-ning qorasi ko'rinardi. Bu – Miram Chalabiy edi.

Qalandar Qarnoqiy yana bir marta tilovat qilib yuziga fotiha tortdi-da, o'rnidan turdi... Tong yaqin, osmonda suzgan siyrak bulutlar orasida zaif miltiragan yulduzlar ko'zga

chalinadi, qayerdandir olisdan, sadaqayrag'ochlar ortidan tilovat qilgan qorining nogiron ovozi qabriston ustida hazin kuyday ohista taraladi... Bu ovoz Qalandarga nechundir mavlono Ali Qushchining ovozini eslatdi. Nazarida, go'yo qori emas, hibsda yotgan ustod o'z enasiga Qur'on bag'ishlayotganday bo'lib, ko'ziga yana yosh keldi...

Mushtipar kampir! Besh oy ko'chaga tikila-tikila, eshikdan kim kirsam shunga: «Bo'talog'im!» deya talpina-talpina, kecha, nihoyat, uzilibdi...

Qalandar bundan bexabar edi, chunki so'nggi paytlarda ustodga bog'liq maxfiy bir ish bilan tun-u kun band edi. Mavlononi qutqarishning ming bir yo'lini o'ylab ko'rgan Qalandar va uning do'stlari kecha, nihoyat, shu qarorga kelishdi: yasovul kiyimini kiygan Qalandar yoniga Qalqonbek bilan Bosqonbekni olib, ot va qurol-aslahalarini shay qilib, tun yarmida Shohizinda qabristoniga borishadi. Qabristonda uni Qashqir kutib oladi... Qashqir ularga Ali Qushchini hibsdan olib chiqib, maxfiy qatl qilish to'g'risidagi devonbegining soxta yorlig'ini topshiradi.

Yasovul kiyimidagi Qalandar bilan uning yigitlari bu soxta yorliq bilan Ko'ksaroyga kirishadi va zindonbegiga yorliqni ko'rsatib, Ali Qushchini olib chiqishadi...

Reja nihoyatda xatarli edi: soxta yorliq darvozabon bilan zindonbegini shubhaga solishi ehtimoldan xoli emas. Bu holda... ularning taqdirini yigitlarning dovyurakligi-yu, qilichlarning o'tkirliги hal qilajak.

Kecha Qalandar Qalqonbek bilan Bosqonbekni olib, Zarafshon bo'yidagi to'qayzorda tayyorlik ko'rdi. Yasovullar kiyadigan liboslarni topdirib kelishdi, qilich va xanjarlarini charxlashib, egar-jabduqlarni shay qilib qo'yishdi. So'ngra Shohizindada uchrashadigan joylarini belgilab olishgach, Qalandar ustaning oldiga ketdi. Bu xatarli yumushdan oldin u hozirlab qo'ygan sovg'a-salomlarini olib, Xurshida bonuni ko'rib kelish niyatida edi. G'orga borsa... bu ma'yus xabar!.. Xayriyat, ustaning yonida Miram Chalabiy bor ekan, uni otiga mingashtirib, go'ristonga ketdi...

Qalandar, go'yo o'z enasi bilan so'ng bor vidolashayotganday, orqasiga qaray-qaray go'ristondan chiqdi.

...Ellik tillaga Qashqir topib bergan ko'rkam qashqa arg'umoq qabriston chetidagi qayrag'ochzorda qantarig'lik turardi. Qalandar g'amgin o'yga tolган Miram Chalabiy bilan jimgina xayrlashdi-da, otiga mindi. Uning xayoli hamon orqada,

qabristonda, norasidaning go'riday kichkinagina tuproq uyumi ostida yotgan, nimasi bilandir o'z enasiga o'xshab ketadigan Tillabibida edi.

Qalandar kuni kecha sovuq qabr yanglig' Ko'ksaroy zindonida yotgan ustoddan o'z nomasiga javob olgan, uning «qog'oz va qalam»dan keyin «enam Tillabibi» degan so'zlarini o'qib titrab ketgan edi... «Benuqson Parvardigor. Uning, mavlononing gunohi bo'lsa bordur. Va lekin farzand dog'ida yongan bu mushtipar onaizorning yozug'i nedur, yo Rab?»

Qalandar anchagacha ma'yus o'ylar girdobidan chiqolmadi, faqat yo'lning bir qismini o'tib, tong ota boshlagandagina ko'ngli sal yorishib, xayoli Xurshida bonuga og'di...

Mana, bir oydan oshdiki, Xurshida bonu tog'da, ustaning oshnasi Bobomurod mirob degan bir bog'bonning uyida turibdi. Qalandar haftada bir, gohida ikki marta borib, uni ko'rib keladi. Bu uchrashuvlar Qalandarning dilini goh yorug' nurga, cheksiz mehrga to'ldiradi, goh ko'ngliga allaqanday notinch, mubham tashvish soladi.

Xurshida bonu sog'inib kutadi, har safar uni ko'rganda ko'zi jiqqa yoshga to'ladi, lekin Qalandar biladi: uning ko'zlarida qandaydir shubha, pinhoniylar bor. Bu shubha, bu pinhoniylar g'am xuddi olis-olislardagi yong'in shu'lasiday uning o'ychan boqishlarida, nogiron tabassumlarida, hurkak harakatlarida bot-bot zuhr etib qoladi... Har borganida bonu undan oilasining hol-ahvolini qayta-qayta surishtiradi, uning javoblarini entikib-entikib tinglaydi. Qalandar yolg'on-yashiq gaplarni qo'shib bo'lsa-da, uni tinchitadi. Avvalgi safar borganida bonu otasining aqldan ozganini eshitmagan edi. Lekin endi-chi? Rasadxonada sodir bo'lgan bu mudhish voqeani dorussaltanada eshitmagan bir kimsa yo'q. Ehtimol, unga ham borib etgandur! Agar borib etgan bo'lsa, Qalandar unga ne deydi! Ko'nglini qanday ovlaydi?

Qalandar, egnida suvoriylar libos, boshida dubulg'a, belida qilich, otini dam yo'rttirib, dam choptirib borarkan, xayolidan shu fikr chiqmas, toqqa yaqinlashgan sayin ko'nglidagi notinch mubham tuyg'ular ortib borardi.

Yo'l tobora o'rlab, qirlar balandlashib borar, musaffo tong havosida yiroqdagi qorli cho'qqilar juda yaqin ko'rinadi. Oftob hali chiqmagan, lekin qorli cho'qqilar usti go'yo olov purkaganday yal-yal yona boshlagan edi. Yomg'irda cho'milgan ko'm-ko'k barra maysalar g'ir-g'ir esgan tong shabadasida mayin chayqalar, go'yo ipakday tovlanib, kishining ruhini erkalar

edi... Maysa bilan qoplangan bu ko'm-ko'k adirlar, olisdagi qorli cho'qqilar, sharqirab oqqan soylarni ko'rganda Qalandarning esiga o'z yurti tushib, dilini allaqanday osuda bir ma'yuslik chulg'ab oldi. Ha, uning, Qalandar Qarnoqiyning suyukli yurti ham, Qarnoq tevaragidagi qir va adirlar ham mana shunday mayin, yam-yashil maysa bilan qoplangandir. Qalin bog'lardagi o'rik va shaftolilar ham xuddi mana shunday kurtak yozib, gullash arafasida turgandir... Qani endi, mavlono Ali Qushchi zindondan qutulib chiqsa-yu, Qalandar uning oq fotihasini olib, bonuni otga mingazib, shu iliq bahor kunlari yo'lga chiqsa!.. Qirlar, dovonlar osha soylar, jilg'alarni kechib, oqko'ngil cho'pon-cho'liqlarning ovullarida tunab, o'z yurtiga qarab ketsa? Bonu bilan bu osuda qirlar, hududsiz keng dashtda otlarini dam yo'rttirib, dam qushday uchirishib, tanho suhbatlashib, uzoq yo'l bosishsa. Qalandar uning ko'nglidagi barcha alamlarni to'zg'itib yuborsa!..

Kun qiyomga kelganda, oldinda, ikki qir oralig'idagi soy bo'yida «Kuygan tepa» qishlog'ining bog'lari ko'rindi. Qalandar jilg'aga tushib, suvoriy liboslarini yechib, o'z kiyimlarini kiyib oldi. Sipohlar bu yerlarga kam kelar, qishloq ahli, hatto Xurshida bonuning o'zi ham ot o'ynatib kelayotgan suvoriyni ko'rib, vahimaga tushishi ehtimoldan xoli emas edi.

Bobomurod mirobning hovli-joyi qishloqning eng chekkasida, toqqa tutashib ketadigan baland qir yonbag'rida edi. Qalandar har safar odamlarning ko'ziga tushavermaslik uchun qishloqqa kirmasdan jilg'a bo'ylab borib, qirga o'rlab keta qolar edi. Bu safar ham soydan chiqib, otini tikka solarkan, otaning boloxonasida alvonrang bir narsa «lip» etganday bo'ldi.

«Bonu!»

Qalandarning yuragi nechundir uvushib ketdi.

Darhaqiqat, Qalandar Bobomurod ota qo'rg'onining chetan devoriga yaqinlashganda ichkaridan yugurib chiqqan bonu ko'rindi. Egnida uylaridan kiyib chiqqan guldor ipak ko'ylak, boshida iliq tivit ro'mol, Bonu chopqillab kelib otning jilovidan ushladi-yu, yuzini arg'umoqning o'mroviga bosib piq-piq yig'lab yubordi.

Qalandar egardan sakrab tushib bonuning qo'llaridan ushladi.

– Sizga ne bo'ldi, bonu? Nechun yig'laysiz?

Bonu javob bermadi, hovlidan chiqqan Bobomurod otani ko'rib, shosha-pisha ko'z yoshlarini arttdi. Lekin Qalandar mirob bilan, keyin hovlida ip yigirib o'tirgan otaning kampiri va kelinlari bilan ko'rishib bo'lib, boloxonaga chiqqan hamon, bonu yana o'pkasi to'lib, ko'zlari yoshlandi. Qalandar uning iyagidan ushlab, boshini ko'tardi.

– Nechun indamaysiz? Yo bu yerda ko'nglingiz og'ridimi, bonu?

Xurshida bonu «yo'q», deb boshini chayqadi.

– Siz... bir hafta bo'ldi, qayda qoldingiz?

Qalandar ko'ngli bir xil bo'lib, uning nozik barmoqlarini kaftlari orasiga oldi.

– O'zingiz bilasiz, boshimda ming bir tashvish, bonu...

– Bilamen... – Xurshida bonu yoshli ko'zlari javdirab, Qalandarga tikildi. – Otamlardin xabar topdingizmi?

– Ha... – Qalandar ko'zini bonuning javdirab turgan ko'zlaridan olib qochdi. – Olloga shukr, osoyishtalik...

– Saroydan sipohlar bormaptimu? To'polon bo'lmaptimu?

– Yo'q, osoyishtalik...

– Olloga shukr... – Xurshida bonu ma'yus kulimsiradi-yu, yoqasiga tuflab qo'ydi. – Tush ko'rib qo'rqqan edim.

Qalandarning yuragi orqasiga tortib:

– Ne tush? – deb so'radi.

Xurshida bonu «so'ramang, yomon tush», degan ma'noda bosh chayqadi, so'ng xiyol qizarinqirab:

– Bir hafta bo'ldi, har kuni ko'zim to'rt bo'lib yo'lingizga tikilamen, – dedi. – Yomon o'ylarga borib, jismim zirqiraydi...

– Bonu! – Qalandar yana uning nozik qo'llaridan ushladi. U bir zumgina bu ma'yus sanamning xipcha belidan quchoqlab bag'riga bosgisi, yuzidan, lablaridan o'pib yupatgisi keldi, lekin bonuning ko'zlari nechundir yana jiqqa yoshga to'lganini ko'rib, yuragi shig' etdi-yu, aylanib kelishga undadi.

Ular boqqa chiqishdi. Bog'dan archazor tog' etaklariga o'tib, jilg'a bo'ylab o'rlab ketishdi. Xurshida bonu guldor ipak ko'ylagi bilan qizil baxmal kamzulini, oyog'iga qizil kobuliy etikchasini kiygan, chehrasi ham sal yorishgan, faqat serkiprik bo'ta ko'zlaridagi allaqanday pinhoni mahzunlik so'nmagan edi.

Qalandar uning yozilib ketib, taqimiga tushgan mayin sochlari-ga, hayajondan tiniq qizillik yugurgan ma'sum yuziga, boshini bir tomonga egib, o'ychan odimlashlariga tikilib borarkan, nechundir bu kun kechasi bo'ladigan xatarli yumush qayta-qayta esiga tushib, dilini ona allasiday hazin bir tuyg'u chulg'ab oldi...

Pastda, qir yonbag'irlarida dehqonlar haydalgan yerlarga ekin ekishar, ketmonlarini oftobda yarqiratishib yer chopishar, daraxtlarning taglarini yumshatishar, undan ham pastda, yam-yashil yaylovda, sigir podalari, qo'y-echkilar yoyilib yurar, qishloq bog'larining ustidan esa harir ko'kimtir tutun ko'tarilar, bolalarning qiy-chuvi, buzoqlarning, qo'y-echkilarning ma'rashi

quloqqa elas-elas chalinardi... Uning elida, uzoq Qarnoqda ham xuddi shunday kunlar boshlangandir? Odamlar qal'adan «Qorovul tepa» yonbag'ridagi bog'larga ko'chib chiqqandir?..

Qalandar chuqur xo'rsinib, oftobga qaradi. Fursat ketmoqda, oftob tik tepaga kelgan, hatto xiyol mag'ribga og'a boshlagan edi. Qalandar yuragiga yana yopirilib kelgan sovuq hislarni haydab, oldinda gul terib, o'rlab borayotgan Xurshida bonuga qaradi.

— Bonu!

Bonu qo'lidagi nafarmonrang binafsha va sariq gullar dastasini havoda silkitib, «bu yoqqa keling!» deb imladi-da, to'zg'igan sochlarini mayin qora ipak ro'molday hilpiratganicha toshdan toshga sakrab o'rlab ketdi. U yuqoriroqdagi atrofi archa bilan o'ralgan ko'm-ko'k maysazorga yetib to'xtadi.

— Mirzam!..

Bu o'sha tanish ovoz, gadolik kunlari eshitgan alamli nido edi. Qalandar bir siltanishda egnidagi chakmonini yechib, qo'lga oldi-da, yuqoriga intildi.

Bonu uni archazor ichida kutib turardi. Yuzi sal oqargan, ko'zlarida pinhoni taraddud.

— Qaytasizmi?

— O'tiring, bonu. Sizga aytadurg'on bir og'iz so'zim bor.

Qalandar chakmonini maysazorga tashlab, yonboshladi. Bu yerdan, ko'm-ko'k archalar bilan o'ralgan maysazordan tevarak-atrof ko'rinmas, faqat ularni qurshagan yosh archalar-u musaffo osmonda suzib yurgan siyrak oq bulutlar qolgandi, xolos... Bonu sochilib ketib, taqimiga tushgan sochlarini nazokat bilan yig'ib, Qalandarning yoniga jur'atsizgina cho'nqaydi.

— Ne so'z?

Ovozida allaqanday qo'rquv, javdiragan ko'zlarida yana o'sha taraddud.

— Nechun bunday qilasiz, bonu?

— Ne qildim?

Javob o'rniga Qalandar uni belidan quchib, o'ziga tortdi-yu, pirpirab uchgan lablaridan, lablarining chetidagi no'xatday xolidan o'pdi. Bonu ko'zlarini yumib, birdan lovullab ketgan yuzini uning yuziga bosdi. Bonu titrar edi. Uning lablari cho'g'day otash, ko'kraklari etilgan, lekin hali qo'l tegmagan shaftoliday yum-yumaloq va mayin, oppoq, nozik tanasi ohu tanasiday hurkak va betoqat edi...

Qalandar, go'yo hushidan ayrilganday, ko'zlarini yumib uzoq yotdi, ko'zlarini ochganida esa musaffo osmon sathida suzib yurgan oppoq bulutlarni ko'rdi, ular bulut emas, ko'kda

ohista suzib yurgan oq laylaklarga o'xshardi... Borliq uning hislariday tiniq, osuda bir farog'atga cho'mgan, hamma yoq jimjit, faqat qayerdadir balandda, laylaksimon oppoq bulutlar ostida so'fito'rg'aylar betinim vijirlar, bu vijir-vijirda ham faqat bir narsa eshitilar edi: «orom, orom, orom...»

Qalandar oftobday iliq bu tuyg'uga bo'ysunib, ko'zlarini qayta yumdi, yumdi-yu, bonuning allaqanday o'ksik yig'isini eshitib, qaddini rostladi.

Xurshida bonu, xayoliy go'zal sochlari maysalar ustiga tartibsiz sochilgan, etilgan shaftoliday yum-yumaloq ko'kraklari ochiq, lablarini tishlab piq-piq yig'lab yotardi.

Qalandar uning boshini ko'tardi, to'zg'igan sochlarini yig'ib-yig'olmay:

– Sizga ne bo'ldi, bonu? – deb so'radi.

Xurshida bonu javob bermadi, yuzini qo'llari bilan yashirib ho'ngrab yubordi.

– Bonu! So'zlang: ne bo'ldi? Agarchi men...

– Yo'q, yo'q! – dedi bonu o'ksib. – Siz emas, men baxtiqaro... oshiqlik qanday bo'lishini endi bildim... Nechun Ollo bizni bultur qovushtirmadi? Nечun sizga bokira paytimda... nechun ilk ishqimni sizga in'om etmoq nasib qilmadi men baxtiqaroga!..

– Bonu! – Qalandar butun yigitlik kuchi bilan uning nozik qomatini o'ziga tortdi, quruqshagan lablarini bonuning oftob tegmagan oppoq siynasiga bosdi...

Bu safar unga osmon boyagidan ham tiniq, oftob boyagidan ham iliqroq tuyildi. Ko'kda pirpirab uchgan so'fito'rg'aylarning vijir-vijirlariga endi cheksiz mehrga to'la mayin bir ovoz qo'shilgan edi:

– Mirzam, mirzam, mirzam...

Qalandar ko'zlarini ochishga majoli yo'q, o'zicha jilmaydi:

– Aytmishlarkim, ravzayi rizvonda husnda tengsiz huriliqolar bo'lar emish. Bo'lsa bordur. Va lekin faqirga o'shal tengsiz jannatingni ato qilsang, husnda benazir huriliqolaringga qaramas edim.

– Nечun? – kuldi bonu.

– So'rab ne qilasz? Faqir barcha huriliqoyu farishtalarni tark etib, Ollo dan yolg'iz sizni tilab olar edim.

– Mirzam! – Xurshida bonu uning boshi uzra egildi, uyalinqirab soqol-mo'ylovlarini tuzatib, yuzini yuziga bosdi, bosdi-yu, negadir yana ko'ziga yosh oldi.

– Endi ketmang, mirzam. Menga hech narsa darkor emas. Qornim to‘q, ustim but bo‘lsa kifoya. Joriyangiz bo‘lib, toabad xizimatingizni qilamen. Yurtingizga ketaylik, mirzam.

Qalandar, esiga yomon bir narsa tushganday, irg‘ib o‘rnidan turdi. Yo Rab! Oftob mag‘ribga engashgan, archalarning soyasi uzunlashgan edi.

Xurshida bonu rangi o‘chib, Qalandarning ko‘zlariga tikildi.

– Ketasizmi?

Qalandar uning iztirobli nigohiga tob berolmay, ko‘zini olib qochdi.

– Kechirgaysiz, bonu. Bormasga ilojim yo‘q...

– Hozir ketasizmi? – dedi bonu, ovozi titrab.

– Ketmasam bo‘lmaydi, bonu. Bir yumush bor...

Xurshida bonu uning so‘zini oxirigacha eshitmadi. Pirpirab uchgan lablarini qattiqroq tishladi-da, tez burilib pastga qarab chopib ketdi. Qalandar uni jilg‘adan o‘tib, boqqa yaqinlashib qolganida quvib yetdi.

– Bonu! So‘zimga quloq soling, bonu! – Qalandar uni yelkasidan ushlab o‘ziga qaratdi. Lekin Xurshida bonu yuzini kaftlari orasiga yashirib, o‘ksib-o‘ksib yig‘lar edi. Bu – boyagiday ma‘yus yig‘i emas, achchiq alamga to‘la cheksiz faryod edi.

– Bunday bo‘lsa... nechuk bu yerlarga olib keldingiz? O‘zingiz olib kelib, nechuk o‘zingiz xor qilasiz? Nechuk kelmay turib tashlab qochasiz?

– Sababi... – Qalandar uning yuragini tilka-pora qilishini sezib, dudug‘landi. Lekin haqiqatni aytmay iloj yo‘q edi. – Sababi, bukun mavlono Ali Qushchini zindondan qutqarib olib chiqmoq niyatimiz bor, bonu...

Xurshida bonu nam kipriklarini pirpiratib Qalandarga qaradi. Uning yosh to‘la ko‘zlarida hayrat aralash vahima aks etdi.

– Zindondan qutqarmoq niyatingiz bor? Qanday qutqarasiz?

– Yigitlar bor. Bir necha oydan beri shu ishning harakatida edik. Siz bilan har dam bo‘lolmasligimning boisi ham shunda, bonu...

Qalandar gapni boshqa tomonga burishga urindi. Lekin Xurshida bonu rangi o‘chib, uning qo‘lidan mahkam ushlab oldi.

– Bu ishingiz xatarli emasmu? Men Ko‘ksaroyini bilamen...

– Qo‘rqmang. Xatarning oldini olganmiz...

– Yo‘q, yo‘q, men bilamen! Bilamen!

Barcha gina-kuduratlari esidan chiqqan Xurshida bonu oqarib ketgan yuzini Qalandarning ko‘kragiga bosib, betoqat shivirladi:

– Yo‘q, yo‘q, bu ishingiz ko‘p xatarlidir! Siz u yoqda... hibsga tushsangiz, men bu yoqda ne qilamen, mirzam? Ne qilamen?

– Inshoolloh, ishimiz o‘ngidan kelar. Qo‘rqmang, bonu, yaxshi yigitlar bor! – Qalandar uning to‘zg‘igan sochlarini tuzatib, yana yuzidan, ko‘zlaridan o‘pdi. – Mavlono zindondan chiqsa bas, o‘z yurtimga olib ketamen. Nasib qilsa erta-birisi kun/yo‘lga chiqamiz...

Xurshida bonu uning issiq bo‘salariga javob bermas, hamon yuzlari yonib, ko‘zlarini yumganicha Qalandarning pinjida unsizgina titrar edi. To‘satdan u boshini ko‘tarib, Qalandarga qaradi, ko‘zlari allaqanday charaqlab:

– Boya... ravzayi rizvondan so‘zladangiz... – dedi entikib. – Ollodan bir tilagim bor, dedingiz. Shu so‘zingiz rost bo‘lsa... Ketmoqdan avval... imom topib, nikoh xutbasini o‘qitsangiz...

Bu so‘zlarning shafqatsiz ma‘nosiga tushungan Qalandar ham titrab ketdi.

– Men sizning shar‘iy mankuhangiz bo‘lsam deyman. Ollo bu yolg‘on dunyoda saodatli kunlarga etkizmasa, tong-la mahsharda... – Xurshida bonu gapirolmay entika-entika jim qoldi. Qalandar ham indamay uni bag‘riga bosdi...

Qishloqdan imom qidirib o‘tirishga fursat yo‘q edi. Qalandar voqeani Bobomurod otaga tushuntirdi. Bu gapdan negadir xursand bo‘lib ketgan mirob, xutba duosini o‘zi o‘qib, nikohlab qo‘ydi.

Non ushatilib, dasturxonga fotiha qilingandan keyin allaqanday tinchib, jimib qolgan Xurshida bonu, Qalandarni bog‘ chekkasiga kuzatib qo‘ydi. Qalandar so‘ng bor uning jonsiz lablaridan o‘pib, otiga mindi. U bog‘lar ortidagi so‘nggi qirga chiqib o‘girilib qaraganida, Xurshida bonu hamon xayrlashgan joyida qotib turar, ko‘zlari hamon uning yo‘lida edi. Qalandar mudhish bir narsa ro‘y beradiganday yuragi achishib otining jilovini tortdi, bir zum orqaga qaytgisi, baland qoya ustida turgan bonuning oldiga ot choptirib borgisi, uni dast ko‘tarib olib, bag‘riga bosgisi keldi. Lekin qirlarga yonboshlayotgan oftobga ko‘z tashladi-yu, tishini tishiga bosib otining boshini dorussaltana tomon burdi.

Ko‘ksaroydan chopar kelganda amir Sulton Jonqorning chorxari mehmonxonasiga besh-olti amirlar yig‘ilgan, ular shahar dorug‘asi Mironshoh bilan shayxulislom Burhoniddin janoblarini

kutishib, suhbatlashib o'tirishar edi. Darvozani qulflab, hamma eshiklarning zulfini solib, darchalarga ko'k baxmal darparda tutib, sham yoqib o'tirgan mehmonlar «chopar» so'zini eshitib o'rinlaridan irg'ib turishdi. Oq shoyi ko'ylak ustidan banoras to'n kiyib, mehmonlarga o'zi xizmat qilib yurgan amir Sulton Jondor turgan joyida serrayib qoldi. Yolg'iz Mirzo Ulug'bekning suyuqli navkari Bobo Husayn Bahodir hushini yo'qotmay, darhol shamdondagi yolg'iz shamni puflab o'chirdi, keyin qorong'ida amir Jondorning yoniga kelib:

– Mehmonxonaga tashidan gulf soldiring! – dedi amirona ohangda. – O'zingiz boshqa uyga chiqib, to'shak yozib yotib oling! To'shak yozib yotganingizni choparlar ko'rsin!

Amir Jondor darhol sergaklandi. U mehmonxonaning eshigiga otning kallasiday gulf soldirib, o'zi boshqa xonaga chiqib, peshanasini tang'ib yotib oldi. Lekin uning to'shakda yotganini aytgali chiqqan mahram tezda qaytib kirdi.

– Balxlik saroybon o'n nafar navkar bilan kelibdi, amirim. Xasta tugul, o'lim to'shagida yotgan bo'lsa-da, olib ketamiz, deydi. Shahzodaning farmoni oliylari shu emish... Bil'aks, kirib tintuv qilar emish!

«Tintuv» so'zini eshitgan amir Jondor jon talvasasida apil-tapil o'rnidan turdi.

– Chiqib ayt, hozir chiqamen. Otni jabduqla!

Amir Jondor kiyinib, ikki qo'ltig'ida ikki mahram, inqillab-sinqillab ko'chaga chiqqanida, balxlik zanjisifat saroybon o'n chog'lik navkar bilan darvozada betoqat ot o'ynatib turardi. Uning avzoyini ko'rgan amir Jondorning eti junjikib ketdi. U jo'rttaga qattiq inqillab, mahramlar yordamida otga minarkan, yosh mahramning qulog'iga sekin shipshidi:

– Saroyda noxush xabar borga o'xshaydi. Mehmonlarga ayt: men qaytguncha tarqalmasun...

Vaqt tun yarmidan oshgan, odatda bu paytlarda sukutga cho'madigan dorussaltana ko'chalari allaqanday notinch edi. Olis-yaqinda ot tuyoqlarining dupuri eshitar, o'qtin-o'qtin qo'llarida mash'al ushlagan suvoriylar u yoqdan bu yoqqa tasirtusir ot chopib o'tishar, qorong'ida izg'ib yurgan qandaydir ko'lagalar ko'zga chalinardi. Ko'ksaroyda favqulodda bir voqea sodir bo'lganiga shubha yo'q edi, lekin ne voqea? Amir Jondor o'ylab o'yining tagiga etolmas, buni biladigan balxlik saroybon esa og'ziga tolqon solganday indamay oldinda ot choptirib borardi.

«Yo tavba! Bu bemehr mustabidning qahridan o'zing asragaysen!» dedi amir Jondor, vujudini chulg'ab olgan sovuq tuyg'udan yuragi uvishib. Mana, bir oydan oshdiki, amir Jondor saroyga bormaydi. Mavlono Muhiddinning ojizasi Xurshida bonu bir tunda dom-daraksiz gumdon bo'lganidan beri Mirzo Abdullatifning ko'ziga tushishdan qo'rqib, ko'rpa-to'shak qilib yotib oldi. Kelgan choparlarning hammasiga «xastamen, turolmaymen», deb javob berdi. Hatto rasadxonada bo'lgan kitoblarni yoqish marosimiga ham bormadi. Lekin marosimda sodir bo'lgan voqeani, aqlidan ozgan mavlono Muhiddinning hazrat Nizomiddin Xomush bilan shahzodaga aytgan so'zlarini o'sha kuniyoq eshitdi. O'sha kundan beri, mavlono Muhiddinning so'zlari butkul dorussaltanaga tarqab, hamma joyda, hamma o'ltirish, hamma anjumanlarda gap bo'lmoqda. Shu voqeadan keyin nechundir amir Jondordan hol-ahvol so'ragani keluvchilar ham ko'payib ketdi. Keluvchilarning hammasi rasadxonadagi voqeadan so'z ochar va bu bilan amir Jondorning ko'ngliga qo'l solib ko'rmoqchi bo'lishar edi. Lekin suhbat asnosida yot bir kimsa kirib qolsa, mavzu darhol o'zgarar, suhbat boshqa masalalarga ko'char edi. Shunday bo'lsa ham, amir Jondor bir narsani aniq bilib oldi: shahzodadan, uning shafqatsizligidan norozi odamlar, xususan amirlar, bek va bekdodalar u o'ylagandan ham ko'p ekan. Ne chora? Sharafsiz Xuroson yurishidan keyin Mirzo Ulug'bekdan yuz o'girib, shahzoda bilan zimdan til birliktirgan sarkardalar va nufuzli beklar o'zlari kutgan imtiyoz, yuksak rutba va shon-shuhratga erisha olmadilar. Hazrat Nizomiddin Xomushning oyog'iga bosh urgan shahzoda yolg'iz shu takabbur hazrat bilan bir guruh ulamoyi kiromlarning domiga tushib qoldi. Shular yot desa yotadi, tur desa turadi. Hatto shayxulislom Burhoniddin ham bir chetda qolib ketdi. Saroyda esa tavfiq va farog'at qolmadi... Bu holatni zimdan kuzatib yurgan amir Jondor, ko'p shubha va mulohazalardan keyin, bugun, nihoyat, bir guruh norozi amirlar bilan nufuzli beklarni chaqirishga jur'at etgan edi. Bundan maqsad, ularning ko'ngliga qo'l solib ko'rmoq va agar hammaning fikri bir joydan chiqsa unda...

Unda nima bo'lishini o'ylashdan amirning o'zi ham qo'rqr edi.

«Yo darig'! Nahot bu diyonatsiz padarkush uning muddaosidan xabar topgan bo'lsa? Xabardor bo'lsa bas — amirning boshi ketishi muqarrar! Yo Rab! Yomg'irdan qochib, do'lga tutildim degani shudir! Mirzo Ulug'bekdan qutulib, shon-shuhrat orttiramen deb,

bu bemehr xunrezga yo'liqdimmu? – dedi amir Jondor, dedi-yu, xayoliga bir fikr kelib, tirnoqlarigacha muzlab ketdi. – Al qasosil minal Haq! Bu savdo va nadomatlar a'lohazratlarining begunoh kesilgan boshi, to'kilgan qoni uchun qaytgan bir jazo emasmu?...» – Amir Jondor ko'z oldi qorong'ilashib, egarning qoshini ushlab qoldi-yu, yon-veriga qaradi.

Ular Ko'ksaroy maydoniga etgan edilar. Darvoza oldida gulxan yoqib o'tirgan sipohlar amirni qo'ltig'idan olib, otdan tushirishdi. Amir Jondor, qandaydir harorat ichida yonsa ham, darvozadan o'zi yurib kirdi, lekin hayhotday hovlidan o'tib, saroyga etganda oyoqlari qaltirab ketib devorga suyanib qoldi. Saroybon uni chindan xasta deb o'yladi chamasi, qo'ltig'idan suyab oldi.

Amir Jondor saroybon ochgan eshikdan ichkariga kirib qo'l qovushtirganda Mirzo Abdullatif nechundir salomxonaning qoq o'rtasida oyoqlarini kerib oltin kursining suyanchig'iga suyanib turardi. Amir Jondor ikki bukilib ta'zim qilarkan, bir daqiqagina uning chehrasiga ko'zi tushdi. Lekin shu bir daqiqaning o'zidayoq mudhish bir narsa ro'y berganini sezib, yana tirnoqlarigacha muzlab ketdi. Shahzodaning usiz ham ozg'in, zahil yuzi, qovog'ining ostlari ko'karib ketgan, tikanday qadalgan ko'zlarida ham qo'rquv, ham allaqanday sovuq yiltillagan muz shu'lasi bor, lekin eng dahshatlisi... xuddi jigari shahzoda Abdulazizday boshini sarak-sarak qilish odatini chiqargan edi. Amir Jondor shahzodaga qarashga jur'at etmasa ham, uning gilamni tovushsizgina bosib yoniga kelganini va qandaydir vishillab nafas olganini eshitdi.

– Xo'sh, amir Jondor! Abu Said Mirzo qayda?

– Abu Said Mirzo? – Amir Jondor qo'rqibgina boshini ko'tardi-yu, darhol yerga qaradi.

Mirzo Abdullatifning ichiga botgan telba ko'zlarida, murdaday qonsiz yuzida, boshini sarak-sarak qilishida, zotan butun vajohatida ayovsiz bir narsa bor edi.

– Nechun indamaysen? Abu Said Mirzo qaydadur?

– Abu... Abu Said Mirzo zindondadur, davlatpanoh!

– Zindonda bo'lsa... top! – Mirzo Abdullatif amirni yoqasidan ushlab qattiq silkidi. – Zindonda bo'lsa darhol topib kelgaysen. Darhol!

Amir Jondorning miyasida «qochibdi!» degan fikr chaqmoqday chaqnadi: «Shahzoda Abu Said Mirzo qochibdi!»

– Zindonda bo'lsa nechun titraysen? Bor, kishanlab olib kel ul mal'unni!

– Valine'mat pushtipano him! O'limdan xabarim bor va lekin Abu Said Mirzodan xabarim yo'qdur... Bir oy bo'ldi, uyda to'shak yozib yotganmen... Og'ir xastamen, davlatpanoh!..

– Xasta! – dedi Mirzo Abdullatif hansirab. – To'ng'izday semirib ketibsen. Tag'in xastamen deb zorlanasen! Bilamen! Sen battol to'shakda yotib, menga qarshi o'rgimchakday to'r to'qiysen.

«Yo Rab! Bu telba ne deydi? Valilikmi bu yo tasmollab so'zlaydimi?»

– So'zla, azozil! Abu Said Mirzo bilan til biriktirdingmi, yo'qmi?

– Billohi azim...

– Billohi azim bo'lsa, ul g'alamis Mirzoni darhol bandi qilib olib kelasen! Olib kelib oyog'im ostiga tashlaysen!..

– Tashlaymen, valine'mat...

– Shu bukun!

– Inshoolloh, oftobi olam!

Mirzo Abdullatif amirning yoqasini qo'yib yubordi, vishillab nafas olganicha gandraklab borib o'zini taxtga tashladi. Amir Jondor ham holsizlanib devorni ushlab qoldi. Uning ko'z oldiga negadir o'z mehmonxonasida uni kutib o'tirgan mehmonlar keldi... «Shu bukun bandi qilib olib kelasen, olib kelib oyog'im ostiga tashlaysen!..» Mayli, ishqilib, bu telbaning qo'lidan sog'-salomat qutulib chiqsa bas! U yog'i nima qilishni o'zi biladi. Na yaxshilik va na yomonlikni bilgan bunday telbaga xizmat qilmoq o'taketgan nodonlikdur!

Amir Jondor cho'chib ko'zini ochdi. Taxtda yalpayib o'tirgan Mirzo Abdullatif tilla shaqildog'ini betoqat shaqillatar edi. Eshik ohista ochilib, boshiga surmarang salla o'ragan balxlik saroybon kirdi.

– Amir Sulton Jondor tarxonga saroy yasovullaridan o'n nafarini berasen. Amir janoblari shu bukun ul iblisi lain Abu Said Mirzoni tutib, bandi qilib olib keladur!

Shahzoda amir Jondorga «chiqaver», deb bosh irg'adi-da, saroybonni imladi.

– Bu kazzob amirning orqasidan ayg'oqchi qo'y! Ehtiyot bo'l: ilonning yog'ini yalagan bu tulki Abu Said Mirzoga qo'shilib qochib ketmasin! Boshing ketadi! Uqdingmu?

– Uqdim,* davlatpanoh...

– To'xta! – Mirzo Abdullatif eshikka yo'nalgan saroybonni to'xtatdi-yu, nechundir xayoli faromush bo'lib, bir nuqtaga tikilib qoldi.

– Ha! Zindon begiga amr qil: hibsda yotgan mavlono Ali Qushchini keltirsin!

21

Mavlono Ali Qushchi hayrat va arosatda qoldi. Mana, bir haftadan oshdiki, tashqaridan kelib turadigan to'qach nonlar kelmay qoldi. Kechadan beri esa to'qach tugul arpa non bilan bir choydushgina sovuq suv ham to'xtadi. Yo uni esidan chiqarishgan, yoxud bu qorong'i go'rda ochdan o'ldirishga qasd qilishgan. Eng yomoni shundaki, mavlono «Risolayi dar falakiyot»ning muqaddimasini qog'ozga tushirib bo'lgan, endi bu yozuvlarni choydushga solib, pinhoni «sadoqati zohir shogirdlari»ga uzatish niyatida edi. Bu niyati ham puchga chiqdi hisob... So'nggi kunlarda mavlononing ikkala oyog'i shishib, burungi og'rig'iga ming chandon og'riq qo'shildiki, yursa yurganda og'riydi, o'tirsa o'tirganda. U soatlab bir joyda turganicha, oyoqlarini uqalaydi, tishini tishiga qo'yib shishlarni silaydi. Nihoyat, holdan toyib, yirtiq bo'yraga yonboshlaydi. Lekin ko'p yotolmaydi, tagidan zax o'tib, suyak-suyaklarigacha zirqirab ketadi-yu, turishga majbur bo'ladi. Bezillab og'riq oyoqlarini silab-siypab sal tinchitgach, oqsoqlana-oqsoqlana tor xonani aylanib, yana risola ustida mulohaza yuritadi, o'zini chalg'itish, vujudini qaqshatgan og'riqni unutish umidida o'ylaydi. Lekin so'nggi paytlarda o'ylashga ham majoli qolmadi. Bir tomondan ochlik, bir tomondan og'riq eng boshladi chamasi, harorati ortib, ko'z oldini tuman qoplaydigan bo'ldi, bu tuman orasida goh nursiz ko'zlaridan shashqator yosh quyilgan enasi Tillabibi ko'rinar, goh ustod Mirzo Ulug'bek, goh Qozizoda. Rumiylar hazratlari paydo bo'lib, pand-nasihatlar qilishar, goh risola ustida bahs yuritishar, tuzatishlar kiritishar edi. Vo ajabo, harorat pasayib sal hushiga kelganda o'ylab qarasa bu «tuzatish»larda hamisha jon bo'lardi... Bukun og'riq uni, ayniqsa, qattiq qiynadi. Tirnoqlarigacha zirqiratgan bu og'riq bilan olisha-olisha turishga ham majoli kelmay, harorat ichida yonib yotarkan, go'yo eshik ochilib ustod kirganday, go'yo tepasiga kelib:

– Senga ne bo'ldi, o'g'lim Ali? – deb so'raganday tuyildi.

– Ne qilay, ustod? – dedi Ali Qushchi, xayolan yoniga cho'nqaygan ustodga murojaat qilib. – Xastalik engdi...

– Attang! Bu og'ir yumushni yuklab, senga zavol qilibmen, o'g'lim. O'rningdan tur, shahzodaning oyog'iga yiqil. Boshqa chora yo'qdur, Ali.

– Yo'q, ustod. Sizning vasiyatingizni tark etib sir-asrorni ochgandan ko'ra, bu sovuq go'rda o'lganim a'lodur, ustod. Tong~~da~~ mahsharda qay yuz bilan sizning yuzingizga qaraymen?..

Ustod uning so'ziga quloq solmay, qo'ltig'idan ko'tarib, o'rnidan turg'azmoqchi bo'larmish, so'ng birdan o'zgargan darg'azab ovozda:

– Tur deymen! – deb o'shqirarmish. – Seni oftobi olam Mirzo Abdullatif chorlaydur!

«Oftobi olam chorlaydur! Tushimmu bu, o'ngimmu?» Mavlono butun irodasini jamlab ko'zini arang ochdi. Ajabo, uning yonida ustod emas, ikki sipoh qo'ltig'idan ushlab turar, eshikda mash'al ushlagan uchinchi sipoh ko'rinardi. Ali Qushchi tishini tishiga qo'yib qaddini rostdashga harakat qildi, lekin rostlay olmay devorga suyandi-yu: «Suv!» deb pichirladi.

– Suv! – baqirdi sipohlardan biri. – Suv keltir tez!

Ali Qushchi bir kosa suvni bir ko'tarishda sipqarib, kosani qaytarib berdi. Muzday suv negadir ichini yondirib o'tganday tuyildi. Xayoli ravshanlashib: «Shahzoda faqirni ne qiladi? – dedi ichida. – Maqsadi ne? Tag'in so'roqmi? «Kufr» kitoblarni top, deb zug'um qilishmi? – Ali Qushchi darmonsizlanib ko'zlarini yumdi. – Shahzoda uni bu holda ko'rsa ne deydi? O'jarlik qilsang bundan ham xor bo'lasen, deb xursand bo'lmasmi?»

Ali Qushchi hibsxonadan o'zi yurib chiqmoqchi bo'ldi, lekin oyoqlari irodasiga bo'ysunmay, qaltirab ketdi-yu, sipohlar uni yana suyab qolishdi. U uzundan-uzoq yer osti yo'lagidan o'tib, tepaga chiqquncha sipohlarga suyanib bordi, so'ng tishini tishiga qo'yib, bir-bir bosib o'zi yurib ketdi.

Tong yaqin bo'lsa kerak, olis-yaqindan xo'rozlarning qichqirig'i, eshaklarning hangrashlari eshitilar, lekin osmon to'la yulduzlar tiniq charaqlab turar, g'ir-g'ir iliq shabada ko'katlarning, bahor giyohlarining muattar hidini ufurib, dimoqqa gup-gup urardi... Ular saroy o'rtasidagi marmar sarhovuz yoniga borganlarida, Ali Qushchi bir zum to'xtab, osmonga, charaqlab turgan yulduzlarga tikildi... Ana, qoq peshanada Dubbi askar, undan sal pastroqda bir hovuch qo'rday g'uj-g'uj miltiragan Hulkar! Gumbaz ustidagi Nohid yulduzi esa xuddi artilgan olmosday yaltillaydi... Tong yaqin... – mavlono ko'zlarini yumib, yuzini mayin shabadaga tutdi, gurkirab o'sayottan maysalarning sal taxir va chuchuk bo'yini to'yib-to'yib hidladi.

Yo tavba! Bu ro'yi zamin, bu hududsiz koinot qanchalar fusunkor, qanchalar go'zal ekan, nechun odamlar bunday tuban, bunday rahm-shafqatsiz yaralgandur!

– Mavlono! – sipohlar uni holdan toydi deb o'ylashdi chamasi, yana qo'ltiqlab olishdi, lekin Ali Qushchi «o'zim!» dedi-da, oqsoqlana-oqsoqlana, o'zi yurib ketdi.

Ali Qushchini salomxonaga olib kirishganda Mirzo Abdullatif oltin kursida chuqur xayolga cho'mib o'tirar edi. Eshik ochilganda u cho'chib boshini ko'tardi, so'ng go'yo Ali Qushchidan hadiksiraganday ohista yurib yoniga keldi-yu, qo'l qovushtirib:

– Assalomu alaykum, mavlono! – dedi kutilmagan bir muloyimlik bilan.

«Bu riyokor padarkushga ne bo'ldi? Nechuk sertavoze bo'lib qoldi?» – Ali Qushchi devorga suyanganicha shahzodaga hayrat bilan tikildi. Mirzo Abdullatifning ko'zlari uyqusizlikdan qizarib, burni so'rrayib qolgan, soqol-mo'ylovlari qaychilanmagan, xatti-harakatlari besaranjom. O'ziyam qattiq sarosimada edi.

«Yo tavba! Bunga ne bo'ldi?»

Shahzoda bejo ko'zlari bilan bir zum unga sinovchan qadalib turdi, keyin qo'lidagi shaqildog'ini boshi uzra ko'tarib, qattiq shaqillatdi.

– Zindonbegi befarosatlik qilibdi! – dedi u eshikda paydo bo'lgan saroybonga yuzlanib. – Mavlono ko'p aziyat chekibdi. Bu zoti sharifni darhol hammomga yuboring! Egniga yangi sarupo kiydirib, qornini to'ydirib olib keling!

Hayratdan lol bo'lib qolgan Ali Qushchi o'ziga kelguncha saroybon uni qo'ltiqlab salomxonadan olib chiqib ketdi. Mirzo Abdullatif o'z farmonidan mamnun bo'ldi chamasi, miyig'ida kulimsiraganicha, qo'llarini orqasiga qilib, taxt atrofida aylanishga tutindi.

Ali Qushchini chaqirtirishdan maqsad – undan zoyichaga⁶² qarab, o'z taqdirini bilib berishini so'ramoq edi. Chunki rasadxonada sodir bo'lgan mash'um voqeadan keyin shahzoda yana eski dardga muhtalo bo'ldi. Kechalarigina emas, kunduz kunlari ham yuragi o'ynaydigan, ko'ziga allanimalar ko'rinadigan bo'lib qoldi.

Kecha kechqurun nogahon uning qo'liga shahzoda Sulton Muhammadning bir nomasi tushdi. Noma shayxulislom Burhoniddin janoblariga yo'llangan bo'lib, unda ikki shahzoda – Mirzo Abdulla va Abu Said Mirzoning nomlari zikr etilgan edi.

⁶² Zoyicha – goroskop. Munajjmlarning yulduz va jadvallarga qarab bashorat qilishi.

Shahzoda shayxulislom Burhoniddindan ko'pdan beri hadiksirab yurar, chag'ir ko'zli kibr-u havosi baland bu ulamo, go'yo unga e'timod qilmaganday, saroyga tashrif buyurmasligining o'ziyoq uning qora niyatlaridan dalolat berardi. Rost, uzoq Xurosondan yo'llangan bu noma shunday sirli iboralar bilan bitilgan ediki, uning mazmunini ilg'ab olish amri mahol edi. Lekin sirli iboralar bilan bitilgan nomaning shayxulislom Burhoniddinga yo'llanishining o'zi, xususan unda ikki shahzodaning nomi zikr qilinishi Mirzo Abdullatifning ko'nglidagi eski shubhani yana bir bor ta'kidladi: dorussaltanada unga qarshi fitna bor!..

U Mirzo Abdulloni yaqinda ko'rgan edi. Lekin Mirzo Abu Said... Shahzoda shayxulislom Burhoniddindan qanday hadiksirasa, qaysar taka-turkmanlar qoni aralashgan bu nobakor Mirzodan ham shunday cho'chib yurar edi... Mirzo Abdullatif uni o'z ko'zi bilan ko'rishga azm qildi. U devonbegi bilan yasovulboshini olib, Ko'ksaroy ostidagi zindonlarga, to'g'rirog'i, zindonlarga olib boradigan zimiston kambar yo'lakka tushdi. Zindonbegi boshliq bir necha sipohlar, qo'llarida mash'al, tor va qorong'i yo'lakni yoritib oldinda borishardi. Mirzo Abdullatif a'zoyi badanini chulg'ab olgan mudhish qo'rquvdan yuragi uvishib, mash'al ushlagan sipohlar orqasidan qoqilib-suqilib borarkan, bobosi qurdirgan bu yer osti ungurga, ilon izi bo'lib ketgan bu cheksiz kambar lahimga hayrat bilan tikilar, mash'al shu'lasida allaqanday ko'lagalar izg'igan bu zimiston yo'lak yana ham sovuqroq, vahimaliroq tuyilar edi.

Abu Said Mirzo bu zimiston ungurning eng oxirida, sahibqiron Amir Temur o'zining eng yovuz g'animlarini saqlaydigan, eshigiga temir qoplangan tor hibsxonada saqlanardi. Mirzo Abdullatifni ko'rib, nechundir olazarak bo'lib qolgan zindonbegi, qo'llari dir-dir titrab, eshik qulfini uzoq timirskiladi. Axiyri yasovulboshi uni itarib yuborib, eshikni o'zi ochdi va yonidagi sipohning qo'lidagi mash'alni yulib olib, birinchi bo'lib ichkariga kirdi. Yasovulboshining orqasidan Mirzo Abdullatif kirdi, kirdi-yu, yuragi muzlab ketdi: hibsxona bo'm-bo'sh, bir uchi devorga qoqilgan uzun kishan yerda arqonday eshilib yotardi!..

«Fitna! Taxtga Abu Said Mirzoni ko'tarmoq ahdida uyushtirilgan fitna!»

Boshi saraklay boshlagan Mirzo Abdullatif, ko'zlari olayib, zindonbegiga qaradi. Zindonbegi go'yo birov oyog'iga bolta urganday, yerga «gurs» etib yiqildi-da, shahzodaning etiklarini quchdi.

– Valine'mat pushtipano him! O'limdan xabarim bor, lekin bu yumushdan xabarim yo'q!

– O'limdan xabaring bo'lsa o'lasi! Yo topasen, yo o'lasi!

– Mirzo Abdullatif etiklarini o'pib, yerda yumalab yotgan zindonbegini bir tepdi, bir tepdi-yu, xuddi telbalanganday, uning ustiga minib, ayovsiz savalay ketdi. Bir zumda og'iz-burni qop-qora qon bo'lgan zindonbegi qo'llari bilan yuzini, boshini to'sishga urinib yerda ilonday to'lg'anar, qon tuflab allanimatarni g'uldirar, yalinib-yolvorar edi. Lekin uning mehr-shafqat so'rab qilgan iltijosi, og'zidan oqqan laxta-laxta qon Mirzo Abdullatifning yuragida rahm-shafqat emas, bil'aks, qahr-u g'azab uyg'otganday, tobora qattiqroq savalar, ko'zlari telbalarcha yonib, ayovsiz do'pposlar, tepkilar edi. U zindonbegi hushidan ketib, jimib qolgandagina tepkilashdan to'xtab yon-veriga qaradi. Hamma undan ko'zini olib qochar, hammaning yuzida qo'rquv aralash allaqanday ijirg'anish ifodasi bor edi... Nafasini arang rostlagan shahzoda, bir yerda sulayib yotgan zindonbegiga, bir yonidagi mahramlariga qaradi-vu, o'zini ham vahima bosib, shartta burilib, hibsonadan chiqdi...

Salomxonaga qaytgach, butun Ko'ksaroyini oyoqqa turg'azdi. Xasta yotgan amir Jondorni oldirib kelib, so'roqqa tutdi. Lekin bundan ne foyda? U endi Abu Said Mirzoning topilishiga inonmay qoldi. Dorussaltanada zimdan fitna uyushtirilayotganiga endi shubha qolmadi. Lekin bu fitnaning tepasida kimlar bor? Shayxulislom Burhoniddinmi? Shayxulislom bo'lsa, unga qaysi amir, qaysi arkoni davlat, qaysi arkoni harb qo'shilgan?... O, koshkiydi, hozir shahzoda bu mash'um fitnani ochsa, uning tepasida turgan barcha g'animlarni tutsa? Lekin kimni tutadi? Shayxulislom Burhoniddinnimi? E voh! Uning qo'li amirlarga, bek va bekdodalarga etsa etadiki, shayxulislomga yetmaydi! Amirlar esa... Shaytonni jilovlab minib, iblisi lainga yo'l ko'rsatadigan bu sardor-u sarkardalarning qaysi birini ushlaydi? Mirzo Abdullatifning nazarida, endi butun Movarounnahrda hech bir kimsa qolmadiki, unga inonib, unga suyanib bo'lsa! Uning nazarida, bu fitnaga aralashmagan bir kimsa yo'q, hamma, hatto Balxdan o'zi olib kelgan mulozimlari ham unga qarshi ig'vo boshlagan edi...

Mirzo Abdullatif to'satdan xayoliga bir fikr kelib, salomxonaning o'rtasida to'xtab qoldi. Uning esiga otasi Mirzo Ulug'bekning bir so'zi tushdi. Otasi xuddi shu yerda, oltin kursining yonida turib:

«Boram! – degan edi yolvorib. – Bu mash'um toj-u taxt, bu bebaqo saltanat hech bir kimsaga vafq qilgan emas. Nainkim senga, hatto jannatmakon bobong Amir Temur Ko'ragoniya ham vafq qilgan emas. Bu toj-u taxtni deb, qatl-u qirg'inga yuz tutmagil, zero, toj-u taxt ila bevafo xotin orasida farq yo'qdur, boram...»

«Nahot ul betavfiq shohning iltijosi arsh-a'loga yetib bormish? Nahot uning ko'z yoshlari inobatga o'tmish? Yo'q, yo'q! Qayerdagi o'ylar keladi xayoliga. Dinul islomga qilich ko'targan ul shohi sharirning tilagi ijobat bo'lmas! Osiy bandangga o'zing shafe bo'lg'aysen, Xalloqi olam!»

Eshik ohista ochilib ostonada saroybon ko'rindi. Eshik ochilganda cho'chib, qilichining bandini ushlagan Mirzo Abdullatif, qo'rqqanini bildirmaslik uchun ko'kragini kerdi.

– Xo'sh?

– Mavloni Ali Qushchini keltirmishlar.

– Ayt, kirsin!

Mirzo Abdullatif qator la'l qadalgan kumush kamarini tuzatib, taxtga borib o'tirdi. Uning yuragi negadir tez-tez ura boshlagan, hayajondan nafasi siqilgan edi.

Saroybon qo'ltiqlab olgan Ali Qushchi xasta odamday xonaga bir-bir bosib kirib keldi-da, yana boyagiday devorga suyanib boshini egdi. U ta'zim qildimi yo holsizlikdan bosh egdimi, buni bilib bo'lmas edi. Ali Qushchining oyog'iga etik, egniga issiq qora movut chakmon, boshiga qora qunduz telpak kiydirishgan, faqat soqol-mo'ylovi olinmagan, lekin o'sib ketgan soqol-mo'ylovi uning so'lg'in, rangpar chehrasiga bo'lakcha bir salobat, qandaydir mahobat baxsh etar edi. Mirzo Abdullatif saroybonga «chiqaver» deb imo qildi-da, ko'ngli allanechuk bo'lib, Ali Qushchining oldiga bordi. Ovozi o'zgarib:

– Qalaysiz, – dedi, – holingiz durustmi, mavlono?

Ali Qushchi ko'zini bir ochib, qayta yumdi. Oldida kamoli ehtirom bilan qo'l qovushtirib turgan Mirzo Abdullatifni ko'rib, yana boyagiday hayratga tushdi. «Bu kazzobga ne bo'ldi? Nechuk bu xunxor salloh birdan insofga kelmish?»

– Olloga shukr, – dedi u ohista.

– Tamaddi qildingizmi, mavlono?

Ali Qushchi bilinar-bilinmas bosh irg'adi: «Qildim...»

– Bir qultum may ichasizmi?

Ali Qushchi indamadi. U hamon ko'zini yumib turar, issiq hammom va yaxshi taomdan keyin uning a'zoyi badani tamom bo'shashgan, zirqirab og'rigan oyoqlari qaltirar, ko'z oldini

tuman bosib, xayoli chuvalib borar, agar shahzoda ijozat bersa, u hozir «shilq» etib yiqilardi-yu, uyquga ketardi...

Mirzo Abdullatif tokchada turgan nafis munaqqash ko'zachadan bir kosa sharob quyib kelib, Ali Qushchiga tutdi.

– Bir qultum iching, mavlono! Baniyati shifo, quvvat bo'lur.

«Ha, shifo qilsa ajab emas!» – Ali Qushchi dir-dir titragan qo'lga qadahni olib, bir ko'tarishda sipqarib yubordi. Mirzo Abdullatif uning qo'lidan piyolani olib, tokchaga qo'ydi, so'ng indamay salomxonani bir necha marta aylanib chiqdi. U sharob ta'sir qilishini kutib, bot-bot mavlonoga yer ostidan qarab qo'yar edi. Darhaqiqat, sal o'tmay, Ali Qushchining rangpar yuziga qizillik yugurdi, ko'zlari chaqnab, serhasham xonani ko'zdan kechirdi. Mirzo Abdullatif chetroqdagi suyanchig'i zarhallangan yumshoq kursilardan birini uning oldiga surib qo'ydi.

– O'ltiring, mavlono!..

Ali Qushchi ichida kulimsirab qo'ydi. Xayolidan yana: «G'alat! Bu tuban firibgarga ne bo'ldi! Ra'yi ne buning?» degan fikr o'tdi. Sharob uning fikrini ravshanlashtirdi, oyog'ini, butun vujudini qaqshatgan og'riqni xiyol bosdi.

Mirzo Abdullatif uning oldida qo'l qovushtirib to'xtadi va yana boyagiday muloyim tovushda:

– Mavlonoi aziz! – dedi. – Kamina sizday donoi davronni lutfan taklif qilmoqdan bir tilagim bordur. Lekin bu tilagimni izhor etmoqdan avval bir narsani bilib qo'ymog'ingizni so'raymen... Sizni hibsga solmoqqa farmon qilganimda bu battollar sizni bunday qiynoq ostiga olur, deb o'ylamagan edim. Afv etgaysiz, mavlono!

«Ha, o'ylamagan eding! Ehtimol ustodning orqasidan qotil yo'llaganingda ham ul vohidi zamonning⁶³ qutlug' boshini kesadilar deb o'ylamagandursen!..»

– Bukun holingizni ko'rib, ko'p pushaymon chekdim. Zindonbegini qattiq jazolab, hibs qildirdim... Benuqson Parvardigor, bandayi g'ofilning gunohidin o'tgaysiz, mavlono...

«Yo tavba! Bu bemehr-beshafqat mustabidning boshiga ne kunlar tushdikim, hibsdan yotgan menday bir bechora bandidin kechirim so'raydur!» Ali Qushchi Mirzo Abdullatifning allaqanday javdirab turgan ko'zlaridan ko'zini olib qochdi.

– Sizday hokimi mutlaq xoqonlar faqirday bandayi mo'minlardin afv so'ramaydur. Murodingiz ne, so'zlang, shahzoda!

⁶³ Vohidi zamon – o'z davrining yagonasi.

Ali Qushchining gapi Mirzo Abdullatifga ma'qul tushmadi chamasi, yuziga qon tepdi, qovog'ini uyib:

– Sizni chaqirmoqdan murodim shulkim, – dedi rangi o'chib.
– Zoyichaga qarab, saltanatning taqdirini so'zlab bersangiz!..

Ali Qushchining lablariga bilinar-bilinmas tabassum yugurdi:

«Falakiyot ilmiga inonmay, ustod barpo etgan rasadxonani bedinlar uyasi deb atagan odam, endi nechun kaminaga murojaat qiladi?»

Shahzoda uning tabassumiga tushundi chog'i:

– Ko'nglingizga ozor bergan bo'lsam... kechirgaysiz, mavlono! – dedi uf tortib. Uning kasalmand chehrasida teran bir mahzunlik aks etdi, ovozi kutilmaganda g'amgin va samimiy ohanglar kasb etib, qaltirab ketdi: – Ammo... sizdan yashirmaymen, mavlono. Hodisalar silsilasi shundaykim... o'z taqdirim ustida o'ylamay ilojim yo'qdur, zero, el-ulus taqdiri sohibi toj taqdiriga bog'liqdur... Siz esa koinot sirlarini, yulduzlar sirini bilasiz, mavlono...

Ali Qushchi hamon ko'zlarini ochmay sukutga cho'mib o'tirar, xayolida esa qandaydir isyonkor o'ylar tug'yon qilardi.

«Na Yaratguvchi va na bandasining jazosidan qo'rqmay, o'z padari pokingni qatl etding. Bu bebaqo toj-u taxtni deb, kulli ahli donishlar sarboni bo'lmish ulug' allomani mahv qilding. Endi ostingdagi toj-u taxt silkinganda taqdiri azaldan qo'rqib, hibsda yotgan faqir bir bandiga yukunasen! Lekin bandayi ojiz ne deydi? Uning holi ertakdagi yo'lovchining holiga o'xshaydi: o'ngga yursang sherga yo'liqasen, so'lga yursang ajdahoning komiga tushasen!.. Zero, o'z padariga qilich ko'targan zurriyotning taqdiri zoyichasizoz ayondur! Bo'yingga tavqi la'nat tamg'asi osilib, abadulabad badnom va badbaxt bo'lg'aning peshanangda yarqirab turgandur, shahzoda!»

– Shahzoda ma'zur ko'rsinlar. Faqir ko'pdan beri ilmi nujumni tark etganmen...

– Borakallo sizga! – kuldi Mirzo Abdullatif, uning kulgisi soxta va allaqanday asabiy edi. – Ilmi nujum bobida dovrug'ingiz olamga ketgandur!

– Qachonlar bo'lg'an! Alhol... xastalik engmish...

– Xasta bo'lsangiz tabiblarga ko'rsatamen. Tilang – Ko'ksaroyda turing, tilang – rasadxonada turing. Eng yaxshi bakovullar, eng sodiq mahramlar xizmatigingizga muntazirdur, – Mirzo Abdullatif uning javobini kutmay, shaqildog'ini shaqillatdi va eshikda paydo bo'lgan saroybonga yuzlanib, farmon berdi:

– Mavlonoga Ko'ksaroydan eng ko'rkam, eng bahavo joy tayin qiling! Shu bukun bu zoti sharifni saroy tabiblariga ko'rsating! Bakovullar tayin qiling. Yaxshi taomlar tayyorlab bersin. Endilikda mavlononing holidan o'zim xabar olib turamen...

Ali Qushchi esiga enasi Tillabibining so'zlari tushdi:

«Rahmatli qiblagohing aytguvchi edi: «Sher bilan podshodan yiroq bo'lmoq darkor!»

U ~~xo'rsinib~~, o'rnidan turdi... «Ne chora, bu mustabidning qahrini ko'rding, alhol mehrini ham ko'rib qo'y, Ali! Harqalay, hibsda yotganingdan yomon bo'lmas...» – Ali Qushchi miyig'ida kulimsirab, saroybon etagida salomxonadan chiqdi.

22

Xurshida bonu bilan vidolashib «Kuygan tepa»dan chiqqach, otini betinim choptirgan Qalandar Samarqandga qosh qorayib, darvozabonlar darvozalarini yopishga hozirlanayotganlarida yetib keldi. Agar egnida suvoriy liboslari bo'lmaganda, ehtimol uni shaharga kiritishmas ham edi. Qalqonbek bilan Bosqonbek ahdlashgan joylarida – Shohizinda qabristoni ortidagi jarlikda kutib turishar, lekin Qashqirdan darak yo'q edi.

«Nahot aldagan bo'lsa? Nahot oltinlarni cho'ntagiga urib qochgan yo sir-asrorni ochgan bo'lsa? Yo bil'aks, Qashqir ham qo'lga tushib qoldimi?» – Qalandar ming xil xayolga borar, betoqat bo'lib, jarlikda u yoqdan bu yoqqa odimlar, lekin g'ilaydan hamon darak yo'q edi. Ana, milt-milt yongan ufq yulduzlari yonida Zuhro yulduzi ham ko'rindi, olis-yaqinda xo'roz qichqirdi. Endi Qashqirning kelishidan foyda yo'q. Qalandar qaytishni o'ylab, otining ayilini torta boshladi. Lekin shu payt tepada, jar ustida allaqanday sharpa eshitildi, so'ng pastga yugurib tushayotgan ko'laga ko'rindi. Qalandar o'zini panaga oldi-da, ko'laga yaqinlashgach, oldini to'sdi:

– Bu kim? Senmi, Qashqir?

– Men, darvesh...

Qashqir hansirab to'xtadi. Qalandar uni voqasidan ushlab o'ziga tortdi.

– Tag'in ne bahona topib kelding, mug'ambir?..

– Bahona emas, shumxabar, – dedi Qashqir. U hamon hansirar, qattiq yugurganidanmi, qo'rqqanidanmi, o'pkasini bosolmas edi.

– Xo'sh? – dedi Qalandar sabrsizlanib. – So'zla!

– Mirzo Abu Said zindondan qochibdi. Ko'ksaroyda to'polon...

– Qachon?

– Buni Xudo bilmasa bandasi bilmaydi. Boya kechqurun shahzoda zindon aylanib yurib bilib qolibdi. Qarasa Mirzo Abu Said yo'q. Saroy ostin-ustin. Zindonbegining o'zi zindon qilindi.

Qoró'ng'ida Bosqonbekning kimgadir pisanda qilib: «Hap senimi?» degan ovozi eshitildi. Qalqonbek gurs-gurs yurib Qalandarning yoniga keldi:

– Yorliqsiz borsak ne qiladi? Yorliq o'rniga qilich bor, og'a?

Qalandar javob bermadi. Xayolidan: «Bo'ring og'ziga tushgan butun chiqmas ekan-da!» degan fikr o'tdi. Ha, bir necha oydan beri qilingan harakat bekor ketgan edi. Qalandar bo'shashib, yerga o'tirib qoldi.

23

Soy bo'yiga tikilgan ko'rimsizgina chodir yonida betoqat aylanib yurgan amir Sulton Jondor ot tuyoqlarining dupurini eshitib, o'girilib qaradi.

Qir yonbag'ridagi siyrak archalar orasidan saman yo'rg'asiga yaydoq minib, amirning zotli qorabayirini yetaklabolgan Qashqir chiqib keldi. Qashqir, nechundir og'zi qulog'ida, ishshayib kelardi. Uni kutaverib toqati toq bo'lgan amir Jondor kumush sopli og'ir qamchisini o'ynatib, Qashqirga tomon yurdi.

– Qayda yuribsen, shaytoni basir?

Qashqir amirning haqoratomuz so'zlarini eshitmaganday qi-yg'och ko'zini qisib yana tirjaydi.

– Faqir bir g'aroyib nimarsa ko'rdim, amirim!

– G'aroyib nimarsangni qo'yib, otlarni egarla, iblis!.. Chanoqiya kech qolamiz!

Amir Jondor kumush sopli qamchisi bilan guldor qizil saxtiyon etigining qo'njini chars-chars savalab, chodirga kirib ketdi.

Amirning darg'azab bo'lishi bejiz emas, Qashqir otlarga ketganda, peshin ham bo'lmagan edi. Lekin peshinda soydan bir uyur yilqi o'tgan edi, tushovda yurgan qora arg'umog'i tushmagur tushovni uzib, yilqilarga qo'shilib ketdi. Qashqir saman yo'rg'asiga minib, uyurni quvdi. Yilqilarni jilg'aning quyi tomonidagi «Kuygan tepa» degan qishloq yonida zo'rg'a quyib yetdi. Lekin, amirning boquvli qorabayiri tutqich bermay

qirga qarab chopdi. Qashqir uni qir yonbag'ridagi bir bog'bonning chetan devor bilan o'ralgan bog'iga qamab, zo'rg'a ushladi, ushladi-yu, boyagi «g'alati nimarsaga» ko'zi tushib lol bo'lib qoldi. Bu «nimarsa...» mavlono Muhiddinning ojizasi, shoir Qalandar Qarnoqiyni shaydo qilgan va nihoyat, Mirzo Abdullatifning haramidan qochib, yashirinib yurgan husnda tengsiz sanam... Xurshida bonu edi! Kashqir qorabayirni tizginidan ushlab, bog'dan olib chiqib ketayotganida, boloxonada turgan joyida ko'rib qoldi, to'g'rirog'i, olis-olislariga tikilib turgan bu parivash bir ko'rindi-yu, yo'q bo'ldi, go'yo sharpa sezgan ohuday hurkib qochdi. Lekin pushtirang ipak ko'ylak kiyib, yuziga zar sochilgan harir durra tashlab olgan bu nozanin bu yerlarga shunchalik yot va shunchalik go'zal ediki, Qashqir, garchi uni hech qachon ko'rmagan bo'lsa-da, darhol fahmladi: bu o'sha, Qalandar Qarnoqiyni aqli hushidan ozdirgan, shahzoda Abdulaziz amir Ibrohimbekning o'g'lidan tortib olgan, endi esa Mirzo Abdullatif bilan amir Jondor qidirib yurgan nodirayi davron edi...

Husnda tengsiz bu sohibjamolning qochishiga Qashqir o'zi yordam bergan bo'lsa ham, Qalandar Qarnoqiyni qayoqqa gumdon qilganini bilolmay dog'da yurgan edi. Omadi kelgan ekan, bukun bu sir-asrorni ham bilib oldi. Uning olisdan ishshayib kelishi ham shundan edi. Qashqir bu xushxabarni amirga aytib, uni xushnud qilish niyatida edi. Lekin... boshiga mutiz bitsa o'z xo'jasini suzadigan bu eshak uning so'ziga quloq ham solmadi. Quturgan itday qopib berdi. Juda soz! Bir jihatdan bu ho'kizning shunday qilgani ham yaxshi bo'ldi. Qashqir bu sirni arzonga sotmasligi darkor...

Amir Jondor beliga qilichini taqib, chodirdan chiqdi. Go'yo besh-o'n nafar qaroqchilar yig'iniga emas, Ko'ksaroyga, Mirzo Abdullatif huzurida bo'ladigan mashvaratga tashrif qilayotganday, zarbof to'nini kiyib, kumush kamarini bog'lab olibdi... U hamon qovog'ini solganicha gurs-gurs yurib kelib, tipirlab turgan qorabayirni jilovidan oldi, g'ilay yordamida og'ir gavdasini egarga tashlab, otiga qamchi bosdi...

Kun botgan, lekin qorli cho'qqilarni chulg'ab olgan ulkan alanga so'nmagan, butkul borliq - osmono'par tog'lar, ko'm-ko'k archazor qirlar, yam-yashil yaylovlar, sharqirab oqqan soy - hamma-hammasi go'yo bu ulkan alanganing shu'lasiga chulg'anganu, bo'lakcha bir tiniqlik kasb etgan, tog'u toshlarga emas, hatto maysalarga ham oltindan jilo berilganday mayin tovlanar, shabadada yastangan o'tloqlar

dam ko'k-sarg'ish ipakday eshilar, dam qizg'ish rangga kirib, yal-yal yonardi... Qayerdadir ko'kda, ko'z ilg'amas balandlikda so'fitor'g'aylar vijir-vijir qiladi, tog'u toshlar panasida kakliklar sayraydi. Ahyon-ahyonda ot tuyoqlarining ostidan qirg'ovullar pir-pir otilib chiqadi, lekin semizligidan ko'p ucholmay, o'zini yerga tap-tap tashlaydi. Har safar ot tuyoqlari ostidan qirg'ovullar pir-pir uchib chiqqanda, teran xayolga cho'mgan amir Jondor sapchib tushadi-yu, ichida qattiq so'kinib qo'yadi, lekin sal o'tmay, yana xayolga ketadi. Amirdan qolmay deb, saman yo'rg'asini tinimsiz qamchilab borayotgan Qashqir esa... hamon nogahon ko'zi tushgan boloxonadagi sanam to'g'risida o'ylaydi. Uning ko'z oldidan hanuz bir ko'rinib g'oyib bo'lgan nozanin ketmas, nazarida, nozanin bir lahzagina namoyon bo'lganda bu keng jahon charaqlab ketganday tuyilardi. U endigina bu mislsiz go'zalni deb, Qalandar Qarnoqiyning tarki dunyo bo'lganini ham, amir Ibrohimbekning o'g'li qatl qilinganini ham, Mirzo Abdullatif, hatto amir Sulton Jondorning o'zi ham nechundir dog'da yurganiga – hammasiga tushundi. Lekin u hozir oftob yanglig' ko'zini qamashtirib yuborgan bu ma'yus sanam to'g'risida emas, ko'proq amir Sulton Jondor to'g'risida o'ylardi. Oldinda ot choptirib ketayotgan amirning o'tovday cho'ng gavdasiga tikilib borarkan, Qashqir unga bu xushxabarni aytmaganini eslab suyunardi.

Mana, ikki haftadan oshdi, Abu Said Mirzo zindondan qochgandan beri amir Sulton Jondor tarxon shahzodaning qahridan qo'rqib bu yerlarda jon saqlab yuribdi. Amir bilan birga Qashqir ham qochdi. Qochmay chorasi qolmadi, zero, avvallari hazrat Nizomiddin Xomushdan qo'rqqan bo'lsa, so'nggi paytlarda shahzoda ham uni shubha ostiga olganini sezib qoldi. Ular dorussaltanada turolmay bu tog'larga qochib kelganlarida giyohlar endigina unib chiqqan edi, mana endi o'tlar tizzadan kelib qoldi, tog'lardagi yovvoyi o'riklarning dovuchchalari no'xatday bo'ldi... O'zlari ham inson nigohidan yiroq bu tog'larda yovvoyi hayvonlarday kun kechirishyapti. Shahzodaning ayg'oqchi va sipohlaridan qo'rqqan amir bir kun bir joyda muqim turolmaydi, u soydan bu soyga ko'chadi, g'orlarga kirib yo jarliklarga tushib, ko'rimsizgina eski chodirini tikdirib pusib ygtadi. Qashqir esa kunduz ov qiladi, qirg'ovul-pirg'ovul otib, xo'jayinini boqadi. Kechalari esa chor-atrofdagi qishloqlarga o'g'irlikka boradi, «ovi yurishgan» kunlari bittayarimta qo'ymi, echkimi topib, otiga o'ngarib qaytadi. Lekin so'nggi paytlarda o'g'irlikka chiqish ham xatarli bo'lib qoldi.

Qishloqlarda usiz ham o'lponu jarima yig'uvchilar ko'payib ketdi. Dehqonlar norozi bo'lib g'alayon ko'tardi, chamasi, o'lponchilar yolg'iz yurmay, qurolli sipohlar, yasovullar etagida kelishadigan bo'lishdi...

Amir ham tinch yotmas edi. Ora-sira, goho uch-to'rt kunda bir, aksariyat qorong'i tun qo'ynida, pana-pana joylarda besholti noma'lum kimsalar yig'ilishib maslahat qilishadi. Amir Jondor «chanoqi» deb atagan bu maslahatlarga Qashqirni chaqirishmaydi, u odatda otlarni qo'riqlab olisroqda yuradi. Qashqir uni chetlatganlaridan ranjimas, lekin uni qo'shmaganlari uchunmi, bu chanoqiylar juda sirli tuyilar va ko'nglida qiziqish uyg'otardi. Kunlar shu yo'sin o'tib bormoqda, biroq bu xufiya Chanoqiylarning foydasi ko'rinmaydi. Zotan, besholti quvg'indi amirlarning qo'lidan ne keladi? Boshida toj, tagida taxt, qo'lida sanoqsiz lashkari bo'lgan shahzodani sarnigun qilmoq osonmi?

So'nggi kunlarda Qashqirni ko'p o'ylatgan bu xayollar bukun uning miyasidan chiqmay qoldi. Mana, hozir ham oldinda borayotgan amirning o'tovday cho'ng gavdasiga qayta-qayta tikilib qararkan, nogahon xayoliga bir o'y kelib, a'zoyi badani jimirlab ketdi.

Agar Qashqir to'ng'izmijoz bu amirni tark etib, Ko'ksaroyga qaytib borsa ne bo'ladi? Qaytib borib, shahzodaning oyog'iga yiqilsa, boyagi husnda tengsiz parivashdan darak etkazsa ne qiladi? Shahzoda uning gunohlarini kechmaydimi? Nechuk kechmasin? Kechadi? Toki, qayda yuribsan, deb so'rasa, «Ul nodirayi davronni qidirib yurgan edim, uni topmay qaytmayman, deb qasam ichgan edim», deydi. Agar shahzoda tilasa amir Sulton Jondorni va hattoki Qalandar Qarnoqiyning o'zini ham ushlab bermoq qo'lidan keladi, negaki Qalandar Qarnoqi ham tuzoqdan qo'rqmay o'zini tariqqa urganday, shahzodaning ayg'oqchilaridan qo'rqmay, bu suluvning qo'yniga kirib yurgandur!..

Bu o'ylardan hayajonlanib ketgan Qashqir saman yo'rg'asini ust-ustiga qamchilab, amir Jondorga yetib oldi. Amir Jondor ensasi qotganday bir o'qrayib qaradi-da, otining jilovini qirga burib, o'rlab ketdi. Bu qirning etagidan «Kuygan tepa» qishlog'iga olib boradigan o'zan o'tar, o'zanda namozshom paytlari odam gavjum bo'lar edi.

— Amirim, qirning ortida «Kuygan tepa» bor. U yerlarda odam ko'p bo'ladur!

Amir Jondor qir yonbag'rida o'sgan yolg'iz archa yonida to'xtadi. Barvasta gavdasini og'ir tebratib, egardan tusharkan:

– Qishloq – soyning u yuzida! – dedi jerkinqirab. – Bu yuzida yolg'iz qo'rg'on bor. Qirga chiqib qo'rg'onga qara. Qo'rg'on ichida ikki joyda o't yonmog'i darkor. Ikki joyda o't yonsa kelib xabar berasen. Uqdingmi, shaytoni basir?

– Uqdim, amirim!..

Qashqir qirga ot soldirib chiqquncha tog' cho'qqilari ustida lov-lov yongan qirmizi shafaq so'nib, vodiy mayin qorong'ilikka cho'mdi. Pastdagi soy va soy bo'yidagi qo'rg'on ko'rinmas, faqat soyning u yuzidagi bog'lar orasidan o'choqlarda yongan olov shu'lasi milt-milt etardi. Qashqir otini niqtab qirdan endi tusha boshlagan ham edi, qayerdadir oldinda, olamni chulg'ab olgan mayin qorong'ilik orasida, birdan lov etib gulxan yondi. Qashqir hadiksirab to'xtadi. Gulxan xiyla olisda yonsa ham, uning aylanasida ivirsib yurgan allaqanday ko'lagalar ko'zga chalindi. Sal o'tmay amir aytgan ikkinchi gulxan ham lov etib yondi-yu, qo'rg'onning baland devorlari atrofida, darvoza oldida ot o'ynatib yurgan suvoriylar ko'rindi. Qashqir saman yo'rg'aning boshini orqaga burdi. Lekin bu payt tepadan ot choptirib tushib kelayotgan amir Jondorning o'zi ko'rindi. U: «Amirlar kelmish! Orqamdan chop!» deb buyurdi-da, Qashqirning yonidan ot o'ynatib o'tib ketdi.

Ikki haftadan beri odam qorasidan qo'rqib, pana-panada pusib yotgan amir Jondorning bu qiligi Qashqirga g'ayritabiyy tuyildi. Lekin buni o'ylab turishga fursat yo'q edi, u ham otiga qamchi bosdi. Qo'rg'on darvozasi oldida ularni bir guruh suvoriylar, qo'llarida mash'al ushlagan allaqanday notanish navkarlar qarshi oldi. Amir Jondor ular yordamida otdan tushgach, Qashqirni chetga tortdi.

– Darvozadan jilmay, kelgan-ketganlardan voqif bo'lib tur! Kimlar keldi, kimlar ketdi – barini bilib ol! Uqdingmi?

Amir qamchisi bilan etigini chars-chars urib, qo'rg'onga kirib ketdi. Qashqir otlarni chetroqdagi tolga bog'lab, orqaga qaytarkan, soydan yana bir guruh suvoriylar chiqib kelayotganini ko'rib, istiqbollariga shoshildi. Lekin mash'al ushlagan navkarlar undan oldin yetib borib, suvoriylarni otdan tushira boshlashdi. Qashqir navkarlarga aralashib-quralashib, otlarni jilovidan olarkan, birinchi bo'lib otdan tushgan qora cho'qqi soqolli sallador ulamoni tanib yuragi o'ynab ketdi: otdan birinchi bo'lib tushgan bu sallador ulamo... ko'pdan beri ko'zga tushmay yurgan shayxulislom Burhoniddin janoblari edi!.. Shayxulislom janoblaridan keyin..shahar dorug'asi Mironshoh otdan tushdi.

Mironshoh bilan shayxulislom janoblarini qo'rg'ondan chiqib kelgan sersavlat bir amir qarshi olib, ichkariga boshladi. Qashqir bu amirni ham tanib, yana boyagiday g'alati bo'lib ketdi: egnidagi suvoriy liboslari o'ziga ko'p yarashgan, sarvday xushqomat, xushsurat bu odam Mirzo Ulug'bek hazratlarining suyakli navkari... Bobo Husayn Bahodir edi!.. Mirzo Ulug'bek hazratlari toj-u taxtdan judo bo'lib, qatl qilingandan keyin Bobo Husayn Bahodir ham qaygadir g'oyib bo'lgan, Mirzo Abdullatif uni ham ko'pdan beri qidirtirib topdirolmay dog'da edi. Vo ajabo! Bu nomdor arkoni davlat va arkoni harb, din peshvolari-yu bek va bekdodlar bu eski qo'rg'onda ne qiladi? Amir Jondor aytgan katta chanoqiyda ne bitim tuziladi? – Qashqir qorong'ida darvozada turgan navkarlarning ko'zini shamg'alat qilib, «lip» etib qo'rg'onga kirmoqchi bo'ldi, lekin navkarlardan biri ko'rib qolib, yo'lini to'sdi. Qashqir bir-bir bosib, otlar yoniga qaytdi, chakmonini shuvoqzorga to'shab, yonboshladi...

Chanoqiyga chaqirilganlar kelib bo'ldi chamasi, darvozada turgan navkarlar qo'llaridagi mash'allarini o'chirib, qo'rg'onga kirib ketishdi, qo'rg'ondagi gulxanlar ham so'ndi, faqat bir joyda yonayotgan olovning shu'lasini ko'zga chalinar, u yerda kabob pishirilayotgan bo'lsa kerak, qovurilgan go'sht va piyoz hidi dimoqqa gup-gup urib, Qashqirning ishtahasini qitiqlar edi...

Qashqir chalqancha yotib, osmon to'la g'uj-g'uj yulduzlarga tikildi. Nazarida, osmonni to'ldirib yuborgan bu oppoq yulduzlar go'yo unga ko'z qisib, mazax qilayotganday, ular go'yo yulduz emas, olam sirlaridan xabardor allaqanday jonli narsalarday bo'lib tuyildi. Mirzo Ulug'bek hazratlarini shahriyori falak-iqtidor deguvchi edilar, bu hududsiz koinotning barcha sir-asroridan voqif donishi jahon deguvchi edilar. Shu sabab ulamoyi kiromlar u zoti sharifni ham yomon ko'rishar, ham undan qo'rqishar edi... Filhaqiqat: bu so'zda bir hikmat borgan o'xshaydikim, kimki u donishi jahonga g'animlik qilsa, holi voy bo'ldi. Mirzo Ulug'bek hazratlariga qilich ko'targan battollardan biri Sayid Abbos edi. U ham Haq taoloning qahriga yo'liqdi. A'lohazratlarining tuzini eb, tuzlig'iga tuflagan qancha amir-u umaro qatl-u qirg'inga uchradi. Endi navbat shahzodaning o'ziga keldi...

Qashqir boya yo'lda o'ylagan o'ylari esiga tushib, eti junjikib ketdi. Yo'q, «padarkush» degan nom chiqarib, duoibad bo'lgan u sallohga yukunib bo'lmaydi! Bu chanoqiyga Mironshoh bilan shayxulislom Burhoniddinday zoti oliylar; amir Sulton Jondor

bilan Bobo Husayn Bahodirday sarkardalar yig'ilmishmi, bas, shahzodaning kuni sanoqlikdur!..

Qashqirning dilini vodiyni chulg'agan qora shom yanglig' qora g'am chulg'ab oldi. Xayolidan: «Bu jahannamga, hech bir kimsani omon qoldirmaydurgan bu ikki o't orasiga nechun tushib qoldim!» degan fikr kelib, ko'ngli alg'ov-dalg'ov bo'lib ketdi. Lekin qancha o'ylamasin, bu betizgin g'am, betasalli savolga javob topolmadi.

Qashqir ota-onasini eslay olmas, esini tanibdiki, bir narsani bilar, u ham bo'lsa Samarqand bozori edi. U dong'i mag'ribdan mashriqqa ketgan shu ulkan bozorda meshkobchi, karvonsaroylarda farrosh, hammomlarda go'laxlik qilib katta bo'ldi. Qilmagan ishi, kirmagan ko'chasi qolmadi. O'g'irlik ham qildi, kallakesarlik ham. Axiyri gunohlarini yuvmoq niyatida zohidlikni ixtiyor etib, xilvatga kirgan edi, xilvatda ham osoyish topmadi... Sabiylik yoshida bir o'g'ri-kazzobning qo'liga tushib o'g'ri bo'lgan edi, go'shanishinlik paytlarida hazrat Nizomiddin Xomushning nazariga tushib, ayg'oqchi bo'ldi, alhol bu battol amirning tuzog'iga ilinib, ikki o't orasida qoldi... Mana, yoshi qirqdan oshdi, lekin bu bebaqo dunyoga kelib, ne yorug'lik ko'rdi?..

Qashqir lablarida sho'rtak bir narsa sezib, negadir o'pkasi to'ldi-yu, o'zini tutolmay piq-piq yig'lab yubordi.

Bas! Bu gunoh yo'ldan qaytmoq, begunoh mo'minlar qoniga botgan bu shahri azimdan bosh olib chiqib ketmoq darkor. Boshqa chora yo'qdur!..

Qashqir alamli xayollar ummoniga cho'mib, pinakka ketgan ekan, kimdir yelkasidan turtib uyg'otdi.

– Otlarni egarla, yasovul. Mehmonlar tarqaladur!

Qashqir ko'zlarini ishqaladi, shosha-pisha o'rnidan turdi. Qarshidagi yuksak cho'qqilar ortidan oltin barkashday yaltillagan to'lin oy ko'tarilmoqda, oyning go'yo sut bilan yo'g'rilganday mayin shu'lasiga cho'milgan vodiylar, baland tog'lar, soyning u yuzida elas-elas ko'ringan bog'lar, sharqirab oqayotgan jilg'a, qo'rg'on tevaragida kishanlarini sharaqlatib o'tlab yurgan otlar, butun olam allaqanday g'alati, xayoliy bir manzara kasb etgan edi. Qashqir boyagi qo'rg'on va boyagi soy emas, go'yo boshqa bir olamga kelib qolganday bir daqiqa hayron bo'lib qoldi, keyin darvozada g'ala-g'ovur boshlanganini eshitib, shosha-pisha otlarni yuganlab, ayillarni tortdi, U otlarni yetaklab darvozaga borganda, ichkaridan qorong'ida oqqushday ajib tovlangan oq tulporini o'ynatib Bobo Husayn Bahodir chiqdi,

dorug'a Mironshoh bilan shayxulislom Burhoniddin janoblari esa darvozada amir Jondor bilan xayrlashmoqda, boshqa navkarlar ulardan yiroqroqda qo'l qovushtirib turishardi.

Amir Jondor «nechun kutdirasen?» deganday, Qashqirga bir o'qrayib qaradi-da, Mironshoh va shayxulislom janoblari bilan tezroq xayrlashib, qorabayirini jilovidan oldi. Chetroqda turgan sipohlarning biri yugurib kelib uni qo'ltig'idan ko'tarmoqchi bo'ldi. Lekin, odatda, otga o'zi minolmaydigan amir Jondor, bu safar sipohni itarib tashlab, bir talpinishda og'ir gavdasini egarga oldi.

– Xo'sh omon bo'ling, pirim!

– Ollohga topshirdim, amir!

Amir Jondor betoqat arg'umog'ini ust-ustiga qamchilab, qo'rg'on ortidagi qirga chiqquncha ot choptirib bordi, qirga chiqqach, otini jilovidan tortib, pastga, oy shu'lasida qorayib ko'ringan qo'rg'onga o'girilib qaradi. Qo'rg'on oldida hamon allaqanday ko'lagalar g'imirlab yurardi.

– Xo'sh, chanoqiya qaysi zoti oliylar tashrif etmish, tanidingmi, yasovul?

Qashqir odatdagiday ehtiyotkorlik bilan javob berdi:

– Qaydam, qorong'ida uncha tanimadim, amirim!..

– Mug'ambirlik qilasen, shaytoni basir!

– Billohi azim, amirim.

– Bilmasang bilib qo'y: bul chanoqiya dorussaltana dorug'asi Mironshoh bilan shayxulislom Burhoniddin janoblari lutfan tashrif buyurmishlar! Boya nechun shoshganimni endi uqdingmi, g'ilay?

– Uqdim, amirim! – Qashqir saman otini niqtab, amirga yaqinroq bordi. – Chanoqiya ne maslahat bo'ldi? Bu darbadarlik g'urbatidan qachon xalos bo'lurmiz, amirim?

– Sabr-u toqat qilg'aysen, g'ilay! – dedi amir Jondor va nechundir kuldi. – Sabot qilsang tezda bu g'urbatdan xalos bo'lib, shahzodaning haramiga kirasen, uning suluv nozaninlarini quchib yotasen, g'ilay!

«Shahzodaning kuni bitgandur!»

Qashqir kunduz boloxonada ko'rgan sanam to'g'risida gapni aytadigan payt kelganini sezib, yuragi o'ynab ketdi. Keyin boyagi ma'yus o'ylari esiga tushib, bir zum ikkilandi, lekin... tarki odat – amri mahol, riyokorlikka o'rgangan odam, qiqirlab kuldi:

– Amirim o'z so'zida turadimi, yo'qmi – bilmasmen. Ammo bu darbadarlikdan qutulgan kunda faqir sizga husnda tengsiz bir parivash tortiq qilamen, boshingiz ko'kka etadur, amirim!

– Qaysi parivash? – Amir Jondor arg‘umog‘ini qamchilab Qashqirning ustiga burgutday bostirib keldi. – Ilonning yog‘ini yalagan shaytoni basir! Sen mavlono Muhiddinning ojizasi qayga yashiringan – bilasen! Bilib turib mendan sir tutasen!

Qashqir otini jilovidan tortib orqaga tisarildi.

– Amirim...

– So‘zla, iblisi lain, qayga yashirgansen ul malakni?

Qashqir, bir o‘yida amirni to‘g‘ri Xurshida bonu yashirinib yotgan joyga boshlab borgisi keldi-yu, Qalandarning tahdidli so‘zlari esiga tushib, o‘zini tiydi. Agar bonu yotgan joyni aytsa, bu hirsli qo‘tas uni hoziroq bu xatarli yumushga undashdan toymaydi.

– Amirim, bu darbadarlikdan qutulgan kuni besh-o‘n navkar berasiz, topib kelamen. Hozir ul malakni qidirmoqdan foyda yo‘q!

Amir o‘zicha po‘ng‘illab so‘kindi, keyin:

– Erta emas, birisi kuni tilagan navkaringni beramen, – dedi. – Topib kelmog‘ing aniqmu, shayton?

– Aniq, amirim!

24

«Bog‘i maydon»ni bir sayr qilib kelish niyatida chiqqan Mirzo Abdullatif, bog‘ni ko‘rgach, Ko‘ksaroyga qaytgisi kelmay qoldi. Peshinda quygan jaladan keyin bog‘ go‘yo cho‘milgan kelinchakday ochilib ketdi. Yomg‘irda yuvilgan daraxtlar, xiyobonlarning ikki yonida saf tortgan sarvlar allaqanday muloyimlashib, yashnab, bo‘lakcha bir go‘zallik kasb etdi. Archalar orasida tovlangan oq, sariq, nafarmon va qizil gul kosachalarini lim-lim to‘ldirgan tiniq tomchilar, go‘yo nafis piyolachalarga quyilgan mayday gul-gul yondi, borliqni bulbul xonishi tutdi. Go‘yo har bir shox, har bir yaproq tagiga yashirinib olgan bulbullar tobora avjga chiqar, boshqa hamma qushlar ovozini bosib, yayrab-yayrab, to‘lib-toshib sayrashardi.

Abu Said Mirzo qochganidan keyin yana vasvasa bosib, uyqu ko‘rmay iztirobda yurgan shahzoda go‘yo ko‘nglidagi barcha tashvish va g‘am-anduhlardan soqit bo‘lganday engil tortdi. Mayin qizil qum sepilgan, behad katta bog‘ning eng xilvat joylarigacha ʻolib boradigan xiyobonlarni, hilol va yulduzlar shaklida yasalib, bo‘lakcha bir mehr bilan parvarish qilingan mo‘jaz gulzorlarni aylanarkan, shahzoda bolalik va o‘smirlik chog‘larida bu gulgun maskanda o‘tgan ma‘rakalar, dabdabali

to'ylar, xushovoz xonandalar, to'vusdek raqqosalar ishtirokida berilgan bazmi jamshidlar esiga tushib, nechundir ko'ziga yosh keldi. Yodida bor: qaysi bir ulkan ma'rakaga u olis Xurosondan jannatmakon bobosi Shohruh Mirzo bilan birga kelgandi. Xuddi mana shunday iliq ko'klam paytlari edi. Kamida bir tuman suvoriy kuzatib kelgan bu katta karvonning boshida, ustiga ipak soyabonlar tutilgan kobuliy aravalarda, enagasi Gavharshod begim kanizag-u joriyalari bilan savlat to'kib o'tirardi. Yuzlariga harir ipak durra tashlab olgan bu go'zal kanizlar shahzodaning yuragini jazillatar, u dam ot o'ynatib soyabonli aravalar atrofida gir aylanar, dam arg'umog'ini ayovsiz qamchilab, yiroq-yiroqlarga choptirib ketardi. Bobosi Shohruh Mirzo tez yurishni yoqtirmas, u eng yaqin muqarrablari, xususan, ulamolar va din peshvolari bilan suhbatlashganicha, karvon boshida otini sekin yo'rttirib borar, lekin nevaralarining sho'xliklarini taqiq etmas, bil'aks, ular ot o'ynatib, qilichbozlik qilib yurganlarini ko'rsa xushnud bo'lib kulib qo'yar edi. Kechqurunlari esa katta karvon keng dashtda, bo'liq o'tloqlarda qo'nar, qir yonbag'irlariga rango-rang ipak chodirlar tikilar, hamma yoqda lov-lov gulxanlar yonar, Hirotning mashhur bakovullari barra qo'zilardan kabob qilishar, dorivor o'tlar solingan xushbo'y sho'rvalar pishirishar... Shunda qorong'ilikka cho'mgan keng dasht ulkan lashkar qarorgohini eslatib, shahzodaning xayolini olib qochar, yuragida jo'shqin, po'rtanavor istaklar uyg'otar edi. U goh dashtdagi otlarning kishnashiga, goh yaqin chodirlardagi go'zal kanizaklarning mayin kulgilariga, zeb-ziynatlarining nafis jaranglashlariga quloq solib, osmonga sochilgan behisob yulduzlarga tikilib yotarkan, olam beg'ubor, yorug' bir maskan bo'lib tuyilar edi unga. Yuragi ulug' jang-u jadallar, dabdaba-yu as'asalar, shon-shavkat-u toj-u taxt ishqida yonar, lekin bu toj-u taxt unga shon-shavkat-u ulkan baxt emas, bunday g'urbat va iltirob keltirar, degan xayol etti uxlab tushiga ham kirmas edi... Koshkiydi, o'sha beg'ubor o'spirinlik yillari bir daqiqagina qaytib kelsa?..

Shahzodaning dilini ma'yus, ammo har kungi mudhish tuyg'ularga o'xshamagan allaqanday pokiza hislar chulg'ab oldi. Shahzoda majruh qalbini iliq nurga yo'g'irgan bu esdaliklar olami bilan vidolashgisi kelmay, bir-bir bosib «Chil ustun»ga qaytdi. Kun botganmi, yo'qmi, bilib bo'lmas, lekin devorlari ko'k, sariq, pushtirang xitoy koshinlari bilan bezatilgan «Chil ustun» koshonasi go'yo ulkan bir gulxan ichida qolganday yal-yal yonib ko'zni olar, faqat koshonaning to'rt burchidagi

lojuvard minoralgina bo'lakcha jilolanib, olovga bo'y bermagan tosh ustunlarday bu ajib gulxandan ajralib turardi...

Shahzoda koshona oldida qo'l qovushtirib turgan mahramlar yonidan o'tib, oq marmar zinaning pillapoyalarini bir-bir bosib, ikkinchi oshyonaga chiqdi. Ikkinchi oshyonaning zarhal bezaklardan charaqlab ketgan serhasham xonasida uni balxlik zanjisifat saroybon kutib oldi. Shahzoda uning ta'zimiga e'tibor ham bermay ayvonga chiqdi. Chetlariga o'ymakor panjara yasalgan katta ayvonga ipak ko'rpachalar to'shalgan, o'rtadagi xontaxtaga barkash-barkash noz-ne'matlar qo'yilgan edi. Bu yerdan, tepalikka qurilgan bu koshonaning ayvonidan, yomg'irda cho'milgan ko'z ilg'amas ulkan bog', qizil qum sepilgan xiyobonlar, hilol va yulduz shaklidagi gulzorlar yanada go'zalroq, yanada so'limroq ko'rinardi. Olisda, Ko'hak qirining ortida, harir ko'kish tuman orasidan ko'tarilgan yuksak tog'lar ko'zga chalinar, Samarqand daraxtlar orasidan aniq ko'rinmas, lekin beriroqda, yashil yaproqlar orasida, yana bir yuksak bino ko'zni qamashtirib charaqlar, bu – shafaq jilolangan rasadxona peshtoblari edi...

Shahzodanng xayolini saroybonning jur'atsiz ovozi bo'ldi:

– Davlatpanoh afv etgaylar. Qaytmoq darkor. Tezda dorussaltana darvozalari berkiladur...

«Darvoza berkiladur?.. Yo'q, u Ko'ksaroyga qaytmaydi. U bukun shu bog'da, shu koshonada tunaydi. Shoyad bu bog'da tunab, yuragini ezgan mudhish vasvasadan qutulsa, shoyad!..»

– Musallas bormu? – dedi shahzoda ko'zlarini yuksak tog'lardan uzmay.

– Bor, davlatpanoh... – Saroybon oyoq uchida yurib, mehmonxonaga kirib ketdi-da, darhol qaytib chiqdi. Shahzoda unga qaramasa ham, ko'zachadan quyilayotgan sharobning mayin qultillashini eshitdi.

– Marhamat qilgaysiz, davlatpanoh...

Shahzoda guldor xitoy kosasida qip-qizil yonib turgan quyuq mayni bir ko'tarishda sipqariib, «tag'in» deb imo qildi. Ikkinchi qadahni ham bo'shatib, saroybonga qaytarib berarkan:

– Bukun shu joyda tunaymen, – dedi. – Bakovullar bormu?

– Xizimatingizga muntazirdur, davlatpanohim...

– Ayt, bedana kabob pishirsinlar!

– Bosh ustiga...

– To'xta! – shahzoda kulimsiraganicha saroybonning qo'lidan guldor chinni idishni olib xontaxtaga qo'ydi. Uning dilida qandaydir yangi bir tilak, sho'xlik, safo istagi tug'ilgan edi.

– Ko'ksaroyga chopar yubor! Haram bekasiga aytsin: besh-oltita yosh kanizlar bilan xonandalarni olib, darhol yetibkelsin... Uqdingmu? – shahzoda yana kulimsirab, saroybonga ko'z qisdi: – Bukun birga aysh qilamiz. Kanizlar orasidan ko'nglingga yoqqanini tanlab olasen!..

– Tasanno, davlatpanohim! – Saroybon kulimsirab, orqasi bilan yurib chiqib ketdi.

Shahzoda, munaqqash chinni idishdan yana bir piyola may quyib ichdi-da, xonataxtdagi noz-ne'matlardan bir-ikki cho'qilab, ipak ko'rpachaga yonboshladi...

Bog'lar ortidagi shafaq so'ngan, osmonda – siyrak bulutlar orasida ilk yulduzlar yongan edi. Pastdan saroybonning o'ktam ovozi, dukur-dukur oyoq tovushlari eshitilardi. Sal o'tmay, bu ovozlar ham tindi-yu, koshona teran sukutga cho'mdi. Shahzoda butun a'zoyi badaniga rohatbaxsh bir narsa quyilib, bo'g'in-bo'g'inlarigacha bo'shashib, mayinlashib borayotganini sezdi-da, boshini parqu yostiqa tashladi, ko'zlari ilinib borarkan, ko'nglidan: «Shoyad shu bugun barcha g'urbatlardan xalos bo'lsam!» degan fikr o'tdi. Lablari pichirlab: «Yo Rabbim! O'z hifzi himoyatingda saqlab, rahm-shafqatingni darig' tutmagaysen!» deb qo'ydi.

Shahzoda tush ko'rdi. Go'yo u Ko'ksaroyda, haramxonaga yondosh o'rdaday keng, muhtasham xonada katta bazmi jamshid qurayotgan emish. Bazmga barcha amirlar va nufuzli beklar, devon va saroy mahramlari, shahzodaning eng yaqin muqarrablari yig'ilgan emish. Bakovullar oltin barkashlarda taom ustiga taom tortishar, may daryo bo'lib oqar emish. Poygakda o'tirgan mashhur sozandalar jon oluvchi dilrabo kuylar chalarmish, xonaning to'ridagi harir parda orqasida esa yarim yalang'och nozaninlar zeb-ziynatlarini yoqimli jaranglatib, nozu karashmalar bilan ming maqomda xiromon qilarmish... To'satdan eshikda amir Sulton Jondor tarxon kirib, sajdaga bosh egarmish. Shahzoda amir Jondorni ko'rib, o'rnidan turib ketarmishu:

– Ushlanglar bu fitnachini! – deb baqirarmish. – Bu kazzob dorussaltanada yashirib, bizga choh qazib yurgandur!

To'rda o'tirgan bir necha amirlar o'rinlaridan sakrab turib, qilichlarini yalang'ochlar emish. Lekin amir Jondor bunga parvo qilmay, shahzodaga yuzlanib yana ta'zim qilarmish.

– Pushtipanohim! Faqir fitna-fasoddan yiroq sadoqati zohir qulingizdurmen! – dermish.

– Sodiq qulim bo'lsang qaylarda yuribsen, battol? – deb baqirar emish shahzoda.

– Sadoqati zohir qulingiz sizday valine'mat pushtipano himga kiyik ovlab, tog'larda yurgan edim. Bukun bir kiyikning boshini keltirdim! Uni esangiz barcha g'urbat, barcha xastalikdan forig' bo'lib, qushday engil tortasiz, davlatpanoh! – Amir Jondor shunday deb, eshikdan kimnidir imlab chaqirarmish. Xonaga dasturxon yopilgan katta oltin barkash ko'tarib, notanish bir navkar kirib kelarmish. Amir Jondor uning qo'lidan barkashni olib, shahzodaga uzatarmish:

– Barcha dardingizga davo bo'ladur, tatib ko'ring, davlatpanoh!

Shahzoda barkashni olib, dasturxonni ocharmish. Oltin barkashda... qonga bo'yalgan uning o'z boshi tirjayib yotarmish!.. Barkash qo'lidan tushib, qonga bo'yalgan boshi yerga yumalab ketarmish...

Shahzoda dod solib qichqirganicha... uyg'onib ketdi. U tushidagina emas, o'ngida ham dod solib baqirib yubordi chamasi, chang va setor ovozi kelayotgan yondosh xonadan balxlik saroybon bilan yana bir mahram yugurib chiqdi. Ular chiqqanda, shahzoda, o'ng qo'lida yalang'och qilich, chap qo'li bilan ayvonning ustunini quchoqlaganicha sarmast odamday chayqalib turar, uning bu turishi, olazarak ko'zlari, butun vajohati shunday mudhish ediki, yugurib chiqqan saroybon bilan mahram yaqin kelolmay bo'sag'ada to'xtab qolishdi.

– Siz... sizga ne bo'ldi, davlatpanoh?

Balxlik saroybonning tanish ovozi shahzodani xiyol hushiga keltirdi. U hozir ko'rganlari tush ekanini endigina tushunib, bo'shashib ko'zini yumdi. Lekin ko'zini yumishi bilan nigohi oldiga yana oltin barkashda tirjayib yotgan o'z boshi kelib, bir irg'ib tushdi-yu, qilich yalang'ochlaganicha qarshisida turgan saroybon tomon yurdi. Saroybon bilan uning orqasiga yashirinib olgan mahram, sarosima ichida, o'zlarini chetga olishdi. Boshidagi tojdor telpagi bir tomonga og'ib ketgan, ko'zlari qinidan chiqayozgan shahzoda gandiraklay-gandiraklay charog'on xonaga kirdi. Poygakda quti o'chib turgan bir necha mashshoq va xonandalar uni ko'rib, o'zlarini zinadan pastga otdilar, to'rda, ipak parda orqasida bir-birlarining pinjlariga kirib olgan kanizaklardan biri dodlab yubordi.

– Yo'qol! – baqirdi shahzoda poygakda to'xtab. – Yo'qol bu dargohdin!

Yarim yalang'och kanizlar, go'yo hurkkan kiyiklarday, bir-birlarini turtib-surishib, marmar zinalardan pastga otilishdi.

Shahzoda ularning dirkillagan oppoq tanlaridan ko'zini olib qocharkan: «U yerda ham yalang'och kanizlar, bu yerda ham yalang'och kanizlar, – degan fikr xayolidan o'tdi. – Ey darig'! Tushimmi bu o'ngimmi? Boshimda yana ne savdolar bor, Xalloqi olam!..»

Charog'on xona uni xiyol o'ziga keltirdi.. U qilichini qiniga solib, xonaning o'rtasida to'xtadi. Lekin yuragi hamon gurs-gurs urar, nafasi yetmay hansirar edi...

«Olloga shukrkim, tush ekan. Tush! Lekin qonga bo'yalgan o'z boshi!.. Ey, darig'! Osiy bandang boshiga tag'in ne savdolar solasen? Taqdir neni ravo ko'radur?»

«Taqdir» so'zi shahzodaga negadir mavlono Ali Qushchini eslatdi.

«Filhaqiqat, ul jomiul ulum⁶⁴ zoyicha ko'rib, shahzodaning taqdirini so'zlab bermog'i lozim edi!» – Shahzoda ko'zlari bejo yonib, eshikda qotib turgan zanjisifat saroybonga qaradi.

– Darhol Ko'ksaroyga chopar yo'lla! Mavlono Ali Qushchini olib qaytsin!

– Davlatpanoh! – Ayvon eshigida turgan saroybon jur'atsizgina odimlab, ichkariga kirdi. – Tun yarmidan oshmish. Dorussaltana darvozalari yopilgandur!

Shahzoda qaltiroq bosib, unga tomon yurdi.

– Choparning ilkiga yorliq bitib, muhr bosib ber! Yoxud o'zing birga bor! Bas! Mavlononi yer ostidan bo'lsa-da, darhol topib kelasen. Uqdingmu?

Saroybon jimgina bosh egganicha pastga tushib ketdi.

Shahzoda holsizlanib devorga suyandi. Mudhish qo'rquv uni karaxt qilib qo'ygan, u holdan toyib «shilq» etib yiqilib tushishga tayyor, lekin yiqilib tushishdan qo'rqar, zero, ko'zini yumsa oltin barkashda qonga belanib tirjayib yotgan o'z boshini ko'rishini bilar edi. Nigohi oldidan ketmayotgan bu dahshatli manzarani unutish umidida u yana bir piyola may ichdi. Lekin aksiga olib, bu safar musallas uning yuragini battar uvushtirdi. U go'yo eshikdan hozir amir Jondor kirib keladiganday, kirib kelib dasturxon yopilgan mash'um barkashni uzatadiganday, yana bir lahza garang bo'lib turdi. Butun vujudi quloqqa aylanib, pastdagi ovozlarga quloq solib qotib turarkan, olazarak ko'zlari to'satdan tokchadagi kitoblarga tushdi. Ayvonga chiqadigan eshikning ustidagi qubbasimon tokchaga terilgan bu kitoblarga,

⁶⁴ Jomiul ulum – barcha ilmlar egasi.

aftidan, hech kim tegmagan, ularning ko'k, sariq, qizil charm jildlari oltin qandilga terilgan shamlar shu'lasida xil-xil jilo taratib kamalakday tovlanardi.

Shahzoda nigohi oldidagi sovuq manzarani quvish umidida ko'k charm jildiga zarhal bezak solingan qalin kitobni oldi: Nizomiy Ganjaviy!..

Shahzoda yoshligida, madrasada ta'lim olib yurgan chog'larida Nizomiyning musiqaday tiniq she'rlarini, purhikmat rivoyatlari va dostonlarini ko'p mutolaa qilgan edi. Shu sababdanmi, shahzodaning dilida umidga o'xshash qandaydir bir narsa «milt» etdi. Go'yo xayolini chulg'ab olgan mudhish jumboqqa Nizomiy Ganjaviydan javob topadiganday shosha-pisha kitobni ochib, birinchi misralariga ko'z yugurtirdi, yugurtirdi-yu, xuddi boshiga og'ir gurzi tushganday chayqalib ketdi. Ko'z oldi qorong'ilashib, ko'k charm jildlik og'ir kitob, xuddi tushida ko'rgan oltin barkashday, qo'lidan sirpanib tushib yirtiq varaqlari gilamga sochilib ketdi...

Yo Rab! Hozir kitobni ochganda daf'atan ko'zi tushgan ilk misralar... tushida ko'rgan qonli kalladan ham dahshatli edi... Shahzoda yuragini changallaganicha ko'zini yumdi, lekin zarhal harflar bilan bitilgan sirli misralar xuddi boyagi qonli kalladay ko'z oldidan ketmay, olovday lovullab turardi. Shahzoda diliga dahshat solgan bu ikki baytni oxirigacha o'qidimi, yo'qmi, o'zi ham bilmas edi. Lekin undagi «Padarkush, toj-u taxt, olti oy...» degan so'zlar xuddi qizdirilgan temir bilan o'yib yozilganday miyasini jaz-jaz kuydirib, nigohi oldida yal-yal yonib turardi. «Padarkush... toj-u taxt... olti oydan oshmaydur!..»

«Uning taxtga o'tirganiga necha oy bo'ldi?.. Sha'bon oyi edi. Bukun rabbiul avval⁶⁵... olti oy... bo'lmish!..»

Shahzoda turgan joyida gilamga tiz cho'kib, sajdaga bosh qo'yarkan, ko'ksidan achchiq faryod aralash bir nido otilib chiqdi:

«Osiy bandangga o'zing shafqat qilgaysen, ey Parvardigori olam! Va lekin yozug'im nedur? Qudratingga shak keltirib, Haq yo'lidan toygan ul betavfiq galayi saklarni qatliom qilganimmi? Bedinlar bitgan makruh kitoblarni o'tga yoqqanimmi?.. Osiy bandangga ayon qil, yozug'i nedur uning, nedur?»

Shahzoda yer o'pganicha ko'kka tavallo qilib, rahm-shafqat tilar, yum-yum yig'lab, telbalanib allanimalarni so'zlar edi...

⁶⁵ Rabbiul avval – 1450 yil may oyiga to'g'ri keladi.

Mavlono Ali Qushchini tun yarmida uyg'otishganda uning xayolidan: «Tag'in shahzodami? Tag'in zoyicha ko'rib, taqdirini aytib berishmi?» degan fikr o'tdi. Ali Qushchi umri bino bo'lib, ilmi nujum bilan shug'ullanmagan, zotan, bashorat qilish odati bo'lmagani uchun bu uchrashuvdan iymonar, ikki haftadan berj uni yaxshi parvarish qilib, umid bilan kutib yotgan shahzodaga tayinli bir gap aytolmasligini o'ylab, vijdoni qiynalar edi. Mana endi o'sha og'ir kun keldi. Lekin, ajabo, Ali Qushchini uyg'otishgan yasovullar uni salomxonaga boshlamasdan Ko'ksaroydan tashqariga olib chiqishdi, darvozada tayyor turgan arabiy arg'umoqlardan biriga mindirishib, Registon maydoni tomon ot choptirib ketishdi.

Kunduzgi iliq havo buzilib, kuchli shamol ko'tarilgan, osmonni qora bulut qoplagan, kimsasiz ko'chalar jimjit edi.

«Bu qorong'i tunda uni qayoqqa olib boradilar? Maqsadlari ne bu suvoriylarning?» – Ali Qushchining ko'nglida sovuq bir shubha uyg'onib, badani jimirlab ketdi. Lekin xiyol mulohaza qilgach, ichida kulimsirab qo'ydi: «Boshingga ne savdolar tushmasin, bu ko'rganingdan yomon bo'lmas. Nechun titraysen, mavlono?...»

Oldinda ot choptirib ketayotgan navkarlar Kesh darvozasidan chiqqach, chapga burilishdi, keyin qandaydir jarliklardan, suvsiz xandaqlardan, ariqlardan o'tib bog' va ekinzorlarni oralab ketishdi. Shu yo'sin ancha yurgach, katta yo'lga chiqishdi. Chiqishlari bilan Ali Qushchining yuragi yana bir hapriqib tushdi: bu yo'l to'g'ri rasadxonaga olib borar edi!.. Nahot uni rasadxonaga olib borsalar? Muddaolari ne?

Yo'q, oldinda ot choptirib ketayotgan sipohlar rasadxonaga yetmay yana chapga, «Bog'i maydon» tomon burilishdi. Bog'ning usti berk darvozaxonasi oldida Ali Qushchini balxlik zanjisifat saroybon qarshi olib ichkariga boshladi. Saroybon og'iz ochib bir narsa demadi, lekin uning indamasligi yaxshilikdan darak bermas, zimiston tun qo'ynida o'rmonday shovullayotgan bu ulkan bog'da nimadir ro'y bergan edi.

«Chil ustun» koshonasining birinchi oshyonasida milt etgan chiroq ko'rinmas, faqat tepadagi bitta darichadan yorug' shu'la quyilib turar, lekin ichkarida «tiq» etgan tovush eshitilmas, muazzam koshona ulkan daxmaday teran sukut saqlardi.

Marmar zinalardan yurib, ikkinchi oshyonaga chiqqan saroybon eshik oldida to'xtab, Ali Qushchini kutib turdi. Ali Qushchi chiqib borgach, eshikni ohista ochib, nechundir unga yo'l berdi. Ichkariga birinchi bo'lib kirgan Ali Qushchi poygakda hayron bo'lib to'xtadi. O'rta xontaxtalar qo'yilib, ipak ko'rpachalar to'shalgan, to'riga esa harir nim pushti parda osilgan serhasham xona daf'atan bo'm-bo'shday tuyildi unga. Ikkinchi daqiqadagina u xontaxtaning orqasida qiblaga qaragancha sajdaga bosh qo'yib, yer o'pib yotgan bir odamni ko'rdi. Lablari allanimalarni pichirlab yer o'pib yotgan bu odam... shahzoda Mirzo Abdullatif edi! Xontaxtaning bu tomonida, ayvonga chiqadigan eshik oldida ko'k jildlik qalin bir kitobning yirtilgan varaqlari sochilib yotardi.

Ali Qushchi hayron bo'lib saroybonga qaradi. Saroybon shahzodani kalaka qilganday aftini burishtirdi-da, oldinga o'tib:

– Davlatpanoh... – dedi jur'atsiz bir tovushda. – Mavlono Ali Qushchi keldilar...

– A? – shahzoda yalt etib qaradi. Uning so'nik, zahil yuzida, qaychilanmagan soqol-mo'ylovlarida yosh tomchilari miltirab turardi.

– E-e, ha, mavlono Ali Qushchi! Xush kelibsiz, mavlono, xush kelibsiz... – Shahzoda shosha-pisha o'rnidan turdi, belidagi qilichi bilan xontaxtani sharaqlatib urib, oldinga o'tdi-da, tavoze bilan salom berdi.

– Sizni ko'rmoqdan bisyor xursandmen, mavlono, bisyor xursandmen...

Shahzodaning dudug'lanib gapirgan gaplari va xatti-harakatlarida telbalarga xos kishini cho'chitadigan bir narsa bor edi. Lekin bu – tunov kungi jinnilik emas, boshqacha, mudhish bir telbalik edi!

«Yo tavba! Nechuk bu quzg'un insofga kelmish? Faqir kecha «murtad» alloma edim, bukun nechuk «mavlono» bo'ldim?»

Shahzoda saroybonga qarab yerda yotgan kitobga ishora qildi, go'yo kitob emas, chayonni ko'rayotganday ijirg'anib:

– Buni olib o'tga tashla!– deb amr qildi.

Saroybon gilamda sochilib yotgan varaqlarni yig'ishtirib kitobning orasiga soldi-da, indamay xonadan chiqdi. Saroybon chiqishi bilan Mirzo Abdullatif, nam kipriklarini pirpiratib, Ali Qushchiga yuzlandi. Ovozi allaqanday nogiron titrab:

– Sohibi karam mavlono! – dedi. – Men sizdan zoyicha ko'rmog'ingizni so'ragan edim. Ko'rdingizmu?

Shahzodaning xushomad aralash ayanchli tabassumi sababmi, yo so'nggi so'zlarni qo'rqinirab aytgani uchunmi, Ali Qushchi yuragi «shig'» etib, ko'zini uning yoshli nigohidan olib qochdi. U hozir «yo'q» deyishi bilan shahzoda darg'azab bo'lishini bilar edi. Lekin undan qo'rqqani uchun emas, nechundir shoxi sinib, ayanchli ahvolga tushib qolgan bu majruhga achingani uchun ham allaqanday iymaninqirab:

– Kechirgaysiz, shahzoda, – dedi ohista. – Kamina tunov kuni iqror bo'lgan edim: ilmi nujumdan bexabarmen...

– Yo'q! Yo'q! – shahzoda qo'rqib ketib, orqaga tisarildi.
– Sizday allomayi davron ilmi nujumdin bexabar bo'lmog'i g'ayritabiyydur, mavlono!

Mirzo Abdullatifning ovozida, yosh miltiragan ko'zlarida shunday zo'r bir iltijo bor ediki, Ali Qushchining xayolidan yana boyagi fikr o'tdi: «Bu telbaga ne bo'ldi? Nechun bunday titraydi?»

– Nadomatlar bo'lsinkim, kamina bu borada ma'rifatsiz bir avomdurmen, – dedi u, shahzodaga qaramay. – Ilmi riyoziyot bobidan so'rasangiz, javob beramen. Falakda sitoralar holatidan so'rasangiz, ehtimol so'zlab bersam. Va lekin...

– Yulduzlar holatini bilgan alloma ilmi nujumdan ham boxabar bo'lmog'i darkor...

– Nadomatlar bo'lg'aykim...

– Yo'q! Siz bilasiz! Manim peshanamga nelar yozilgan, saltanatning taqdiri ne bo'lur – barini bilasiz. Va lekin aytmoqni istamaysiz! – shahzoda o'ng qo'lini qilichining bandiga qo'rganicha xonaning o'rtasida qovog'ini uyib turardi. Uning ko'zlaridagi boyagi iztirob yana o'sha tanish shafqatsiz ifoda bilan almashdi, yupqa lablari qattiq qisilib, siyrak mo'ylovi dikraydi. U hozir quturib: «Saroybon!» deb baqirishi va «Yo'qot bu murtadni!» deb buyurishi ehtimoldan xoli emas edi...

«Ne qilmoq kerak? Zoyicha ko'rdim. Qo'rqmang. Taqdiringiz yomon bo'lmas, desinmi? Umri bino bo'lib yolg'on so'zlamagan Ali Qushchi endi zindondan qo'rqib, yolg'on so'zlaydimi? Bilmagani ilmini bilamen deb, tasalli beradimi? Zotan, o'z padari buzrukvoriga qilich ko'targan kuniyoq taqdiri ayon bo'lgan bu padarkushga yolg'on so'zlab ko'ngliga taskin bermoq vijdonga xilof emasmi?»

Ali Qushchi o'rtada serrayib turgan shahzodaga yer ostidan bir qarab qo'ydi. U hamon shahzodaning «quturib» telbalarcha baqirishini kutardi. Lekin shahzoda to'satdan yuzini kaftlari orasiga yashirib:

– Nechun rahm qilmaysiz, mavlono? – dedi yig'lamsirab.
– Nahot g'animlarimning fisqi fujur so'zlariga inonsangiz? Ustodingiz bo'lmish ul zotning peshanasiga yozilgani shu bo'lsa ne chora? Ul zotga suiqasd qilgan barcha quzg'unlarni qatl qildirib, qasos oldim. Boshqa ne qilay? Yozug'im ne manim? Agarchi kufr kitoblarni o'tda yondirgan bo'lsam... Haq yo'lida, dini islom yo'lida yondirganmen...

Shahzoda «kufr kitoblar» deyishi bilan Ali Qushchining qalbida miltirab turgan allaqanday nur so'ndi-qoldi. U: «Bu kitoblar kufr emas, saltanat ko'kida porlab turgan bir mash'al edi. Sen bu mash'alni so'ndirib, el-ulusni ham, o'zingni ham abadulabad zulmatga mahkum etding, ey nobakor!» degisi keldi-yu, shahzodaning unsiz titrab yig'layotganini ko'rgach, qalbida uyg'ongan tug'yonni ichiga yutdi.

– Tush ko'ribmen, – dedi Mirzo Abdullatif to'satdan. – Bisyor yomon tush, mavlono. Bisyor yomon...

U, go'yo bu mudhish tushni qayta ko'rayotganday ko'zlarini katta ochib bir nuqtaga tikilib qoldi. So'ng yuzini yana kaftlari orasiga yashirib ingrab yubordi...

Ali Qushchi nima qilishini bilmay ancha turdi. U shahzodani yupatay desa so'z topolmas, uning holi qanchalar ayanchli ekanini sezmasin, dilida unga nisbatan iliq bir tuyg'u yo'q edi, ayni zamonda uning majruh holatini, nola chekib to'lg'anishlarini kuzatib turish ham juda og'ir edi.

– Faqirni kechirgaysiz, shahzoda, – dedi u. – Ne chora, faqir rasul emaski, Ollodan vahiy keltirib dilingizga farog'at solsam! Kaminaga ijozat bergaysiz, shahzoda...

Mirzo Abdullatif javob berish o'rniga to'satdan turgan joyida tiz cho'kdi-da, qiblaga qarab sajdaga bosh qo'ydi...

Ali Qushchi ko'ngli bir xil bo'lib, oyoq uchida yurib xonadan chiqdi, tik pillapoyalardan bir-bir bosib pastga tusharkan, shahzodaning:

– Yozug'im ne manim, ey Parvardigori olam! – deb ingraganini eshitib yuragi zirqirab ketdi-yu, qadamini tezlatdi.

Pastda, zinadan tushgan joyida, qo'llarini orqasiga qilib, asabiy aylanib yurgan balxlik zanjisifat saroybon Ali Qushchiga savol nazari bilan qaradi. Ali Qushchi «hayronman» deb yelkasini uchirgan edi, saroybon: «Aqlidan ozgan», degan ma'noda tilla uzukli shahodat barmog'ini chakkasiga niqtadi-da, shartta burilib, yon eshikdan ichkariga kirib ketdi. Saroybon eshikni ochganda ichkaridan kanizlarning sho'x kulgisi, zeb-

ziynatlarning nafis jaranglashi eshitildi-yu, eshik yopilishi bilan yana tindi. Ajabo, saroybon uni na ichkariga taklif qildi, na posbonlar qo'liga topshirdi.

Ali Qushchi hayron bo'lib boqqa chiqdi. Atrof yorishib qolgan, ko'kdagi bulutlar siyraklashgan, osmonning artilgan shishaday tiniq joylarida so'nggi yulduzlar miltirab turar, kechasi yomg'irda cho'milgan katta bog' bulbullarning xonishiga to'lib ketgan edi. Koshona oldida hech kim ko'rinmas, faqat gulzor o'rtasidagi tepasi gumbazsimon, havorang shiyponda kechasi uni Ko'ksaroydan olib kelgan ikki sipoh ustunlarga suyanib mudrashardi. Ali Qushchi birpas hayron bo'lib turgach, qizil qum sepilgan xiyobondan yurib bog' oralab ketdi. Uning fikri-yodi hamon shahzodada edi, ko'z oldida hamon uning yosh bilan yuvilgan ayanchli chehrasi turar, quloqlari ostidan zorli nidosi ketmas edi.

«Hayhot! Kim aytmish, bu noraso dunyoda haq va adolat yo'q deb! Bor! Kimki, bu dunyoda yomonlik qilsa – xoh shoh bo'lsin, xoh gado – u jazosiz qolmaydi! Insonga aql va shuur shu maqsadda berilgankim, u bu teran haqiqatni tushunsin! Kimki bu haqiqatga tushunmay, adolatsizlik yo'lini tutar ekan, oxiri voy bo'lishi muqarrar!.. Mana, shahzoda! Toj-u taxt va shon-shavkat ishqida o'z padarini qatl qilishdan ham toymagan edi. Allomalar sarvari yoqqan ilm mash'alini so'ndirib, Movarounnahrni zulmat qo'yniga tashlagan edi. Oqibati ne bo'ldi? Ha! Bu foniylar dunyoda ham haq va adolat bordur. Bandayi mo'minlarga qatl-u qirg'in keltirgan, mehr-shafqat o'rniga jabr-u jafo, ilm-u ma'rifat o'rniga zulmat urug'ini sochgan hech bir kimsa intiqomsiz qolmaydur!..»

Ali Qushchi dukur-dukur oyoq tovushlarini eshitib o'girilib qaradi. Boya havorang shiyponda mudrab yotgan yasovullarning biri unga tomon yugurib kelardi.

«Yana shahzodami? Yana zoyichami?»

Yo'q, yasovullar uni «Chil ustun»ga emas, darvozaga boshlashdi. Darvozada tollarga bog'langan otlar shay turardi. Ali Qushchi yasovullar yordamida otga minarkan, xayolidan: «Yana Ko'ksaroygami? – degan fikr o'tib, vujudi achishib ketdi. – Ha, Ko'ksaroyga. Lekin ikki hafta yotgan yorug' xonaga emas, o'shal jahannamga, sovuq go'rga tiqishar seni!»

Ali Qushchi, ikki yonida ikki yasovul, otini yo'rttirib borarkan, go'yo olam bilan vidolashayotganday chor atrofiga – yo'l bo'yidagi yuksak sarvlarga, kechasi yomg'irda cho'milgan

bog'larga, adirlarni qoplagan ho'l maysalarga, musaffo osmonda milt-milt yongan so'nggi yulduzlarga suqlanib qarar, qarab to'ymas edi.

Yo Rab! Munchalar fusunkor ekan bu olam! Ariq bo'ylarida go'yo ma'sum kelinchaklarday bosh egib turgan majnuntollar, yaproqlarida shudring tomchilari yaltiragan oq teraklar, chakalakzorlardagi qushlar nag'masi, tevarak-atrofdan elas-elas quloqqa chalinayotgan qo'y-qo'zilar ma'rashi, maysa va dasht giyohlarining muattar nafasiga qo'shilib esgan achchiq tutun hidi... Nahot buning hammasidan mahrum bo'lib, tag'in o'shal mudhish go'rga tushsa?..

To'satdan hamma yoq tasir-tusir bo'lib ketdi. Yuragi o'ynab ketgan Ali Qushchi ikki tomondagi qamishzor jarliklardan ot soldirib chiqqan to'rt nafar suvoriyni ko'rdi. Yuzlariga qora charm niqob tutib, boshlariga ag'darma telpak kiygan bu suvoriylar, qilich o'ynatganlaricha, quyunday yopirilib keldilaru, dovdirab qolgan yasovullarning boshlariga qop tashlab g'ip bo'g'ib oldilar. Ali Qushchi hushiga kelguncha suvoriylarning biri otini jilovidan olib, pastga, jarlikka yetakladi.

«Qaroqchisimon bu yo'lto'sarlar kim? Quyunday yopirilib qaydan keldi?»

Tuya bo'yi keladigan qamishzorga kirishlari bilan oldinda borayotgan suvoriy yuzidan qora charm niqobini yulib oldi.

– Qalandar Qarnoqiy!

– Ustod!

Qalandar otda engashib, qulochini yozdi:

– O, ustod, ustod! Niyatimiz pok ekanmi, diydor ko'rishmoq nasib bo'ldi!

Ali Qushchi hamon hushini yig'olmay, Qalandarning sersoqol yuziga, yosh miltiragan ko'zlariga hayrat bilan tikilarkan, yuragi yana jiz etdi: qamishzor orasidan Miram Chalabiy bilan Mansur Koshiy chiqib kelishdi.

– Miram, o'g'lim! Mansur Koshiy!

– Ustod!

Qalandar Ali Qushchini qo'yib yuborib, yasovullarni chakalakzorga sudrab tushgan niqobli yigitlarga yuzlandi.

– Chilvir bilan butaga bog'langlar. Tezroq, Qalqonbek! Fursat ziq, Bosqonbek!

Niqoblarini yechmagan yigitlar boshlariga qop kiydirilgan yasovullarni butalarga bog'lab bo'lishlari bilan, Qalandar otiga qamchi bosdi.

– Ketdik, ustod, fursat ziq!

Qalandarning shoshilishi bejiz emas, osmonda yulduzlar soʻnib, tevarak-atrof yorishib qolgan edi. Lekin ular chapga burilib, yuz qadamcha yurmagan ham edilar, «Bogʻi maydon» tomondan ot tuyoqlarining dupiri eshitildi-yu, qamishzor orasida toʻxtashga majbur boʻlishdi. Sal oʻtmay, yuqorida, oqara boshlagan ufqda, katta yoʻldan ot choptirib oʻtayotgan oʻn nafarcha suvoriylar koʻrindi. Shu payt, roʻpara, katta yoʻlning u yuzidagi tepalikda ham bir guruh otliqlar paydo boʻldi. Tepalikda birdan paydo boʻlgan bu otliqlar, qoʻllaridagi yalangʻoch qilichlarini boshlari uzra oʻynatishib, vahimali qiyqiriq bilan yopirilib kelishardi. Tepadan qora toʻfonday yopirilib tushayotgan suvoriylarni koʻrganda «Bogʻi maydon» tomondan kelayotgan otliqlar sarosimaga tushib toʻxtab qolishdi, oldingi suvoriylar esa otlarining boshlarini orqaga burishdi.

«Shahzoda!» – xayolidan oʻtdi Ali Qushchining.

Havoda qilichlar yarqirab, otlarning zorli kishnashi borliqni zir titratdi.

– Ketdik, ustod. Bu yerda turmoq xatarlidir! – Qalandar Qarnoqiy Ali Qushchining otini etakka olib ilgari lab ketdi. Ali Qushchi koʻzini chirt yumib oldi, lekin qancha urinmasin, nigohi oldidan «Chil ustun»da qiblaga qaraganicha yer oʻpib yotgan shahzoda ketmas, quloqlari ostida hamon uning ayanchli yigʻisi yangrar edi: «Tush koʻrdim, mavlono... Bisyor yomon tush...»

Katta yoʻlda hamon qiyomat-qoyim davom etar, qilichlarning sharaq-shurugʻi, otlarning kishnashi va odamlarning vahshiy qiyqiriqlari eshitilib turardi...

* * *

Mirzo Abdullatif saroybon boshliq oʻn chogʻlik balxlik navkarlari bilan «Bogʻi maydondan chiqqanida ufq oqara boshlagan, tevarak-atrof yorishib qolgan edi. Lekin kechasi bilan mijja qoqmagan, koʻz oldini qandaydir tuman qoplagan shahzodaga hamma yoq, hatto yomgʻirdan keyin boʻlakcha tiniqlik kasb etgan musaffo osmon ham qop-qora tuyilib, eti uvishib ketdi. U oldinda ot choptirib borarkan, yoʻl boʻyidagi sarvlar panasida, ikki tomondagi jarliklarda allaqanday koʻlagalar izgʻib yurganday dam-badam seskanar, goh otining jilovini tortar, goh olazarak boʻlib, yonidagi navkarlariga qarardi.

Aksariyati balxlik, oʻng quloqlariga tilla isirgʻa taqib, boshlariga surmarang salla oʻragan qushburun, zanjisifat

mahramlari esa u qaraganda ko'zlarini olib qochar, otlarining boshlarini tortib, orqaga tisarilar edi. Har safar tik qarashga jur'at etmay orqaga tisarilgan bu navkarlarini ko'rganida shahzoda qilichini qinidan sug'urib olib, ularning ustiga ot soldirib borgisi kelar, lekin bunday qilishga fursat yo'q, u Ko'ksaroyga oshiqar edi. Nazarida, dorussaltanaga yetib, Ko'ksaroyga kirib olsa bas, kechasi ko'rgan tushi va hamon ko'z oldida turgan mudhish manzaradan xalos bo'ladiganday tuyilardi.

Ana oldinda, Afrosiyob qirlari ustida, ufqni to'sgan kungurador devor ham ko'rindi. Devor tagidan chuqur xandaq o'tadi. Xandaq suvsiz, undan o'tilsa bas... Lekin xuddi shu payt, oldinda borayotgan shahzoda xandaqqa yaqinlashib qolganida, o'ng qo'ldagi tepalikda bir guruh suvoriylar paydo bo'ldi.

Hammasi bir xil qora chakmon va qora telpak kiygan, ba'zilari yuzlariga qora niqob tutgan bu qora guruh, tepada bir daqiqa ot o'ynatib turdi-da, qora to'fonday yopirilib kela boshladi...

Yuragini chulg'ab olgan mudhish tuyg'u shahzodani karaxt qilib qo'ydi. U tepadan yopirilib tushayotgan qora guruh tobora yaqinlashayotganini, o'z navkarlari esa otlarining boshlarini bu-rib, tasir-tusir qochayotganini sezib turar, lekin xuddi ilonning sehriga ilingan baqaday, suron solib kelayotgan suvoriylardan ko'zini ololmas, joyidan jilolmas edi.

Ana, qiyqiriqlari olamni tutgan qora to'fon pastdagi xandaqqa yetdi. To'fonning oldida bir-birlarining otlarini qamchilagan ikki suvoriy kelardi. Niqoblarini yulib olgan bu ikki suvoriyning biri... amir Sulton Jondor edi. Ikkinchisi... yo Rab! Xuddi tushida barkash ko'tarib kirgan navkarga o'xshagan bu ikkinchi suvoriy... ko'pdan beri fitna qo'zg'ab qochib yurgan Bobo Husayn Bahodir edi!..

Shahzoda jon holatda otining boshini burdi, lekin qochib borayotgan navkarlariga yaqinlashib qolganida, to'satdan yelkasiga zarb bilan qadalgan o'q-yoy uni bukchaytirganicha egardan ag'dardi...

«Nahot kuni bitgan bo'lsa? Nahot toj-u taxt, saltanat, shon-shavkat – baridan ayrilgan bo'lsa?»

Butun og'irligi bilan gursillab qulagan shahzoda yuragiga sanchilgan og'riqdan to'lg'anib ko'zini ochdi... Hududsiz osmon, go'yo qonli ummonday qirmizi tusga kirgan, ko'z qamashtirgan bu mudhish ummon qa'rida laxcha cho'g' bulutlar suzib yurardi... Shahzoda holsizlanib ko'zini yumarkan, to'satdan qonli

bulutlar orasidan chiqib kelgan... padari buzrukvorini ko'rdi.

Egnida yal-yal yongan zarbof to'n, boshida go'yo qonga bo'yalganday qip-qizil salla, hatto soqol-mo'ylovlari ham qip-qizil Mirzo Ulug'bek, ko'zlarida yosh, xuddi qanot yozganday qo'llarini yozib, unga tomon ohista tushib kelardi...

Olamni ot tuyoqlarining dupiri-yu qandaydir qahrli suron tutgan, bu suron orasidan otasining mungli ovozi aniq eshitilib turardi.

«Jigargo'sham, bolam! Pushtikamarimdan bo'lgan zurriyotim! Padaring boshiga etgan bu quzg'unlar sening boshingga ham yetibdur. Ne chora? Ota-bobongga vafo qilmagan bul mash'um toj-u taxt senga ham vafo qilmaydur, dedim. So'zimga inonmading. Ne qilay, bolam?..»

Olamni tutgan qahrli suron yaqinlashib kelmoqda, ko'z yoshi aralash bu mungli ovoz esa, aksincha, tobora uzoqlashmoqda edi... Shahzoda, go'yo otasini to'xtatmoqchi bo'lganday bor kuchini yig'ib talpindi, talpindi-yu, boshi uzra ko'tarilgan yalang'och qilichni ko'rib, ko'zini yumdi, yumarkan:

«Gunohkor farzandingizni kechirgaysiz, buzrukvor!» deb pichirladi.

26

Qalandar Qarnoqiy yo'lga chiqqanida tun yarmidan oshgan edi. U barvaqtroq yo'lga tushmoqchi edi, lekin qabristondan qaytgan Ali Qushchi g'orning eng ichkarisiga o'tib, yuztuban tushib yotib oldi-yu, Qalandar uni bezovta qilishga jur'at etmadi.

Ustodni qabristonga Qalandar o'zi boshlab bordi. Tillabibining vafotiga bir oy to'lmasa ham, uning qabri ko'm-ko'k maysa bilan qoplangan edi... Ustod enasining qabri tepasida namozi asrdan to qora shomgacha qimir etmay o'tirdi. Qalandar uning allaqanday cho'kib qolgan cho'pday bo'y-bastiga, ko'zlari yumuq, soqol-mo'ylovi ko'z yoshlaridan nam, unsiz yig'isiga chetdan qarab o'tirarkan, nechundir uzoq Qarnoqda, «Qorovul tepa» ostidagi ko'hna qabristonda qarovsiz yotgan o'z enasining qabri esiga tushib tomog'i g'ip bo'g'ildi.

Ustod go'ristonda ham, yo'lda ham bir og'iz gapirmadi, lekin Qalandar uning unsiz iztiroblarini butun vujudi bilan his etar, his etgani uchun ham na tasalli berishga tili boradi, na ruxsat so'rashga...

Fursat o'tib bormoqda, g'orga yig'ilgan qo'ni-qo'shni temirchi va chilangarlar, Qalandar bilan xayrlashmoqchi bo'lib kelgan Qalqonbek bilan Bosqonbek – hamma sukutga cho'mgan edi. Qalandar bosqon yonida xayolga tolib o'tirgan ustaga qaradi. Usta uning ahvoliga tushundi chamasi, qorong'i burchakda yotgan mavlononing yoniga borib, allanimalarni aytdi. Ustod o'rnidan turdi, lekin shu payt eshik taqillab, mavlono Koshiy bilan Miram Chalabiy kirib kelishdi-yu, Qalandar yana tutilib qoldi.

Mavlono Koshiyning aytishicha, Mirzo Abdullatifni qatl qilgan fitnachilar shahzodaning boshini kesib, Mirzo Ulug'bek madrasasining darvozasiga osib qo'yishgan emish. Fitnachilar hibsda yotgan shahzoda Mirzo Abdulloni taxtga ko'targan emish. Shaharda osoyishtalik emish. Ko'plar kalamushlarday in-inlariga kirib ketgan bo'lsa-da, Registon maydoniga borib, mudhish manzarani tomosha qiluvchilar ham bor emish. Xullas, birovlar bu qatl-u qirg'indan qo'rqib, uylarida pusib yotgan bo'lsa, birovlar behad xursand emish...

Qalandarning esiga yana o'sha tanish misralar tushib, boshini chayqadi:

Totlig'-totlig' eganlar,
Turluk-turluk eganlar,
Oltin taxt o'lturganlar
Tufroq aro yotmishlar...

Usta Temur Samarqandiy miyig'ida kulimsirab: «Tufroq aro yotmishlar!» deb qo'ydi. O, bevafo toj-u taxt! Seni deb ne-ne qatl-u qirg'inlar bo'lmadi! Senn deb ne-ne podshohlar o'zlarini o'tga urmadilar!

– Ammo, hayhot! Hech bir shoh o'ziga bundan bir saboq olmagandur! – Ali Qushchi ma'yus bosh chayqab, Qalandarga yuzlandi: – Harqalay, Mirzo Abdulloni mo'min odam, deb eshitgan edim. Ehtimol, bu padarkush mustabidning taqdiri unga bir saboq bo'lur. Ehtimol, ilm ahliga Mirzo Abdullatifday berahmlik qilmas. Bir oy-yarim oy sabr qilgaysen, shoir. Shoyad, insofga kelib madrasani qayta ochsa. Birga bo'lamiz. Burungiday tolibi ilmlarga rahnamolik qilamiz...

Qalandar, go'yo o'z diliga quloq solayotganday, boshini xam qilib uzoq o'ylanib qoldi. Yo'q, uning jismi Samarqandda bo'lsa ham, ruhi qachondan beri o'z maskani – olis Qarnoqda

edi... u xayolan allaqachon Xurshida bonu bilan birga qir va adirlar osha o'z eliga yo'l olgan, butun qalbi, butun vujudi bilan o'z yurtiga qarab talpinar edi.

– Tashakkur, ustod. Va lekin elimga ketmasam bo'lmas...

– Nechun? – dedi Miram Chalabiy hayajonlanib. – Inshoolloh, hamisha bunday jabr-jafo bo'lmas...

Miram Chalabiyning so'ziga mavlono Koshiy ham qo'shilib, uni ko'ndirishga urina boshlashgan edi, gapga usta Temur Samarqandiy aralashdi:

– O'g'limni o'z ixtiyoriga qo'ygaysiz, bolam. Musofir yurtida sulton bo'lmoqdan, o'z yurtingda ulton bo'lmoq a'lodur. Tug'ilgan elning to'rg'ayi ham yaxshi ko'rinadi, deyдилar. O'g'lim Qalandar o'z yurtini sog'inibdi. Unga ijozat bering, mavlono! – Usta shunday deb, duoga qo'l ochdi. Ustaning duoyi jonidan keyin Ali Qushchi g'orning eng xilvat joyiga yashiringan xurjunni oldirib, Qalandar Qarnoqiya bir hovuch la'l va javohir bilan bitta quyma tilla in'om etdi.

– Faqirga qilgan barcha yaxshiliklaringga ming-ming rahmat, inim! – dedi u ovozi qaltirab. – Kaminadan qaytmasa Ollodan qaytgay. Osoyishtalik bo'lsa qaytib kelarsen. Inshoolloh, diydor ko'rishgaymiz!..

G'or oldida ikkita ot tayyor turardi. Ular so'ngbor quchoqlashib xayrlasharkan, usta ham, mavlono Ali Qushchi ham beixtiyor ko'zlariga yosh oldilar. Buni ko'rganda Qalandar ham tomog'i g'ip bo'g'ilganini sezdi-yu, otiga sakrab minib, ust-ustiga qamchi bosdi...

Mana, dorussaltana allaqachon orqada qoldi. Ko'hak tog'ining etagida Qalandar Qalqonbek bilan Bosqonbekka ham ruxsat berdi. Xuddi o'z ukalariday bo'lib qolgan bu og'a-inilar bilan quchoqlashib xayrlashdi-da, jilg'a bo'ylab otini yo'rttirib ketdi. Lekin xayoli hamon Samarqandda. Ko'z oldidan hamon ustodning g'amgin chehrasi ketmas, quloqlari ostida hamon ustaning hayajonli gaplari, bergan oq fotihasi yangrab turardi.

U go'yo shaharning har bir dahasi, har bir guzari, har bir ko'chasiga kirib chiqar, xayolan goh rasadxona bilan, goh salkam yigirma besh yil tuprog'ini yalab o'tgan Ulug'bek madrasasi bilan vidolashar edi... Salkam yigirma besh yil! O'smirlik paytida kelgan osiy banda mana endi qirqdan oshdi. Soch-soqoliga oq tushdi... Bu orada boshiga ne g'urbat, ne kulfatlar tushmadi. Lekin Haq taologa shukrkim, goh boshiga uqubat solsa, goh inoyatini darig' tutmadi: shu shaharda u ilm

ziyosidan bahramand bo'ldi, shu shahri azimda Mirzo Ulug'bek bilan mavlono Ali Qushchiday allomayi zamonlarga shogird tutinib, ularning mehr-muhabbatlariga musharraf bo'ddi...YAna Haq taologa shukrkim, u xiyonat yo'lga kirmadi, o'z ustodlari oldidagi shogirdlik qarzini uzdi. So'nggi bir-ikki hafta, xususan, ilonning yog'ini yalagan Qashqir qaygadir yo'qolganidan beri, Qalandar o'zini qo'yarga joy topolmay qolgan, mavlononi qutqarishdan umidini uzgan edi. Xayriyat, ustaning: «Bu muqarrab-us sultonlar orasida oltinga sotilmaydurg'oni yo'qdur», degan so'zi to'g'ri chiqib, boshqa bir yasovul topildi. Shu yasovul yordamida kecha, nihoyat, ustodni qutqardi. Mana endi pok vijdon bilan Xurshida bonuni olib o'z yurtiga ketsa bo'ladi. Ha, Olloga yana bir bor shukrkim, bu maskanda unga shunday ulkan muhabbat ato qildi... Bu muhabbat uni qancha-qancha o't-cho'qqa tashlasa ham, oxiri, inshoolloh, baxayr bo'ldi. Nasib qilsa shu bukun bonuni olib uzoq yo'lga chiqadi... Bir bechora kambag'alga shundan boshqa ne kerak?

Qalandarning esiga yana so'nggi uchrashuv tushib, ko'ngli bir xil bo'lib ketdi. U keyingi paytlarda bonuni o'ylarkan, o'sha kungi issiq bo'salarni, qalbida uyg'ongan bo'lakcha bir mehrni, ilgari hech qachon his etmagan baxt tuyg'usini eslamoqchi bo'lardi. Lekin buning o'rniga negadir ko'z oldiga hadeb bonuning g'amgin chehrasi kelar, ko'z yoshlarini qult-qult yutib aytgan gaplari, «nikoh xutbasini o'qiting, shar'iy xasmingiz bo'lay», degan iltijolari qayta-qayta esiga tushib, ko'ngli alg'ov-dalg'ov bo'lib ketardi...

Mana hozir ham, dorussaltanadan chiqibdiki, yuragini allaqanday mubham tuyg'ular, teran bir mung changallab oldi. Bu noaniq hislar, bu cheksiz qayg'u ayriliqdanmi, boshqami – Qalandar buni izohlab berolmas, lekin qancha urinmasin, undan qutula olmas, dorussaltanadan uzoqlashgan sayin yuragini zirqiratgan bu og'riq tobora ortib borardi...

Qalandar boshidagi telpagini to'g'rilab, osmonga qaradi. Boya xuftonda quyuqlashgan bulutlar tarqagan, baxmalday mayin, tiniq osmon yulduzga to'lib ketgan edi... Ana, eng tepada, zarday sochilib yotgan Somon yo'lining ustida, Dubbi akbar sitoralari bitta-bitta bo'lib charaqlab turibdi. Undan pastroqda Hulkar yulduzlari o'choqdagi qo'rday g'uj bo'lib miltiraydi. Zuhro yulduzi hali ko'rinmaydi, lekin tong yaqin, olis-olislarda itlarning hurishi, xo'rozlarning qichqirig'i eshitiladi... Ana, o'ng tomondagi tog' cho'qqilari cho'g'day yallig'lanib, Samarqand

noniday yum-yumaloq to'lin oy ko'rindi. Oy chiqishi bilan borliq bo'lakcha bir ulug'vorlik kasb etdi, qirlar, adirlar, jilg'a bo'yidagi to'qayzorlar – hammasi notanish va allaqanday sirli bir olamga o'xshab ketdi...

Qalandar otining boshini qirga burdi... Ajabo, so'nggi ikki haftada qirlardagi maysalar tizzaga kelgan edi... Qalandar Qarnoqiyning yurtida ko'klam sal kech keladi. Ehtimol, u yoqlarda o't-ulanlar tizzaga kelmagandir, lekin yam-yashil qirlarda, Sayxun bo'ylaridagi cheksiz dashtlarda hanuzgacha lolaqizg'aldoqlar ochilib yotgandir!..

Qalandar Qarnoqiy Xurshida bonu bilan bu qirlardan ot choptirib o'tishini, qizil gilamday to'shalgan qizg'aldoqlar, adirlar osha suyukli qishlog'iga kirib borishini o'yladi. O'ylarkan, ko'nglidagi g'ubor xiyol tarqab, dili yorishganday bo'ldi.

Oy chiqqani uchunmi, sal o'tmasdanoq ufq oqarib, tog' cho'qqilari ustida Zuhro yulduzi charaqladi. Qalandar tanish soyga tushganida tevarak-atrof yorishib, tepada qishloq bog'lari ko'zga chalindi.

Qalandar otdan tushib yuz-qo'llarini yuvdi, tahorat olib, bomdod namozini o'qidi, so'ng yuragi yana allaqanday uvushib, otga mindi. U har safar shunday bo'ladi, soydan o'tib qishloqqa yaqinlashayotganida visol orzusi bilan yo'g'rilgan notinch bir his yopirilib kelib, sog'ingan qalbi betoqat pitirlab qoladi. Bukun u xiyol barvaqtroq keldi. Ehtimol, bonu hali uyqudan turmagandur? Issiq to'shakda ma'sum go'dakday tiniq nafas olib uxlab yotgandur!..

Yo Rab! Bu ne?..

Qalandar Qarnoqiy tepada, Bobomurod ota hovlisining devorlari oldida ot o'ynatib turgan besh-olti nafar suvoriylarni ko'rib, beixtiyor otining boshini tortdi. Olisdan suvoriylar uloq talashayotgan chavandozlarga o'xshar, bir joyda gir aylanishib, nimanidir tortishar, yig'ilgan olomon bilan olishar edi. Nihoyat, ulardan biri oq matoga o'ralgan bir narsani yerdan uzib, egariga o'ngarib oldi-da, davrani yorib chiqib, qir bag'irlab ot choptirib ketdi. Suvoriy otining boshini qirga burayotganida, oq mato orasidan nimadir sidirilib tushdi-yu, sochilib ketib, go'yo qora baxmal ro'molday havoda nazokat bilan hilpiradi.

«Bonu!» – Bu fikr miyasida chaqmoqday chaqnagan Qalandar arg'umog'iga qamchi urdi. Chetan devor yonida turgan erkak-ayol barobar suvoriylar orqasidan yugurishdi. Lekin turnaqator bo'lib ketayotgan otliqlar tobora uzoqlashib borardi.

Qalandar Qarnoqiy usiz ham uchib ketayotgan bo'liq arg'umog'ini ayovsiz qamchilab borarkan, fikrlari quyunday charx urardi:

«Nahot so'nggi umidi so'nsa! Nahot ko'z ochib ko'rgan sevgilisidan, bu zulmat qa'rida porlagan yorug' oftobidan ayrilsa? Insof-u adolat qayda, ey Parvardigor?»

Ana, birinchi suvoriy arg'umog'ini to'xtatib, oq matoga o'rab-chirmalgan, to'zg'igan sochlari ot tuyoqlari ostida hilpiragan ayolni – uning Xurshida bonu ekaniga endi shubha qolmadi! – boshqa otga mindira boshladi. Oq matoni yirtib, qo'llarini bo'shatib olgan bonu, suvoriy bilan olishar, o'zini otdan yerga tashlashga urinar edi. Buni ko'rgan Qalandar arg'umog'ini qattiqroq qamchiladi. U suvoriylarga yaqinlashib qolganda, eng oxirgi otliq o'girilib qaradi, qaradi-yu, jon holatda faryod ko'tarib otiga ustma-ust qamchi bosdi.

«Qashqir! Dayus!»

Qalandar qilichini qinidan sug'urib oldi. Qashqir qichqirganda Xurshida bonuni otga mindirayotgan suvoriy ham o'girilib qaradi.

– Amir Jondor!

Qalandarni ko'rgan amir ham navkarlariga bir nima deb baqirdi. Lekin Qalandar uning nima deganini eshitmadi. U hamon dod solganicha ot choptirib borayotgan Qashqirni quvib yetdi-da, oyoqlarini uzangiga tiraganicha butun kuchi, butun og'irligi bilan uning dubulg'a kiygan boshiga qilich soldi. Shartta kesilib uchib ketgan dubulg'alik bosh ot tuyoqlarining ostiga tushib, yumalab ketdi. Qalandarning nazarida, Qashqirning yerda yumalab borayotgan boshi mudom chinqirayotganday tuyilib, yuragi zirqirab ketdi. Lekin oysimon egri qilichlarini o'ynatib, ustiga bostirib kelayotgan ikki suvoriyni ko'rib, hushini yig'di. Suvoriylardan biri, chamasi, shahzodaning xorijiy navkarlaridan bo'lsa kerak, boshiga tug'lik mis dubulg'a kiygan qora barzangi sipoh, egarga engashib oldinda kelar, ikkinchisi esa sal orqada qolgan edi. Qalandar otini to'g'ri barzangiga soldi. Zarb bilan to'qnashgan ikki arg'umoq zorli kishnab, osmonga sapchidi. Barzangi oyoqlarini uzangiga tirab egri qilichini osmonga ko'tardi. Lekin Qalandar otining boshini chapga burdi-yu, o'ng yonboshida qolgan barzangini bir hamla bilan otidan uchirib yubordi. Buni ko'rgan ikkinchi suvoriy jon talvasasida otining boshini orqaga burdi. Qalandar otini ayovsiz niqtab, uni quvib borarkan, bir zum ko'zi amir Jondor bilan Xurshida bonuga

tushdi. Bonuni qo'yib yuborgan amir, ot ustida kamonini tortib, o'q uzmoqchi bo'lar, bonu esa egardan yiqilay-yiqilay deb, unga tarmashar edi. «Nomard!»

Qalandar qochib borayotgan suvoriyni tashlab, otining boshini amir Jondor tomon burdi, burdi-yu, ko'ksiga mislsiz zarb bilan qadalgan o'q-yoyni changallaganicha otining bo'yniga mukkasidan yiqildi. Jon talvasasida otining yoliga tarmasharkan, bonuning: «Mizam!» degan faryodi qulog'iga chalinganday bo'ldi.

«Xurshida! Bõnu... Shar'iy mankuham!...» xayolidan o'tdi uning. Holsizlanib otdan sirpanib tusharkan, nechundir ko'z oldiga olis Qarnoq qirlaridagi go'riston, go'riston chetidagi otasining qabri tepasida yig'lab o'tirgan singlisi keldi. So'ng osmon-u zamin — hammasi chir aylandi-yu, charxpalak bo'lib ketdi.

* * *

Xurshida bonu bir necha bor hushidan ketib, bir necha bor hushiga keldi. So'ngbor hushiga kelganida o'z uylari, o'z xonasida yotganini, tepasida yum-yum yig'lab o'tirgan keksa enagasi bilan allaqanday qaqshab-qaltirab qolgan bobosini ko'rdi, ko'rdi-yu, yana ko'zini yumdi... Uning ko'z ochib yumganini ko'rgan enagasi: «Nuridiydam! Girgittoning bo'lay, qizalog'im!» degan nido bilan yuz-ko'zlaridan cho'lp-cho'lp o'pdi. Enagasidan keyin bobosining zorli xitobi eshitildi:

— Bo'stonimning guli! Bog'imning bulbuli! Ko'zingni och, oltinim!..

Kimdir labiga dir-dir titragan choynak tutdi. Xurshida bonu quruqshagan lablari bilan bir-ikki qultum suv ichdi, icharkan, negadir ko'z oldiga ko'ksidagi o'q-yoyini changallaganicha otning bo'yniga mukkasidan yiqilgan Qalandar keldi, quloqlari ostida uning: «Bonu!» deb qichqirgan tovushi yangrab ketganday bo'ldi-yu, tirnoqlarigacha achishib betoqat to'lg'andi... Qayerdadir olisdan, go'yo tuman orasidan, bobosining ovozi eshitildi:

— Yonidan jilma, kampir... Hovlida amir Jondor kutib o'ltiribdi. Men tabibdan xabar olamen...

Amir Jondor!.. Bonuning nazarida, bu ikki so'z misoli simob yanglig' quloqlarini teshib o'tdi. Amirning mudhish ishi, bonuni siltab tashlab uzgan o'qi, so'ng uning faryodlariga quloq solmay, otiga o'ngarib olib qochganlari esiga tushib, ingrab yubordi. Nogahon miyasida bir so'z yarq etdi: «Og'u!»

Ha, ha, tokchada, uning zeb-ziynatlari solingan tilla qutichasida, uzukning ko'ziga yashiringan moshdakkina og'u bor. Bu og'uni u haramda topdirib olgan, lekin ichishga ulgurmagan, Mirzo Ulug'bek hazratlari haramdan bo'shatgach, tilla uzugining ko'ziga yashirib qo'ygan edi!..

Xurshida bonu ko'zlari bejo yonib, uyning tokchalariga qaradi. Tilla quticha ko'rinmas edi...

Bonu talvasalanib o'tirgan enagasiga qaradi:

– Enajon. Quticham, zeb-ziynatlarim qayda?

– O'rnida, oppog'im, o'rnida! – kampir shosha-pisha o'rnidan turib, ikki daricha o'rtasidagi tokcha oldiga bordi, tilla va kumush barkashlarning orqasiga qo'l suqib, tanish tilla qutichani oldi.

Xurshida bonu qaltiroq qo'llari bilan qutichani ochib, ajib tovlangan qimmatbaho toshlar va zeb-ziynatlarni titkilashga tutindi: mana o'sha, katta yoqut ko'zli tilla uzuk!..

– Enajon!.. – Xurshida bonu kampirni uydan chiqarishning bahonasini topolmay dudug'landi. – Enajon, bir piyola suv bering!..

– Suv? – dedi kampir tushunmay. – Mana, uzum sharbati bor, bolam.

– Yo'q, yo'q, suv bering, enajon, sovuq suv!..

Sarosimada qolgan sho'rlik kampir kuymalanganicha tashqariga yugurdi.

Xurshida bonu ignacha bilan uzukning yoqut ko'zini ko'chirdi. Tangriga shukr! Qora mayizdekkina og'u uzukning ko'ziga yopishib qolgan edi. Xurshida bonu uni tirnog'ining uchi bilan ko'chirib oldi, lekin og'ziga solishdan oldin, ko'ngli bir xil bo'lib, zeb-ziynatlarga to'la charog'on xonaga, shiftdagi oltin qandilga, nozik o'ymakorlik bilan ishlangan qubbasimon tokchalardagi munaqqash idishlarga bir-bir tikildi.

Bundan bir yil muqaddam, haftada uch marta, xuddi shu muzayyan mehmonxonaga uning dugonalari, dorussaltana zodagonlarining ojizalari yig'ilishar edi. O'rta tutilgan harir pardaning bu tomoniga yozilgan ipak ko'rpachalarda o'tirishib, qiqir-qiqir kulishib uni – chehrasidan allaqanday nur yog'ilib turadigan devqonfat mudarrisni kutishar edi...

Qalandar Qarnoqiy kirib kelishi bilan yuzlarini ipak durralar bilan to'sib olgan nozaninlar bo'yinlari va qo'llaridagi qimmatbaho zeb-ziynatlarini, oyoqlaridagi qo'sh-qo'sh tilla

halhollarini⁶⁶ nafis jaranglatishib, bir-birlarini turtishib, shoirning e'tiborini tortmoqchi bo'lishar, lekin jo'rttaga qovog'ini uyib olgan Qalandar Qarnoqiy, boshini kitobdan ko'tarmas, ko'targanda esa yolg'iz unga – Xurshida bonuga nigoh tashlar edi...

Bonu o'pkasi to'lib, ko'zlarini yumarkan, esiga so'nggi vido onlari tushdi. O'shanda, nikoh xutbasidan keyin, Qalandar uni iyagidan ushlab boshini ko'tardi, go'yo uni birinchi bor ko'rayotganday yuziga uzoq tikilib turdi, keyin bo'lakcha bir mehr bilan yoshli ko'zlaridan ohista o'parkan:

– Xurshidam! – dedi ovozi darz ketib. – O'zimning shar'iy mankuham!..

Shar'iy mankuham!.. O, Parvardigori olam! Nechun ul mas'ud damlarni o'zing in'om etib, nechun tag'in o'zing mahrum qilding? U darveshning yozug'i ne?

Ma'yus xayollarga cho'mgan Xurshida bonu qo'lidagi og'uni tamom esidan chiqargan edi, dahlizda ship-ship oyoq tovushini eshitib hushiga keldi. «Gunohkor bandangni o'zing kechirgaysen!»

Bonu mayizdekkina zaharni og'ziga soldi-da, bir qultum sovuq sharbat ichib o'zini yostiqqa tashladi.

Eshikdan kirgan kampir kuymalanib kelib, yoniga cho'kkaladi. – Suv keltirdim, bolam, ko'zingni och!..

Xurshida bonu boshini ko'tardi, bir qultumgina suv ichib, yana o'zini yostiqqa tashladi. Suv tomog'idan o'tishi bilan ichaklariga, yo'q, yuragining ostiga cho'g' tekkanday bo'lib «jaz» etdi-yu, besaranjomlanib ingradi.

Kampir qo'llari qaltirab, yana lablariga piyola tutdi. – Senga ne bo'ldi, bolajonim?..

Bonuning yuragiga tekkan cho'g' endi misoli qizdirilgan temirga aylanib, ichaklarini jaz-jaz kuydira boshlagan edi. U betoqat bo'lib boshini ko'tardi. Nazarida, butun mehmonxona, shiftagi oltin qandil, tokchalardagi billur idishlar, devorlarga osilgan sheroziy gilamlar, hammasini o't olgan, hammasi lovullab yona boshlagan edi. Uyni tutgan bu o't orasida otining bo'ynini quchoqlab, pitirlab yotgan Qalandar Qarnoqiy ko'rindi...

– Enajon!

– Enajon degan tilginangdan o'rgilay! Suv beraymi? Mana suv...

⁶⁶ Halhol – oyoqqa taqiladigan oltin halqa.

– Enajon! – Xurshida bonu allaqanday charaqlab ketgan ko‘zlarini kampirga tikdi. – Enajon, men o‘lamen. O‘lsam... buvamga tilagimni ayting...

– Qaydagi so‘zlarni aytasen, bolam!..

– O‘lsam... Go‘rim Qalandar... Qalandar Qarnoqiyning go‘ri bilan... bir bo‘lsin!

– Bolam! Bolajonim! Bu so‘zni qaydan topding? Qaysi Qalandar?..

Xurshida bonu ko‘ngli ozib o‘qchidi-yu, o‘zini tutib, ko‘zlarini yumdi.

– Nechuk esingizdan chiqdi, enajon? Dadamning shogirdi... Musofir shoir Qalandar... go‘rimiz bir bo‘lg‘ay... – Xurshida bonu gapirolmay, mis jomga qarab talpindi.

Kampir bir zum ko‘zlarini katta ochib qotib qoldi, so‘ng faryod solganicha, tashqariga otildi...

27

O‘sha kuni Oqsaroy yonidagi hovlisiga kelgan Ali Qushchi, namozi asrdan keyin issiqroq kiyinib, uydan chiqdi. U mavlono Muhiddinni ko‘rishga ahd qilgan edi. Mavlono Muhiddin qancha xiyonat qilmasin, nomiga munosib qancha tubanliklarga bormasin, uning aqlidan ozib, zanjirband qilinganini eshitgan Ali Qushchi chidab turolmadi. Oradan nimalar o‘tmasin, ular salkam chorak asr bordi-keldi qilishgan, bir madrasada ta‘lim olib, ta‘lim berishgan edi. Shu sababdanmi, boshqami, mavlono Muhiddin to‘g‘risidagi gaplar uni titratib yubordi. Ayni zamonda mavlono Muhiddinning aqlidan ozishi to‘g‘risidagi, xususan, rasadxonadagi kufr kitoblarni yondirish marosimiga kirib borib, hazrat Nizomiddin Xomush bilan shahzodaga aytgan gaplari haqidagi mish-mishlarni eshitganda Ali Qushchining xayoliga yana o‘sha eski o‘ylar keldi: ha, bu foniylar dunyoda haq va adolat yo‘q, degan so‘zlar bekor! Yaxshilikka yaxshilik, yomonlikka yomonlik qaytgusidir! Va lekin... Lekin bu o‘ylar uning qalbida tunov kungiday isyonkor tuyg‘ular emas, aksincha, allaqanday ma‘yus hislar uyg‘otdi. Hayhot! Mavlono Muhiddinday o‘tkir fozil, falakiyot va ilmi riyoziyot bobida yuksak cho‘qqilarni zabt etgan zukko alloma bu haqiqatni bilmasa yo bilmoqdan qo‘rqsa ne chora?

Ali Qushchi har ehtimolga qarshi, Salohiddin zargarning uyiga to‘g‘ri boradigan katta ko‘chalardan yurmay, aylanma

yo'llar va tor ko'chalardan ketdi. Shahar bundan etti-sakkiz oy muqaddam qanday bo'lsa shunday, mubham bir hayot kechirar, ko'cha va guzarlarda odam siyrak, rastalar, do'konlar yopiq, hamma yoq jimjit edi, lekin bu jimlikdan qandaydir sovuq bir tahlikaning nafasi kelar, shuning uchun ham hamma yoq taqataq berkilgan. Faqat kunlar uzaygan, iligan, vaqt namozi asrdan o'tsa ham, hali shafaq so'nmagan, shahar harir nim pushti darparda bilan o'ralganday tiniq qizg'ish shu'laga cho'milgan edi.

«Bog'i shamol» tomondan yurgan Ali Qushchi, Salohiddin zargar guzariga yaqinlashib qolgan edi, ko'cha yuzidagi eshiklardan biri ochilib, boshiga qunduz telpak, egniga kimxob to'n kiygan, yum-yumaloq bir odam chiqdi. Ali Qushchi o'zini ko'rib-ko'rmaganlikka olib, o'tib ketmoqchi edi, lekin kimxob to'nli yum-yumaloq odam, pildirab kelib qo'l qovushtirdi.

– E-e, assalomu alaykum, birodari aziz!..

Ali Qushchi bir zum garangsib qoldi.

Pildirab kelib ta'zim qilgan kimxob to'nli bu yum-yumaloq kimsa... bundan etti oy muqaddam darveshlar xirqasiga o'ranib, yashirinib yurgan shoir Miryusuf Xilvatiy edi...

– Siz zoti sharifni hibsda ko'p aziyat chekmish, deb eshitgan edim, ko'rib bisyor masrur bo'ldim, mavlono, bisyor masrur bo'ldim...

– Olloga shukr, – dedi Ali Qushchi, nima deyishini bilmay.

– Barcha ilm ahlini tazyiq qilgan ul xunxo'r padarkushdan hazar, alhazar! Ammo taxtimizning valiahdi Mirzo Abdullo ko'p sohibi karam, ko'p olijanob zot deb eshitgan edim, sizni ko'rib bunga imonim komil bo'ldi, mavlono...

Ali Qushchi yana nima deyishini bilmay:

– Inshoolloh, shunday bo'lsin, – deb qo'ydi.

– Bunga shubha qilmagaysiz, mavlono. Mana, kamina ul tojdori musulmononiga bir madh bitdim, tilasangiz o'qib beramen, mavlono! – Miryusuf Xilvatiy shunday deb, qo'ynidan zar matoga o'ralgan kaftdekkina bir kitobchani oldi-da, Ali Qushchining roziligini olmasdanoq tomoq qirib o'qiy ketdi:

Bobongiz fath etib shuhrat qozondi jumla dunyoni,
Bu olam ko'rmagay emdi, aningdek zoti a'loni.

– Shoir Xilvatiy!

– Labbay? – Miryusuf Xilvatiy ilhom bilan porlagan ko'zlarini kitobdan uzib, Ali Qushchiga qaradi.

– Kamina bu she'ringizni ko'p eshitganmen. Borakallo sizga!

Ali Qushchi og'zi ochilganicha angrayib qolgan Miryusuf Xilvatiyni ko'chaning o'rtasida qoldirib, yo'lida davom etdi. U bir-bir bosib, shoirdan uzoqlashib borarkan, dard bilan bosh tebratib:

– O, xom sut emgan bandalar! – deb qo'ydi.

Shafaq so'ngan, shahar uzra mayin qorong'ilik qanot yozmoqda edi.

Ali Qushchi Salohiddin zargar yashaydigan guzarga yetib borganida hamma yoq qorong'ilikka cho'mgan edi, lekin... ajabo, hamisha yopiq turadigan qo'sh tavaqali temir darvoza lang ochiq edi! Darvozadan kirgan joyda, odatda qorovullar o'tiradigan qorong'i bostirmada hech kim ko'rinmas, lekin o'rdaday hovlida fonuslar yonar, allaqanday jom va qumg'on ko'targan ayollar ikki mehmonxona orasida u yoqdan bu yoqqa yugurib yurishardi.

«Bularga ne bo'ldi? Mavlono omonmi?»

Hovliga kirgan joyda hayron bo'lib to'xtagan Ali Qushchi ro'paradagi katta mehmonxonadan chiqqan mushtdekkina cholni ko'rib, unga tomon yurdi, yurdi-yu, beixtiyor yana to'xtadi: ikki bukilib, mushtdekkina bo'lib qolgan bu chol... Hoja Salohiddin zargar edi!..

Hovlidagi fonuslar va darchalardan tushgan ko'k, sariq, qizg'ish shu'lada uning ko'zlari telbalarcha yonar, soqoli selkillab, boshi sarak-sarak qilardi... Ali Qushchini ko'rgan zargar unga qarab talpindi, keyin ko'z yoshi aralash:

– O'g'lim... Alouddin! – dedi-da, mehmonxonaning marmar zinasiga o'tirib qoldi.

Ali Qushchi cholning yoniga borib cho'kkaladi. – Mavlono esonmi, buzrukvor?

Zargar boshini saraklatib, mehmonxonaga ishora qildi, yig'lamsirab:

– Madad bergaysiz, mavlono! – dedi. – Tabib! Tabib bor!

Cholning so'zini mavlononing holi og'ir, unga tabib keldi, degan ma'noda tushungan Ali Qushchi, ichkariga shoshildi. Dahlizda mis idishlar, chil-chil singan kosalar, to'kilgan ovqatlar sochilib yotar, havoni allaqanday qo'lansa hid tutgan edi. Ali Qushchi tabib bilan olishayotgan telba mavlononi

ko'rishdan cho'chiganday, dahlizda jur'atsizgina to'xtab, nafasini rostladi-da, eshikni sekin ochdi...

Charog'on mehmonxonaning to'rida, ko'zlari bejo bir kampir sochlari to'zg'igan behush bir malakni quchoqlab o'tirar, uning yoniga boshiga uchlik oq qalpoq, egniga oq yaktak kiygan qotma bir odam tiz cho'kkan edi. Eshik ochilganda boshiga uchlik oq qalpoq kiygan odam yalt etib qaradi, so'ng behush malakni quchoqlaganicha qotib qolgan kampirga bir nima dedida, o'rnidan turdi. Shu zahotiyoq kampirning faryodi uyni zir titratdi... Eshikdan qoqinib-surinib Salohiddin zargar kirdi va uydan chiqayotgan tabibga to'qnashib yiqilib tushdi. Tabib uni o'rnidan turg'izmoqchi bo'lgan edi, chol uning qo'lini siltab tashlab, o'ksib yig'laganicha o'zini murda ustiga tashladi:

– Bo'stonimning guli! Ochilmay so'ngan g'uncham! Sen o'lguncha men o'lsam bo'lmasmu? Qari qo'yday ma'ratib, qari buvangni kimga tashlab ketmishsen, qo'zichog'im?.. Inongan farzandim sen eding! Endi bu davlat, bu xonumonim kimga qolur, oltinim? Kimga?..

Mushtdekkina bo'lib qolgan zargarining go'daklarcha faryodi Ali Qushchini titratib yubordi. Ko'zida g'ilt-g'ilt yosh, u devorga suyanganicha garangsib turardi. Ayni zamonda, enaganing qo'lida jonsiz yotgan Xurshida bonuni tanigan hamonoq, xayolidan: «Qal'andar Qarnoqiy qayda? – degan fikr o'tdi. – Unga ne bo'ldi? Nahot u bechora ham?.. Yo'q! Yo'q! U bechora darveshni o'zing asragaysen, Parvardigor...»

Mehmonxonaga faryod solib bir guruh xotin-xalaj kirib keldi. Hamma yoqni qiy-chuv, yig'i tutib ketdi. Ali Qushchi peshanasini mushtlab yig'layotgan zargarga tasalli berishini ham, chiqib ketishini ham bilmay hamon gangib turgan edi, kimdir sekin qo'lidan ushladi.

– Sizni birov yo'qlab keldi, mavlono...

– Qaydan keldi?

– Qaydam. Madrasa talabasiga o'xshaydur... Ali Qushchi yuragiga o'rmalagan sovuq shubhadan badani jimirlab, mehmonxonadan chiqa boshlagan edi, Xurshida bonuning tepasida yig'lab o'tirgan kampir:

– O'g'lim Ali Qushchi! – deb unga qarab talpindi.

Kampirning ovozi shunday alam bilan yangradiki, uyni tutgan qiy-chuv bir zum tindi. Ali Qushchi eshikni ochganicha bo'sag'ada to'xtadi.

– O'g'lim Ali Qushchi!.. Ko'zimning nuri... nuridiydam, nabiram, jon berayotib tavallo qilgan edi... – kampir gapirolmay yuzini shapatilaganicha uvvos tortdi. Hamma, hatto Salohiddin zargarning o'zi ham yig'idan to'xtab, unga tikilib qoldi.

– Nabiram ne degan edi? Tilagi ne edi uning? So'zla, kampir! – dedi Salohiddin zargar, ovozi qaltirab.

Kampir engining uchi bilan ko'zini artib:

– Nuridiydam, nabiram, – dedi o'ksib, – musofir shoir Qalandar bilan go'rimiz bir bo'lsin degan edi...

«Musofir shoir Qalandar bilan go'rimiz bir bo'lsin?! Yo Rabbiy, bu kampir ne deydi?..»

Bo'sag'ada garangsib turgan Ali Qushchining xayolini Salohiddin zargarning:

– Shoir, Qalandar?! – degan xitobi bo'ldi. Hozirgina peshanasini mushtlab, go'daklarday nola chekib yotgan chol o'rnidan turib ketgan, ko'zlari chaqnab aylanasisga qarar, lekin, chamasi, hech kimni ko'rmas edi.

– Bu so'zni qaydan topding, kampir?! Men kim, Hoja Salohiddin zargar, bo'stonimning guli, yolg'iz nabiram, ko'zimning nuri, suyukli nabiramni o'shal gado bilan bir yerga ko'mamenmi? Ne deb aljiraysen, kampir?

– Qo'zichog'im, – dedi kampir yig'lab. – Qo'zichog'imning iltijosi...

– Bas! Yolg'iz nabiramning boshiga etgan o'shal gado! Ham o'zining boshiga yetdi ul betavfiq, ham gulimning!

Zargar gapini tugatmagan ham edi, kishanlarning sharaqlashi eshitilib, eshikda... mavlono Muhiddin ko'rindi.

Egnidagi bo'z ko'ylagining yoqasi kindigigacha yirtilgan, qoqsuyak badani dir-dir titragan, soqol-mo'ylovlariga tupuk sachragan mavlono Muhiddin eshikda to'xtab:

– To'y? – dedi boshini g'alati likillatib. – Bu xonadonda to'y bo'ladir-u, faqirni taklif qilmaydur!

Mavlono Muhiddin mudhish ishshayib bir Ali Qushchiga, bir joy-joylarida qotib qolgan ayollarga qaradi. So'ng to'rd a sochlari to'zg'ib yotgan bonuga ko'zi tushdi, tushdi-yu, chuqur botgan bejo ko'zlarida nimadir yarq etdi. Yarq etganda tupuk sachragan yuzidagi mudhish ifoda sarosima bilan, sarosima iztirob bilan almashdi. U yana bir Ali Qushchiga, bir tirik murdaday karaxt bo'lib qolgan otasiga qaradi, keyin ovozing boricha:

– Qizim! – deb chinqirdi. Bu chinqiriq, go'yo qoqsuyak badanni teshib chiqqan bu nido shiftdagi oltin qandil, behisob

tokchalarga terilgan hisobsiz zeb-ziynat va oltin barkashlarni yangratib yubordi. – Qizim! Yolg‘izim! – Mavlono Muhiddin zanjirband qo‘llarini yozganicha oldinga talpindi, lekin oyoqlari chalinib ketib, bo‘ sag‘ada gursillab yiqildi-yu, o‘q tekkan qushday pitirlab qoldi.

Mavlonoga intilgan Ali Qushchi eshikdan yugurishib kirgan bir necha kishini ko‘rdi-da, yuragi zirqirab, o‘zini tashqariga oldi. U hoyliga chiqishi bilan kimdir yoniga yugurib keldi.

– Ustod!..

Ali Qushchi zo‘rg‘a hushini yig‘ib yonidagi odamga qaradi.

– Miram Chalabiy?

– Ustod! Qalandar Qarnoqiy olamdan o‘tibdi...

– Qachon? – Ali Qushchi beixtiyor orqaga tisarildi. – Kim xabar qildi?

– Xabarni usta bobo etkazdi. Boya xuftonda jasadini Urgutdan olib kelishgan emish...

Ali Qushchi turgan joyida chayqalib ketib, ustunni ushlab qoldi-da, tez yurib hovlidan chiqdi. Darvozaga borganida mehmonxonada ko‘tarilgan faryodni eshitib beixtiyor to‘xtadi. Toshni eritadigan bu faryod orasidan Salohiddin zargarning «o‘g‘lim!» degan nidosi aniq eshilib turardi.

Ali Qushchi, bir lahza ikkilanib turgach, yuragi zirqiraganicha darvozadan chiqdi.

* * *

Qalandar Qarnoqiyni erta bomdodda, Tillabibi yotgan qabristonga, mushtipar kampirning yoniga dafn etishdi.

Dafn marosimida mavlono Ali Qushchi bilan usta, Miram Chalabiy bilan Mavlono Koshiy, Urgutdan marhumning jasadini olib kelgan uch-to‘rt dehqon va Qalqonbek bilan Bosqonbek boshlab kelgan besh-olti temirchilar qatnashdi.

Bir kundayoq o‘zini oldirib, munkayib qolgan usta, marhumning jasadini go‘rkovga ham bermay lahadga o‘z qo‘li bilan qo‘ydi, guvalalarni o‘zi terib, o‘zi tuproq tortdi. So‘ng qabr tepasiga tiz cho‘kib, uzoq tilovat qildi. Cholning qora qurum bosgan serajin yuzida, yumuq ko‘zlarida, allaqanday horg‘in ovozida chuqur qayg‘u, go‘yo usta musofir bir darveshni emas, o‘z o‘g‘lini tuproqqa bergan edi. Ali Qushchi cholning mahzun ovozidan ko‘ngli erib, enasi qabri yonida yer chuqilab

o'tirarkan, ko'z oldidan kechagina vidolashgan Qalandar Qarnoqiyning shiddatli qiyofasi ketmas va negadir haq va adolat to'g'risida o'ylagan o'ylari qayta-qayta esiga tushardi...

«Hayhot! Nechuk bunday qilasen, Parvardigori olam? Nechuk adolat qilichingni dam shahzodaday mustabid qonxo'rlar boshiga solasen, dam bu musofir yanglig' bir bechoraning orzu-umidlarini chil-chil sindirasen! Umri gadolikda o'tgan bu notavon kambag'alning gunohi ne? Hukmingda insof va adolat bormi? Agarchi bor bo'lsa, bu mislsiz jabr nechun? Nechun?»

Ali Qushchi yelkasida kimningdir qo'lini sezib, boshini ko'tardi. Tepasida Miram Chalabiy turar, odamlar o'rinlaridan qo'zg'alishgan edi.

Ufq ulkan gulxanday lovullab yonar, olisdagi qorli tog'lar chiqayotgan oftob nurida kumush sochilganday yaltillar, kekxa qayrag'ochlar bilan o'ralgan eski qabristonni qushlar nag'masi tutgan edi...

Ular qabristondan chiqib, katta yo'lga etganlarida Miram Chalabiy bilan Mansur Koshiy to'xtadi.

– Ijzat etsangiz, biz shaharga qaytamiz, – dedi Mansur Koshiy. – Siz-chi, ustod?

– Men... – Ali Qushchi asosiga suyanib, munkayib ketayotgan ustaning ketidan tikildi. – Men ustaning yonida bo'lamen. Boshimizga og'ir musibat tushganida shul kambag'al kosiblar yordam qo'lini cho'zgan edilar. Endi biz ham bu cholni yolg'iz qoldirmaylik.

Koshiy «ma'qul», degan ma'noda bosh iring'adi.

– Bu tilagingiz maqbuldur, ustod. Inshoolloh, yurt tinchib qolur. Tinchib qolsa kelib xabar olamiz...

Mansur Koshiy so'zini tugatmagan ham ediki, Miram Chalabiy:

– Ustod! – dedi hayajonlanib. – Endi ahvolimiz ne bo'ladi?... Ne yumush qilamiz?

Ali Qushchi Miramning so'zlariga javob bermay, Urgut tog'lariga tikildi. Miram Chalabiyning nazarida, ustod «Ajdar g'or»ni qidirayotganday tuyilib, o'zi ham oftobda g'alati yaltillagan yuksak cho'qqilarga ko'z tikdi... Ali Qushchi chuqur tin olib:

– Shu bukungacha ne ish qilgan bo'lsak, shu yumushni qilamiz, bolam! dedi. – Ustod, jannatmakon Mirzo Ulug'bek hazratlari yoqqan ilm shamini o'chirmoq gunohi azim bo'lur. Zero... – Ali Qushchining ovozi to'satdan titrab ketdi-yu,

bo'lakcha bir samimiyat kasb etdi. — Zero, ilm ahlining g'animlari bo'lmish mustabid shohlar kelib keta berar, ammo bu maskan, bu zahmatkash xalq abadulabad hayotdur. Shu yurt hurmati, kelgusi avlodlar hurmati, ustod boshlagan ulug'ishni oxiriga yetkazmoq darkor, chirog'im.

Ali Qushchi Miram Chalabiyni hayajon bilan quchib, yelkasini qoqib qo'ydi.

Ular quchoqlashib vidolashdilaru, ajrashdilar: Miram Chalabiy bilan Mansur Koshiy shahar tomon yo'l oldilar, Ali Qushchi esa usta Temur Samarqandiyning orqasidan ketdi...

* * *

Sakkiz yuz etmish ikkinchi hijriy yilning kuz kunlaridan biri edi. Nonushtani Samarqandda qilib yo'lga chiqqan yuz tuyalik katta karvon peshinda Dorg'omdan o'tib, bepoyon yalanglikka chiqib oldi. Bir-biriga tutashib ketgan bog'lar, gavjum qishloqlar ortda qoldi, oldinda, to olis-olislardagi dovon tog'larigacha tep-tekis dasht yastanib yotar, faqat u yer-bu yerdagina yassi tepaliklar, yarim xaroba ko'hna qo'rg'onlar, besh-olti uydagina iborat kichik-kichik qishloqlar ko'zga chalinar edi.

Karvonning boshida, bo'yinlariga oftobda yalt-yalt etgan mis qo'ng'iroqlar osilgan nortuyalarning oldida to'rt nafar suvoriy ot o'ynatib borar, karvonning oxirida ham to'rt nafar navkar kuzatib kelar edi. Qariyb yarim farsax joyga cho'zilgan bu katta karvon ahli orasida zarbof va kimxob to'n kiygan savdogarlar, bola-chaqalarini soyabon aravalarga o'tqazib, o'zlari ot o'ynatib borayotgan kibor zadagonlar, eshak va xachir mingan fuqaro va hatto boshlaridagi kulohlarini tebratib, hamd-u sano o'qib piyoda ketayotgan darveshlar ham bor edi. Karvonni kuzatib borayotgan bu olomon orasida boshlariga mudarrislar kiyadigan uchlik qora baxmal taqya kiyib, ustidan engilgina dastor o'ragan, egnilariga esa qora chakmon ustidan engsiz oq joma kiygan ikki kishi keskin ajralib turar, ulardan biri — etmishlarga borib qolgan bo'lsa ham, ko'rinishidan bardam, kalta qirqilgan qorday oppoq soqoli o'ziga xo'p yarashgan, nigohi o'tkir, xushsurat bir chol, ikkinchisi elliklardan oshgan, lekin soqol-mo'yloviga deyarli oq tushmagan bir mo'ysafid edi.

Saman otini bir me'yorda yo'rg'alatib borayotgan qotma, xushqomat chol qoramag'izdan kelgan shiddatli chehrasiga yarashgan qalin qoshlarini chimirib, dam orqaga, bog'lar ortida qolgan Samarqandga tikilar, dam o'ng qo'ldagi Urgut tog'lariga

qadalib-qadalib qarar, u bir nimadan bezovtalanayotganga o'xshar, chuqur botgan o'ychan ko'zlarida ham teran bir qayg'u, ham allaqanday taraddud sezilib turardi...

Karvon oldindagi yassi qirga chiqib, olisda «Qaroqchi tepa» degan qishloq ko'rinishi bilan chol otining boshini chapga burib, katta yo'ldan uzoqlasha boshladi. Uning orqasidan yonidagi sherigi ham otining boshini burdi. Lekin ular yo'ldan uzoqlashmagan ham edilarki, otliq navkarlardan biri orqalaridan quvib yetdi.

– Mavlono Ali Qushchi? Qayga yo'l oldingiz?

Oldinda borayotgan oq soqolli xushqomat chol o'girilib qaradi. Uning ko'zlari qisilib, lablariga istehzoli tabassum yugurdi:

– Qo'rqmang! Qochmoq niyatim yo'qdur! Zero, bu yurtдан ketmoqni o'z idrokim bilan ixtiyor etganmen.

Yasovul xijolat chekkanday tomoq qirib:

– Karvondan qolib ketasiz, deb qo'rqamen, mavlono, – dedi.

– Karvon «Qaroqchi tepa»da tunaydimi?

– Balli!

– Bir ra'kat namoz o'qib, quvib etamen.

Yasovul istar-istamas otining boshini burib, katta yo'lda uzoqlashib borayotgan karvonni quvib ketdi.

Ali Qushchi kaftini qoshlarining ustiga tutib, Urgut tog'lariga uzoq tikilib turdi, so'ng dardli xo'rsinib otdan tusharkan:

– Mavlono Koshiy! – dedi yonidagi sherigiga yuzlanib. – Miram Chalabiy shu yerga kelur. Uning yo'lini poylab tursangiz. Kamina hozir qaytamen...

Ali Qushchi otining jilovini Mansur Koshiyga ushlatdi-da, o'zi qir yonbag'ridagi shuvoqzorga qarab ketdi...

«Ey darig'! Xuddi o'sha joy. O'sha pastqamlik!»

Ha, o'shanda ham xuddi mana shunday kun botay-botay deb turgan kechki payt edi. Kech kuz bo'lsa ham, osmon beg'ubor, kun iliq edi... U mahalda rahmatli Qalandar Qarnoqiy ham hayot edi. Ular oldin sipohlardan hadiksirab pastga, pistirmaga qochgan, keyin esa ustodni tanib, otlarining boshini orqaga burgan edilar, ustod ham – pokiza ruhi gulshani baqoda⁶⁷ masrur bo'lg'ay! – ustod ham ularni tanib, ot choptirib kelgan edi. Ular xuddi mana shu shuvoqzorda uzoq quchoqlashib turgan, ustod, ko'zida halqa-halqa yosh, unga so'nggi vasiyatlarini aytgan, so'nggi tilaklarini so'zlab, vidolashgan edi. Ertasiga esa mash'um xabar dorussaltanani, nainki dorussaltanani, butkul Movarounnahrni zir titratgan edi.

⁶⁷ Gulshani baqo – jannat.

E voh! U zamonlarga salkam yigirma yil bo'libdi! Bu orada qancha suvlar oqib ketdi. Ne-ne hodisalar yuz berdi, ne-ne odamlar olamdan o'tdi. Ammo bu yer, bu osmon, harir tuman bilan o'ralgan bu yuksak tog'lar... o'shanda qanday bo'lsa shunday turibdi. Go'yo yigirma yil emas, yigirma kun ham o'tmaganday, ustodning mahzun chehrasi, g'am to'la o'ychan nigohi hamon ko'z oldidan ketmaydi. Bir zum ko'zini yumsa uning basiq, muqaddamli ovozi eshitganday bo'ladi... O'shanda, bundan yigirma yil muqaddam, ustod mana shu pastqamlikda turib, Ali Qushchi bilan so'ngbor vidolashganida, bu elga qaytmoq, bu yurt, bu maskanni ko'rmoq nasib bo'ladimi, yo'qmi, deb g'am chekkan, bu o'y, bu tashvishdan ko'ngli vayron edi. Mana, endi uning o'zi ham shu o'y, shu g'am bilan banddur. Samarqanddan ketmoqqa ahd qilgandan beri, bu g'am tun-u kun xayolidan ko'tarilmay, yuragini qon qiladi. Lekin ne chora? U qutlug' zot olamdan o'tgach, Movarounnahr osmonini chulg'agan zulmat bulutlari tarqarmikin, degan umidda yigirma yil o'tdi. Yigirma yil zulmat ichida yashab bo'lsa ham, ustodning vasiyatlarini ro'yobga chiqarmoqqa urindi. Bid'at va xurofot maddohlaridan yashirib, ustodning kitoblariga sharhlar bitdi, ilmi riyoziyot va ilmi falakiyot bobida risolalar yozdi, qisqasi, ustod yoqqan ilm shamini o'chirmaslikka urindi... Goh Abusaid Mirzo, goh hazrat Nizomiddin Xomush xufiyalar yuborib, yashirilgan kitoblarni topib berishga da'vat etishdi, birda katta rutbalar va'da berishsa, birda tahdid qilishdi. Ali Qushchi bariga chidadi, yo'qchilikda yashasa ham katta in'omlarga uchmadi, ustodga bergan so'zidan qaytmadi, sir-asrorini ochmadi. Lekin bundan ne foyda? Ustodning ilmi falakiyot bobida yaratgan buyuk asarlari jahon ilm ahliga hamon borib etmadi. Shu pok niyat, Mirzo Ulug'bek bitgan risolalarni, ilm bobida qilgan ulug' kashfiyotlarini jahonga taratmoq, ilm ahliga yetkazmoq niyati endi uni ona yurtini tashlab ketmoqqa undadi. Ona yurtini? Yo'q, u kindik qoni to'kilgan bu tuproqni, barcha ajdodlari, suyakli enasi Tillabibining xoki yotgan bu yurtni emas, elni zulmat qo'yniga tashlagan xoqonlarni, ilm ahliga qilich ko'targan johil gumrohlarni tark etmoqdadir! U ustodning asarlarini jahon ilm ahliga etkazolmay o'lib ketmasam, deb qo'rqqan edi, xayriyat, Abdurahmon Jomiy bilan Mir Alisher Navoiy hazratlari Hirotda turib yordam qo'llarini cho'zdilar, Movarounnahr sarhadidan chiqmoqqa ijozatnoma olib berdilar. Mavloni Ali Qushchi u zoti shariflarga ko'nglida tahsinlar aytib,

duo qilib, yo'lga shaylandi... Ammo... yana o'sha o'y, o'sha tashvish uning ko'nglini vayron qildi: kindik qonim to'kilgan bu zaminga, suyukli ona yurtimga, yaxshi-yomon salkam etmish yil umr kechirgan bu zahmatkash elimga qaytib kelmoq nasib bo'lurmi, yo qolgan besh kunlik umrim darbadarlikda o'tib, xokim musofir yurtida qolib keturmi, degan fikr uni larzaga soladi, buni o'ylasa o'pkasi to'lib, ko'ziga g'ilt-g'ilt yosh keladi... Mana hozir ham, jannatmakon ustod bilan so'ngbor vidolashgan bu pastqamlikni, uning tabarruk izi qolgan bu shuvoqzorni ko'rganida ko'ngli bir xil bo'lib, tiz cho'kdi-yu, qiblaga qarab sajdagga bosh egdi.

«E, Parvardigori olam! Musofirlikda boshimga ne kulfatlar solsang ham rozimen, ammo xokimni bu tuproqdan bebahra qilmagaysen!..»

Mavlono Ali Qushchi ko'zlarini yumganicha ko'kka tavallo qilib uzoq o'tirdi. So'ng rahmatli usta Temur Samarqandiy yasab bergan po'lat pichog'i bilan yerni kovlab bir siqim tuproq oldi. Bu tuproqni kecha enasi Tillabibi qabridan olgan bir siqim tuproqqa qo'shib, beliga tugdi-da, o'rnidan turdi, turarkan, katta yo'ldan tushib kelayotgan ikki otliqni ko'rdi. Otliqlarning biri Mansur Koshiy, ikkinchisi o'ttiz besh-qirq yoshlar chamasidagi mallasoqol, ko'zlari ko'm-ko'k yosh mudarris edi.

Yosh mudarrisni ko'rganida Ali Qushchining chehrasidagi mahzunlik iliq tabassum bilan almashib, otliqlarga peshvoz chiqdi. Uni ko'rgan yosh mudarris ham otdan sakrab tushib, qo'l qovushtirdi.

– Assalomu alaykum, ustod!

– Vaalaykum assalom, o'g'lim Miram! – Ali Qushchi bir yosh mudarrisga, bir egar ustidagi ikki yoni qappayib turgan xurjunga qaradi. – Qalay, «Ajdar g'or»da osoyishtalikmi?

– Osoyishtalik, ustod, osoyishtalik! – dedi Miram Chalabiy muloyim kulimsirab. – Ustodning sandig'ini ochdim. Barcha qo'lyozmalaridan bir nusxadan, «Ziji Ko'ragoni»dan uch nusxa oldim, mavlono...

– Jannatmakon Qozizoda Rumiylar kitoblari esingdan chiqmadimi, o'g'lim?

– Yo'q, ustod. Ul zoti oliyning «Riyoziyot»idan bir nusxa, G'iyosiddin Jamshid hazratlarining «Handasa»sidan bir nusxa oldim, ustod... •

– Borakallo, o'g'lim! – dedi Ali Qushchi. – Barcha sandiqlar joyidami?

- Joyida, ustod!
- G'orning og'zini yaxshi berkitdingmi?
- Berkitdim, ustod...

- Balli, o'g'lim. Xurjunni otimga yukla! - Ali Qushchi harir tuman orasidan elas-elas ko'rinib turgan olis tog'larga tikildi, go'yo baland cho'qqilar orasiga yashiringan «Ajdar g'or»ni ko'rmoqchi bo'lganday, uzoq qadalib qaradi. Lekin kun botgan, boyagi siyrak bulutlar qalinlashib, tog' cho'qqilarini qoplagan edi.

Ali Qushchi og'ir xo'rsinib, qarshisida bosh egib turgan shogirdlariga qaradi, go'yo o'z-o'ziga gapirayotganday ohista so'zladi:

- Hanuz xotiramda. O'sha mash'um kechadan sal oldin ustod bilan xuddi mana shu yerda uchrashib, vidolashgan edik. Rahmatli ustod bu nodir xazinani saqlamoqni faqirga yuklagan edi. Endi, kamina buni ikkovingga, ikkovingni Olloga topshiramen... Abadulabad eslaringda bo'lg'ay: Movarounnahr donishlarining aql durdonalari yig'ilgan bu noyob xazina bo'lg'usi avlodlarga, uzoq zurriyotlarimizga xizmat qilur. Zerokim, Movarounnahr elini chulg'agan bu zulmat qanchalik cho'zilmasin, bir kun emas, bir kun bu qora bulutlar tarqab, oftob chiqajakdur... Noumid shayton, faqir ham, Movarounnahrni chulg'agan bu zulmat tarqagan kunda qaytamen, degan umiddamen. Va lekin qaytmay musofirlikda olamdan o'tsam... bu xazinani ko'z qorachiqqlaringizday saqlangiz, so'ng inongan shogirdlaringizga topshiringiz, ular ham o'z shogirdlariga topshirg'ay. Va shu yo'sin zurriyotlardin zurriyotlarga o'tib, elimiz osmoniga oftob chiqqanda yashaydurgan baxtli avlodlarimizga yetib borgay... Senlardin tilaydurg'an boshqa tilagim yo'q. Faqir sizday shogirdlarimdin ming bor rozimen. Agarchi osiy banda dillaringga ozor bergan bo'lsam, kechiringlar...

- Rozimiz, ustod.

- Mingdan-ming rozimiz!..

Ali Qushchi avval Mansur Koshiy bilan, so'ng Miram Chalabiy bilan quchoqlashib vidolashdi. Ali Qushchi ko'z yoshlarini yashirmay yum-yum yig'layotgan suyukli shogirdi Miram Chalabiyni peshanasidan o'parkan, ustod Mirzo Ulug'bek ham ko'zi giryon, uni quchoqlab uzoq vidolashgani esiga tushib, tomog'i g'ip bo'g'ildi...

Miram Chalabiy bilan Mansur Koshiy uni katta yo'lgacha kuzatib qo'yishdi. Ali Qushchi tepaga chiqquncha orqasiga

qaray-qaray bordi. Tepaga chiqqach, oyoqlarini uzangiga tirab, so'ng marta orqasiga qaradi.

Shogirdlari pastda qo'l silkitishib turar, Samarqand, Samarqandgina emas, yaqindagi bog'lar ham ko'rinmas, go'yo butun olam uning tirqirab oqayotgan ko'z yoshlariga g'arq bo'lgan edi. Ali Qushchi qo'lini so'ng bor silkitib, shogirdlari bilan vidolashdi-da, ko'z yoshlarini artib, otining boshini dovonga burdi...

1970 - 1973

MUNDARIJA

Birinchi qism.....3

Ikkinchi qism 139

Adabiy-badiiy nashr

ODIL YOQUBOV

ULUG'BEK XAZINASI

Roman

Muharrir

Muhiddin Abdusamad

Badliy bezak ustasi

G'iyosiddin O'narov

Matn tuzatuvchi

Shokir Turdimov

«Nodirabegim nashriyoti»da tayyorlandi.

Toshkent sh. Navoi 42-uy.

Bichimi 84x108 1\32.

Bosma tabog'i 10,125. Shartli bosma tabog'i 17,01. Garnitura

«Times New Roman». Ofset qog'ozi. Adadi 1 000 nusxa.

Buyurtma № 39.

Bahosi kelishilgan narxda.

«ADAD PLYUS» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 100097, Toshkent, Bunyodkor ko'chasi, 28-uy.

Adabiy-badiiy nashr

ODIL YOQUBOV

ULUG'BEK XAZINASI

Roman

Muharrir

Muhiddin Abdusamad

Badiiy bezak ustasi

G'iyosiddin O'narov

Matn tuzatuvchi

Shokir Turdimov

«Nodirabegim nashriyoti»da tayyorlandi.

Toshkent sh. Navoi 42-uy.

Bichimi 84x108 1/32.

Bosma tabog'i 10,125. Shartli bosma tabog'i 17,01. Garnitura

«Times New Roman». Ofset qog'ozi. Adadi 1 000 nusxa.

Buyurtma № 39.

Bahosi kelishilgan narxda.

«ADAD PLYUS» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 100097, Toshkent, Bunyodkor ko'chasi, 28-uy.